Фрідріх А. ГАЄК

КОНСТИТУЦІЯ СВОБОДИ

Фрідріх А. Гаєк

Конституція свободи

Friedrich A. Hayek

THE CONSTITUTION OF LIBERTY

Фрідріх А. Гаєк

КОНСТИТУЦІЯ СВОБОДИ

Наше дослідження не претендує на досконалість, бо добре відомо, що у світі немає нічого досконалого, але ми прагнемо такої Конституції для людей, яка б створювала мінімум незручностей, що їх можна було б терпіти.

А. Сідней

Переклали з англійської
Мирослава Олійник та
Андрій Королишин

ЛІТОПИС
ЛЬВІВ 2002

Центр гуманітарних досліджень Львівського національного університету

ББК 67.300
УДК 342.4
Г 13

Гаєк Ф. А. Конституція свободи / Пер. з англ. Мирослави Олійник та Андрія Королишина. – Львів: Літопис, 2002. – 556 с.

Фрідріх А. Гаєк (1899-1992) – знаний представник англійської ліберальної школи в соціяльній філософії, лавреат Нобелівської премії 1974 року в галузі економіки.

"Конституція свободи" Ф. А. Гаєка – взірець соціяльно-філософської праці, яка порушує проблеми етики, антропології, юриспруденції, історії ідей, економіки сучасних розвинутих країн. Що таке свобода, яка її роль у житті особи і суспільства, наскільки дотичні свобода і демократія й, урешті-решт, як збудувати вільне суспільство – ось питання, які піднімає автор. Гаєк ґрунтовно досліджує принципи свободи і їх застосування в сучасних економічних і соціяльних умовах, аналізує етичні засади вільного суспільства, де свобода – не просто цінність, але джерело і головна передумова всіх цінностей.

Книга призначена для всіх, хто цікавиться філософією, політикою, економікою та юриспруденцією.

Це видання здійснено за фінансової та експертної підтримки Міжнародного фонду «Відродження» в рамках спільної програми з Центром розвитку видавничої справи Інституту відкритого суспільства – Будапешт
Sponsored by the International Renaissance Foundation in the frames of joint program with the Center for Publishing Development of the Open Society Institute – Budapest

Автори перекладу висловлюють
глибоку вдячність усім,
хто своїми порадами сприяв
появі цієї книжки

Copyright © Laurence Hayek, 1999
© Мирослава Олійник, Андрій Королишин, український переклад, 2002
© Михайло Москаль, проєкт обкладинки, 2002
© Літопис, 2002

ISBN 966-7007-44-7

Зміст

Передмє слово 7
Вступ 9

Частина І. ЦІННІСТЬ СВОБОДИ
Розділ перший. Свобода і свободи 19
Розділ другий. Творчий потенціял вільної цивілізації 30
Розділ третій. Здоровий глузд проґресу 47
Розділ четвертий. Свобода, розум і традиція 61
Розділ п'ятий. Відповідальність і свобода 77
Розділ шостий. Рівність, цінності і заслуги 91
Розділ сьомий. Влада більшости 108
Розділ восьмий. Незалежність і наймана праця 123

Частина ІІ. СВОБОДА І ЗАКОН
Розділ дев'ятий. Примус і держава 139
Розділ десятий. Закон, накази і порядки 154
Розділ одинадцятий. Витоки норм закону 169
Розділ дванадцятий. Внесок Америки: конституціялізм 182
Розділ тринадцятий. Ліберялізм і адміністрація: правова держава ("Rechtsstaat") 199
Розділ чотирнадцятий. Ґарантії індивідуальної свободи 211
Розділ п'ятнадцятий. Економічна політика і верховенство закону 226
Розділ шістнадцятий. Занепад закону 240

Частина ІІІ. СВОБОДА В ДЕРЖАВІ ЗАГАЛЬНОГО ДОБРОБУТУ
Розділ сімнадцятий. Занепад соціялізму і піднесення держави загального добробуту 259
Розділ вісімнадцятий. Професійні спілки і зайнятість 273
Розділ дев'ятнадцятий. Соціяльне забезпечення 292
Розділ двадцятий. Оподаткування і перерозподіл 313
Розділ двадцять перший. Монетарна система 331
Розділ двадцять другий. Житлове будівництво і планування міського розвитку 346
Розділ двадцять третій. Сільське господарство і природні ресурси 364
Розділ двадцять четвертий. Освіта і наукова діяльність 381
Післяслово 401
Примітки 417
Покажчик імен та прізвищ 553

Невідомій цивілізації,
що народжується в Америці

Передмове слово

Мету цієї праці викладено у *Вступі*, а найщиріші слова подяки за допомогу у підготовці книги поміщено в кількох параґрафах, що передують *Приміткам*. Тому мені тільки зостається висловити деякі застереження і попросити вибачення в читачів.

Ця книга не йде шляхом традиційної науки. І я, мабуть, ніколи б не взявся за неї, якби не те, що більша частина мого життя була присвячена економіці, донедавна я й не намагався підсумувати мої знання з інших галузей соціяльних наук. Я не ставив собі за мету виявити факти чи знайти закономірності причинно-наслідкових зв'язків. Моя мета – окреслити ідеал, показати, як досягнути його, і пояснити, що означає його втілення на практиці. А це породжує дальші наукові дискусії, а не остаточний результат. Переконаний, що чесно застосував усі свої знання про світ, де ми живемо. А вже читачеві вирішувати – чи варті ті цінності, заради яких я поклав свої знання, того, щоби їх сприйняв світ.

Мої перепросини стосуються передусім конкретного вчинку, коли я вирішив донести до читача результати своєї праці – книгу. Можливо, це був надто самовпевнений крок, а відповідно наслідки теж можуть бути неадекватні. Вибираючи собі такий предмет дослідження, я намагався зробити книгу найліпшою, як тільки дозволять мені мої здібності. Безсумнівно, незабаром виявилося, що дещо я міг би висловити краще, а в дечому помилявся і мав би докласти всіх зусиль для виправлення огріхів. Повага до читача полягає в тому, щоб виносити на його суд викінчене творіння. Однак у мене виникли сумніви, чи варто зволікати, коли немає певности, що книгу вдасться вдосконалити. І нарешті, коли існують проблеми, з якими постійно стикаються інші, не варто переоцінювати своїх здобутків і відкладати свою працю, допоки не з'явиться переконання, що вона ідеальна. Коли людина здатна зробити в науці крок уперед, а я сподіваюся, що здат-

ний на це, то, схоже, майбутні зволікання будуть рівнозначні крокові назад. Можливо, інші матимуть більше професійного хисту, аби покласти новий ряд цеглинок у будівлі, до зведення якої долучився і я. Хотів би тільки запевнити Вас, що працював над книгою доти, допоки у стислій формі не виклав своїх основних арґументів.

Мабуть, читачеві буде корисно дізнатися, що я написав цю книгу у Сполучених Штатах і є мешканцем цієї країни вже понад десять років. Однак я писав не як американець. Мій розум формувався в рідній Австрії, окрім того, понад два десятиріччя свого зрілого життя я провів у Великій Британії і досі маю громадянство цієї держави. Ці моменти моєї біографії, які сформували тло цієї книги, сподіваюся, допоможуть читачеві.

Чикаґо, 8 травня 1959 р.

Фрідріх А. Гаєк

Вступ

Яким був шлях до досягнення нашого становища, яким був уряд, коли утверджувалася наша велич, які національні риси породили її?... Якщо розглянути закони, [то виявиться], що вони передбачають рівне правосуддя для кожного попри індивідуальні відмінності... Свобода, яку ми маємо в нашому уряді, поширюється також на наше звичайне життя... Але вся ця невимушеність у наших приватних стосунках не ставить нас як громадян поза законом. Усупереч цьому страх є нашою основною ґарантією, навчаючи нас підкорятися суддям і законам, особливо нормам, що пов'язані із захистом тих, хто підлягає законам, незважаючи на те, чи вони дійсно зафіксовані у зводі, чи належать до тих неписаних кодексів, порушивши які, не оминути загальної ганьби.

Перікл

Якщо старі істини зберігають свій вплив на людську свідомість, то їх треба сформулювати заново мовою і поняттями наступних поколінь. Те, що в деякий період є ефективним, із часом може втратити свою вартість і своє значення. Фундаментальні ідеї як завжди правильні, але слова, навіть якщо вони стосуються актуальних проблем, уже не передають тих самих переконань; арґументи не звучать у знайомому контексті, не даючи нам прямих відповідей на поставлені питання.[1] Це неминуче, тому що ніяке вербальне вираження ідеалу, що впливає на людський розум, не може бути завершене: його варто пристосувати до атмосфери думки, аби це сприйняли всі люди того часу, а також подати загальні принципи мовою тих понять, яких вони стосуються.

Пройшло багато часу відтоді, як ідеал свободи, що надихнув сучасну Західну цивілізацію і втілення якого створило її, зазнав ефективних змін у формулюванні.[2] Майже століття основні принципи, на яких зводилася ця цивілізація, падали у щораз більшу зневагу і забуття. Люди частіше вели пошук альтернативних соціальних систем, аніж намагалися покращити своє розуміння чи використання основоположних принципів нашої цивілізації.[3] І тільки тоді, коли ми віч-на-віч стикнулися із зовсім різними системами, виявилося, що ми втратили будь-яке чітке розуміння нашої мети і не стоїмо на твердих принципах, які можна протиставити догматичній ідеології наших супротивників.

У боротьбі за моральну підтримку людства нестача стійких переконань ставить Захід у дуже невигідне становище. Настрій його інтелектуальних лідерів довший час можна було б окреслити як розчарування у принципах, зневагу до досягнень людства і виняткову турботу про створення "кращого світу". Це не той настрій, при якому можна сподіватися на послідовників. Якщо ми хочемо досягнути успіху в сучасній великій боротьбі ідей, передусім варто знати, у що ми віримо. Ми повинні також з'ясувати для себе, що ми хочемо зберегти, якщо нам вдасться позбутися в собі пасивности. Не менш важливо чітко сформулювати наші ідеали, які необхідні у взаєминах з іншими народами. Зовнішня політика сьогодні є переважно тим питанням, де політична філософія тріумфує над іншими галузями; наше виживання може залежати від нашої здатности згуртувати достатньо сильну частину світу на основі спільного ідеалу.

Це прийдеться робити при дуже несприятливих умовах. Значна частина людства запозичила в західної цивілізації її ідеали і засвоїла їх тоді, коли Захід став непевним у собі і втратив віру у традиції, які його зробили тим, чим він є. Це був час, коли інтеліґенція Заходу значною мірою відмовилася від самої віри у свободу, яка, дозволяючи Заходу сповна використати сили, відповідальні за розвиток усіх цивілізацій, стала поштовхом до цього безпрецедентно швидкого розвитку. Отже, ті представники менш розвинутих країн, які стали постачальниками ідей для своїх націй, упродовж свого навчання на Заході засвоїли не те, як Захід збудував свою цивілізацію, а головно ті мрії про альтернативу, які породили цей успіх.

Такий розвиток особливо трагічний, бо переконання, на яких ґрунтується діяльність цих послідовників Заходу, можуть підштов-

хувати ці країни швидше наслідувати деякі незначні досягнення, перешкоджаючи їм робити свій вибір. Не все, що є результатом історичного розвитку Заходу, можна чи варто пересаджувати на інший культурний ґрунт; і який би вид цивілізації зрештою не з'явився під впливом Заходу, він може прийняти відповідні форми тільки тоді, коли йому дозволити розвиватися самостійно, а не нав'язувати якийсь розвиток згори. Щоправда, коли необхідна умова вільного розвитку – дух індивідуальної ініціятиви – відсутній, тоді, безсумнівно, без нього жодна життєздатна цивілізація не зможе рухатися вперед. Нині цього духу і справді недостатньо, насамперед його треба розбудити; і стан свободи здатний це зробити, а система субординації — ні.

Доки ми говоримо про Захід, то можемо сподіватися, що тут усе-таки існує загальна згода щодо деяких фундаментальних величин. Але ця згода руйнується, і якщо ці величини мають панувати далі, то необхідні вичерпні нові твердження і нові докази. Здається, ще немає дослідження, яке б давало повну оцінку всієї філософії, на якій могли б опертися стійкі ліберальні погляди — жодного дослідження, до якого особа, бажаючи збагнути свої ідеали, могла би звернутися. Ми маємо низку праць, які дають чудові історичні оцінки того, як розвивалися політичні традиції Заходу. Але хоча вони стверджують, що "метою більшости західних мислителів було встановлення суспільства, де кожна особа, мінімально залежна від повноважень, пред'явлених на розсуд правителів, буде користуватися привілеями і нести відповідальність, що визначають її поведінку в межах попередньо визначених рамок прав і обов'язків"[4], я не знаю нікого, хто б пояснив, що це означає, коли ці слова застосовувати до конкретних проблем нашого часу, і виправдання стосовно незмінности цих ідей мене не переконують.

За останні роки зроблені героїчні зусилля, щоб позбутися плутанини, яка довго панувала у принципах економічної політики вільного суспільства. Я б не хотів недооцінювати тих досягнень, які вже маємо. Крім того, я все ще вважаю себе економістом, хоч усе більше відчуваю, що відповіді на багато невідкладних суспільних питань нашого часу треба шукати в пізнанні принципів, які лежать поза суто економікою чи будь-якими іншими окремими дисциплінами. Хоча я розпочав з типових проблем економічної політики, я повільно прямував до дещо претензійного і, можливо, навіть зухвалого завдання – достосувати економічні принци-

пи завдяки вичерпним новим дефініціям до основних принципів філософії свободи.

Але я не хочу перепрошувати когось за те, що таким чином дозволив собі вийти за ту сферу, у рамках якої володію всіма технічними деталями. Якщо нам потрібно відновити чітке бачення нашої мети, такі спроби, можливо, варто робити частіше. Єдине, чого насправді навчила мене робота над цією книжкою, це те, що наша свобода в багатьох сферах знаходиться під загрозою, бо ми занадто покладаємося на рішення фахівців або занадто некритично сприймаємо їхні думки стосовно проблеми, з якої вони обізнані тільки частково. Оскільки в цій книжці неодноразово буде виникати суперечність між економістами та іншими спеціялістами, я хотів би з'ясувати, що економіст не може претендувати на спеціяльні знання, які б давали йому право узгоджувати зусилля всіх інших учених. Він може тільки стверджувати, що його фах, де переважають конфлікти інтересів, краще за інші навчив його, що жоден людський розум не може осягнути всіх знань, які керують діяльністю суспільства, і що існує потреба у знеособленому механізмові, незалежному від окремих людських суджень, що мав би узгоджувати окремі зусилля. Саме через те, що економіст має справу зі знеособленими процесами в суспільстві, до яких застосовують більше знань, ніж може володіти будь-хто окремо чи організована група загалом, це ставить його в постійну опозицію до амбіцій інших спеціялістів, які вимагають сили контролю, тому що відчувають, що їхні спеціяльні знання не дають достатнього розуміння.

Можливо ця книжка дещо більше претензійна, ніж можна було б сподіватися. Здебільшого вона не стосується проблем якоїсь конкретної країни чи окремого моменту часу, але, починаючи вже від перших розділів, порушує проблеми загальних цінностей. Концепції цієї книжки опираються на усвідомлення того, що ті самі інтелектуальні зусилля під різними назвами і виглядом підривають віру у свободу. І якщо ми хочемо ефективно протидіяти цим тенденціям, то повинні зрозуміти ті спільні елементи, що лежать в основі всіх цих концепцій. Пам'ятаймо, що традицію свободи не створили тільки в одній країні і що сьогодні жоден народ окремо від інших не володіє її таємницею. Мене в основному цікавлять не окремі інституції чи політика Сполучених Штатів або Великобританії, а принципи, що розвинули ці країни на фундаменті, який заклали ще стародавні греки, італійці

раннього Ренесансу, голландці, а також до якого доклалися французи й німці. Моєю метою було не подати докладної політичної програми, а радше встановити критерії, за якими маємо оцінювати деякі обмеження, що мають право існувати в умовах свободи. Якби я вважав себе дуже компетентним у створенні вичерпної політичної програми, я б суперечив сам собі, а відповідно і духові цієї книжки. Зрештою, така програма мусить постати на ґрунті загальнофілософських принципів і їх застосування до проблем сьогодення.

Адекватно описати ідеал без постійного порівняння його з іншими неможливо, однак моя мета – це не критика.[5] Я хочу відчинити двері майбутньому розвиткові, але не перешкодити іншим, чи, так би мовити, намагаюся перешкодити зачинити двері, що неодмінно трапляється, коли держава бере на себе винятковий контроль за розвитком. Я наголошую на своєму позитивному завданні – покращити наші інституції; і якщо не зможу зробити більше, ніж накреслити бажані напрямки розвитку, то все-таки намагатимуся зосередити увагу на шляхах, які чекають на відкриття, ніж на перешкодах, яких треба позбутися.

Оскільки у книжці викладено загальні принципи політичної філософії, то не оминути й основних проблем, які все більше наближуються до політичних. У першій із трьох частин намагатимуся виявити, чому ми хочемо свободи і що вона дає. Ця частина відбиває деякі дослідження тих чинників, які визначають розвиток цивілізацій, звідси й дискусія, в основному теоретична й філософська, — якщо останнє відповідне слово, щоб описати ту область, де стикаються політична теорія, етика й антропологія. Далі йде дослідження інституцій, які розвинулися на Заході для забезпечення особистої свободи. І тут ми входимо у сферу права і наближаємося до її проблем в історичному розрізі. Проте я не розглядаю цих змін ані з погляду правника, ані історика. Мене цікавить розвиток ідеалу, що невиразно проглядався і недосконало втілювався упродовж тривалого періоду і все ще потребує сучасного уточнення, якщо він мав би слугувати вказівкою для розв'язання проблем сьогодення.

У третій частині книжки ці принципи застосовано до деяких гострих сучасних економічних і соціяльних питань. Теми, які я обрав, належать до тих сфер, де хибний вибір загрожує свободі. Обговорення цих проблем демонструє, як часто гонитва за тією ж самою метою різними методами може або зміцнити, або зруйну-

вати свободу. Це теми, де суто економісти не здатні виробити для нас добрих указівок стосовно поведінки, а тому ця тематика потребує ширшого трактування. Звичайно, вичерпно розглянути гострі питання, які постають із кожної теми, неможливо. Їх обговорення ілюструє головне завдання цієї книжки – поєднати філософію, право й економіку свободи, у чому й досі є потреба.

Я писав цю книжку, щоб сприяти розумінню, а не породжувати ентузіязм. Коли пишеш про свободу, спокуса звернутися до емоцій часто непереборна, однак я прагнув вести обговорення в дусі здорового глузду. І хоча почуття, виражені у висловах "людська гідність", "краса свободи", благородні й достойні похвали, вони не придатні при спробі раціонального аналізу переконань. Я усвідомлюю небезпеку такого беземоційного й суто інтелектуального підходу до священного для багатьох ідеалу, який твердо захищали ті, для кого він ніколи не поставав як інтелектуальне питання. Я не думаю, що свобода переможе, доки збуджені наші почуття. Сильні інстинкти, які постійно живлять боротьбу за свободу, необхідні, однак вони небезпечні й не слугують нашим захистом від помилок. Ті ж самі благородні почуття здатні обслуговувати і спотворену мету. Важливіше, що дискусії, які зруйнували свободу, лежать переважно в інтелектуальній сфері, і ми, отже, зобов'язані спростовувати їх тут.

Декого з читачів, можливо, насторожить те, що я не трактую особистої свободи тільки як беззаперечної етичної цінности і що, прагнучи продемонструвати її, я зосереджую свою увагу на питанні доцільности. Це не цілком так. Щоправда, коли ми хочемо переконати тих, хто поки що не поділяє наших моральних переконань, ми не можемо трактувати їх як таких, що не потребують доведення. Ми мусимо показати, що свобода є не просто однією особливою цінністю, а що вона є джерелом та підставою більшости моральних цінностей.[6] Вільне суспільство пропонує особі набагато більше від того, що вона здатна робити, почуваючи себе вільною. Отже, ми не зможемо остаточно оцінити свободу, доки не дізнаємося, чим суспільство вільних людей відрізняється від суспільства, де переважає несвобода.

Я також хотів би застерегти читача від даремного сподівання, що дискусію вестиму завжди у площині високих ідеалів чи духовних цінностей. На практиці свобода залежить від дуже прозаїчних речей. І ті небайдужі, хто вирішив охороняти її, повинні

доводити свою відданість через увагу до публічних життєвих проблем, віддаючи сили на розуміння проблем, які ідеаліст часто трактує як рутинні, якщо й не нудні. Інтелектуальні лідери руху за свободу занадто часто обмежували свою увагу тими правами на свободу, які були найближчі їхнім серцям, і майже оминали ті обмеження свободи, які не торкалися їх безпосередньо.[7]

Якщо основна дискусія повинна базуватися на фактах і бути взірцем беземоційности, то її початок мав би здаватися аж надто прозаїчним. Значення деяких винятково важливих слів стало настільки розмитим, що на початку надзвичайно важливо узгодити значення, з яким ми будемо їх використовувати. Найбільше постраждали слова "воля" і "свобода". Ними зловживали, і їхнє значення було настільки спотворене, що ми маємо право сказати, що "слово свобода не значить нічого, доки не наповнене конкретним змістом, а з допомогою незначних маніпуляцій його можна наповнити будь-яким змістом".[8] Отже, ми змушені почати з визначення того, що таке та свобода, з якою ми маємо справу. Означення не буде повним, доки ми не дослідимо значення інших, таких самих нечітких термінів, як "насильство", "свавілля" та "закон", без яких неможливо обійтися в дискусії про свободу. Аналіз цих понять, однак, відкладемо до початку частини II, щоб нецікаві тлумачення слів не створювали занадто великих труднощів, поки ми не перейдемо до суттєвішого.

У доконечності цієї спроби заново визначити філософію людських спільнот упродовж дві тисячі років її розвитку мене переконала одна закономірність: часто філософія з новою силою відроджувалася в період лихоліть. Протягом життя останніх кількох поколінь вона пройшла один із періодів свого занепаду. Якщо для когось, особливо для европейця, ця книжка може видатися дослідженням і логічним обґрунтуванням системи, якої вже немає, то я відповідаю, що для того, аби наша цивілізація не занепала, цю систему треба відроджувати. Її базова філософія незмінна в часи її найбільшого впливу, але дуже часто вона вдосконалювалася, коли приходилося оборонятися. За останню сотню років ця філософія зробила невеликий поступ, і зараз вона обороняється. Хоча саме нападки на неї виявили її вразливі місця – у традиційній формі. Не треба бути мудрішим за великих мислителів минулого, щоб мати ліпшу позицію й осягнути суттєві умови особистої свободи. Досвід останньої сотні років навчив нас багато з того, чого не могли сприйняти Медісон і Мілль, Токвілль і Гумбольдт.

Чи настане той момент, коли ця традиція відродиться, залежатиме не тільки від наших успіхів у її вдосконаленні, але й також від настроїв нашого покоління. Відродження було відкинуте в той час, коли люди перестали усвідомлювати обмеженість своїх прагнень, бо через ці мізерні і навіть скромні переконання, що базуються на слабкостях людських можливостей, у тому числі й розумових, навіть найкраще суспільство не буде задовольняти наших прагнень. Воно так само далеке від досконалости, як і від поспішного й нетерплячого бажання палкого реформатора, чиє обурення на адресу окремих недоліків часто засліплює його і штовхає на зло чи несправедливість, що заважає втіленню планів. Амбіційність, нетерплячка та поспіх окремих людей часто гідні подиву. Але вони шкодять, коли мають у своїх руках знаряддя примусу; так само шкоди завдають ті, хто, прагнучи вдосконалення і маючи владу, думають, що володіють верховною мудрістю, а отже, правом нав'язувати свої переконання іншим. Я сподіваюсь, що наше покоління навчилося того, що саме різні вдосконалення часто руйнували деякий рівень добропорядности, який досягало суспільство.[9] Коли ми трохи обмежимо наші прагнення, матимемо більше покірности й толерантности, то зможемо просунутися швидше і далі, ніж тоді, коли будемо керуватися "зарозумілістю й самовпевненістю стосовно надзвичайної мудрости нашого віку та його прозірливости".[10]

Частина I

ЦІННІСТЬ СВОБОДИ

Упродовж історії оратори й поети оспівували свободу, але ніхто з них не вказав, чому вона так важлива. Наше ставлення до цієї проблеми залежатиме від того, чи вважатимемо ми цивілізацію статичною, чи такою, що рухається вперед... У проґресивному суспільстві будь-які утиски свободи спричинюють зменшення можливостей, а отже, гальмують рух уперед. Проґресивні суспільства ґарантують свободу дій не тому, що особа отримує від цього якесь задоволення, а тому, що вона має можливість слідувати власним шляхом, приносячи іншим більше користи, аніж за будь-якого режиму.

Г. Б. Філліпс

Розділ перший

Свобода і свободи

У світі ніколи не було доброго визначення свободи, а саме це нині дуже потрібно американському народові. Ми всі висловлюємося за свободу, але вживаючи одне й те ж слово, маємо на увазі не те саме... Ось дві, не тільки різні, але й несумісні речі, які називаються однаковим словом – свобода.

Авраам Лінкольн

1. Цю книгу присвячено такому станові взаємин між людьми, коли примус одних супроти інших буде мінімальний. Надалі такий стан називатимемо станом *свободи* чи *волі*.[1] Ці два слова вживаються також на позначення багатьох інших життєво корисних речей. Отож не варто починати з того, що ж вони насправді означають.[2] Очевидно, на початку ліпше визначити ті умови, які матимемо на увазі, коли вживатимемо ці слова, а потім розглянути й інші їхні значення, щоб чіткіше окреслити те, до чого ми прийшли.

Стан, у якому людина не є об'єктом примусу суб'єктивних бажань когось іншого чи інших,[3] часто характеризують як стан "особистої" чи "персональної" свободи. Цей вираз будемо використовувати щоразу, коли схочемо нагадати читачеві, що саме в цьому значенні ми вживаємо слово "воля". Деколи в такому ж значенні вживається термін "громадянська свобода", але краще уникати цього, оскільки його можна сплутати з тим, що називають "політична свобода". Така плутанина неминуча, бо і "громадянський", і "політичний" походять, відповідно, з латинського та грецького слів, що мають те ж саме значення.[4]

Навіть наші вступні пояснення, що ж ми будемо розуміти під словом "свобода", показують, що воно описує такий стан, до якого людина, живучи серед таких самих, як вона, зможе набли-

зитися, але, напевно, якого цілковито не зможе досягнути. Отже, завданням політики свободи має бути мінімізація примусу чи його шкідливих наслідків, якщо вона не здатна викоренити його.

Так сталося, що визначення свободи, яке ми приймаємо, є первісним значенням цього слова.[5] Люди, у всякому разі європейці, входять в історію вже поділені на вільних і невільних. І такий поділ має свій сенс. Свобода вільного може дуже різнитися від свободи залежного, але тільки в межах незалежности, якою зовсім не володіє раб. Вона завжди означає можливість особисто діяти відповідно до власних рішень і планів, на противагу становищу того, хто був незворотно об'єктом волі іншого, кого за довільним бажанням могли змусити чинити так або інакше. Освячена віками фраза, якою часто описували таку свободу, є "незалежність від будь-яких бажань іншого".

Це найдавніше визначення "свободи" інколи трактували надто спрощено. Але якщо зважити на всю плутанину, яку спровокували філософи своїми спробами поліпшити його чи зробити чіткішим, то прийняти саме це визначення було б найкращим рішенням. Порівняно з першим визначенням важливо, що тут чітко акцентується на одному, і тільки на одному – на тому станові, який бажаний з інших причин, аніж ті, що викликають наше прагнення "свободи" (в іншому значенні цього слова). Однак ці різні "свободи" не є різними видами того самого, а зовсім різними поняттями, часто протилежними одне одному, які треба чітко розрізняти. У деяких інших значеннях можна справедливо говорити про різні типи свободи, "свободи від" і "свободи для"; хоч у нашому розумінні "свободи" є одна, вона відрізняється ступенем, але не типом.

У цьому значенні "свобода" передає тільки ставлення однієї людини до іншої,[6] і єдиним зазіханням на неї є примус. Це означає, що діяпазон фізичних можливостей, із яких особа може вибирати в деякий момент часу, не має прямого стосунку до волі. Альпініст, який на важкому схилі має тільки єдиний порятунок, безперечно, вільний, хоча він, напевно, не усвідомлює, що має якийсь вибір. Крім того, більшість людей буде ще досить довго відчувати на собі призвичаєння до первісного значення слова "свобода", аби вповні усвідомлювати, що, якщо альпініст впаде в льодяне урвище і не матиме змоги з нього вибратися, то його можна тільки в переносному значенні назвати "невільним". Вислови, що він "позбавлений свободи" чи "потрапив у полон", мають зовсім інший сенс, ніж той, який застосовують у соціяльних відносинах.[7]

Питання, скільки в особи можливостей діяти, звичайно, дуже важливе. Але воно інше, ніж питання, як далеко можна йти за своїми планами та намірами, до якого ступеня людина може керувати своєю поведінкою і наполегливо йти до мети, що прагне досягнути, а не до необхідности, яку створили інші для того, щоб змусити особу робити те, що вони хочуть. Вільна особа чи ні залежить не від діяпазону вибору, а від того, чи вона може сподіватися формувати свою лінію поведінки відповідно до своїх нинішніх намірів, або від того, чи хтось інший має змогу так керувати обставинами, що особа буде змушена діяти з волі того іншого, а не із власної волі. Свобода передбачає, що індивід має деяку ґарантовану приватну сферу і що є якийсь набір обставин у її середовищі, у які ніхто не може втручатися.

Таке поняття свободи можна уточнити тільки після того, як ми розглянемо поняття примусу. Одночасно з'ясуємо те, чому ця свобода така важлива. Перед цим намагатимемося точніше окреслити це поняття, порівнюючи його з іншими значеннями, яких набуло слово "свобода". З первісним значенням усіх їх об'єднує те, що вони описують стан, який більшість людей вважає за бажаний. Існують і деякі інші зв'язки між різними значеннями; це можна пояснити тим, що їх об'єднує те саме слово.[8] Однак наше найближче завдання – якнайчіткіше виявити ці відмінності.

2. Першим значенням слова "свобода", з яким варто було б зіставити наше вживання цього терміна, є те, що узагальнено називаємо окремішністю. Це "політична свобода", участь людей у виборі свого уряду, у процесі законотворчости та в контролі над виконавчою владою. Наша концепція поширюється і на групи людей, що дає можливість говорити про щось на зразок колективної свободи. Але вільний (у цьому сенсі) народ не є обов'язково народом вільних людей. Також немає потреби, щоб учасник такої колективної волі був вільним особисто. Заява про те, що жителів виборчого округу Коламбія чи іноземців, які постійно живуть у США, чи осіб, надто молодих для участи у голосуванні, не задовольняє особиста свобода тому, що вони не є учасниками політичної свободи, досить сумнівна.[9]

Абсурдною видається суперечка, що молоді люди, які входять в активне життя, вільні, тому що вони погодились із соціяльним ладом, у якому народились: іншого соціяльного ладу вони, напевно, не знають, і змінити його може покоління, яке думає інак-

ше від батьків, тільки після того, як досягне зрілости. Але це не робить (чи не обов'язково робить) їх невільними. Зв'язок, який часто шукають між таким примиренням із політичним ладом та індивідуальною свободою, є одним із джерел нинішнього непорозуміння з визначенням свободи. Кожен, звичайно, має право "ототожнювати свободу ... із процесом активної участи в державній владі та державній законотворчості".[10] Однак варто уточнити, що в такому разі йдеться про інший стан, аніж той, який ми розглядаємо, і звичайне вживання одного й того ж слова для позначення цих різних умов не означає, що вони є в якомусь сенсі тотожні чи можуть замінити одна одну.[11]

Небезпека криється в тому, що таке вживання веде до приховування факту, що особа може проголосувати за передання себе в рабство і, отже, добровільно відмовитися від волі в її первісному значенні. Було би важко стверджувати, що людина, яка добровільно, але незворотно продала свої послуги на довгі роки такій військовій організації, як Іноземний Леґіон, зосталася вільною (у нашому розумінні); і чи можна назвати вільним єзуїта, який живе за ідеалами засновника свого ордену і трактує себе "як тіло без розуму і без бажання".[12] Можливо, те, що ми бачили, як мільйони голосували за повну залежність від тирана, змусило наше покоління зрозуміти, що обирати чийсь уряд – не обов'язково означає ґарантувати волю. Очевидно, дискусії на тему цінности свободи були б не такими гострими, якби будь-який режим, із яким погоджувалися люди, був би, так би мовити, режимом свободи.

Застосування поняття свободи більше до колективу, аніж до окремих осіб, доцільне тоді, коли говоримо про бажання народу бути вільним від іноземного ярма і самому визначати власну долю. Прихильники індивідуальної свободи підтримували таке прагнення національної волі, і це призвело до міцної, хоча й неспокійної спілки між ліберальними та національними рухами XIX сторіччя. Але хоча ідея національної свободи близька до ідеї особистої свободи, це не те саме; і зусилля досягнути першу не завжди свідчить про прагнення другої. Інколи таке утотожнення призводило до того, що народ надавав перевагу своєму деспотові перед ліберальним урядом чужої більшости, часто спричинюючи суворі обмеження особистої свободи представників меншости. Навіть якщо прагнення свободи для особи і прагнення свободи для групи, до якої особа належить, можуть ґрунтуватися на схожих думках і почуттях, однак ці два поняття варто розрізняти чіткіше.

3. Ще одне значення "свободи" – "внутрішня" чи "метафізична" (інколи також "суб'єктивна") свобода.[13] Вона, можливо, тісніше пов'язана з особистою свободою, а тому її легко сплутати з нею. Внутрішня свобода має межу, яку відчуває особа, керуючись у своїх діях власною свідомою волею, своїм розумом і стійкими переконаннями, а не миттєвими поривами чи обставинами. Протилежними до "внутрішньої свободи" є не примус інших, а вплив тимчасових емоцій, моральна та інтелектуальна слабкість. Якщо особа не досягає успіху в тому, що вона після тверезих роздумів вирішила зробити, якщо її наміри чи сила покидають її у відповідальний момент і їй не вдається зробити те, чого вона прагне, то можемо сказати, що ця особа "невільна", а є "рабом своїх пристрастей". Інколи ми також вживаємо ці терміни, коли говоримо, що невігластво та забобони не дають людям робити те, що вони би зробили, якби були краще поінформовані, і коли стверджуємо що "знання робить людину вільною".

Чи має особа змогу свідомо вибирати між тим, чи дотримуватися власних переконань, чи виконувати нав'язану кимось волю? Безперечно, тут існує деякий зв'язок: залежно від сили волі осіб, ті ж самі умови, які для одних будуть примусом, для інших – тільки звичайними труднощами, які треба подолати. Отож "внутрішня свобода" і "свобода" (у значенні відсутности примусу) разом визначатимуть, наскільки особа може скористатися своїми знаннями можливостей. Важлива причина для розмежування цих двох понять – відношення між концепцією "внутрішньої свободи" і філософською плутаниною стосовно того, що називають "свободою волі". Небагато знайдеться переконань, які би так дискредитували ідеал свободи, ніж те хибне положення, що науковий детермінізм зруйнував основу особистої відповідальности. Пізніше (у розділі 5) ми розглянемо ці питання докладніше. Тут ми тільки хочемо застерегти читача від цієї плутанини і пов'язаного з нею софізму на зразок: "ми вільні тільки тоді, коли робимо те, що деякою мірою повинні робити."

4. Жодне з цих сплутувань індивідуальної свободи з іншими поняттями, які означено тим самим словом, не є настільки небезпечним, як сплутування його із третім вживанням цього слова, до якого ми вже трохи звертались, а саме: "свобода" на позначення фізичної "здатности робити те, що заманеться",[14] тобто сили, що може задовольнити наші бажання, або діяпазону до-

ступних нам альтернативних шляхів вибору. Цей вид "свободи" з'являється у мріях багатьох людей у формі ілюзії, що вони здатні літати, що вони звільняються від ґравітації і можуть пересуватися "вільно, як птахи", куди б не забажали, або, що вони мають змогу змінити оточення на свій смак.

Це метафоричне використання слова давно було загальновживаним, але донедавна немало людей серйозно сплутували цю "свободу від" перешкод, яка означає всемогутність, зі свободою особистости, яку може забезпечити будь-який соціяльний лад. Тільки після того, як цю плутанину свідомо заохочували, вона як складова соціялістичної пропаґанди стала особливо небезпечною. Як тільки допустити ототожнення свободи із силою, зникають обмеження на софізм, який використовує привабливість слова "свобода" для підтримки заходів, що знищують індивідуальну свободу.[15] І немає кінця хитрощам, якими зманюють людей в ім'я свободи, аби вони відмовилися від неї. Саме за допомогою таких перекосів у тоталітарних країнах поняття колективної влади над обставинами витісняло поняття індивідуальної свободи, а саму свободу насильно пригнічували в ім'я свободи.

Перехід від поняття індивідуальної свободи до поняття свободи як сили відбувся завдяки філософській традиції, що використовує слово "обмеження" там, де ми використали "примус" у визначенні свободи. Можливо, "обмеження" у деякому аспекті було б відповіднішим словом, якщо пам'ятати, що в точному значенні воно передбачає дію обмежувального людського чинника.[16] Це нам нагадує, що зазіхання на свободу значною мірою полягає в перешкоді людям щось робити, у той час як "примус" наголошує на тому, що людей примушують щось робити. Обидва аспекти однаково важливі: щоб бути точним, ми, можливо, повинні визначати свободу як відсутність обмеження і примусу.[17] На жаль, обидва ці слова використовують також на позначення впливу на людину, який чинять інші люди; і це було б занадто просто, щоб перейти від визначення свободи як відсутности обмежень до визначення її як "відсутности перешкод до здійснення наших бажань"[18] або навіть ще загальніше: як "відсутности зовнішньої перешкоди".[19] Це рівнозначно тому, що ми вважаємо свободу ефективною силою робити те, що заманеться.

Ця остання інтерпретація свободи особливо небезпечна, оскільки глибоко проникла у практику країн, де, фактично, панує свобода особистости. Ця інтерпретація поширилася, ставши осно-

вою політичної філософії, особливо в "ліберальних" колах Сполучених Штатів. Такі визнані інтелектуальні лідери "прогресистів", як Дж. Р. Коммонс[20] і Джон Дьюї поширили ідеологію, у якій "свобода проголошується ефективною силою, щоб робити деякі речі", і "вимога свободи є вимогою сили",[21] у той час як відсутність примусу – тільки "негативний аспект свободи" і "його треба цінувати як засіб досягнення Свободи, тобто сили".[22]

5. Ця плутанина свободи як сили зі свободою в її первісному значенні неминуче веде до ототожнення свободи з багатством;[23] що робить можливим експлуатацію всієї привабливости, яку несе це слово, задля підтримки вимог перерозподілити багатство. Хоча і свобода, і багатство є добрими речами, яких прагне здобути більшість із нас, і часто нам їх дуже не вистачає, щоб одержати те, чого ми бажаємо, вони все ж різні. Чи є я господарем самому собі та чи можу дотримуватися власного вибору, скільки є тих можливостей, із яких я повинен вибирати, багато чи мало, – це два цілком різні запитання. Придворний, який живе в розкошах, але цілковито залежний від свого принца, можливо, набагато залежніший, ніж бідний селянин або ремісник, бо він не може керувати своїм власним життям та робити вибір для власної вигоди. Так само генерал, який відповідає за армію, або директор великого будівництва можуть бути практично непідконтрольними і володіти величезними повноваженнями, а одночасно бути менше вільними, відчувати більші зобов'язання щодо інших, аби змінити свою мету і плани незалежно від слова начальника, не здатними змінити власне життя чи вирішувати те, що для них є найважливішим, на відміну від найбіднішого фермера або пастуха.

Якщо при обговоренні свободи важливо дотримуватися чіткости, то її визначення не повинно залежати від того, чи ми позитивно сприймаємо це тлумачення свободи, чи ні. Дуже можливо, що є люди, які не оцінюють належно тієї свободи, з якою ми маємо справу, які не можуть побачити, що отримують великі переваги від неї, і які готові відкинути її заради інших переваг. Інколи трапляється, що потреба діяти відповідно до власних планів і рішень може сприйматися більше як тягар, аніж перевага. Але свобода бажана, навіть якщо не всі можуть скористатися її перевагою. Варто розглянути, чи вигода, яку отримує від свободи більшість, ґрунтується на використанні можливостей, що вона їй пропонує, і чи стан свободи справді залежить від більшости

людей, які потребують її для себе. Можливо, що переваги, які ми отримуємо від свободи загалом, не випливають із того, що більшість людей усвідомлює їх; можливо, навіть, що свобода реалізує свої переваги здебільшого через дисципліну, яку накладає на кожного, а також через інші очевидні можливості, які пропонує.

Однак ми повинні визнати, що можемо бути вільними і вбогими. Свобода не означає тільки добро[24] і відсутність усього злого. Щоправда, бути вільним може означати свободу, щоб голодувати, щоб робити помилки, які дорого коштують, або щоб смертельно ризикувати. У цьому сенсі волоцюга без копійки в кишені, який живе завдяки випадкові і постійній імпровізації, справді вільніший, ніж покликаний до війська солдат з усією безпекою і відносним комфортом. Якщо ж свобода не завжди благо, то вона є чимось особливим, що потребує спеціяльної назви. І хоча "політична свобода" і "внутрішня свобода" – альтернативні використання терміна, що утвердилися впродовж тривалого часу і які з невеликими застереженнями можна вживати, не викликаючи плутанини, сумнівно, чи повинно толеруватися використання слова "свобода" у значенні "сили".

У будь-якому разі хибно припускати, що, оскільки ми вживаємо те ж саме слово, ці "свободи" є різними виявами того самого поняття. Це джерело небезпечної нісенітниці, словесна пастка, що породжує абсурдні висновки.[25] Свобода у значенні сили, політична свобода і внутрішня свобода не є станами того самого типу, що й індивідуальна свобода: ми не можемо, частково жертвуючи одним заради того, щоб отримати щось в іншому, урешті прийти до деякого спільного елементу свободи. Цілком можливо за допомогою такого обміну отримати одну хорошу річ замість іншої. Але допустити, що в них існує спільний елемент, який дає нам змогу говорити про вплив, що такий обмін чинить на свободу, буде справжнім обскурантизмом, виявом вульгарного філософського реалізму, який допускає, що оскільки ми описуємо ці умови тим самим словом, то в них повинен бути спільний елемент. Ми потребуємо їх в основному з різних причин, і їхня наявність або відсутність дає різний ефект. Якщо нам потрібно вибирати між ними, ми не зможемо це зробити, запитавши, чи цей стан свободи зросте взагалі, але тільки вирішивши, який із цих різних станів ми оцінюємо найвище.

6. Часто зауважують, що наше поняття свободи має дещо неґативний характер.[26] Це справедливо, так само як і те, що мир

також неґативне поняття, або що безпека чи спокій, відсутність будь-якої специфічної перешкоди і зла – неґативні. Саме до такого класу понять належить свобода: вона описує відсутність специфічних перешкод – примусу, що чинить інша людина. Свобода стає позитивним явищем тільки крізь призму того, як ми це сприймаємо. Вона не ґарантує нам будь-яких специфічних можливостей, але залишає нам вибір, як ми повинні використати обставини, у які потрапили.

Однак якщо можливостей використовувати свободу багато, то свобода одна. Свободи з'являються тільки тоді, коли відчувається нестача свободи: вони є спеціяльними привілеями, що можуть набувати групи та особи, доки решта більшою чи меншою мірою невільна. В історії шлях до свободи пролягав через досягнення окремих свобод. Те, що дозволено робити деякі речі, не є свободою, однак воно може нею називатися; і хоча свобода толерує обмеження робити якісь речі, вона не існує, коли для більшости потрібний дозвіл на те, що може робити окрема людина. Різниця між свободою і свободами така ж, як між умовою, за якої дозволено все, що не забороняють загальні правила, і умовою, за якої заборонено все, що не дозволено.

Якщо ми подивимося ще раз на елементарний контраст між свободою і рабством, то чітко побачимо, що неґативний характер свободи ні в якому разі не зменшує її вартість. Ми вже зауважували, що значення, у якому ми вживаємо це слово, найдавніше. Можемо докладніше з'ясувати його, якщо побіжно розглянемо фактичну різницю, яка визначала позицію вільної людини від раба. Про це можемо багато дізнатися, вивчивши умови свободи в найдавніших із вільних суспільств – містах стародавньої Греції. Численні декрети про визволення рабів дають нам чітку картину суті справи. Під час набуття свободи реґулярно надавалися чотири права. Декрети про звільнення зазвичай забезпечували колишньому рабові, по-перше, "законний статус захищеного члена суспільства"; по-друге, "недоторканність від свавільного арешту"; по-третє, "право на будь-яку працю, яку він бажає виконувати"; і по-четверте, "право пересуватися за власним вибором".[27]

Цей список містить більшість того, що у XVIII і XIX сторіччях розглядалося як істотні умови свободи. Тут не згадується право володіти власністю тільки тому, що його тоді мав навіть раб.[28] За винятком останнього права, у цьому документі викладено всі елементи, потрібні для захисту особи від примусу.

Але це не свідчить нічого про інші свободи, які ми розглянули, не кажучи вже про всі "нові свободи", що пропонувалися пізніше як замінники свободи. Очевидно, раб не стане вільним, якщо отримає тільки виборче право, як і будь-який ступінь "внутрішньої свободи" не зробить його ніким іншим, тільки рабом, хоча багато філософів-ідеалістів пробували переконати нас у протилежному. Ніяка розкіш чи комфорт, ніяка влада, яку він може мати над іншою людиною або природними ресурсами, не змінять його залежности від сваволі господаря. Якщо ж він є об'єктом тих же законів, що й усі його співгромадяни, якщо він недоторканний стосовно свавільного позбавлення свободи і вільний щодо вибору своєї роботи, якщо може володіти власністю і набувати її, жодна інша людина або група людей не зможе примусити його виконувати наказів.

7. Наше визначення свободи залежить від розуміння примусу, і без цього елементу воно не буде точним. Фактично, нам також варто дати точніше визначення деяким суміжним ідеям, особливо самоуправству та загальним правилам, або законам. Логічно мислячи, ми мали б приступити до аналізу цих понять, бо не можемо обійтися без них. Але перед тим, як запропонувати читачеві йти далі (як може з'ясуватися, у невдячному намаганні дати точне означення термінам), ми спробуємо пояснити, чому свобода, яку ми визначили, така важлива. Отже, пригадаймо наші обіцянки давати точні означення тільки на початку другої частини цієї книги, де дослідимо законні аспекти стану свободи. Зараз нам достатньо тільки кількох зауваг, які забезпечать систематичність в обговоренні поняття примусу. У цій стислій формі вони обов'язково здадуться дещо догматичними, пізніше їх треба буде уточнити.

Під "примусом" ми розуміємо владу однієї особи над оточенням або обставинами іншої особи, і для того, аби уникнути більшого зла, вона [ця особа] змушена діяти не відповідно до власного послідовного плану, а в інтересах першої. Окрім, як у сенсі вибору меншого зла, у ситуації, яку нав'язують інші, особа не спроможна використовувати власний розум чи знання або йти до своєї мети та за своїми переконаннями. Примус – це справді зло, бо воно іґнорує індивіда як мислячу і вартісну особу, робить його голим інструментом у досягненні мети іншого індивіда. Вільна дія, завдяки якій особа переслідує власну мету засобами, що вка-

зують їй її ж знання, повинна ґрунтуватися на даних, яких не можна сформувати за бажанням іншої особи. Це наштовхує на думку про існування деякої сфери, у якій інша особа не може формувати обставин так, щоб не залишити першій жодного вибору, крім такого, що передбачає ця інша особа.

Примусу, однак, не можна зовсім уникнути, бо єдиним шляхом, щоб йому запобігти, є загроза іншого примусу.[29] Вільне суспільство розв'язало цю проблему, надавши монополію на примус державі[30] і намагаючись обмежити цю владу держави через запобігання примусові, які вчинила приватна особа. Це можна реалізувати тільки тоді, коли держава захищатиме приватну сферу життя індивідів від втручання інших і розмежовуватиме ці приватні сфери не за специфічним призначенням, а через створення умов, за яких індивід може визначити свою сферу завдяки правилам, які вказують йому, що уряд зробить у різних ситуаціях.

Примус, який уряд повинен і досі використовувати для цього, зменшується до мінімуму з допомогою стримувальних заходів: через загальні правила, які відомі всім, нівелюються шкідливі наслідки цього примусу, так що здебільшого індивід ніколи не буде відчувати примус, якщо він сам не поставить себе в ситуацію, у якій заздалегідь знатиме, що до нього буде застосовано примусові заходи. Навіть там, де насильства не можна уникнути, воно позбавляється шкідливих наслідків, оскільки зведено до обмежених і передбачуваних обов'язків, або, щонайменше, його відокремлено від свавільної волі іншої особи. Безособові й залежні від загальних абстрактних правил, навіть примусові дії уряду стають даністю, на якій індивід може будувати власні плани. Вплив цих дій на окрему категорію осіб не можна передбачити тоді, коли їх вводять. Примус згідно з відомими правилами є наслідком обставин, у які особа, що підлягає примусові, поставила себе сама, потім стає інструментом, який допомагає індивідам досягати власної мети, а не засобом, який використовується для досягнення мети інших осіб.

Розділ другий

Творчий потенціял вільної цивілізації

Цивілізація рухається вперед, розширюючи діяпазон важливих дій, які ми здатні виконувати, не думаючи про них. Дія думки схожа на застосування кавалерії в бою – вона суворо обмежена кількісно, потребує свіжих коней і повинна застосовуватися тільки у вирішальні моменти.

А. Н. Вайтгед

1. Сократівський принцип, за яким визнання нашого незнання є початком мудрости, має глибоке значення для нашого розуміння суспільства. Важливим початком у цьому є те, що ми усвідомлюємо необхідність незнання багатьох речей, що допомагає людині досягнути своєї мети. Переваги соціяльного життя, особливо в його найпередовіших формах, які ми називаємо "цивілізацією", базуються на тому, що індивід отримує вигоди від знання, більшого від того, ніж він володіє. Можна було б сказати, що цивілізація починається тоді, коли особа в досягненні своєї мети може використати більші знання, ніж ті, які вона здобула, і коли можна перейти межі свого незнання задля вигоди від знання, яким безпосередньо ще не володіє.

На цей суттєвий факт неминучого незнання людини в багатьох сферах, що на ньому базується функціонування цивілізації, зверталося мало уваги. Філософи і вчені, які досліджували суспільство, назагал тлумачили це явище прихильно, замовчуючи його вади, і поводилися з цим незнанням, як із незначним недоліком, що його можна більш-менш проіґнорувати. Тлумачення моральних чи соціяльних проблем, що базуються на припущенні досконалости знань, можуть бути лише попередніми вправами в логіці,

які не придатні пояснити дійсний світ. Проблеми логіки (головна з них – "практична складність") у тому, що наші знання насправді дуже далекі від досконалого. Мабуть, природно, що вчені схильні опиратися на відоме; але в соціяльній площині, де те, чого ми не знаємо, є часто важливішим, вплив цих тенденцій може насправді збити з пуття. Велика кількість утопічних теорій втрачають свою вартість через те, що їхні теоретики припускають, що ми маємо досконалі знання.

Варто зауважити, однак, що наше знання є особливо важкою темою для дискусій. На початку може навіть здаватися, що неможливо говорити про це змістовно. Ми, звичайно, не можемо обговорювати розумно те, про що не знаємо нічого. Щонайменше варто поставити запитання, навіть якщо відповіді не завжди відомі. Це вимагає істинного знання про світ, який ми тлумачимо. Якщо треба зрозуміти, як функціонує суспільство, то мусимо спробувати визначити загальну природу і межі нашого знання щодо нього. Хоч і неможливо бачити в темряві, добре було хоча б окреслити межі цього затемненого обширу.

Оманливість звичайного підходу особливо виявляється при докладному аналізі твердження про те, що людина створила свою цивілізацію, а отже, також може за своїм бажанням змінити її інституції. Це твердження було би справедливе тільки за умови, якщо б людина свідомо створила цивілізацію, сповна розуміючи, що вона робить, або чітко знаючи, як це робиться. У деякому сенсі слушно, звичайно, що людина є творцем своєї цивілізації. Це продукт її діяльности або радше діяльности декількох сотень поколінь. То не значить, однак, що цивілізація є продуктом людського наміру або навіть що людина знає те, від чого залежить функціонування чи безперервне існування цивілізації.[1]

Сама концепція людини, уже обдарованої розумом, здатним формувати зовнішні обставини, щоб створити цивілізацію, неправильна у своїй основі. Людина не просто нав'язала світові зразок, який створила своїм розумом. Її розум сам є системою, що постійно змінюється внаслідок пристосування людини до свого оточення. Було б помилкою вважати, що задля досягнення вищої цивілізації ми повинні тільки втілити ідеї, які тепер керують нами. Якщо необхідно просуватися вперед, то мусимо бути готові із набуттям дальшого досвіду безперервно переглядати наші сучасні концепції та ідеали. Ми не здатні передбачити те, якою буде або може бути цивілізація через п'ятсот чи навіть п'ятдесят

років так само, як наші середньовічні предки або навіть наші дідусі і бабусі не могли передбачити наш нинішній спосіб життя.[2]

Концепція, за якою людина свідомо будує свою цивілізацію, випливає з помилкового інтелектуалізму, за яким людський розум відособлений від природи і набуває знань і здатности мислити незалежно від досвіду. Але зростання людського розуму є частиною росту цивілізації; це стан цивілізації в будь-який момент, який визначає межі і можливості людських цілей та цінностей. Розум не може ніколи передбачити свого власного розвитку. Хоча ми мусимо завжди намагатися досягнути нашу теперішню мету, варто також зоставити місце для нового досвіду і майбутніх подій, щоб вирішити, яку з цих цілей вдасться досягнути.

Можливо, дещо перебільшено звучить заява сучасного антрополога, що "не людина контролює культуру, а навпаки", культура контролює людину; але він із користю для нас нагадав, що "тільки наше глибоке і всеохопне незнання природи культури дає відчуття, ніби ми керуємо нею і контролюємо її".[3] Він пропонує важливу корективу до концепції інтелектуалізму. Його зауваження допоможуть нам досягнути адекватного відображення безперервної взаємодії між нашими свідомими зусиллями досягнути те, що наш інтелект зображає як досяжне, і діями суспільних інституцій, традицій і звичок, які часто спільно продукують щось дуже відмінне від того, чого ми прагнули.

Варто звернути увагу на два важливі моменти, у яких свідомі знання, яким керується у своїх діях індивід, є тільки однією з умов, що дають йому можливість досягати своїх цілей. Відомо, що розум людини сам є продуктом цивілізації, у якій вона виросла, і він багато чого не знає з досвіду, який сформував його і на який він спирається, втілюючись у звичках, угодах, мові і моральних переконаннях, що є складовими його виявів. І ще одне міркування: знання, якими свідомо оперує розум будь-якого індивіда, є тільки малою частинкою того знання, яке в будь-який момент сприяє успіхові його дії. Коли ми говоримо про те, скільки знання потрібно людині для успішного досягнення її індивідуальної мети, то величина нашого незнання обставин, від яких залежать результати нашої дії, просто вразить. Знання існує тільки як знання індивідів. Говорити про знання суспільства в цілому можна тільки метафорично. Сума знань усіх індивідів не існує як інтеґроване ціле. Проблема в тому, як можна сповна скористатися з цих знань, що існують тільки розпорошено як окремі, часткові, а інколи й суперечливі переконання людей.

Іншими словами, значною мірою завдяки тому, що цивілізація дає можливість нам постійно користати зі знань, якими ми не володіємо осібно, і навпаки, що індивідуальні знання, якими володіємо, можуть допомогти іншим, люди, як члени цивілізованого суспільства, можуть досягти своєї індивідуальної мети набагато успішніше, ніж коли б вони робили це поодинці. Нам відомо мало конкретних явищ, до яких безперервно пристосовується соціяльна активність, аби забезпечити те, на що ми звикли сподіватися. Ще менше знаємо про ті сили, які здійснюють це пристосування при відповідній допомозі скоординованої індивідуальної активности. Коли ми відкриваємо, як мало знаємо про причини, що примушують нас кооперуватися, то це радше викликає обурення, ніж здивування або зацікавлення. Саме тому непереборне бажання розбити вщент всі оманливі механізми цивілізації, що з'являється в нас час від часу, пояснюється цією нездатністю людини зрозуміти, що вона робить.

2. Помилково ототожнювати розвиток цивілізації із розвитком знань, якщо під "знаннями" розуміти тільки свідоме, чітке знання індивідів, знання, яке дає нам можливість заявити, що щось є таким або іншим.[4] Ще помилковіше зводити знання до наукових відомостей. Для розуміння наших арґументів важливо зазначити, що всупереч одному модному поглядові[5] наукові знання не вичерпують усіх очевидних і свідомих знань, які постійно використовує суспільство. Наукові методи пошуку знання не здатні задовольнити всіх потреб суспільства в очевидних знаннях. Не всі знання завжди змінних одиничних явищ, які людина безперервно використовує, надаються до організації або систематизації; велика частина з них існує тільки розпорошено між великою кількістю індивідів. Те саме стосується тієї важливої частини кваліфікованих знань, які не є самостійними, а тільки вказують, де і як знайти потрібну інформацію.[6] У нашому дослідженні не ставимо за мету виявити цю відмінність між різними видами раціональних знань, а тому коли говоримо про очевидні знання, то згрупуємо ці види разом.

Розвиток знань збігається з розвитком цивілізації, тільки якщо ми інтерпретуємо знання як таке, що охоплює всі адаптації людини до оточення, у яких об'єднано минулий досвід. Не всі знання в цьому сенсі є частиною нашого інтелекту, ані наш інтелект не є головним для наших знань. Наші звички і майстерність,

наші емоційні реакції, вчинки, і наші інституції – усі вони в цьому сенсі є адаптаціями до минулого досвіду, що сформувалися відбірковим усуненням непридатної поведінки. Вони є такою ж обов'язковою передумовою успішної дії, як і наші свідомі знання. Не всі нераціональні фактори, які лежать в основі нашої діяльности, завжди сприяють успіхові. Деякі можуть зберігатися тривалий час після того, як знадобилися, навіть коли вони вже більше перешкоджають, аніж допомагають. Проте ми не могли б обійтися без цих адаптацій: навіть успішне застосування нашого інтелекту безпосередньо базується на їхньому постійному використанні.

Людина пишається собою із зростанням своїх знань. Але як наслідок того, що вона створила сама, – обмеження її свідомих знань, а отже, межі незнання, що має суттєве значення для її свідомої дії, постійно зростають. Навіть на початках сучасної науки, найбільші уми визнавали, що "межі усвідомленого незнання розширюватимуться з науковим проґресом".[7] Як не прикро, утвердилося переконання, яке, очевидно, поділяло багато вчених, що внаслідок наукового розвитку межі нашого незнання постійно зменшуватимуться і що ми зрештою зможемо досягнути всебічного і свідомого контролю за всіма видами людської діяльности. Саме через те люди, які покладають надмірні надії на розвиток знань, так часто стають противниками свободи. Зростання наших знань про природу постійно відкриває нам нові області незнання, зростає складність цивілізації, яку це знання дає нам можливість будувати, постають нові проблеми інтелектуального сприйняття світу навколо нас. Чим більше знає людство, тим меншу частку всього знання може поглинути окремий індивід. Чим більше цивілізованими ми стаємо, тим більше відносно неосвіченими в тих явищах, на яких ґрунтується функціонування цивілізації. Реальний розподіл знання збільшує відносне незнання індивіда в загальному обсязі знання.

3. Коли ми говорили про передачу і поєднання знань, ми збиралися звернутися до двох аспектів функціонування цивілізації, які ми вже розглянули: передача попередньо нагромадженого запасу знань та обмін між сучасниками інформацією, на якій вони базують свої дії. Ці знання не можна різко відмежувати через те, що засоби зв'язку між сучасниками є частиною культурної спадщини, яку людина постійно використовує в досягненні своїх цілей.

Про цей процес нагромадження і передачі знання в царині науки ми маємо найбільше відомостей, оскільки він демонструє загальні закони природи і конкретні властивості світу, у якому ми живемо. Але хоча це найпомітніша частка нашого успадкованого запасу знань і головна частка того, що ми обов'язково знаємо, у звичайному сенсі слова "знання" – це тільки частина; бо, окрім цього, ми володіємо багатьма іншими засобами (у найширшому значенні цього слова), які людство розвинуло і які уможливлюють нам оволодіння нашим довкіллям. Вони, ці засоби, є продуктом досвіду, що передається з покоління в покоління. І якщо стає доступним ефективніший засіб, ніж той, що був попередньо, його використовуватимуть без з'ясування, у чому його переваги і чи існують у нього альтернативи.

Ці засоби, що розвинула людина і що творять важливу складову її пристосування до довкілля, охоплюють значно більше, ніж матеріяльні знаряддя. Це і форма поведінки, яку особа звично обирає без якихось арґументів, це і те, що ми називаємо "традиції" та "інституції", які використовує людина, засвоюючи їх як продукт поступового зростання, не плануючи заздалегідь своїм розумом. Людина взагалі неосвічена не тільки через те, що віддає перевагу засобам одного типу перед іншим, але й також тому, що вона залежить від своїх дій, які радше набирають однієї форми, ніж іншої. Людина звичайно не знає, наскільки успіх її зусиль визначають її звички, над якими вона навіть не задумується. Це, мабуть, стосується і цивілізованої людини, і первісної. Паралельно із зростанням свідомого знання завжди існує не менш важливе нагромадження засобів у їх ширшому значенні – випробуваних і, як правило, засвоєних шляхів вирішення справ.

Нас цікавить зараз не так знання, які нам передають, чи творення нових засобів, які використовуватимуться в майбутньому, а спосіб, у який поточний досвід допомагає тим, хто не користає з нього безпосередньо. Наскільки буде можливо, відкладемо розгляд проґресу до наступного розділу і далі концентруватимемося на тому, як співдіють поширені знання і розмаїті вміння, звички та можливості індивідуальних членів суспільства, пристосовуючи діяльність до завжди змінних обставин.

Кожна зміна умов викликає деяку зміну у використанні ресурсів, у напрямах і видах людської діяльности, у звичках і звичаях. А зміна діяльности того, хто насамперед чутливий до неї, вимагатиме дальшого коректування на тло всього суспільства.

Зокрема кожна зміна свідомости створює "проблему" для суспільства, навіть якщо жодний індивід не усвідомлює це як проблему; поступово така ситуація породжує нове всезагальне пристосування. Ті, хто бере участь у процесі, розуміють небагато, чому вони роблять саме те, що роблять, і ми не можемо передбачити того, хто на деякому етапі першим зробить відповідний рух, або яке специфічне поєднання знання та майстерности, особистого ставлення та обставин підкажуть людині придатну відповідь, або якими шляхами її приклад передаватиметься іншим, тим, хто наслідуватиме її. Важко усвідомити всі комбінації знання та майстерности, з яких постають відкриття відповідних навичок або пристроїв, що, знайдені один раз, можуть знадобитися всюди. Але з незліченної кількости скромних кроків, які здійснюють анонімні особи у процесі вироблення звичних речей у змінних обставинах, постають взірці, що набувають такого ж поширення і ваги, як і головні інтелектуальні нововведення, що запроваджуються і розповсюджуються далі.

Важко передбачити, хто виявиться особою, яка зуміє знайти вихід зі становища завдяки правильній комбінації здібностей і можливостей. Так само важко зрозуміти те, яким методом чи способом у людині поєднуються різні види знання і майстерности, що забезпечує успішне розв'язання проблеми.[8] Успішне поєднання знань і здібностей не залежить ні від спільних обговорень, ані від людей, які шукають розв'язання своїх проблем об'єднаними зусиллями;[9] це продукт окремих людей, які наслідують тих, хто мав більший успіх, і які керуються їхніми знаками або символами, як-от: цінами, що пропонуються на продукти, або виявами моральної чи естетичної поваги стосовно дотримання стандартів поведінки – одним словом, знаками використаних результатів досвіду інших.

Для функціонування цього процесу істотно те, що кожна людина має можливість діяти, керуючись своїм індивідуальним знанням, завжди унікальним, принаймні доки це стосується конкретних обставин, і що вона може використовувати свою майстерність та можливості у відомих їй межах із власною метою.

4. Тут ми нарешті наблизилися до того моменту, коли стане зрозумілим головне твердження цього розділу, а саме: арґументація на користь свободи особистости базується головним чином на визнанні неминучої необізнаности всіх нас стосовно великої кількости чинників, від яких залежить досягнення наших цілей і добробуту.[10]

Якщо б людина знала все, якщо б ми могли знати не тільки все те, що впливає на здійснення наших теперішніх, але й також майбутніх бажань і прагнень, знайшлося б небагато арґументів на користь свободи. І, навпаки, свобода особистости робить неможливим цілковите передбачення майбутнього. Свобода необхідна для того, щоб залишити місце для непрогнозованого і непередбачуваного; ми прагнемо цього, бо навчилися втілювати багато наших цілей. Адже кожна особа знає надто мало, зокрема і тому, що ми не завжди відаємо, хто з нас знає найбільше – ми покладаємося на незалежні і конкурентні зусилля багатьох, щоб викликати появу того, чого ми захочемо, коли це побачимо.

Можливо, дещо применшуючи людську впевненість, ми повинні визнати, що поступ і навіть збереження цивілізації залежать від максимального вияву випадковостей.[11] Ці випадковості трапляються при комбінації знання і здібностей, майстерности і звичок, які набуває окрема людина також тоді, коли людська компетенція стикається зі специфічними обставинами, до яких вона вже готова. Таке наше велике вимушене незнання означає, що нам варто розглянути дві категорії: імовірність і випадковість.

Безперечно, якщо йдеться про соціяльне й особисте життя, то справедливо стверджувати, що сприятливі обставини, зазвичай, формуються не просто так. Ми повинні підготуватися до них.[12] Але вони все ще зберігають сліди випадковости і не перетворюються в упевненість. Вони породжують свідомий ризик; можливість невдач для осіб і груп, які так само достойні нагороди, як і ті, хто процвітає; можливість рецидиву навіть для більшости; єдино високу ймовірність чистої вигоди в остаточному підсумку. Ми можемо тільки збільшити шанси того, що якісь особливі поєднання обдарованих осіб і обставин вивершаться у створення якогось нового засобу чи вдосконалення старого, і забезпечити перспективу для того, щоб такі нововведення відразу ж стали відомі тим, хто може скористатися їхніми перевагами.

Усі політичні теорії звичайно допускають, що для більшости індивідів характерне незнання. Ті, хто захищають свободу, відрізняються від інших тим, що вони вважають необізнаними також і себе самих, так само як і тих, хто знає найбільше. Порівняно з усією кількістю знань, які безперервно використовуються в еволюції сучасної цивілізації, різниця між усвідомленими знаннями найосвіченішого і найнеосвіченішого індивіда досить незначна.

Класичний арґумент на користь толерантности, що сформулювали Джон Мільтон і Джон Локк, а також пізніше Джон Стюарт Мілль і Вальтер Бейджегет, базується на визнанні нашого незнання. Це спеціяльне застосування загальних міркувань, до яких ніби відчиняє двері нераціоналістична здатність проникати в роботу нашого розуму. Протягом усієї цієї книжки будемо переконуватися, що, хоча й ми не усвідомлюємо, що всі інституції свободи – це втілення основного незнання, вони пристосовані, щоб мати справу з шансами і ймовірністю, а не з певністю. Ми не можемо досягнути певности в людських справах, і тому, щоб найкраще скористатися нашим знанням, мусимо дотримуватися правил, що, як показав досвід, служать назагал найкраще, хоча ми не знаємо їхніх наслідків у конкретній ситуації.[18]

5. Людина вчиться на розчаруваннях у своїх сподіваннях. Немає потреби говорити, що часто непередбачуваність подій зростає через безглузді людські інституції. За будь-яких умов нашою метою повинно стати таке вдосконалення людських інституцій, щоб збільшити шанси правильного передбачення. Однак ми повинні надавати максимум можливостей усім індивідам, аби вони дізналися про ті явища, які для нас самих безпосередньо ще невідомі, і використовували ці знання у своїх діях.

Взаємно вреґульовані зусилля багатьох людей сприяють використанню більшої кількости знань від тих, якими володіє індивід або які можна синтезувати інтелектуально. Саме таке використання поширених знань сприяє більшим досягненням, аніж міг би передбачити будь-який поодинокий розум. Саме через те, що свобода означає відмову від прямого керування зусиллями індивідів, вільне суспільство здатне використати небагато більше знань, аніж міг би осягнути розум наймудрішого правителя.

З цього арґументу, який промовляє на користь свободи, випливає, що ми не досягнемо її мети, якщо обмежуватимемо свободу окремими випадками, де ми впевнені, що вона буде добре спрацьовувати. Свобода, яка надається тільки тоді, коли відомо заздалегідь, що її наслідки будуть вигідними, це не свобода. Якщо ми знаємо, як буде використовуватися свобода, то зникнуть докази в її перевагах. Ми ніколи не отримаємо переваг від свободи і того непередбачуваного нового поступу, можливість якого вона забезпечує, якщо свобода також не запанує й там, де окремі люди не бажають її. Отже, це не арґумент проти свободи особистости, навіть якщо ним часто зловживають. Свобода обов'язково озна-

чає, що багато речей, які нам не подобаються, буде зроблено. Наша віра у свободу не базується на передбачуваних результатах при особливих обставинах, але на переконанні, що назагал вона вивільняє більші потенції добра, ніж зла.

А це означає, що суть нашої свободи робити якісь речі не має нічого спільного з тим, чи ми, або більшість із нас колись використаємо ту специфічну можливість. Надавати свободу не більшу, ніж її можна використати, значило б мати цілком неправильне уявлення про її функціонування. Свобода, яку використовуватиме тільки одна людина з мільйона, інколи важливіша для суспільства і вигідніша для більшости, ніж будь-яка свобода, якою користаємо всі ми.[14]

Можна було б навіть сказати, що чим менша можливість використати свободу, щоби зробити щось, то тим ціннішою вона буде для суспільства в цілому. Чим менша ймовірність, тим важливіше не пропустити її, оскільки досвід, який вона пропонує, буде майже унікальний. Також справедливо, що більшість безпосередньо не цікавиться багатьма важливими речами, які може робити будь-хто вільний. Це є особливо важливо, бо ми не знаємо, як окремі особи використовуватимуть свою свободу. В іншому разі свободу можна досягнути рішенням більшости стосовно того, що повинні робити окремі люди. Але дія більшости з необхідности обмежується вже встановленою та перевіреною угодою, погодженою в суперечках, якій повинен передувати розмаїтий досвід та дії різних індивідів.

Користь, яку я отримую від свободи, значною мірою є наслідком того, як використовують свободу, і здебільшого там, де б я ніколи не міг скористатися. Отож свобода, з якої я можу скористатися сам, не обов'язково найважливіша для мене. Безперечно, важливіше те, що хтось може спробувати зробити щось інше ніж те, що можуть робити всі. Ми вимагаємо свободу не через те, що нам подобається мати змогу робити специфічні речі, і не через те, що ми сприймаємо будь-яку окрему свободу як елемент нашого щастя. Інстинкт, який примушує нас повставати проти будь-яких фізичних обмежень, хоча є корисним союзником, проте не завжди безпечний провідник для обґрунтування чи розмежування свободи. Важливо не те, з якої свободи я особисто хотів би скористатися, а те, яка свобода потрібна особі, щоб зробити щось корисне для суспільства. Таку свободу ми можемо ґарантувати невідомій особі тільки тоді, коли ґарантуємо її всім.

Користь від свободи, отож, не обмежуються волею, тобто людина має користь переважно не від тих аспектів свободи, з яких вона безпосередньо користає. Безсумнівно, в історії невільні більшості мали користь від існування вільних меншостей, і сьогодні невільні суспільства отримують вигоду від того, що вони вчаться від вільних суспільств. Звичайно, переваги, які ми отримуємо від свободи інших, збільшуються, коли зростає кількість тих, хто може скористатися свободою. Отже, арґумент на користь свободи для одного може знадобитися і стосовно свободи для всіх. Бо ліпше, щоб вільним був тільки дехто, ніж мав би не бути ніхто, або щоб принаймні більшість тішилася повною свободою, ніж коли б усі мали обмежену свободу. Суть у тому, що свобода дії немає нічого спільного з діями багатьох людей, які хочуть це робити: часто такі відношення обернено пропорційні. Одним із наслідків цього є те, що часто елементи управління калічать суспільство, хоча більшість може й не усвідомлювати, що їхню свободу суттєво врізано. Якщо ми й далі вважатимемо, що важлива тільки та свобода, яку має більшість, то, безумовно, створюватимемо інертне суспільство зі всіма рисами несвободи.

6. Незаплановані новинки, які постійно з'являються у процесі пристосування, складаються насамперед із нових угод або взірців, у яких координуються зусилля різних індивідів, та з нових поєднань у використанні ресурсів, які за своєю природою будуть такі ж тимчасові, як і ті специфічні умови, що породили їх. Потім з'являються модифікації засобів та інституцій, адаптовані до нових обставин. Деякі з них також будуть тільки тимчасовим пристосуванням до умов часу, а інші стануть удосконаленнями, що збільшуватимуть багатогранність чинних засобів та інституцій, а через те і збережуться. Ці останні будуть кращі за рівнем пристосування не тільки до специфічних обставин місця і часу, але й до деякої постійної особливости нашого оточення. У таких спонтанних "утвореннях"[15] втілюється сприйняття загальних природних законів. З цим нагромадженим досвідом, що втілюється в засоби і форми діяльности, відбудеться зростання точних знань, сформульованих правил творення, які можуть передаватися від особи до особи з допомогою мови.

Процес творення нового легше зрозуміти в інтелектуальній сфері, продуктами якої є нові ідеї. Це та область, де більшість із нас щонайменше обізнана з деякими індивідуальними рівнями

процесу, де ми обов'язково знаємо тільки те, що сталося, і тому загалом визнаємо необхідність свободи. Більшість учених усвідомлює, що ми не можемо передбачити успіх знань; що в подорожі в невідоме, яким є дослідження, ми значною мірою залежні від мінливостей людського генія та обставин і що науковий успіх, як і нова ідея, яка виникає в окремої людини, буде наслідком комбінації концепцій, звичок і обставин, що породжує суспільство, наслідком радше щасливої випадковости, ніж систематичних зусиль.

Завдяки усвідомленню того, що наш поступ в інтелектуальній сфері часто постає з непередбачуваного і незапланованого, ми схильні більше акцентувати на важливості свободи саме в цій області та іґнорувати важливість свободи *дії*. Але свобода дослідження та переконань, як і свобода слова чи диспуту, важливість яких незаперечна, суттєві щойно на останній стадії відкриття нових істин. Вивищення ролі інтелектуальної свободи коштом пониження ролі свободи дії схоже на уявлення про верхівку будівлі як про всю споруду. Ми маємо нові ідеї для обговорення, різні погляди для узгодження, бо ці ідеї та погляди постають із зусиль індивідів у завжди нових обставинах, і ці індивіди допомагають собі у своїх конкретних завданнях новими засобами і формами діяльности, яких вони навчилися.

Неінтелектуальна частина цього процесу — творення зміненого матеріяльного оточення, у якому постає нове, потребує для розуміння й оцінки значно більших зусиль уяви, ніж чинники, на яких наголошує інтелектуалізм. І якщо ми можемо відстежувати інтелектуальні процеси, що призводять до нової ідеї, то навряд чи зможемо колись відновити послідовність і комбінацію тих обставин, які не призвели до надбання очевидних знань; ми навряд чи зможемо колись відновити придатні звички та майстерність, використані шанси та можливості, специфічне оточення головних дійових осіб, що сприяли досягненню результату. Наші зусилля в напрямку до розуміння цієї частини процесу зводяться тільки до того, щоб на спрощеній моделі показати типи активних сил і вказати радше на загальний принцип, а не на специфічний характер впливів.[16] Люди завжди цікавляться тільки тим, що вони знають. Отже, ознаки, яких під час процесу не усвідомлюємо, зазвичай просто іґноруємо і, можливо, їх ніколи не вдасться детально відслідкувати.

Фактично, ці неусвідомлені ознаки не тільки іґноруються, але й часто трактуються так, неначе вони є радше перешкодою, ніж допомогою чи істотною умовою чогось. Оскільки вони не є "раціональні" (у сенсі очевидної присутности в наших міркуваннях), із ними часто поводяться, як з ірраціональними, у сенсі того, що вони є протилежністю до обдуманої дії. Хоча багато нераціонального, що впливає на нашу дію, може бути ірраціональним, велика кількість "просто звичок" та "безглуздих інституцій", які ми використовуємо та про існування яких тільки припускаємо, є істотними умовами наших досягнень; вони вдалі пристосовування суспільства, які постійно вдосконалюються, і від них залежать межі того, що ми здатні досягти. І як би не було важливо викривати їхні недоліки, ми не зможемо навіть на мить продовжувати рух уперед без постійної залежности від них.

Спосіб, у який ми навчилися організовувати наш день, одягатися, їсти, порядкувати в хаті, говорити, писати і використовувати інші незліченні засоби та знаряддя цивілізації, а також технології виробництва і торгівлі, постійно забезпечує основу, на якій повинен базуватися наш власний внесок у цивілізаційний процес. І саме при новому використанні та вдосконаленні будь-чого, що нам пропонують сприятливі умови цивілізації, з'являються нові ідеї, які зрештою проходять обробку в інтелектуальній сфері. Хоча свідоме оперування абстрактним мисленням, за умови, що воно послідовне, має до деякої міри власне життя, воно не повинно тривати занадто довго та розвиватися без постійних проблем, які породжує здатність людей діяти по-новому, випробовувати нові шляхи діяльности і змінювати всю структуру цивілізації, пристосовуючи її до інших змін. Інтелектуальний процес насправді є тільки процесом розробки, вибору та усунення вже сформованих ідей. Потік нових ідей значною мірою випливає зі сфери, у якій дія, часто нераціональна, і матеріяльні події стикаються одне з одним. Цей потік міг би вичерпатися, якщо б свобода обмежувалася тільки інтелектуальною сферою.

Отже, важливість свободи не залежить від піднесеного характеру діяльности, який вона створює. Свобода дії навіть у простих речах є такою ж важливою, як і свобода думки. Тепер загальноприйнято висловлюватися зневажливо про свободу дії, називаючи її "економічною свободою".[17] Але поняття свободи дії набагато ширше за поняття економічної свободи, яку воно охоплює. І що важливіше – дуже сумнівно, чи існують якісь дії, які можуть

зватися тільки "економічними", і чи будь-які обмеження свободи можуть зводитися до того, що зветься тільки "економічним" аспектом. "Економічні" міркування – це тільки ті, з чиєю допомогою ми узгоджуємо і реґулюємо наші наміри, жоден із яких в абсолютному вигляді не є економічним (за винятком намірів скнари або людини, для якої нагромадження грошей стало остаточною метою).[18]

7. Більшість із того, що ми сказали, стосується не тільки використання засобів для досягнення цілей, але й безпосередньо самих цілей. Одна з особливостей вільного суспільства – мета людини відкрита,[19] нові цілі свідомих намірів можуть виникати спершу в декількох індивідів, щоб стати з часом цілями більшости. Ми повинні визнати, що навіть те, що ми сприймаємо як добре або прекрасне, є мінливим, і якщо навіть не через якусь релятивістську позицію, то вже через те, що в багатьох аспектах ми не знаємо, що буде добрим або прекрасним для іншої ґенерації. Ми також не знаємо, чому сприймаємо щось як добре, або хто правий в оцінці того, що є добром. Не тільки у своїх знаннях, але також і в своїй меті та вартостях людина є творінням цивілізації; зрештою, саме доречність цих індивідуальних бажань увічнити групу або людський рід визначає, чи вони збережуться, чи зміняться. Звичайно, помилково вважати, що ми можемо підсумувати, якими мають бути наші вартості, просто через усвідомлення того, що вони є продуктом еволюції. Але ми не маємо підстав сумніватися, що ті ж еволюційні сили, які створили наш розум, також створюють і змінюють ці вартості. Ми можемо знати тільки, що остаточне визначення доброго і поганого залежить не від індивідуального розуму, а від занепаду групи, яка пристала до "неправильних" переконань.

Саме у прагненні людини досягнути цілі деякого моменту підтверджують себе всі засоби цивілізації; недієві буде відкинуто, а ефективні – збережено. Окрім того, із задоволенням старих потреб і з появою нових можливостей постійно постають нові цілі. Успіх та існування індивідів чи груп однаковою мірою залежить від мети, яку вони переслідують, від вартостей, що керують їхніми діями, від засобів та можливостей, які є в їхньому розпорядженні. Чи група процвітатиме, чи занепадатиме, однаково залежить від етичного кодексу, якого вона дотримуватиметься, від ідеалів краси чи добробуту, якими вона керується, і від рівня,

якого вона досягнула або не досягнула в задоволенні своїх матеріяльних потреб. Усередині будь-якого суспільства окремі групи можуть або підніматися, або занепадати відповідно до мети, яку вони переслідують, і стандартів поведінки, яких вони дотримуються. І цілі успішної групи будуть тяжіти до того, щоб ставати цілями всіх членів суспільства.

Ми тільки частково розуміємо, чому вартості, які ми сповідуємо, або етичні правила, яких ми дотримуємося, сприяють безперервному існуванню нашого суспільства. Ми не можемо бути цілковито певні того, що при постійних змінах умов усі правила, які виявилися придатними для досягнення конкретної мети, залишуться такими ж. Хоча існує припущення, що будь-який встановлений соціяльний стандарт робить внесок у збереження цивілізації, наш єдиний шлях підтвердити це – пересвідчитися, чи він продовжує підтверджувати себе в конкуренції з іншими стандартами, яких дотримуються інші індивіди або групи.

8. Конкуренцію, на якій базується процес вибору, маємо розуміти в найширшому значенні. Вона містить і конкуренцію між організованими та неорганізованими групами, а навіть більше – конкуренцію між індивідами. Уважати її протилежною співробітництву або організованості значило б мати неправильне уявлення про її природу. Спроби досягнути конкретних результатів, співпрацюючи та організовуючись, є такою ж частиною конкуренції, як і індивідуальні зусилля. Успішні групові відносини також доводять свою ефективність у конкуренції між групами, організованими різним способом. Щодо нашого питання, то відмінність існує не між індивідуальною і груповою дією, але між умовами, при яких можна випробувати альтернативні шляхи, що базуються на різних поглядах або звичаях, та умовами, при яких одна організація має виняткове право і владу, щоб запобігти іншим робити такі ж спроби. Саме тоді, коли такі виняткові права надано через припущення вищого знання, яким володіють окремі індивіди або групи, процес перестає бути експериментальним, і переконання, які в цей час домінують, можуть стати перешкодою до прогресу знань.

Аргумент на користь свободи не є аргументом проти організованости, яка є одним із наймогутніших засобів, що може залучити людський розум, а є аргументом проти всієї виняткової, привілейованої, монопольної організованости, проти використан-

ня примусу для заборони іншим робити спроби щось поліпшити. Кожна організація будь-яких елементів базується на конкретному знанні; вона намагається досягнути конкретну мету конкретними методами, але навіть організація, яка планується для збільшення знань, буде ефективною тільки настільки, наскільки правильними будуть знання і переконання, на яких вона базується. І якщо якісь факти суперечать переконанням, на яких ґрунтується структура організації, то це стане очевидним тільки в разі невдачі або коли її витіснить організація іншого типу. Організація, очевидно, вигідна та ефективна доти, доки вона добровільна та укладена у вільній сфері. І або вона буде змушена пристосовуватися до обставин, які не бралися до уваги при її заснуванні, або зазнає поразки. Для того, щоб перетворити суспільство на єдину організацію, збудовану і керовану відповідно до єдиного плану, необхідно знищити ті сили, що, впливаючи на людський розум, організували суспільство.

Гадаю, що нам варто затратити трохи часу і розглянути, що станеться, якщо в діяльності буде використовуватися тільки те, що узгоджено як найдоступніше знання. Якщо б заборонити всі спроби, які здаються даремними у світлі загальноприйнятого знання, і ставити б тільки такі питання чи проводити б тільки такі експерименти, які видаються суттєвими у світлі панівної думки, людство могло б, напевно, досягнути стану, при якому його знання дало б можливість передбачити наслідки всіх зумовлених дій та уникнути всіх розчарувань або невдач. Здається, людина підпорядкувала би своє оточення своєму розумові, аби вона могла робити тільки те, наслідки від чого можна було б передбачити. Однак безвихідь цивілізації була б не в тому, що вичерпано можливості дальшого зростання, а в тому, що людина досягла б такого успіху у сфері цілковитого підпорядкування всіх своїх дій та найближчого оточення рівневі своїх знань, що зникла б нагода з'явитися новому знанню.

9. Раціоналіст, який зводить усе до людського розуму, стикається зі справжньою дилемою. Використання розуму прагне контролю та передбачуваности. Але процес поступу розуму базується на свободі і непрогнозованості людської дії. Ті, хто вихваляє потенції людського розуму, зазвичай бачать тільки один бік тієї взаємодії людської думки та поведінки, при якій розум одночасно і використовується, і формується. Вони не бачать, що

для розвитку соціяльного процесу, який породжує зростання розуму, він повинен зоставатися поза його контролем.

Безсумнівно, що людина завдячує своїм найбільшим успіхам у минулому тому, що вона *не* могла контролювати соціяльного життя. Її безперервний поступ може суттєво залежати від того, чи вона свідомого утримується від чинних елементів управління, якими тепер володіє. У минулому спонтанні сили зростання, хоч і значно обмежені, звичайно могли захистити себе від організованого примусу держави. Щодо технологічних засобів управління, які має уряд у своєму розпорядженні, то немає певности, що такий захист усе ще можливий; у всякому разі незабаром це буде неможливо. Ми вже за крок від того стану, коли свідомо організовані сили суспільства можуть знищити ті спонтанні сили, які здійснюють поступ.

Розділ третій

Здоровий глузд проґресу

Людина ніколи не підіймається вище,
ніж тоді, коли не знає, куди йде.
Олівер Кромвель

1. Сучасні автори, які вважаються авторитетами в науці, заледве чи наважуються писати проґрес без лапок. Безумовна впевненість у перевагах проґресу, яку протягом останніх двох століть відзначали передові мислителі, сприймається тепер як ознака неглибокого розуму. Хоча велика маса людей у багатьох куточках світу й досі покладає надії на безперервний проґрес, інтелектуали зазвичай запитують, чи така річ насправді існує, або, принаймні, чи проґрес бажаний.

Деякою мірою, така реакція на наївну віру в неминучість проґресу мала свої підстави. Стільки з того, що було написано і говорилося про проґрес, не виправдало себе, тому тепер варто двічі подумати, перш ніж використовувати це слово. Ніколи не було достатньо підстав твердити, що "цивілізація рухалася, рухається, і рухатиметься в бажаному напрямку",[1] чи вважати всі зміни вкрай необхідними, а проґрес – беззаперечним і корисним. Не було щонайменшої підстави говорити про визнані "закони проґресу", які дають можливість передбачити умови, до яких ми неминуче рухаємося, чи трактувати кожну дурницю, що вчинила людина, як необхідну, а отже, і правильну.

Але якщо модне розчарування проґресом і можна пояснити, то тут усе-таки не обійтися без ризику. У деякому сенсі цивілізація є проґресом, а проґрес є цивілізацією.[2] Збереження знаного нам виду цивілізації залежить від дії тих сил, що за сприятливих умов творять проґрес. Якщо є рація в тому, що еволюція не завжди веде до кращого, то правильно й те, що без сил, які її формують, цивілізації та всього, що ми цінуємо (насправді – майже всього, що відрізняє людину від звіра), не існувало б, ані не могло б існувати упродовж тривалого часу.

Історія цивілізації є історією прогресу, який у короткий період (менш ніж за вісім тисяч років) створив приблизно те, що ми вважаємо невід'ємними рисами людського життя. Після відмови від мисливського життя більшість наших прямих предків на початку неолітичної культури перейшла до сільського господарства, а згодом, десь менше ніж за три тисячі років, чи сотню поколінь, до міського життя. Тому й не дивно, що за деякими ознаками біологічна будова людини не відповідала стрімким змінам: відставала адаптація її нераціональної частини, а тому велика кількість її інстинктів та емоцій і досі більш пристосовані до життя мисливця, ніж до цивілізації. Якщо багато ознак нашої цивілізації здаються нам неприродними, штучними або хворобливими, то це, напевно, пов'язано з досвідом міського життя, тобто, фактично, з досвідом цивілізації. Поширені скарги на індустріялізм, капіталізм чи надмірні вдосконалення значною мірою є протестом проти нового способу життя, який людина веде не так довго, а саме більш ніж півмільйона років існування в ролі мандрівного мисливця. Таке життя і породжує проблеми, які досі не вирішила людина.[3]

2. Коли ми говоримо про прогрес у зв'язку з нашими індивідуальними спробами або будь-якими організованими людськими зусиллями, маємо на увазі просування в напрямку до відомої мети.[4] У цьому розумінні соціяльну еволюцію не можна назвати прогресом, тому що вона не здійснюється з допомогою людського розуму, який своїми шляхами йде до постійної мети.[5] Правильніше було б думати про прогрес як про процес утворення і модифікації людського інтелекту, процес пристосування і навчання, у якому безперервно змінюються не тільки відомі нам можливості, але й наші цінності та бажання. Оскільки прогрес полягає у відкритті невідомого, його наслідки важко передбачити. Він завжди веде в невідоме, і найбільше, на що ми можемо сподіватися, – це краще зрозуміти ті сили, які спричинюють його. Крім того, хоч загальне розуміння характеру нагромадження або зростання неможливе без створення сприятливих для цього умов, воно ніколи не зможе бути знанням, що забезпечить цілком певні передбачення.[6] Твердження, які випливають з цих інтуїтивних законів еволюції, яких ми повинні дотримуватися, є абсурдом. Людський розум не може ні передбачити, ні свідомо сформувати власне майбутнє. Рух уперед полягає в тому, щоб пізнати помилки розуму.

Навіть у тій сфері, де пошук нових знань проходить дуже обережно, тобто в науці, жодна людина не може передбачити на-

слідки своєї роботи.[7] Зростає усвідомлення того, що навіть спроба примусити науку бути свідомо націленою на корисні знання, тобто на знання, дальше використання яких можна передбачити, імовірно, затримує проґрес.[8] Проґрес уже за своєю природою не піддається плануванню. Щоправда, можна спланувати проґрес у конкретній сфері діяльности, де ми прагнемо вирішення якоїсь проблеми і вже є на шляху до розв'язку. Але згодом, якщо обмежимося досягненням тільки наперед поставленої мети і якщо постійно не виникатимуть нові проблеми, ми вичерпаємо свої зусилля. Саме знання того, чого ми не знали раніше, робить нас мудрішими людьми.

Часто ці знання засмучують нас. Хоча проґрес полягає часткове в досягненні тих речей, яких ми прагнемо, це не означає, що нам повинні подобатися всі його результати або що всі виграють від них. І оскільки наші бажання й мета в цьому процесі також підвладні змінам, сумнівно, щоб це означало, що новий стан справ, який породжує проґрес, кращий. Проґрес у сенсі нагромадження знань і влади над природою є терміном, який мало говорить про те, чи новий стан задовольнить нас більше, ніж старий. Задоволення полягає винятково в досягненні того, до чого ми прагнули, а ґарантоване володіння не дає нам великого задоволення. Напевно, не існує відповіді на запитання, чи були б ми *заможнішими* чи щасливішими, якби нам довелося зупинитися на нашій теперішній стадії розвитку чи сотню або тисячу років тому?

Відповідь, однак, тут не має істотного значення. Який сенс у намаганнях, хай навіть успішних, досягти те, що в кожний момент здається досяжним? Не у плодах минулого успіху, а для життя нині і для майбутнього утверджує себе людський розум. Проґрес є рух заради руху, тому що саме у процесі навчання і в наслідках від вивчення чогось нового людина отримує задоволення від свого розуму.

Задоволення від особистого успіху проходить тільки в суспільстві, що в цілому досить стрімко проґресує. У статичному суспільстві кількість тих, хто занепадає, і тих, хто піднімається, однакова. Для того, щоб більшість у своєму особистому житті брала участь у поступі вперед, необхідно, щоб він відбувався відчутно швидко. Можливо, тоді не варто сумніватися в тому, що Адам Сміт мав рацію, коли казав: "Саме в державі поступу, коли суспільство рухається до дальших надбань порівняно з тим, коли воно вже набуло достатньо багатств, становище бідної робочої сили, тобто більшости народу, видається найщасливішим і

найкомфортнішим. Воно важке у статичній державі й жалюгідне в занепадницькій. Держава поступу є дійсно найбадьорішою і найенергійнішою державою з-посеред різних типів суспільства. Статична держава – нудна, занепадницька і гнітюча".[9]

Однією з особливостей проґресивного суспільства є те, що більшість речей, до яких прагнуть індивіди, можна одержати тільки через дальший проґрес. Це випливає із суті самого процесу: нові знання і користь від них поширюються не відразу, а амбіції багатьох завжди визначаються тим, що досі є доступним тільки для деяких. Помиляємося, коли думаємо, що ці нові можливості були від початку в загальному володінні суспільства, а його члени могли свідомо спільно їх використовувати – вони стають спільним надбанням тільки завдяки тому повільному процесові, під час якого досягнення поодиноких людей стають досягненнями багатьох. Часто це приховується за надмірною увагою, яка, звичайно, надається декільком основним крокам розвитку. Але частіше основні відкриття тільки відслоняють нові перспективи, і потрібні дальші зусилля, аби нове знання, яке десь виникло, можна було б використати для загалу. Воно має пройти довгий шлях пристосування, відбору, комбінацій і вдосконалення перед тим, як ним можна буде повністю скористатися. Це означає, що завжди будуть люди, які вже мають користь від нових досягнень, і ті, що ще не дійшли до цього.

3. Стрімке економічне зростання, на яке сподіваємося, здається, значною мірою є результатом цієї нерівности і неможливе без неї. Проґрес при такій значній швидкості не може йти однорідним фронтом, а у вигляді ешелону, у якому дехто рухається далеко попереду решти. Причина цього – у нашій звичці розглядати економічний проґрес головно як нагромадження щоразу більшої кількости товарів та обладнання. Але підвищення нашого життєвого рівня відбувається завдяки зростанню знань, що дає нам можливість не тільки спожити більше з тих же речей, але й використовувати різні речі, часто такі, про які ми навіть не знали раніше. І хоча зростання прибутку залежить частково від нагромадження капіталу, можливо, ще більше воно залежить від уміння ефективніше і з новими підходами використовувати наші ресурси.

Важливість зростання знань у тому, що, на відміну від матеріяльних ресурсів, які завжди залишаться дефіцитними і їх потрібно резервувати для конкретних намірів, використання нових знань (якщо ми не робимо їх штучно дефіцитними через патенти

монополії) необмежене. Знання, здобуте одного разу, приносить користь усім. Саме цей вільний дар знань, набутий експериментальним шляхом завдяки окремим членам суспільства, робить можливим загальний прогрес, а отже, досягнення тих, хто пішов раніше, полегшують просування тих, хто йде слідом.

На будь-якій стадії цього процесу завжди буде багато речей, що їх ми вже знаємо, як виробити, але що все ще дуже дорогі, аби забезпечити ними всіх, а не тільки поодиноких людей. На ранній стадії ці речі виготовляються з такими затратами ресурсів, які багатократно перевищують загальний прибуток і які приблизно рівномірно розподіляються серед меншости, що користає з тих речей. Спочатку нова річ є просто "примхою кількох вибраних, перед тим як вона стане загальною потребою і предметом першої життєвої необхідности. Тому те, що є розкішшю сьогодні, стане необхідністю завтра".[10] До того ж нові речі часто приваблюють більшість людей тільки *тому, що* протягом деякого часу вони були розкішшю для вибраних.

Якщо в багатших країнах сьогодні ми можемо забезпечити більшості людей вигоди і зручності, які не так давно фізично було б неможливо виробити в таких великих кількостях, то це значною мірою є безпосереднім наслідком того, що їх спершу виготовляли для небагатьох. Усі зручності комфортабельного житла, наших засобів транспорту і зв'язку, розваг і задоволень спочатку ми можемо виробляти тільки в дуже обмеженій кількості; але саме завдяки цьому ми поступово вчимося виготовляти їх (або схожі речі) з набагато меншими витратами ресурсів і, отже, це дозволяє постачати їх для більшости людей. Велика частина витрат багатіїв, хоча й не призначена безпосередньо для такої мети, саме таким чином стає оплатою вартости експериментування з новими речами; унаслідок цього вони згодом стають доступними для бідних.

Важливо не тільки те, що ми поступово у великому масштабі вчимося робити дешево такі речі, які вже знаємо, як зробити дорого в дуже малій кількості, але й те, що наступні бажання та можливості набувають чітких обрисів тільки з передових позицій. Отже, вибір нових цілей і зусиль в напрямку до їх досягнення починатимуться задовго до того, як більшість зможе їх запрагнути. Якщо маси після реалізації їхньої теперішньої мети хотітимуть того, що стане доступним тільки незабаром, то необхідно, щоб розвитком, який принесе плоди за двадцять чи п'ятдесят років, керували ті люди, які вже зараз отримують задоволення від цих плодів.

Якщо сьогодні у Сполучених Штатах або Західній Європі відносно бідний може дозволити собі автомобіль або холодильник, подорож літаком або використання радіо вартістю у прийнятну частину його прибутку, то це стало можливим тому, що в минулому інші, з більшими прибутками, могли витратитися на те, що тоді було розкішшю. Шлях просування полегшується, коли його пройдено раніше, а розвідники обґрунтували мету, за якою дорогу можна збудувати для менш щасливих або менш енергійних. Те, що сьогодні може здатися екстраваґантним або навіть марнотратним (бо від цього отримують задоволення деякі, і про це маси навіть не мріють), є платою за експериментування зі стилем засобів для існування, який зрештою стане доступним для багатьох. Коло тих благ, які будуть перевірені і згодом розвинуті, сфера досвіду, що стане доступна для всіх, значно розширюється завдяки нерівному розподілові теперішніх переваг; і швидкість просування збільшиться, якщо перші кроки здійснювати задовго до того, як більшість зможе одержати користь від них. Багато вдосконалень дійсно ніколи б не стали доступними для всіх, якщо б вони задовго до того не були доступні для декого. Якщо всі мали б чекати кращих товарів, аж поки вони будуть для всіх, то цей день, очевидно, ніколи б не настав. Сьогодні навіть найбідніші завдячують своєму відносному матеріяльному добробутові наслідкам минулої нерівности.

4. У суспільстві, що проґресує, наскільки нам відомо, порівняно багаті не так відчутно випереджають решту стосовно тих матеріяльних переваг, задоволення від яких вони отримують. Багаті вже живуть у вищій фазі еволюції, якої інші ще не досягли. Бідність, отже, стала швидше відносним, аніж абсолютним поняттям. Це не робить її менш гіркою. Хоч у передовому суспільстві незадоволені потреби – це не фізичні нестатки, а радше наслідки цивілізації, проте й досі трапляється, що на кожній стадії тільки одиниці можуть одержати деякі речі, яких бажає більшість людей. Ці речі стануть доступними для всіх тільки у процесі дальшого проґресу. Більшість із того, чого ми прагнемо, – це речі, які ми хочемо через те, що інші вже їх мають. Проте проґресивне суспільство, поки воно змінюється в цьому процесі навчання й імітації, розглядає бажання, які воно створює, тільки як стимул до дальших зусиль. Це не ґарантує результатів для кожного. Воно іґнорує біль від невиконаного бажання, яке породжує приклад інших. Це видається жорстоким, бо таке суспільство про-

буджує бажання всього в такій самій пропорції, у якій збільшуються дарунки для вибраних. Проте доки воно зостається прогресивним суспільством, одні повинні вести, а решта – іти слідом.

Твердження, що на будь-якій фазі прогресу багатії з допомогою експериментування з новими стилями життя, ще не доступними для бідних, виконують необхідну послугу, без якої просування бідних мало б значно сповільнитися, буде видаватися для декого неприродною й цинічною апологетикою. Але вже короткий розгляд покаже, що це цілком обґрунтовано і що соціялістичне суспільство в цьому аспекті змушене імітувати вільне суспільство. При плановій економіці необхідно (якщо це суспільство не може просто наслідувати приклад інших передових суспільств) призначати осіб, обов'язком яких є випробовувати останні успіхи задовго до того, як вони стануть доступними для решти. Немає іншого шляху створення загальнодоступних нових і досі все ще дорогих стилів життя, як спочатку випробувати їх на комусь. Буде недостатньо, якщо людям дозволять спробувати нові речі самим. Речі мають відповідне використання і вартість тільки як невіддільна частина загального просування, у якому вони є черговим бажанням. Для того, щоб знати, котрі з різних нових можливостей розвивати на кожній стадії, коли і як окремі вдосконалення пристосовувати до загального просування, плановому суспільству необхідно передбачити цілий клас або навіть ієрархію класів, що повинні завжди рухатися на декілька кроків попереду решти. Ситуація там відрізнятиметься від тієї, що склалась у вільному суспільстві, тільки тим, що нерівність там стане результатом задуму і що вибір окремих осіб або груп зробить радше влада, ніж безособовий процес ринку, випадок, народження чи інша нагода. Належить додати, що в таких умовах тільки ті кращі стилі життя стануть доступні, які схвалила влада, що призначить їх тільки для спеціяльно вибраних. Але для того, щоб планове суспільство досягло тієї ж швидкости просування, як і вільне суспільство, середній ступінь нерівности в ньому не мав би дуже різнитися від ступеня нерівности у вільному суспільстві.

Реальних вимірів ступеня нерівности, які би задовольняли нас, немає. Ми не хочемо, звичайно, розглядати становище осіб, обмежене свавільним рішенням, або привілеї, надані людською волею окремим людям. Проте важко зрозуміти, чому ситуація, коли якась особа далеко випередила решту або обігнала інших на шляху до прогресу, буде шкідливою для суспільства. Можна

було б арґументувати сказане тільки тоді, якщо б на шкалі просування з'явилися великі прогалини; але поки існує більш або менш безперервна градація і всі сходини в піраміді доходів цілком заповнені, навряд чи можна заперечити, що ті, які внизу, отримують матеріяльну вигоду з того, що інші попереду них.

Заперечення виникають через непорозуміння, що нібито ті, хто попереду, претендують на щось таке, що повинно бути доступне для решти. Це було би правильно, якщо б ми мислили термінами індивідуального перерозподілу плодів минулого проґресу, а не термінами того безперервного просування, яке заохочує наше нерівне суспільство. Урешті-решт, існування груп попереду інших є, очевидно, перевагою для тих, хто позаду, так як і тоді, коли б ми могли раптом запозичити передовіші знання від людей із досі невідомого континенту чи іншої планети, які отримали їх при сприятливіших умовах, і мали б від того велику користь.

5. Обговорюючи проблеми рівности, важко зоставатися байдужим, особливо, коли мова заходить про членів нашого власного суспільства. Ці проблеми виділяються ще чіткіше, коли ми розглядаємо їх у ширшому аспекті, а саме в аспекті відносини між багатими і бідними країнами. Тоді ми менше схильні піддаватися оманливій теорії, що кожний член будь-якого суспільства має природне право на частину прибутку своєї групи. Хоч сьогодні більшість людей у світі мають користь від колективних зусиль, ми, звичайно, не маємо підстав, щоб розглядати продукцію світу як результат об'єднаних зусиль усього людства.

Хоча те, що сьогодні люди на Заході в добробуті випереджають інших, частково зумовлено більшим нагромадженням капіталу, а отже, це результат того, що вони ефективніше використовують знання. Можна не сумніватися, що перспектива бідних, "нерозвинених" країн досягнути теперішнього рівня Заходу є значно кращою, ніж вона була б, якби Захід не просунувся так далеко вперед. Це краще, ніж якби якась "світова влада" у процесі зростання сучасної цивілізації прослідкувала, щоб жодна країна не вибилася в лідери, і ґарантувала би на кожному кроці, що матеріяльні переваги будуть розподілятися порівну у всьому світі. Якщо сьогодні деякі нації можуть за декілька десятиріч досягнути рівня матеріяльного комфорту, якого Захід досягав упродовж сотні або тисячі років, то чи не очевидно, що їхній шлях був легшим завдяки тому, що Захід не примушували ділитися своїми

матеріяльними досягненнями із рештою, що його не стримували, а він міг рухатися далеко попереду інших?

Країни Заходу є багатшими не тільки через те, що вони мають передові технологічні знання; а вони мають передові технологічні знання через те, що вони багатші. Безплатний подарунок знань, одержання якого багато коштує тим, хто попереду, дає можливість тим, хто йде слідом, досягнути того ж рівня за значно меншу ціну. Дійсно, доки деякі країни ведуть, усі інші можуть йти слідом, хоч умов для стихійного прогресу в них може й не бути. Те, що навіть країни або групи країн, у яких відсутня свобода, можуть користуватися багатьма її плодами, – одна із причин того, чому не достатньо усвідомлена роль свободи. Для багатьох куточків світу розвиток цивілізації тривалий час був справою наслідування, і за сучасних комунікацій таким країнам не треба відставати дуже далеко, навіть коли більшість із нововведень може походити з інших місць. Як довго Радянська Росія або Японія жили спробами наслідувати американську технологію! Допоки хтось один забезпечує новими знаннями й експериментує, неможливо навіть свідомо застосовувати ці знання так, аби таку ж користь приблизно за той сам час мала велика кількість членів групи. Але хоча еґалітаристське суспільство в цьому сенсі могло б просунутися вперед, його прогрес був би у своїй суті паразитичним, запозиченим від тих, хто сплатив його вартість.

У зв'язку з цим варто пам'ятати: те, що дає країні можливість бути лідером у світовому розвитку, – це є її економічно розвинені класи; і що країна, яка свідомо вирівнює такі відмінності, відмовляється від провідного становища. Це показує трагічний приклад Великобританії. Усі класи там мають користь із того, що багатий клас зі старими традиціями вимагав продуктів, за якістю і смаком неперевершених десь в іншому місці, і Великобританія почала забезпечувати цими продуктами й решту світу. Вона перестала бути лідером зі зникненням того класу, чий стиль життя наслідували інші. Можливо, незабаром робітники Великобританії виявлять, що вони користали з того, що були членами суспільства, яке містило багато осіб, значно багатших від себе, і що їхня перевага над робітниками інших країн була частково наслідком переваги їх власних багатіїв над багатими людьми інших країн.

6. Якщо в міжнародному масштабі навіть суттєва нерівність може істотно сприяти загальному проґресові, чи можна сумніватися, що це також справджується стосовно нерівности в межах країни? Тут також гранична швидкість просування збільшиться коштом тих, хто рухається найшвидше. Навіть якщо спочатку багато буде відставати, сукупний ефект підготовки шляху незабаром достатньо полегшить просування інших, так що вони зможуть утримувати своє місце в цьому поступі. Члени суспільства, яке містить достатньо багатих, користуються великою перевагою, недоступною для тих, які живуть у бідній країні і не користають із капіталу та досвіду, що забезпечують багаті. Тому й важко зрозуміти, чому ця ситуація виправдовує розподіл на користь індивіда. Здається, це власне той випадок, де після стрімкого тривалого проґресу сукупна перевага для тих, хто йде слідом, достатньо велика, щоб дати можливість рухатися швидше, ніж ті, хто лідирує. Унаслідок цього довга валка людського проґресу матиме тенденцію до скорочення. Досвід Сполучених Штатів показав, що як тільки відбувається прискорене підвищення становища нижчих класів, обслуговування багатих перестає бути головним джерелом великих переваг і поступається зусиллям, спрямованим на потреби мас. Отже, ті сили, які спочатку акцентують на нерівності, пізніше мають тенденцію стирати її.

Існує два різні погляди на можливість зменшення нерівности й усунення бідности через свідомий перерозподіл, – із ближчої і з дальшої перспективи. У будь-який момент ми можемо покращити становище найбідніших, даючи їм те, що ми взяли від багатих. Але навіть якщо таке зрівнювання становищ у валці проґресу буде тимчасово пожвавлювати підйом нижчих рядів, то все ж таки воно незабаром сповільнить рух цілого і врешті стримає тих, хто позаду. Недавній европейський досвід підтвердив це. Швидкість, із якою багаті суспільства стали статичними, якщо не застійними, через політику рівноправности, тоді як зубожілі, але із внутрішньою конкуренцією країни почали динамічно проґресувати, була одною з найпомітніших ознак повоєнного періоду. Контраст щодо цього між передовими державами суспільного добробуту, як-от: Великобританія і Скандинавські країни, з одного боку, і країнами типу Західної Німеччини, Бельґії або Італії – з іншого, видно відразу.[11] Якщо були б потрібні докази того, що нема ефективнішого способу створити статичне суспільство, ніж шляхом обману підсунути всім щось трохи схоже на той же

середній стандарт, або нема ефективнішого способу сповільнити прогрес, ніж як забезпечити успішним членам суспільства такий життєвий рівень, що не набагато перевищує середній, то ці експерименти забезпечили б їх.

Цікаво, що хоча кожний спостерігач визнає, що доки все населення нерозвинутої країни знаходиться на низькому мертвому рівні, доти її становище майже безнадійне, і що першою умовою для просування вперед є люди з вищим рівнем забезпеченості, то небагато осіб готові погодитися з цим стосовно розвинутих країн. Звичайно, суспільство, у якому піднімаються догори тільки за допомогою політичних привілеїв, або де ті, що піднялися першими, здобувають політичну владу і використовують її, аби тримати інших унизу, не буде кращим, ніж егалітаристське суспільство. Однак усі перешкоди для просування когось одного є, урешті, перешкодами до просування всіх; і вони не менш шкодять справжнім інтересам мас, бо можуть задовольняти тільки їх миттєві пристрасті.[12]

7. Про передові країни Заходу інколи стверджують, що прогрес там надто швидкий або винятково матеріяльний. Ці два аспекти, можливо, близько пов'язані між собою. Часи стрімкого матеріяльного прогресу рідко були періодами великого розквіту мистецтв; найпрекрасніші витвори мистецьких та інтелектуальних зусиль часто з'являлися тоді, коли матеріяльний прогрес сповільнювався. Ні Західна Европа XIX сторіччя, ні Сполучені Штати XX не славляться своїми мистецькими досягненнями. Але здається, що великі вибухи у створенні нематеріяльних цінностей передбачають попереднє вдосконалення економічних умов. Можливо, це природно, що після таких періодів стрімкого росту добробуту відбувається поворот у напрямку до нематеріяльних речей. Коли економічна активність більше не пропонує принад стрімкого прогресу, дехто з найобдарованіших людей повертається до інших цінностей.

Це, мабуть, тільки один, і навіть не найважливіший аспект стрімкого матеріяльного прогресу, що робить багатьох зі свого авангарду скептиками щодо цінностей, які він несе. Ми маємо також визнати, що не впевнені, чи більшість людей прагне всіх наслідків прогресу. Для багатьох із них це незалежна від їхньої волі справа, яка, приносячи їм дещо з того, чого вони прагнуть, також нав'язує багато змін, яких вони не хотіли б узагалі. Індивід не в силі ви-

бирати, чи брати участь у проґресі, чи ні; і це завжди не тільки приносить нові можливості, але позбавляє багатьох людей того, чого вони хочуть, що є дорогим і важливим для них. Для декого це справжня трагедія, і для всіх тих, хто хоче жити із плодів минулого проґресу і не брати участи в його майбутньому розвитку, він може здаватися радше прокляттям, аніж благословенням.

У всіх країнах і в усі часи існують особливі групи, які досягли якогось сталого становища і в яких звички і спосіб життя встановлювалися поколіннями. Такий спосіб життя може раптом опинитися під загрозою через події, які цих груп зовсім не стосуються, і не тільки їх члени, а й часто сторонні також бажали б уберегтися від цього. Багато селян Европи, особливо ті, що живуть у віддалених гірських долинах, є тому прикладом. Вони, аби зберегти себе, дотримуються свого способу життя, хоча він і прямує у глухий кут. Селяни стають надто залежними від міської цивілізації, що безперервно змінюється. Однак навіть найконсервативніші з них, як і будь-хто інший, завдячують своїм способом життя тим людям, які свого часу були новаторами і своїми нововведеннями нав'язали новий спосіб життя людям, що належали до раніших станів культури. Так само, можливо, скаржився кочівник на вторгнення загарбників із довколишніх степів на його пасовища, як і селянин скаржиться на вторгнення індустрії.

Зміни, яким люди повинні підкоритися, є частиною цінности проґресу, ілюстрацією того, що цивілізація веде не тільки маси, але й кожну людську істоту таким шляхом, який людина сама не вибирає. Якби в більшости запитати їхню думку про всі зміни, викликані проґресом, то люди, можливо, захотіли б запобігти багатьом із невід'ємних умов і наслідків, і, зрештою, проґрес зупинився б. Доречно тут пригадати ті випадки, коли у вільних ринкових суспільствах свідомим голосуванням більшість (на противагу рішенню правлячої еліти) в інтересах кращого майбутнього наважувалося на такі жертви. Це не означає, однак, що досягнення багатьох речей, яких люди дійсно прагнуть, не залежить від того проґресу, який, якби це було у їхній владі, люди, можливо, зупинили б, запобігаючи тим наслідкам, що не викликають їхнього схвалення.

Не всі зручності, якими сьогодні забезпечено тільки деяких, рано чи пізно будуть доступні загалові. Особливо це стосується прислуги. Саме вона є тим привілеєм, яка сповільнює проґрес. Але більшість із вигод поступово стають доступними для загалу. Дійсно, усі наші сподівання на зменшення теперішніх злиднів і

бідности базуються на цих переконаннях. Якщо ми відмовимося від прогресу, нам доведеться також відмовитися від тих соціяльних удосконалень, на які ми сподіваємося. Усі поліпшення у сфері освіти і здоров'я, здійснення наших бажань, щоби, принаймні, частина людей досягнула мети, за яку бореться, залежать від тривалости прогресу. Ми мусимо тільки пам'ятати, що перешкоди прогресу на вершині згодом можуть зашкодити йому внизу, а цього результату ми дійсно найменше хочемо.

8. Досі ми переважно цікавилися власною країною або тими країнами, що, як ми вважаємо, є членами нашої цивілізації. Але маємо брати до уваги те, що наслідки досьогочасного прогресу, – світове поширення стрімкої і легкої передачі знань і цілей, – значною мірою позбавляють нас вибору стосовно того, чи хочемо ми, чи ні, безперервного стрімкого прогресу. Новим явищем, яке примушує нас поспішати в утвердженні нашої теперішньої позиції, є те, що досягнення нашої цивілізації стали об'єктом бажань і заздрощів решти світу. Незважаючи на те, чи наша цивілізація з деякого погляду згори є дійсно кращою, чи ні, ми повинні усвідомлювати, що її матеріяльних здобутків вимагають практично всі, хто знає про них. Ті люди можуть не хотіти прийняти нашої цивілізації повністю, але вони, звичайно, хочуть мати можливість вибирати і забирати від неї все, що їм корисне. Ми можемо жалкувати з того приводу, але не можемо іґнорувати того, що навіть там, де інші цивілізації все ще визначають життя більшости, керівництво потрапляє майже незмінно в руки тих, хто пішов найдалі в засвоєнні знань і технологій західної цивілізації.[13]

При поверхневому розгляді може здатися, ніби два типи цивілізації сьогодні змагаються за прихильність решти світу. Насправді річ у тому, що обіцянки, які вони дають масам, переваги, які вони пропонують, є у своїй суті однаковими. Хоча і вільні, і тоталітарні країни заявляють, що їх методи швидше забезпечать те, що хочуть люди, сама мета видається однаковою. Основна відмінність полягає тільки в тому, що тоталітарна держава знає, як вона хоче досягнути того результату, у той час як вільний світ може тільки продемонструвати свої минулі досягнення, оскільки за своєю природою неспроможний запропонувати будь-який докладний "план" для дальшого росту.

Але якщо матеріяльні досягнення нашої цивілізації породили амбіції в інших, вони також дали їм нову силу, щоб знищити її, якщо іншим не дано того, що, як вони вірять, їм належить. Знаючи про можливості, які поширюються швидше, ніж матеріяльні вигоди, велика частка населення планети сьогодні, як ніколи раніше, не задоволена тим, що має, і сповнена рішучости взяти те, на що, як вона вважає, має право. Багато з нас вірить (так само сильно і так само помилково, як і люди в будь-якій іншій країні), що їхню мету можна досягнути через перерозподіл того багатства, що існує. І їхні переконання опираються на західне вчення. Зі збільшенням їхньої сили вони можуть вимагати такого перерозподілу, якщо зростання добробуту, створеного проґресом, не буде достатньо швидким. Проте перерозподіл, який сповільнює швидкість просування вперед тих, що керують, повинен призвести до ситуації, у якій навіть найбільше вдосконалення породжує саме перерозподіл, оскільки меншість буде забезпечено економічним зростанням.

Прагнення основної маси населення планети сьогодні можна задовольнити тільки швидким матеріяльним проґресом. Не підлягає сумніву, що теперішні настрої, а саме серйозні розчарування у сподіваннях, можуть викликати істотні міжнародні конфлікти, а навіть більше – війни. Мир у світі, а одночасно сама цивілізація безпосередньо залежать від безперервного проґресу, що рухається на великих обертах. За таких обставин ми є не тільки творцями, але й в'язнями проґресу; навіть якби ми бажали, ми б не могли байдикувати і насолоджуватися на дозвіллі тим, чого ми досягли. Наше завдання – і далі бути лідером, рухатися вперед шляхом, яким намагаються йти слідом інші. У майбутньому після тривалого періоду світового руху вперед у матеріяльних стандартах "канали", по яких поширюється проґрес, заповнять-ся так, що навіть коли авангґард і сповільнить свій рух, то ті, що йтимуть позаду, деякий час продовжуватимуть рухатися з не меншою швидкістю. І ми, мабуть, знову зможемо вибирати, хочемо ми чи ні продовжувати йти попереду з такою швидкістю. Але в час, коли людство щойно зрозуміло шляхи боротьби з голодом, брудом і хворобами; коли його щойно торкнулася хвиля сучасної технології після століть або тисячоліть відносної стабільности; і, як перша реакція, воно загрозливими темпами почало збільшуватися кількісно, навіть невелике зменшення швидкості просування може стати для нас фатальним.

Розділ четвертий

Свобода, розум і традиція

Ніщо не є багатше на дива, ніж мистецтво бути вільним; але немає нічого важчого, ніж наука свободою... Свобода загалом встановлюється із труднощами посеред штормів; вона гартується у громадянських незгодах; і користь від неї неможливо оцінити, поки вона не усталиться.

А. де Токвілль

1. Хоча свобода не природний стан, а штучний продукт цивілізації, вона не виникла із задуму. Інституції свободи, як і все, що створила свобода, не засновувалися через те, що люди передбачали користь, яку вони повинні принести. Але як тільки людство побачило переваги від цих інституцій, воно почало вдосконалювати і розширювати царину свободи, а отже, пізнавати, як влаштоване вільне суспільство. Цей розвиток теорії свободи відбувався переважно у XVIII сторіччі. Він почався у двох країнах – Англії і Франції. Перша з них знала свободу; остання – ні.

Досі історія знала дві основні традиції в теорії свободи:[1] одну емпіричну і безсистемну, а другу теоретичну, раціональну.[2] Перша ґрунтується на інтерпретації традицій та інституцій, які мимовільно утворилися і недостатньо зрозумілі, друга націлена на створення Утопії, що часто була би правильною, проте її ніколи не вдавалося втілити в реальність. Незважаючи на це, вона була раціональним, правдоподібним і, вочевидь, логічним арґументом французької традиції з її підлесливими припущеннями про безмежну силу людського розуму, яка поступово здобула свій вплив, а водночас не така чітка і прозора англійська традиція свободи занепала.

Однак ця відмінність несуттєва: те, що ми назвали "французькою традицією" свободи, виникло значною мірою зі спроби появ-

нити британські інституції; окрім того, поняття про британські інституції, які витворилися в інших країнах, в основному ґрунтувалися на описах, що зробили французькі письменники. Дві традиції остаточно злилися в ліберальному русі XIX сторіччя, коли навіть провідні британські ліберали покладалися і на британську, і на французьку традицію[3]. І зрештою, перемога філософських радикалів-бентамістів над вігами в Англії затерла основну різницю, яка цілком недавно знову стала гостро відчутною в конфлікті між ліберальною демократією і "соціял", чи тоталітарною демократією.[4]

Ця різниця сто років тому була краще помітною, ніж сьогодні. У рік європейських революцій, коли ці традиції злилися, контраст між "англійською" і "ґаллійською" свободою чітко визначив видатний німецько-американський політичний філософ Ф. Лібер. "Ґаллійську свободу – писав він у 1848 році, – шукають у правлінні, і згідно з поглядами англійців, шукають там, де її неможливо знайти. Ґаллійська свобода полягає в тому, що французи бачать найвищий ступінь політичної цивілізації в *орґанізації*, тобто в найвищому ступені втручання громадської сили. Питання, чи це втручання є деспотизмом чи свободою, визначається винятково тим, *хто* втручається і для вигоди якого класу відбувається втручання, тоді як, згідно з англійською традицією, це втручання завжди буде або абсолютизмом, або аристократією; і теперішня диктатура *робітників* вважатиметься непохитною аристократією *робітників*".[5]

Відтоді, як це було написано, французька традиція поступово витіснила англійську. Щоби розмежувати ці дві традиції, необхідно розглянути відносно "чисті" їхні форми, які виявилися у XVIII сторіччі. Те, що ми назвали "британською традицією", започаткувала група шотландських філософів-моралістів із Девідом Г'юмом, Адамом Смітом та Адамом Ферґюсоном на чолі,[6] яких підтримали їхні англійські сучасники: Джосі Такер, Едмунд Берк і Вільям Пейлі. Британська традиція сягає початків юриспруденції громадянського права.[7] Протилежною за суттю була традиція французьких просвітителів, глибоко перейнятих картезіянським раціоналізмом; серед них найвідомішими представниками стали енциклопедисти, а також Руссо, фізіократи і Кондорсе. Звичайно, такий поділ повністю не збігається з національними кордонами. Зокрема французи Монтеск'є, а пізніше Бенджамін Констант, а передусім А. де Токвілль, є, можливо, ближчими до "британсь-

кої", ніж до "французької" традиції.[8] З іншого боку, в особі Томаса Гоббса Британія забезпечила щонайменше одного із засновників раціоналістської традиції, не говорячи про плеяду ентузіястів французької революції, серед яких Ґодвін, Прістлі, Прайс і Пейн, що (так само як і Джефферсон після його перебування у Франції[9]) стали цілковитими прихильниками французької традиції.

2. Хоча ці дві традиції, очевидно, злилися в поглядах попередників сучасного лібералізму, навряд чи існує більший контраст, який тільки можна уявити, між їхніми концепціями розвитку і функціонування соціяльного устрою та ролі свободи в ньому. Ця різниця безпосередньо зводиться до переваги емпіричного погляду на світ в Англії і раціоналістичного підходу у Франції. Контраст в основному полягає у практичних висновках, які випливають із цих підходів і які недавно вдало сформульовано так: "Дехто знаходить суть свободи у спонтанності і відсутності примусу, інші вважають, що вона реалізовується тільки в пошуку і досягненні абсолютних колективних цілей";[10] "дехто підтримує органічне, повільне, напівсвідоме зростання, інші – педантичне обмірковування; хтось – метод спроб і помилок, ще інший – за впровадження в життя єдино правильної моделі".[11] Саме останній погляд, як показав у своїй книзі Дж. Л. Талмон, із якої взято цей опис, і стала початком тоталітарної демократії.

Стрімкий успіх політичних доктрин, що випливають із французької традиції, можливо, завдячує величному закликові до утвердження людської гідности та честолюбства. Але ми не повинні забувати, що політичні висновки двох шкіл походять із різних концепцій про те, як влаштоване суспільство. З цього погляду британські філософи заснували глибоку і в суті своїй правильну теорію на противагу раціоналістичній теорії, що виявилася помилковою.

Британські філософи дали нам своє пояснення розвиткові цивілізації, яке й сьогодні зостається необхідним арґументом на користь свободи. Вони виявили, що витоки інституцій лежать не в задумі або намірі, а у виживанні тих, кому пощастило. Їхню позицію виражено в тезі: "Те, як нації стикаються з інституціями, є дійсно наслідком людської діяльности, але не здійсненням людського задуму".[12] У ній підкреслюється, що те явище, яке ми називаємо політичним ладом, є не настільки наслідком нашого впо-

рядкованого мислення, як ми можемо собі уявити. На думку безпосередніх послідовників Адама Сміта, він і його сучасники все, що приписувалося позитивній інституції, відносили до спонтанного і незаперечного розвитку очевидних принципів, переконуючи, що з малою дозою вигадки і політичною мудрістю можна встановлювати найскладніші й, очевидно, штучні політичні схеми ".[13]

Це "антираціоналістичне розуміння історичних подій, які Адам Сміт розділяє з Г'юмом, Адамом Ферґюсоном та іншими",[14] дало можливість їм уперше збагнути, як завдяки процесові сукупного зростання розвинулися інституції, мораль, мова і закон. Тільки так зростає і може успішно діяти людський розум. Їхні арґументи у всіх аспектах скеровані проти картезіянської концепції незалежного і попереднього існування людського розуму, який винайшов ці інституції, а також проти концепції, що громадянське суспільство виникло з ідеї мудрого першого законодавця або за первісним "соціяльним договором".[15] Ця ідея спільної домовленості розумних людей про те, як заново влаштувати світ, є, можливо, типовим результатом таких теорій творення суспільства. Вона знайшла своє найповніше вираження у провідного теоретика французької революції абат Сієс, який закликав революційну асамблею "діяти так, як ті люди, які щойно вийшли із природного стану, зібралися разом із наміром підписати соціяльний договір".[16]

У давнину чинники свободи розуміли краще. Зокрема Ціцерон, цитуючи Катона, говорить, що Римська конституція була досконалішою, ніж в інших державах, тому що вона "базувалася не на генії однієї людини, але багатьох: її творила не одна ґенерація, а багато поколінь людей упродовж декількох століть. Бо, як сказав він, ще не було людини, яка б володіла таким великим генієм, що ніщо не могло б пройти повз її увагу. Так само об'єднані зусилля всіх людей, які живуть в один період, ніяк би не могли призвести до того, щоб передбачити майбутнє, якби не залучення фактичного досвіду та випробування часом".[17] Ні республіканський Рим, ні Атени – дві вільні держави стародавнього світу – не могли б стати взірцем для раціоналістів. Для Декарта, основоположника раціоналістичної традиції, таким зразком стала Спарта, тому що причиною її величі "була не перевага кожного з її законів зокрема ..., а те, що ті закони, які породила окрема особа, прямували до єдиної мети".[18] І саме Спарта стала ідеалом свободи для Руссо, Робесп'єра, Сен-Жюста і для більшости пізніших прихильників "соціяльної", або тоталітарної демократії.[19]

Як і давніші теорії, британська традиція свободи, що її вперше запропонували правники, виросла на основі розуміння того, як розвивалися інституції. "Є багато таких речей, особливо в законах і формах правління, – писав, критикуючи Гоббса, Головний суддя Гейл в XVII сторіччі, – що посередньо, логічно чи віддалено випливаючи із законів, заслуговують на наше схвалення, хоча розум суб'єкта не завжди відразу чітко бачить їхню користь... Тривалий досвід робить більше відкриттів стосовно корисности чи некорисности законів, ніж може передбачити наймудріше зібрання людей. І ті зміни та доповнення, що були внесені в будь-який закон завдяки багатому досвідові мудрих та вчених людей, повинні краще відповідати законам, аніж найбільше нововведення, що його породили найбагатша уява і гострий розум, якщо воно не спирається на сукупний та глибокий досвід... Це ускладнює сучасне розуміння доцільности законів, оскільки вони є витвором довготривалого і повторюваного досвіду, який, хоча й називається "володарем дурнів", проте, напевно, є найкращим засобом досягнення суспільної мети, виявляючи ті недосконалості і пропозиції, які ніякий розум людини не зміг би ні відразу передбачити, ні належним чином виправити... Не обов'язково, щоб арґументи на користь інституцій були очевидними для нас. Достатньо того, що інституції встановлюють закони, які дають нам упевненість, що їх доцільно дотримуватися, хоч особливих арґументів на користь інституцій не виявлено".[20]

3. З цих концепцій поступово вибудувалася структура, що виявила, як у відносинах між людьми, складних і організованих і, у деякому сенсі, цілеспрямованих, могли вирости інституції, які мало завдячують плануванню, а більше – невідомій діяльності багатьох людей, коли вони не знають, що роблять. Докази того, що зі сліпих спроб людського пошуку може вирости щось більше, ніж індивідуальний розум людини, є часто навіть сильнішим викликом усім теоріям творення, ніж пізніша теорія біологічної еволюції. Ці докази ґрунтуються на тому, що очевидний порядок не був витвором людського розуму, а отже, не варто приписувати його виникнення планам вищого, надприродного розуму, бо існує ще третя можливість – порядок як продукт адаптаційної еволюції.[21]

Оскільки ми зосереджуємося на ролі, яку сьогодні відіграє відбір у процесі соціяльної еволюції, імовірно, створюється враження, що запозичуємо ідею з біології. Насправді ж усе відбувалося навпаки: можна не сумніватися, що саме з теорій соціяльної ево-

люції Дарвін і його сучасники послідовно запозичили ідеї для своїх теорій.[22] Дійсно, один із тих шотландських філософів, який першим розвинув ці ідеї, випередив Дарвіна навіть в області біології;[23] і пізніше застосування цих концепцій на рівні різних "історичних шкіл" у сфері права і мовознавства підтверджувало те, що схожість структури можна пояснити з допомогою спільних початків.[24] Це стало загальноприйнятим у вивченні соціяльних явищ задовго до того, як було застосовано в біології. На жаль, у пізніші часи соціяльні науки замість того, щоб відштовхуватися від спільних початків у своїй власній області, реімпортували деякі з ідей біології, одночасно запозичуючи такі концепції, як: "природній відбір", "боротьба за існування" і "виживання пристосованіших", які не придатні в цій області; оскільки в соціяльній еволюції вирішальним чинником є не відбір фізичних і спадкових властивостей індивідів, а відбір шляхом наслідування інституцій і звичаїв, які мали успіх. Утім, це стосується також і успіху індивідів чи груп, відбір серед яких виявляє не успадковані ознаки осіб, а ідеї і майстерність, одним словом, увесь культурний спадок, який передається далі через навчання і наслідування.

4. Докладніше порівняння двох традицій вимагає окремого дослідження; тут ми можемо тільки подати кілька критичних пунктів, якими вони відрізняються.

Якщо представники раціоналістичної традиції вважають, що людина за своїм походженням наділена інтелектуальними і моральними ознаками, які дали їй можливість свідомо творити цивілізацію, то еволюціоністи переконують, що цивілізація була продуктом акумульованих, важких зусиль, наслідком випробувань і помилок; що вона – сума досвіду, який частково передавався від покоління до покоління як очевидні знання, і що для більшого поширення цивілізація втілювалася у засобах та інституціях, які довели свою вищість, в інституціях, значення яких неможливо виявити шляхом аналізу, але які і без того слугуватимуть цілям людства. Шотландські теоретики добре усвідомлювали, наскільки делікатною була ця штучна структура цивілізації, що ґрунтувалася більше на примітивних і жорстоких людських інстинктах, приборканих і стримуваних завдяки інституціям, тих інстинктах, які людина не могла ні передбачити, ні контролювати. Ці вчені дуже далекі від таких наївних поглядів, пізніше несправедливо приписаних їхньому лібералізмові, як "природна доброта людини," існування "природної гармонії інтересів" або корисних результатів "природної свободи" (навіть

якщо часом використовували останню фразу). Вони знали, що це вимагало винайдення таких інституцій і традицій, які би примирили конфлікти інтересів. Їхня проблема була в тому, як "цій універсальній рушійній силі приборкати людську еґоїстичну природу, щоб підвищити громадський інтерес за допомогою тих самих зусиль, які треба докласти і в напрямку досягнення своїх власних інтересів".[25] Це не була "природна свобода" в буквальному значенні, а інституції, що розвинулися для забезпечення "життя, свободи, і власности", які перетворили індивідуальні зусилля в користь.[26] Ні Локк, ні Г'юм, ні Сміт, ні Берк ніколи не змогли б довести те, як це зробив Бентам, що "кожний закон є зло, тому що кожний закон є порушення свободи".[27] Арґументи шотландців ніколи не були такими повними і чіткими, про що свідчать їхні вислови, і хоч вони й стали частиною французької раціоналістичної традиції, проте їх достоту ніколи не застосував жоден із англійських класичних економістів.[28] Еволюціоністи знали краще, ніж більшість їхніх пізніших критиків, що це не якась там магія, а еволюція "добре створених інституцій," де б узгоджувалися "правила і принципи суперечливих інтересів і компромісної вигоди",[29] що мало б успішно спрямовувати індивідуальні зусилля до суспільно корисної мети. Фактично, їхні арґументи ніколи не були антидержавними чи анархічними, так як у чітко викладеній раціоналістичної доктрині; це були арґументи, що пояснювали відповідні функції держави та обмеження державного впливу.

Різницю між двома школами особливо помітно в поглядах на індивідуальну людську природу. Раціоналістичні теорії намірів обов'язково базувалися на припущенні індивідуальної пристрасти людини до раціональної дії і її природного розуму та доброти. Еволюційна теорія, навпаки, показувала, як інституційні заходи спонукають людину використовувати свій розум для найкращої мети і як інституції створювалися для того, щоб погані люди зробили якнайменшу шкоду.[30] Антираціоналістична традиція тут наближається до християнської традиції помилковости і гріховности людини, на противагу досконалости раціоналістів, які, до речі, були в непримиренному конфлікті із християнством. Навіть такий відомий міт, як "економічна людина", первісно не був частиною британської еволюційної традиції. Ми не надто перебільшимо, сказавши, що, на переконання цих британських філософів, людина за своєю природою є лінива і недбайлива, непередбачлива і марнотратна і що тільки обставини змогли примусити її поводитись економно, аби вона навчилася старанно впорядковувати

засоби для своїх цілей. Термін "людина економічна" (*Homo economicus*), очевидно, запровадив молодий Мілль,[31] причому він додав багато з того, що радше належить раціоналістичній, аніж еволюційній традиції.

5. Найбільша різниця між двома школами, отже, виявляється у поглядах на роль традицій і цінність усіх інших здобутків несвідомого зростання, що триває вічно.[32] Навряд чи помилимося, коли скажемо, що раціоналістичний підхід у цьому аспекті заперечує майже все, що є продуктом свободи і що надає їй ваги. Ті, хто вважає, що всі корисні інституції є всього лиш навмисними вигадками, і хто не здатний збагнути хоч трохи з того, що стримує ті людські наміри, які з'являються несвідомо, є заледве чи не ворогами свободи необхідности. Для них свобода означає хаос.

Для емпірика еволюційних традицій, з іншого боку, цінність свободи лежить у можливості, яку надано для зростання ще незадуманого, а вигідне функціонування вільного суспільства значною мірою ґрунтується на існуванні таких інституцій, що вільно зростають. Можливо, ніколи б не існувало істинної віри у свободу, не було б успішних спроб управляти вільним суспільством без справжньої поваги до проґресивних інституцій, до звичаїв і звичок, до "всіх тих способів захистити свободу, які випливають із тривалого навчання через поради і стародавні звичаї".[33] І як це не парадоксально, але слушно те, що успішне вільне суспільство буде завжди суспільством на межі традицій".[34]

Ця пошана до традицій і звичаїв, до проґресивних інституцій і правил, походження і правильного тлумачення яких ми не знаємо, очевидно, не означає, – як думав Томас Джефферсон, що мав типово неправильну раціоналістичну уяву, – ніби ми "приписуємо людям попередньої епохи мудрість більшу, ніж властива людині, і ... вважаємо, що зроблене тоді стоїть над усякими виправленнями".[35] Еволюційні погляди далекі від припущення, що ті, хто створили ці інституції, були мудрішими, ніж ми. Вони базуються на розумінні того, що наслідки експериментування багатьох поколінь здатні втілювати більше досвіду, ніж може мати окрема людина.

6. Ми вже розглянули різні інституції і звички, засоби і методи виготовлення речей, які з'явилися внаслідок цього процесу і склали цивілізацію, яку ми успадкували. Але нам варто було б розглянути ті правила поведінки, що розвинулися як складова свободи, ставши одночасно і продуктом, і умовою свободи. З-поміж цих звичаїв і звичок наістотнішими в людських стосунках є моральні нор-

ми, але не тільки вони. Ми розуміємо один одного і живемо поруч один з одним, можемо успішно діяти за нашими планами, тому що здебільшого члени нашої цивілізації мимовільно пристосовуються до наслідування зразків поведінки, у своїх діях керуються правилами, що не є результатом наказів або примусу, часто навіть без будь-якого свідомого схвалення відомих правил, але згідно з непохитно встановленими звичками і традиціями. Загальне дотримання цих звичаїв є необхідною умовою підпорядкованости законам світу, у якому живемо, нашої спроможности знайти свій шлях у ньому, хоча ми не розуміємо їхнього значення і навіть не завжди усвідомлюємо, що вони є. Інколи для плавного руху суспільства таку одноманітність необхідно забезпечити примусом, якщо такі звичаї або правила не траплялися досить часто. У цьому разі примусу можна уникнути, якщо існує високий ступінь добровільної узгоджености, який демонструє, що добровільна узгодженість може бути умовою плідного розвитку свободи. І справді, усі великі апостоли свободи, поза представниками раціоналістичного вчення, ніколи не стомлювалися наголошувати на тому, що свобода ніколи не "працювала" без глибоко вкорінених моральних переконань і що насильство можна зменшити до мінімуму тільки там, де від особистостей сподіваються добровільного підкорення деяким принципам.[36]

Такі правила, до яких не примушують, мають перевагу не тільки через те, що примус як такий – це погано, а й через те, що часто навіть бажано, щоби правил дотримуватися тільки в більшості випадків і що індивід може порушити їх, коли йому здається, що це вартує того, навіть якщо він зазнає при цьому осуду. Важливо й те, що сила соціяльного тиску і звички, яка пильнує за їх дотриманням, – мінлива. Саме така гнучкість добровільних правил, що робить можливими поступову еволюцію і спонтанний ріст у царині моральности, сприяє майбутньому досвідові модифікуватися та вдосконалюватися. Така еволюція стосується тільки правил, що є ні примусовими, ні свідомо нав'язаними, тих правил, які, незважаючи на те, що дотримання їх вважається за заслугу, і їх буде дотримуватися більшість, можуть порушувати індивіди, коли відчувають, що мають достатньо сильні причини, аби не брати до уваги осуду людей. Несхожі на жодні інші, свідомо нав'язані примусові правила, які можуть змінюватися тільки ривками, усупереч усьому дозволяють поступові й експериментальні зміни. Існування осіб і груп, які одночасно дотримуються різних правил, дає можливість вибрати найефективніші з них.

Саме таке підпорядкування непланованим правилам та умовностям, значення і важливість яких ми здебільшого не розуміємо, а також пошану до традицій раціоналістичний тип розуму вважає недоцільним; проте власне це є невід'ємною складовою існування вільного суспільства. Такий підхід ґрунтується на розумінні того, на чому наголошував Девід Г'юм і що має вирішальне значення для антираціоналістичної еволюційної традиції, а саме: "етичні норми не є продуктом нашого розуму".[37] Як усі інші цінності, наша моральність не є продуктом, а припущенням розуму, складовою наслідків, що їх інструмент нашого інтелекту розвивав для служіння нам. На будь-якому етапі нашої еволюції система цінностей, у якій ми народжуємося, спричинює такі наслідки, яким наш розум повинен служити. Така зумовленість структури цінностей передбачає те, що, хоча ми й повинні завжди намагатися вдосконалити наші інституції, ми не зможемо ніколи прагнути переробити їх в цілости, і що в наших зусиллях удосконалити їх ми знайдемо те, чого ми не розуміємо, а що б мали зрозуміти. Ми мусимо завжди працювати всередині структури цінностей і інституцій, яких самі не створювали. Зокрема ми ніколи не можемо штучно створити нову структуру моральних норм або пов'язати нашу підпорядкованість деяким правилам із нашим усвідомленням суті цієї підпорядкованости.

7. Раціоналістичне ставлення до цих проблем найкраще помітне в поглядах на те, що називається "усталеністю".[38] Я не бажаю применшувати заслуг у наполегливій і безжалісній боротьбі XVIII і XIX сторіч проти абсолютно хибних переконань.[39] Але ми повинні пам'ятати, що поширення поняття "усталеності" на всі переконання, які не є абсолютно правильними, недостатньо виправдане, а часто і шкідливе. Те, що ми не повинні вірити будь-чому, що видалося хибним, не означає, що ми повинні повірити у щось тільки тому, що воно видалося правильним. Є належні підстави для того, щоб будь-яка особа, яка хоче жити й успішно діяти в суспільстві, повинна прийняти багато спільних переконань, хоча цінності цих доказів можуть мало вказувати на їх абсолютну істинність.[40] Такі переконання також базуватимуться на деякому минулому досвіді, але не на такому, на користь якого будь-хто може навести докази. Учений, коли його закликати визнати загальні правила в його сфері діяльности, звичайно, має право вимагати доказів, на яких вони базу-

ються. Багато переконань, які в минулому виражали нагромаджений досвід народів, було спростовано саме так. Проте це не означає, що ми зможемо досягнути такого етапу, на якому почнемо обходитися без усіх тих переконань, для яких таких наукових доказів бракує. Досвід доходить до людини в набагато більшій кількості форм, ніж зазвичай визнають професійні дослідники або вчені після вочевидь отриманого знання. Ми зруйнуємо основи багатьох успішних справ, якщо знехтуємо залежністю від способів вироблення речей, багато з цих способів розвивається шляхом проб і помилок просто через те, що нам не було дано підстав для їхнього сприйняття. Властивість нашої поведінки не обов'язково залежить від нашого розуміння, чому саме так діємо. Це розуміння є одним із шляхів творення властивої нам поведінки, але не єдиним. Безплідний світ переконань, який очищається від усіх елементів, цінність яких неможливо довести, мабуть, був би не менше фатальним, ніж аналогічний стан у біологічній сфері.

Це стосується всіх цінностей, але найбільшою мірою – моральних правил поведінки. Скажемо більше, вони є, можливо, найважливішим взірцем ненавмисного зростання, набором правил, які керують нашим життям, але про які ми не можемо сказати, ні чому вони такі, ні що вони роблять для нас: ми не знаємо того, якими є наслідки їхнього дотримання для нас (як для окремих індивідів і як для групи). Але це настільки суперечить вимогам стосовно дотримання таких правил, що раціоналістичний дух постійно бунтує. Він вимагає застосування до них принципу Декарта "відкидати як абсолютно хибні всі ті думки, стосовно яких я міг би мати щонайменші підстави для сумніву".[41] Для раціоналіста завжди бажаною була свідомо створена, штучна система моральности, система, у якій, як її описав Едмунд Берк, "практика всіх моральних обов'язків та основ суспільства, що стосується намірів, стає зрозумілою і переконливою для кожного індивіда".[42] Раціоналісти XVIII сторіччя чітко доводили, що оскільки вони знають людську природу, то вони можуть "легко знайти мораль, яка відповідала б її вимогам".[43] Вони не розуміли, що так звана "людська природа" насправді значною мірою є продуктом тих моральних концепцій, які кожна особа засвоює разом із мовою та мисленням.

8. Цікавою ознакою щораз більшого впливу цієї раціоналістичної концепції є частіші заміни у всіх відомих мені мовах слова "суспільний" на слово "моральний" або просто "добрий." Гадаю, буде для нас повчально стисло розглянути суть цієї заміни.[44] Коли люди говорять про "суспільну свідомість" як про повну "свідомість", вони, мабуть, згадують про усвідомлення конкретних впливів наших дій на інших людей, про спроби, які орієнтують поведінку не тільки на традиційні правила, а й на докладний розгляд окремих наслідків дій, про які йдеться. Вважається, що нашими діями керує повне розуміння того, як функціонує суспільний процес, і що нашою ціллю повинно стати вироблення (завдяки свідомій оцінці конкретних фактів, ситуації) передбачуваних результатів, які і становитимуть "суспільне благо".

Цікаво, що це звертання до "суспільного" дійсно передбачає вимогу того, що індивідуальний розум, більшою мірою ніж правила, які розвиває суспільство, повинен керувати індивідуальними діями, щоби людина обійшлася без використання того, що могло би справді зватися "суспільним" (у сенсі існування продукту безособового процесу суспільства), і залежати від його індивідуального судження в конкретній ситуації. Перевага "суспільних міркувань" у дотриманні моральних правил спричинює, отже, неповагу до того, що є справді суспільним явищем і вірою в надзвичайні сили індивідуального людського розуму.

Наслідком цих раціоналістичних підходів, є, звичайно, те, що вони вимагають знань, які перевищують здатність індивідуального людського розуму. Згідно з ними більшість людей вважатиметься менш корисними членами суспільства, аніж тоді, коли вони переслідують свою власну мету в рамках обмежень, встановлених нормами закону і моралі.

Раціоналістичні арґументи не враховують того моменту, що зазвичай сподівання на абстрактні правила є засобом, який ми навчилися використовувати, коли наш розум не в змозі оволодіти всіма деталями складної дійсности.[45] Це однаково справджується тоді, коли ми свідомо формулюємо абстрактне правило, яким керуємось індивідуально, як і коли ми у своїй діяльності підкоряємося загальним правилам, що розвинув соціяльний процес.

Усі ми знаємо, що в досягненні наших індивідуальних цілей ми навряд чи матимемо успіх, доки не складемо для себе деяких загальних правил, яких будемо дотримуватися, не сумніваючись у їхній правильності в кожній конкретній ситуації. Сьогодні, виконуючи неприємні, але водночас і неминучі завдання, утримую-

чись від якихось стимулів чи стримуючи небажані імпульси, ми часто вважаємо за необхідне зробити цю практику несвідомою звичкою, для того щоб примусити себе зробити те, що ми повинні зробити з погляду дальшої перспективи, тому що знаємо, що без цього раціональні мотиви, які акцентують на такій поведінці, не будуть достатньо ефективними для збалансування тимчасових бажань. Навіть якщо це звучить парадоксально, але для того, щоб примусити себе діяти раціонально, ми часто вважаємо за необхідне керуватися радше звичкою, ніж міркуванням; для того, щоб запобігти прийняттю неправильного рішення, ми повинні свідомо зменшити простір вибору перед нами, адже відомо, що часто на практиці це сприяє досягненню нашої перспективної мети.

Такі міркування застосовуємо там, де наша поведінка безпосередньо впливає не тільки на нас, а й на інших, і де нашою найважливішою справою є пристосовувати свої дії до дій та очікувань інших, щоб не завдати їм непотрібної шкоди. Малоймовірно, що правила, які раціональним методом створив індивід стосовно своїх намірів, будуть ефективніші від тих, які розвинулися поступово; і навіть якщо так, то все ж вони б не могли дійсно сприяти намірам однієї особи, доки їх не будуть дотримуватися всі. Отже, немає альтернативи, окрім як підпорядкуватися правилам, навіть якщо ми не знаємо їхнього чіткого пояснення і не бачимо залежности від їх дотримання в кожній окремій ситуації. Принципи моралі є інструментом у тому сенсі, що вони переважно сприяють досягненню інших людських цінностей. Однак навіть якщо ми з часом і можемо передбачити наслідки такої залежности, то все ж до дотримання цих принципів варто ставитися так, як до самодостатньої цінности, до чогось на зразок проміжної мети, до якої ми маємо прагнути без сумнівів щодо її виправданости в кожній окремій ситуації.

9. Ці міркування, звичайно, не доводять, що можна виправдати всі моральні переконання, які сформувалися в суспільстві. Завдяки моральним принципам група може досягти піднесення (і тоді цінності групи запозичить уся нація) або ж зруйнувати себе. Тільки остаточні результати виявлять, чи ідеали, які керують групою, є корисними чи руйнівними. Те, що суспільство вважає вчення окремих людей благом, зовсім не свідчить, що воно, керуючись цими принципами, не зазнає самознищення. Цілком імовірно, що нація може знищити себе, ідучи за вченням тих, кого вона вважає своїми найкращими людьми, навіть коли вони безгрішні і

керуються найбільш безкорисливими ідеалами. Однак це навряд чи може загрожувати суспільству, члени якого досі були вільними в обранні свого шляху практичного життя, тому що в такому суспільстві ці тенденції самі коректуються: тільки групи, що мають "нездійсненні" ідеали, будуть занепадати, а інші, менш моральні за сучасними мірками, будуть займати їхнє місце. Але це може трапитися тільки у вільному суспільстві, у якому ідеали не нав'язуються. І навпаки, у суспільстві, де всіх примушують керуватися одними ідеалами, і де дисидентам не дозволяється мати інших ідеалів, довести недоцільність цих правил може тільки занепад усієї нації.

І тут виникає важливе запитання: чи згода більшости стосовно моральних правил є достатнім виправданням для нав'язування цих правил меншости, що сповідує інші погляди, чи ця сила також має обмежуватися ще загальнішими правилами? Іншими словами, чи загальні принципи повинні обмежувати звичайне законодавство, так само як моральні норми індивідуальної поведінки запобігають деяким діям, хоч би якою доброю не була їхня причина. У політичній сфері, як і в індивідуальній, є така сама потреба в моральних правилах, і наслідки колективних рішень, як і індивідуальних, принесуть користь тільки тоді, коли вони будуть відповідати загальним принципам.

Такі моральні норми для колективної діяльности розвиваються винятково важко і дуже повільно. Але це тільки додає їм цінности. Одним із найважливіших з-посеред цих принципів є особиста свобода, яку можна вважати моральним принципом політичної дії. Як і всі моральні принципи, вона вимагає, щоб її сприйняли як цінність саму в собі, як принцип, що його будуть шанувати незалежно від того, чи його наслідки принесуть користь, чи ні. Ми не досягнемо бажаного результату, якщо не приймемо її як кредо чи неспростовну істину, яку не зможе обмежити ніяка дискусія.

Арґументи на користь свободи у крайньому разі є дійсно арґументи на користь принципів. Ці арґументи заперечують доцільність колективної дії,[46] що, як ми побачимо, рівноцінно твердженню, що тільки суддя, а не посадова особа, може призначити примус. Коли один з інтелектуальних лідерів лібералізму XIX сторіччя Бенджамін Констант описав лібералізм як *systeme de principes*,[47] він вказав на найголовніше: свобода є не тільки системою, у якій всі дії уряду визначаються принципами, але вона є ідеалом, якого не будуть дотримуватися, доки його не приймуть як основний

принцип, що керує всіма окремими діями законодавства. Де вперто дотримуються іншого правила, вважаючи його за найвищий ідеал, який не терпить компромісу заради матеріяльних переваг (хоча при необхідності його можна тимчасово порушити у критичній ситуації), за той ідеал, який повинен стати основою всіх постійних заходів, – свободу майже безумовно знищать часткові зазіхання. Тому в кожній окремій ситуації можна наобіцяти багато конкретних і реальних переваг від урізування свободи, однак користь, якою пожертвували, за своєю суттю буде завжди невідома і непевна. Якщо свободу не трактувати як верховний принцип, тоді обіцянки, які пропонує вільне суспільство, можуть назавжди зостатися тільки шансами, а не певністю, тільки можливостями, а не дарунком для окремих індивідів, що неминуче доведе фатальне безсилля і спричиниться до повільної ерозії свободи.

10. Читач, імовірно, зацікавиться, яку роль сьогодні відводять розумові у впорядковуванні соціяльних справ, якщо політика свободи вимагає такого значного стримування від обдуманого управління і проявляє стільки прихильности до некерованого та спонтанного зростання. По-перше, якщо необхідно розшукати прийнятне обмеження для використання розуму, тоді знайти це обмеження є само собою найважливішою і найважчою справою розуму. До того ж, якщо ми акцентуємо на тому обмеженні, то, однак, це не значить, що розуму не відводиться важливої позитивної функції. Розум, безперечно, є найкоштовнішою власністю людини. Наші арґументи свідчать єдино про те, що він не всемогутній. Переконання, що розум здатний опанувати себе і контролювати власний розвиток, може навіть знищити його. Маємо спробувати захистити розум від зловживання тих, хто не розуміє умов ефективного функціонування і безперервного зростання. Це звернення до людей, аби вони усвідомили, що треба використовувати наш розум із розумінням. Для цього ми повинні зберегти ту обов'язкову форму неконтрольованого і нераціонального, яка є єдиним середовищем, де розум може зростати й ефективно діяти.

Антираціоналістичну позицію, яку ми тут розглядаємо, не можна плутати з ірраціоналізмом або з будь-яким проявом містицизму.[48] Те, що тут пропагується, не є відмовою від розуму, а раціональним випробування того поля діяльности, де розумові найбільш властиво управляти. Складовою цих арґументів є те, що таке свідоме використання розуму не означає його навмисного використання в усіх можливих випадках. На противагу на-

ївному раціоналізмові, який трактує наш теперішній розум як абсолютний, ми повинні продовжувати традицію, яку розпочав Девід Г'юм, коли він "повернув проти обізнаности її власну зброю" і ґарантував "зведення нанівець претензій розуму, використовуючи раціональний аналіз".[49]

Першою умовою для такого свідомого використання розуму у впорядковуванні людських справ є те, що ми вчимося розуміти, яку роль він відіграє і може відігравати у функціонуванні суспільства, що ґрунтується на співпраці багатьох окремих розумів. Це означає, що перед тим як спробувати розумно реформувати суспільство, ми повинні зрозуміти його функціонування. Мусимо бути свідомі того, що навіть тоді, коли вважаємо, що розуміємо це, ми можемо помилятися. Ми повинні навчитися розуміти, що людська цивілізація має своє власне життя, що всі наші зусилля щось покращити повинні реалізуватися в межах діяльности, яку ми не можемо повністю контролювати, а дія її сил, як сподіваємося, полегшить і допоможе настільки, наскільки ми зрозуміємо їх. Наша позиція схожа на позицію лікаря стосовно живого організму: як і йому, нам необхідно мати справу з чимось цілісним, що є самодостатнім і чий розвиток залежить від сил, які ми не можемо змінити, а отже, які ми повинні використати в тому, чого ми намагаємося досягнути. Те, що можна зробити для вдосконалення суспільства, має робитися радше за допомогою співпраці з цими силами, а не супроти них. У всіх наших спробах вдосконалити суспільство ми повинні завжди діяти в межах цієї цілости, прагнучи будувати радше частинами, ніж повністю,[50] та використовувати на кожному етапі історичний матеріял, який знаходиться під руками. Краще крок за кроком вдосконалювати деталі, ніж намагатися переконструйовувати ціле.

Жодні з цих висновків не є арґументами проти використання розуму, а тільки проти такого використання, що вимагає будь-якої виняткової і примусової влади уряду. Це не арґументи проти експериментування, а проти всякої виняткової, монопольної влади для експериментування в окремій галузі, проти тієї влади, яка не терпить альтернативи і яка претендує на володіння вищою мудрістю, проти послідовних перешкод для рішень, кращих від тих, що приймали представники влади.

Розділ п'ятий

Відповідальність і свобода

Сумнівно, що демократія могла б існувати в суспільстві, яке організоване за принципом: лікування передує діягнозові, злочин – порушенню. Якщо люди вільні і рівні, то їм мають спершу поставити діягноз, а не класти відразу в лікарню.

Ф. Д. Вормас

1. Свобода означає не тільки те, що індивід має можливість вибирати і несе тягар відповідальности за цей вибір; вона також означає, що індивід повинен відповідати за наслідки своїх дій, заслуговуючи на похвалу чи покарання. Свобода і відповідальність нерозривні. Вільне суспільство не буде самодостатнім і не функціонуватиме, якщо його члени не сприйматимуть як належне те, що кожен індивід займає таке становище, яке є наслідком його діяльности, визнаючи це і щодо своєї власної діяльности. Хоча суспільство може пропонувати індивідові тільки шанси, а успіхи його зусиль залежатимуть від низки випадковостей, воно переконливо спрямовує увагу своїх членів на ті суттєві можливості, якими можна оперувати. Оскільки індивідові надано можливість використати обставини, що відомі тільки йому, і ніхто інший не може знати, чи використано їх оптимально, чи ні, залишається тільки припускати, що саме ці обставини визначають наслідки його дій, окрім тільки деяких випадків, на які наше твердження не поширюється.

Ці переконання стосовно індивідуальної відповідальности, які завжди були міцними, коли люди непохитно вірили у свободу особистости, помітно занепали разом із зростанням ролі свободи. Відповідальність стала непопулярним поняттям, словом, якого досвідчені промовці або автори уникали через очевидну нудьгу або ворожість, з якою її сприймає покоління, що не схильне до вислуховувати моралізування. Відповідальність часто викликає відверту ворожість у тих людей, яких навчили, що ніщо, крім

обставин, на які вони не мають впливу, не визначає їхнього становища в житті або навіть їхніх дій. Таке заперечення відповідальности є, однак, просто наслідком страху перед відповідальністю, страхом, який обов'язково постає, і страхом перед свободою.[1] Це, безперечно, зумовлено тим, що можливість збудувати власне життя означає безперервні завдання, дисципліну, що людина повинна накласти на себе, якщо вона хоче досягти своєї мети, тому багато людей боїться свободи.

2. Одночасно менше поцінування індивідуальної свободи та індивідуальної відповідальности великою мірою є наслідком помилкової інтерпретації уроків науки. Давніші погляди на індивідуальну свободу дуже тісно пов'язувалися з вірою у "свободу волі", з концепцією, яка ніколи не мала чіткого визначення, а пізніше, здається, її основу ще більше розхитала сучасна наука. Щораз більша віра в те, що тільки попередні події чи сутність пізнаваних законів визначають всі природні явища і що саму людину треба розглядати як частину природи, породила висновок, що дію людини і роботу її розуму також обов'язково визначають зовнішні обставини. Таку концепцію універсального детермінізму, яка домінувала в науці XIX сторіччя,[2] застосовували до поведінки людей, і це, здавалося, ліквідовувало спонтанність людської дії. Звичайно, можна погодитися із загальним припущенням, що людські дії також підлягають законам природи і що ми дійсно не знаємо, як ці дії залежать від специфічних обставин, крім, можливо, деяких особливих випадків. Звідси випливає, що для того, аби дотримуватися загальноприйнятих законів, треба хоча б у принципі вірити в силу людського розуму, що применшує роль кожної особистости, яка є істотною для концепції свободи і відповідальности.

Історія інтелектуального розвитку останніх поколінь дає нам кілька прикладів, як детерміністична картина світу похитнула основу моральної і політичної віри у свободу. І багато освічених людей сьогодні, напевно, погоджується з ученим, який, звертаючись до громадськости, визнав, що свобода – "у дискусії надто проблематичне поняття для вченого, частково й тому, що він не переконаний, що вона взагалі існує".[3] Зовсім недавно фізики, здається, з деяким полегшенням відмовилися від тези про універсальність детермінізму. Сумнівно, однак, чи новіша концепція статистичної реґулярности світу хоча б якось вплинула на роз-

в'язання загадки про свободу волі, оскільки труднощі, які люди мали стосовно визначення добровільної дії і відповідальности, зовсім не випливають із переконання, що людська дія має свою причину, а радше пояснюються інтелектуальною плутаниною і безпідставними висновками.

Виявляється, що твердження про добровільність намірів (а чи заперечення його) не має суттєвого значення, а отже, предметом диспуту є примарна проблема,[4] суперечка про слова, у якій опоненти не з'ясували, що мається на увазі при стверджувальній або заперечній відповіді. Безсумнівно, ті, хто відкидає свободу людської волі, позбавляє слово "вільний" усіх його звичних значень, які описують дію згідно з чиїмись власними, а не чужими намірами. Для того, щоб не позбавляти це поняття властивого йому значення, прихильники такої концепції повинні запропонувати якесь інше визначення, чого насправді не роблять.[5] До того ж арґумент про те, що "свобода" в її основному чи додаткових значеннях заперечує ідею, що дія обов'язково залежить від якихось факторів, при глибшому дослідженні видається цілком необґрунтованою.

Плутанина стає особливо очевидна тоді, коли ми докладніше розглянемо висновок, до якого у загальному прийшли дві сторони, кожна зі своїх позицій. Детерміністи традиційно переконують, що дію людини цілком визначають природні причини, а отже, не можна вважати людину відповідальною або хвалити чи звинувачувати її дії. Волюнтаристи, з іншого боку, твердять, що в людині існує такий чинник, який стоїть поза причинно-наслідковим ланцюжком, він і є носієм відповідальности а також об'єктом для обґрунтованих вихвалянь чи докорів. Сьогодні цілком очевидно, що волюнтаристи (якщо їхні практичні висновки стосуються дій), усе-таки мають рацію, тоді як детерміністи заплутують ситуацію. Особливістю цієї суперечки є, однак, те, що в жодному випадку висновки не випливають із того, про що стверджується. Часто концепція відповідальности базується на детерміністичному погляді,[6] тоді як саме тлумачення метафізичного "сам", що стоїть поза всім причинно-наслідковим ланцюжком, а отже, поза похвалою чи докорами, могло б виправдовувати звільнення людини від відповідальности.

3. Наочно позицію детерміністів можна було б проілюструвати з допомогою автоматичного пристрою, який незмінно реаґує на події у своєму оточенні таким самим передбачуваним способом. Однак це не цілком відповідатиме тій позиції, яку завжди серйозно підтриму-

вали навіть крайні опоненти "свободи волі". Вони стверджують, що в будь-який момент поведінку особи, її реакцію на якийсь набір зовнішніх обставин визначатиме комбінація успадкованих конституційних особливостей і весь нагромаджений досвід, а кожний новий досвід буде інтерпретовано у світлі попереднього індивідуального досвіду. Так відбувається процес нагромадження, який і формує окрему унікальну особистість. Ця особистість діє на зразок фільтра, через який пропускаються зовнішні події, що творять поведінку, яку можна передбачити з упевненістю тільки у виняткових обставинах. Детерміністична позиція ґрунтується на тому, що нагромаджені продукти спадковости і минулого досвіду складають єдине ціле індивідуальної особистости, і немає іншого "сам" або "Я", чий характер був би не підвладний зовнішнім або матеріяльним впливам. Це означає, що всі чинники, зокрема міркування, арґументація, переконання, внутрішня цензура, очікування похвали чи докорів, вплив яких інколи непослідовно заперечують ті, хто виступає проти "свободи волі," дійсно є найважливішими визначниками особистости, а через неї і специфічних дій індивіда. Тільки тому, що немає окремого "сам" поза ланцюжком причинно-наслідкових зв'язків, немає й такого ж "сам", на якому ми не могли б розсудливо випробовувати впливу винагород або покарань.[7]

Те, що ми можемо часто впливати на поведінку людей за допомогою освіти і прикладу, раціонально переконуючи, схвалюючи або засуджуючи, напевно, ніколи не ставилося під сумнів. Виникає логічне запитання: наскільки окремі особи в деяких обставинах можуть піддаватися впливу в бажаному напрямку, якщо вони знатимуть, що їхні вчинки сприятимуть зростанню або зниженню їхнього авторитету в очах товаришів, або що на них чекає винагорода чи покарання.

Безглуздо стверджувати, що "людина не винна, що вона є такою, якою вона є", оскільки метою відповідальности є зробити людину не такою, якою вона є або могла би бути. Якщо ми говоримо, що особа відповідальна за наслідки своїх дій, то це не просто констатація факту чи судження про причинний зв'язок. Помилково вважати, що вчинки людини, які вона могла би здійснити чи не здійснити, не впливають на результат. Але коли в цьому контексті ми використовуємо фрази "мати можливість", "могти", то не завжди маємо на увазі, що на момент вчинку особа зробила що-небудь інакше, ніж треба було зробити за наслідково-причинними законами, які діють у цих обставинах. Рад-

ше справедливо твердити, що особа відповідає за те, що вона бачить наслідки своїх вчинків, які відрізняються від тих, які, за її переконаннями, мали б бути. Ми визначаємо відповідальність людини не для того, щоб надати їй можливість діяти по-різному, а для того, щоб зробити її іншою. Якщо я комусь завдав збитків своєю недбалістю або забудькуватістю "і не можу нічим зарадити" за цих обставин, то це не звільняє мене від відповідальности, але вражає мене сильніше, ніж неминучість погодитися з можливістю таких наслідків.[8]

Закономірно виникає запитання, чи особі, на яку ми покладаємо відповідальність за дії або їхні наслідки, властиві нормальні мотиви (тобто, чи вона є особою, яку ми називаємо відповідальною) і чи за деяких обставин можна сподіватися, що на таку особу впливатимуть наші міркування чи переконання? Як і в більшості схожих проблем, наше знання окремих обставин зазвичай обмежується тільки тим, що сподівання, які накладатимуть на людей відповідальність, імовірно, за деяких обставинах впливатимуть на них у бажаному напрямку. Наша проблема не в тому, чи деякі розумові чинники стають рушійними під час окремої дії, а в тому, чи конкретні міркування можуть стати настільки ж ефективними, як і в керованій дії. А отже, індивіда можна хвалити, йому можна докоряти, але очікування цього фактично не повинні впливати на дію. Ми ніколи не будемо впевнені у наслідках цієї дії стосовно конкретного випадку, але сподіваємося, що знання того, що особа за неї нестиме відповідальність, вплине на поведінку в бажаному напрямку. У цьому сенсі призначення відповідальности не у ствердженні факту. За природою це радше угода, призначена змусити людей керуватися конкретними правилами. Чи така особлива угода ефективна, – завжди може бути дискусійним питанням. Ми мусимо знати більше, ніж пропонує досвід, що вона є і чим не є, щоб вона стала ефективною в цілому.

Відповідальність – це передусім усвідомлення закону, оскільки він вимагає чітких визначень, коли особа за свої вчинки підлягає покаранню. Але це, звичайно, не що інше, як моральне поняття, концепція, яка лежить в основі наших поглядів на моральні обов'язки особи. Фактично її межі поширюються значно далі від того, що ми звичайно розглядаємо як моральність. Наш ставлення до функціонування соціяльного устрою, наше схвалення способу, у який він визначає відносну позицію різних індивідів, чи

незгода з ним близько пов'язані з нашими поглядами на відповідальність. Значення цього поняття, отже, поширюється значно далі за сферу примусу, і його найбільша цінність полягає у спрямовуванні вільних рішень людини. Вільне суспільство вимагає більше, ніж будь-яке інше, щоби люди у своїх діях керувалися почуттям відповідальности, що ширше за обов'язки, установлені законом, і щоб громадська думка підтримувала тих індивідів, які залишаються відповідальними, незважаючи на успіхи чи невдачі їхніх зусиль. Коли людям дозволено діяти так, як вони вважають за потрібне, вони мають також залишатися відповідальними за наслідки своїх рішень.

4. Підтвердженням такої ролі відповідальности є очікуваний вплив на майбутню дію; адже мета відповідальности – навчити людей того, на що їм треба зважати при порівнянні майбутніх ситуацій. Хоча ми залишаємо людям можливість самим вирішувати, бо вони зазвичай краще знають обставини своїх вчинків, ми, однак, турбуємося, щоб умови дозволяли їм використовувати їхні знання з максимальним ефектом. Якщо людям дається свобода, тому що вважається, що вони розсудливі істоти, ми повинні цінувати той час, який вони затратили на те, щоб діяти як розсудливі істоти, дозволяючи їм відповідати за наслідки їхніх рішень. Це не означає, що людина завжди буде найкращим експертом у своїх інтересах. Це означає тільки те, що ми ніколи не зможемо бути певні того, що хтось знає їх краще, ніж сама людина, і що ми бажаємо оптимально використати можливості всіх тих, хто своїми зусиллями може змусити наше оточення служити людським намірам.

Отже, поняття відповідальности охоплює здатність частини людей діяти раціонально; відповідальність має на меті змусити їх діяти більш раціонально, ніж вони діяли б до цього. Це допускає деяку мінімальну здатність людей навчатися і передбачати, щоб керуватися розумінням наслідків своїх дій. Ніщо не перешкоджає стверджувати, що розум фактично відіграє мізерну роль у визначенні людської дії, бо його мета – зробити бодай малий крок, але так далеко, наскільки це можливо. Раціональність у цьому контексті може означати не більше, ніж деякий ступінь узгодженості й послідовности в діях особи, тривалий вплив інтуїції або знання, які, набуті одного разу, за різних обставин впливатимуть на пізніші дії.

Взаємодоповнюваність свободи і відповідальности означає, що арґументи на користь свободи стосуються тільки тих, хто здатний бути відповідальним. А отже, не стосуються дітей, ідіотів чи божевільних. У цих арґументах передбачено, що особа здатна навчатися з досвіду і керуватися у своїх діях знанням, які здобуто через досвід. А тому ці арґументи не стосуються тих, хто ще має мало знань або взагалі не здатний до навчання. Особа, чиї дії повністю залежать від тих самих незмінних імпульсів, що не підвладні розумінню наслідків, або дійсно розщеплена особистість, шизофреник, у цьому сенсі є безвідповідальними, тому що їхні знання про відповідальність не можуть змінити поведінки. Те саме стосується й осіб, які страждають від нестримних потягів, зокрема клептоманів або алкоголіків, чий досвід, як відомо, не часто реаґує на нормальні мотиви. Але доки ми вважаємо, що усвідомлення відповідальности впливає на вчинки людини, необхідно поводитися з нею як із відповідальною; так чи інакше в конкретній ситуації це матиме бажаний ефект. Визначення відповідальности ґрунтується не на нашому знанні про те, що є правильним в окремій ситуації, а на переконанні, що воно, можливо, заохотить людей поводитися раціонально й тактовно. Це спосіб, який розвинуло суспільство, щоб подолати нашу нездатність зазирнути в розум інших людей і без примусу внести лад у наше життя.

Тут не будемо вдаватися до дискусії стосовно спеціяльної проблеми, яку порушують усі ті, хто не може бути відповідальним і кого арґументи на користь свободи не стосуються або стосуються тільки частково. Важливо те, що специфічний статус вільного і відповідального члена суспільства є одночасно і тягарем, і привілеєм; і якщо свобода мала б досягти своєї мети, то цього статусу не повинні надавати на розсуд будь-кого, а він повинен автоматично належати всім, хто відповідає деяким об'єктивно встановленим вимогам (наприклад, віковим) доти, доки припущення, що ці люди володіють необхідними мінімальними можливостями, буде важко спростувати. В особистих стосунках перехід від опікунства до повної відповідальности може відбуватися поступово й непомітно, і ті легші форми примусу, які існують між індивідами і до яких держава не повинна би втручатися, можуть корегуватися до рівня відповідальности. Однак із політичного та юридичного погляду, щоб свобода була ефективною, цю відмінність варто було б уточнити, визначивши її за допомогою загальних і безособових правил. Вирішуючи, чи особа повинна бути собі господарем, чи підпорядковуватися волі іншого, ми маємо розгляда-

ти її як відповідальну або невідповідальну, як таку, що має право або не має права діяти неросудливо, непередбачено або з небажаними наслідками щодо інших. Те, що не всім людям можна дати цілковиту свободу, не мало б означати, що свобода всіх повинна стати об'єктом для обмежень і реґулювань відповідно до індивідуальних можливостей кожного. Суб'єктивне трактування суду у справах неповнолітніх або опіки над психічнохворими є ознакою несвободи. Хоч у приватних стосунках ми можемо пристосовувати нашу поведінку до характеру наших партнерів, у громадському житті свобода вимагає, щоб нас розглядали як типових, а не унікальних індивідів і трактували на основі припущення, що нормальні мотиви і стримувальні засоби є ефективними, незважаючи на те, чи буде це правильним у конкретній ситуації, чи ні.

5. Переконання, що особі варто дозволити досягати власну мету, а водночас, що, залишаючись вільною, вона мала би досягати тільки свої еґоїстичні цілі, викликає велике збентеження.[9] Свобода досягати свою мету є, проте, так само важливою для альтруїстичної особи, на шкалі цінностей якої потреби інших людей займають дуже високе місце, як і для будь-якого еґоцентриста. Власне складовою людської сутности (це найбільше стосується жінок) і однією з головних умов щастя людини є добробут інших. І це складова нормального вибору, що відкривається для нас, це рішення, якого від нас очікують. Уважається, що нашою основною турботою в цій сфері буде, звичайно, сімейний добробут. Однак виявляємо також своє розуміння для інших і обдаровуємо турботою тих, які стають нашими друзями, а їхні цілі – теж нашими. Вибір колег і взагалі тих, чиї потреби, як ми вважаємо, стосуються нас, є істотною частиною свободи і моральної концепції вільного суспільства.

Усезагальний альтруїзм, однак, є безглуздою концепцією. У своїй суті ніхто не може ефективно турбуватися про інших людей; відповідальність, яку ми можемо на себе брати, повинна завжди бути індивідуальною; вона може стосуватися тільки тих, кого ми знаємо і з ким нас пов'язують чи вибір, чи особливі обставини. Це одне з основних прав та обов'язків вільної людини – вирішувати, що і чиї потреби виявляються для неї найважливішими.

Визнання, що кожна особа має свою власну шкалу цінностей, що ми мусимо поважати її, навіть якщо не схвалюємо, є части-

ною концепції оцінки індивідуальної особистості. Наша оцінка іншої особи обов'язково залежатиме від того, якими є її цінності. Але віра у свободу означає, що ми не вважаємо себе експертами цінностей іншої особи, ані що маємо право запобігати наслідкам її вчинків, які ми не схвалюємо, доки це не порушуватиме так само захищеної сфери інших.

Суспільство, яке не визнає, що кожен індивід має власну оцінку, на яку в нього є право, не поважає гідности індивіда і не може бути дійсно вільним. Але справедливо й те, що у вільному суспільстві повага до індивіда буде залежати від способу, у який він використовує свою свободу. Моральна повага безглузда без свободи: "Якби кожний добрий чи поганий вчинок людина зрілих років здійснювала за мізерну винагороду, за приписами чи вимушено, то що б залишилося від доброчесности, окрім назви, яку похвалу завдячували б добрим вчинкам, якою б мала бути розумна, справедлива чи стримана вдячність"?[10] Свобода – це можливість робити добро, але за умови, що вона також є і можливістю помилятися. Те, що вільне суспільство функціонує успішно тільки тоді, якщо індивіди керуються загальними цінностями, є, можливо, причиною, чому філософи інколи визначали свободу як дію відповідно до моральних правил. Але це визначення свободи є запереченням тієї свободи, яка стосується нас. Свобода дії, тобто умова моральної гідности, охоплює і свободу діяти неправильно: ми хвалимо або звинувачуємо тільки тоді, коли особа має можливість вибирати, тільки, коли вона дотримується правил не за спонукою, а за приписом.

Те, що сфера свободи особистости є також сферою індивідуальної відповідальности, не означає, що ми підзвітні за наші дії іншим особам. Щоправда, нас можуть засуджувати інші в тому, що ми робимо те, що їх злостить. Але головна причина, чому ми повинні бути відповідальними за наші рішення, у тому, що це концентрує нашу увагу на причинах тих подій, які залежать від наших вчинків. Головна функція переконання в індивідуальній відповідальності – примусити нас повністю використовувати власні знання і можливості для досягнення нашої мети.

6. Тягар вибору, що накладає свобода, відповідальність за свою власну долю, яка у вільному суспільстві лягає на індивіда, в умовах сучасного світу стали головним джерелом незадоволення. Значно більшою мірою, ніж раніше, успіх людини почав за-

лежати не від того, якими особливими здібностями в теоретичній сфері вона володіє, а від того, наскільки правильно використовує ці здібності. За часів меншої спеціялізації і нижчої комплексної організації, коли майже кожен міг знати більшість наявних можливостей, проблема їх пошуку для застосування та вдалого використання майстерности і таланту не стояла так гостро. Оскільки суспільство все більше ускладнюється, винагороди, на які людина сподівається, перестають залежати від майстерности і компетентности, якими вона володіє, і, навпаки, залежать від їх правильного використання. До того ж зростають труднощі, пов'язані з пошуком найкращого застосування чиїхось можливостей, загострюються розбіжності між винагородою за однакову технічну майстерність чи спеціяльний фах.

Можливо, немає більшої біди за ту, яку породжує відчуття змарнованости чиїхось талантів, що могли послужитися співгромадянам. Те, що у вільному суспільстві ніхто не зобов'язаний стежити, чи таланти людини використовуються належним чином, що ніхто не вимагає можливости використовувати свої особливі таланти і що доки сама людина не знаходить такої можливости, ці таланти марнуються, є найважливішим докором, зверненим проти вільної системи, і джерелом найбільшого обурення. Усвідомлення того, що людина володіє деякими потенційними можливостями, природно, породжує вимогу, щоб їх обов'язково використали.

Необхідність самостійного пошуку сфери власної запотребованости та відповідної роботи є найважчим покаранням, яке вільне суспільство накладає на нас. Це, однак, невіддільно від свободи, оскільки ніхто не може запевнити кожну людину, що її таланти знайдуть належне використання, доки вона не матиме сили примусити інших використати їх. Тільки позбавляючи когось можливости вибору того, хто повинен його обслуговувати, чиї можливості або які продукти він має використовувати, ми можемо ґарантувати будь-якій людині, що її таланти буде використано так, як, на її думку, вона заслуговує. Суть вільного суспільства в тому, що людські цінності і винагорода залежать не від абстрактної компетентности, а від успіху в перетворенні її у відповідну послугу, яка приносить користь тим, хто може відплатити за це. І головна мета свободи – забезпечити можливість і стимул, щоб ґарантувати максимальне використання знання, яке може здобути індивід. Те, що робить індивіда унікальним у цім сенсі, не є

його вроджене, а конкретне знання, його знання специфічних обставин та умов.

7. Мусимо визнати, що продукти вільного суспільства часто заперечують етичні погляди, які є залишками ранішого типу суспільства. Безсумнівно, що з погляду суспільства мистецтво втілення чиїхось можливостей у добрі справи, майстерність відкриття ефективного використання чийогось таланту приносить найбільшу користь; але надмір такої винахідливости часто засуджується, так само, до речі, як вважають несправедливою перевагу тих, що мають рівні загальні можливості, але досягли успіху внаслідок вдалого використання конкретних обставин. У багатьох суспільствах за "аристократичною" традицією, яка бере свій початок у період організаційної ієрархії з чітко визначеними завданнями та обов'язками і яку часто творили люди, чиї привілеї звільняли їх від необхідности давати іншим те, що вони хочуть, вважається благородним сподіватися на те, аби інші люди відкривали таланти особи. І навпаки, у релігійних або етнічних меншинах у тяжкій боротьбі за виживання свідомо розвинулась інша традиція (найкраще відображена в німецькому терміні *Findigkeit*), саме через це меншостей загалом недолюблюють. Поза сумнівом, що відкриття кращого використання речей або чиїхось власних можливостей є одним із найбільших внесків, які індивід може зробити в нашому суспільстві для добробуту своїх побратимів, і це завдяки широким можливостям високорозвинутого вільного суспільства. Успішне використання цієї "антрепренерської" (або підприємницької) можливости (бо у відкритті найкращого використання наших здатностей ми всі є підприємцями) є найвищою винагородою активности у вільному суспільстві. А той, хто покладає на інших завдання знаходити корисну реалізацію власних можливостей, повинен задовольнятися меншою винагородою.

Важливо усвідомити, що ми не підготуємо людей для вільного суспільства, якщо виховаємо спеціялістів, які сподіваються на своє "використання" і які не здатні знайти власну нішу самостійно, уважаючи за обов'язок іншої людини ґарантувати їм відповідне використання їхньої здатности чи майстерности. Хоча можливості людини виявляються в конкретних галузях, а цінність її послуг у вільному суспільстві неминуче низька доти, поки вона не навчиться повідомляти про свої здатності тих, хто може найбільше скористати з них. Наше почуття справедливости ображає

те, що з-поміж двох людей, які рівними зусиллями набули ту ж спеціялізовану майстерність і знання, одна людина матиме успіх, а інша зазнає невдачі. Однак мусимо зрозуміти, що у вільному суспільстві саме використання можливостей визначає корисність, а тому маємо відповідно реґулювати нашу освіту та характер. У вільному суспільстві нас винагороджують не за нашу майстерність, але за її правильне використання; і так повинно бути, поки ми здатні вибирати відповідне заняття, а не керуватися почуттям справедливости. Щоправда, майже ніколи неможливо визначити, яка частка успішної кар'єри завдячує вищому знанню, здатності або зусиллю, а яка – сприятливій випадковости; але це не підстава применшувати важливість робити правильний вибір.

Наскільки мало це усвідомлюють люди, свідчить судження, що придумали не тільки соціялісти, а саме: "Кожна дитина має природне право як громадянин не тільки на життя, свободу і пошуки щастя, але й на таке становище в соціяльній драбині, на яке дають їй право її таланти".[11] У вільному суспільстві таланти людини "не дають їй права" на будь-яке становище. Стверджувати, що вона має таке право, означатиме, що якесь аґентство має також право і владу своїм рішенням влаштовувати людей на якісь посади. Вільне суспільство може запропонувати тільки можливість пошуку відповідного становища з усім супутнім ризиком і непевністю, які несе цей пошук задля реалізації талантів людини. Безперечно, що в цьому сенсі вільне суспільство піддає більшість індивідів тискові, часто образливому. Але було б ілюзією думати, що будь-хто може звільнитися від такого тиску в іншому типі суспільства. Альтернативою до тиску, який несе відповідальність за власну долю, є більш ненависний тиск суб'єктивних наказів, що їх треба виконувати.

Часто твердять, ніби усвідомлення того, що особа відчуває виняткову відповідальність за власну долю, базується тільки на успіхові. Саме собою це твердження не є настільки неприйнятним, як те, що під ним мають на увазі: люди вірять у це, тому що вони мали успіх. Стосовно них я схильний думати по-іншому: люди часто мають успіх саме через те, що вони мають цю віру. Хоча переконаність людини в тому, що все досягається винятково завдяки її зусиллям, майстерності і розуму, може значною мірою бути хибною, вона, однак, вигідно впливає на людську енергійність та обережність. І якщо самовдоволення, яке породжує успіх, часто нестерпне й образливе, віра, що успіх залежить цілком від людини,

стає практично найефективнішим стимулом до успішної дії. А чим більше людина дозволяє собі у приступі люті звинувачувати інших або обставини у своїх невдачах, тим більше вона схильна стати незадоволеною, а отже, і неспроможною до майбутніх вчинків.

8. Почуття відповідальности людини ослабилося в нові часи через надмірне роздування сфери індивідуальної відповідальности й обґрунтування її фактичних наслідків. Ми наділяємо індивіда відповідальністю для того, щоб вплинути на його дію. Це стосується тільки таких наслідків його поведінки, які він як людина може передбачити, і таких, на які бажано, щоб він розсудливо зважав за звичайних обставин. Щоб бути ефективною, відповідальність повинна бути чітко визначеною й обмеженою, пристосованою емоційно й інтелектуально до людських можливостей. До деякої міри можна вважати, що деструктивним є будь-яке визначення відповідальности: хтось відповідальний за все, як і хтось не може нести відповідальність за щось. Свобода потребує, щоб відповідальність індивіда поширювалася тільки там, де його можна піддати осуду, щоб його поведінка реаґувала тільки на ті наслідки, які є в діяпазоні його передбачень, а особливо, щоб індивід відповідав тільки за свої дії (або тих осіб, що під його опікою), а не за дії інших, однаково вільних людей.

Щоб бути ефективною, відповідальність повинна бути індивідуальною. У вільному суспільстві не може бути ніякої колективної відповідальности членів групи, доки вони через узгодженість дій не покладуть на себе індивідуальну і нарізну відповідальність. Спільна або особна відповідальність може створити для індивіда необхідність погоджуватися з іншими і через те обмежить можливості кожного. Якщо аналогічні речі формують спільну відповідальність, не накладаючи обов'язку спільної й узгодженої дії, то в дійсності ніхто не братиме відповідальности на себе. Бо спільна власність насправді є нічиєю власністю, а тому й спільна відповідальність є нічиєю відповідальністю.[12]

Незаперечно, що сучасна еволюція, особливо розвиток великого міста, частково знищили відчуття реґіональної відповідальности, що в минулому мимовільно призводило до дуже корисних спільних дій. Істотною умовою відповідальности є те, що вона належить до обставин, які індивід може оцінити, до проблем, які без надто великого напруження уяви людина може вирішити самостійно, і ці рішення вона не без підстав розглядає як свою

власну справу, частіше, ніж не свою. Таку умову важко застосувати до життя в анонімному натовпі індустріяльного міста. Індивід більше не є членом малого суспільства, з яким він близько знайомий і має тісні стосунки. Це принесло йому деяке збільшення незалежности, однак і позбавило безпеки, яку несуть особисті зв'язки і дружній інтерес сусідів. Щораз вищі вимоги до безпеки та захисту від безособової влади держави, безсумнівно, є наслідком зникнення менших спільнот за інтересами і відчуття ізоляції індивіда, який не може більше розраховувати на особистий інтерес і допомогу інших членів місцевої групи.[13]

Майже так само, як ми можемо шкодувати за зникненням тих закритих спільнот за інтересами і заміною їх рідко розкиданою мережею обмежених, безособових і тимчасових зв'язків, ми не можемо сподіватися на те, що почуття відповідальности з відомого і близького замінилося близьким відчуттям, але віддаленим і відомим тільки теоретично. Ми можемо відчувати щиру турботу за долю нашого близького сусіда і, звичайно, знатимемо, як допомогти тоді, коли потрібна допомога, однак ми не можемо відчути таку саму турботу про тисячі або мільйони бідолах, про яких знаємо тільки те, що вони існують у світі. Проте, як би ми не хвилювалися із приводу їхнього убозтва, не можемо допустити, щоб абстрактне знання про велику кількість нужденних людей керувало нашими щоденними вчинками. Якщо те, що ми робимо, має бути корисним та ефективним, мусимо обмежити наші цілі, пристосувавши їх до можливостей нашого розуму і нашого співчуття. Щоб постійно нагадувати собі про "соціяльну" відповідальність перед усіма нужденними або нещасними в нашій спільноті, у нашій країні або у світі, маємо досягати пом'якшення наших відчуттів, доки не зникне відмінність між тією відповідальністю, яка вимагає нашого втручання, і тією, яка його не вимагає. Крім того, щоб бути ефективною, відповідальність треба обмежити настільки, щоб дати можливість індивідові покладатися на власні знання у визначенні важливости різних завдань, щоб застосувати свої моральні принципи до обставин, які він знає, і щоб добровільно допомогти зменшити зло.

Розділ шостий

Рівність, цінності і заслуги

Я не поділяю захоплення рівністю, яка здається мені просто ідеалізацією заздрощів.

Олівер Вендель Голмс молодший

1. Рівність перед законом була величною метою боротьби за свободу. Цю рівність, що підпорядковується нормам, які встановлює держава, можна просто доповнити такою ж рівністю норм, яким люди добровільно підкоряються у своїх взаєминах з іншими. Поширення принципів рівности на правила моральної та соціяльної поведінки є головним виразником того, що зазвичай називається демократичним духом, і, можливо, саме цей аспект згладжує нерівність, яку обов'язково породжує свобода.

Рівність загальних норм закону і поведінки, однак, є єдиним видом рівности, який веде до свободи, і єдиною рівністю, яку ми можемо ґарантувати без знищення свободи. Свобода не тільки не має нічого спільного з будь-яким іншим видом рівности, але навіть призначена в багатьох аспектах створювати нерівність. Необхідним наслідком і частковим виправданням індивідуальної свободи є от що: якби наслідки індивідуальної свободи не засвідчили, що деякі стилі життя успішніші за інші, то зникло б багато арґументів на її підтримку.

Арґумент на користь свободи потребує, щоб уряд трактував людей однаково – і не тому, що він припускає дійсну рівність людей чи намагається зробити їх рівними. Цей арґумент не тільки визнає, що індивіди дуже різні, але й значною мірою ґрунтується на цьому припущенні. У ньому йдеться, що ці індивідуальні відмінності не є виправданням того, що їх неоднаково трактує уряд. І це заперечує відмінності у ставленні держави до людей, що необхідно для ґарантування однакового життєвого рівня особам, які насправді дуже різні.

Сучасні поборники особливо поширеної щодо своїх наслідків матеріяльної рівности звичайно заперечують, що їхні вимоги базуються на припущенні реальної рівности всіх людей.[1] Однак все ще існує стійке переконання, що це головне виправдання для таких вимог. Ніщо, проте, не приносить більше шкоди для вимог рівного ставлення, ніж такі очевидно неправдиві припущення, як реальна рівність усіх людей. Обґрунтовувати рівне ставлення до національних чи расових меншин тим, що вони не відрізняються від інших людей, безумовно, означає допускати те, що реальна нерівність виправдовує нерівне ставлення; і докази, що такі відмінності насправді існують, скоро знайдуться. Те, що людей треба трактувати однаково всупереч тому, що вони різні, є суттю вимог рівности перед законом.

2. Безмежна різноманітність людської природи – широкий діяпазон відмінностей в індивідуальних здібностях і можливостях – є одним із найхарактерніших ознак людського роду. Еволюція зробила цей діяпазон у людини особливо мінливим з-посеред усіх видів істот. Добре сказано, що "біологія, наріжним каменем якої є мінливість, надає кожній людській істоті унікальний набір властивостей, що дають йому високе становище, яким він в іншому разі не міг би володіти. Кожне немовля при розгляді потенційних можливостей є невідомою величиною, тому що існує багато тисяч невідомих генів і генних комбінацій, які взаємодіють між собою, сприяючи його формуванню. Як продукт природи і виховання, немовля може стати одним із найвизначніших чоловіків або жінок, які жили коли-небудь в світі. У будь-якому разі він або вона матиме задатки особливого індивіда... Якщо відмінності нічого не важать, тоді нічого не важить і свобода, а отже, й ідея цінности особистости".[2] Автор справедливо додає, що поширена теорія одноманітности людської природи, "яка поверхнево здається співзвучною з демократією... буде з часом підривати основні ідеали свободи та особисті цінності і зображати життя безглуздим".[3]

У теперішні часи модно применшувати важливість вроджених відмінностей між людьми і приписувати все впливові оточення.[4] Проте, наскільки би важливим він не був, ми не повинні іґнорувати того, що люди вже від самого початку дуже різняться між собою. Індивідуальні відмінності навряд чи зітруться, якщо всі люди виховуватимуться у практично ідентичному середовищі. Те, що "усі люди народжуються рівними" – дійсно неправда. Ми мо-

жемо використовувати цю мітинґову фразу, щоби сповідувати ідеали однакового законного і морального трактування всіх людей. Але якщо ми хочемо зрозуміти, що є ідеалом рівности чи яким він повинен бути, першою умовою є звільнити себе від переконання про реальну рівність.

Відмінності між людьми породжують те, що навіть коли ми трактуємо їх рівними, усе-таки виникає нерівність стосовно їхнього фактичного стану,[5] і що єдиний спосіб помістити їх в однакове становище, – це трактувати їх по-різному. Отже, рівність перед законом і матеріяльна рівність є не тільки різними, але й такими, що суперечать одна одній; і ми можемо досягнути чи однієї, чи іншої, але не обидвох одночасно. Рівність перед законом, яку утверджує свобода, призводить до матеріяльної нерівности. Наш арґумент полягає в тому, що навіть коли держава з якихось причин застосовує примус, вона повинна трактувати усіх людей однаково. Проте бажання зробити становище людей однаковим не прийнятне у вільному суспільстві, бо це слугуватиме виправданням для дальшого дискримінаційного примусу.

Ми не заперечуємо рівности як такої. Справа в тому, що, як виявилося, потреба в рівності є показовим мотивом для більшости тих, хто бажає нав'язати суспільству упереджену модель розподілу. Ми виступаємо проти всіх спроб нав'язувати суспільству свідомо вибрану модель розподілу, байдуже, чи то вона є системою рівности, чи нерівности. Ми повинні зрозуміти, що більшість із тих, хто вимагає поширити рівність, насправді хочуть розподілу, дещо пристосованого до людського розуміння особистих заслуг, і що їхні бажання є настільки ж несумісні зі свободою, як і інші суворіші вимоги поборників рівноправности.

Якщо дехто виступає проти використання примусу для того, щоб здійснювати рівний і справедливий розподіл, це не означає, що він не бажає справедливости. Але якщо ми хочемо зберегти вільне суспільство, мусимо визнати, що бажане не може бути достатнім виправданням для використання примусу. Будь-кому, напевно, подобається суспільство, у якому немає різкого контрасту між багатими і бідними, де загальне зростання добробуту поступово нівелює ті відмінності. Я повністю розділяю ці почуття, звичайно, уважаючи, що ступінь соціяльної рівности, якого досягли Сполучені Штати, загалом дуже високий.

Здається, немає причин, щоб ці відчутні переваги в деяких аспектах не впливали на політику. Де виникає законна потреба у

втручанні уряду, ми змушені вибирати з-поміж різних методів заспокоєння такої потреби, а тому з успіхом можемо віддати перевагу тим методам, що одночасно зменшують і нерівність. Якщо, наприклад, у законі про успадкування майна без заповіту одне положення буде більше сприяти рівності, ніж інше, переконливі арґументи зможуть це довести. Інша справа, однак, якщо вимагається, що для незалежного витворення рівности ми мали б відмовитися від основного постулату вільного суспільства: обмеження всякого примусу однаковим законом. А тому будемо вважати, що економічна нерівність не є злом, яке виправдовує дискримінаційний примус чи привілеї для того, щоб виправити становище.

3. Наше твердження базується на двох основних судженнях, і, можливо, варто їх тільки проголосити, щоб досягнути цілковитої спільної згоди. Перше з них – це переконання в тому, що всі люди схожі між собою; це припущення, що жодна людина чи група людей не володіє здатністю остаточно визначати можливості інших людей і що ми ніколи не повинні доручати іншим незмінно користуватися такими здатностями. Якими б разючими не були відмінності між людьми, ми не маємо підстав уважати, що люди коли-небудь будуть настільки різними, щоб давати право одному людському розумові в конкретній ситуації цілковито заволодіти тим, на що претендує інший відповідальний людський розум.

Друге основне судження полягає в тому, що коли будь-який член суспільства одержує додаткові можливості продукувати речі, які можуть становити якусь цінність, це має завжди сприйматися як благо для того суспільства. Справді, деякі люди можуть опинитися в гіршому становищі у своїй галузі через кращий потенціял нових конкурентів; але будь-який додатковий потенціял у суспільстві приносить користь для більшости. Це означає, що бажаний розвиток здібностей і можливостей будь-якого індивіда не залежить від того, чи так само розвиваються інші, за умови, що, звичайно, ці інші не позбавляються можливостей набувати таких самих здібностей.

Еґалітаристи загалом по-різному ставляться до відмінностей в індивідуальних можливостях: вроджених, і тих, які виникли під впливом оточення; тих, які є наслідком "характеру", і тих, які є продуктом "виховання." Ці відмінності, скажемо відразу, не мають нічого спільного з моральною заслугою.[6] Хоча обидва випад-

ки можуть значно впливати на формування тієї вартости, що індивід здобуває в очах своїх товаришів, але те, що він народився з позитивними якостями, ніж те, що він зріс при сприятливих обставинах, не додасть йому більше довір'я. Однак відмінності між людьми стають важливими тільки тому, що першу перевагу породжують, очевидно, обставини, які не підлягають людському контролю, тоді як друга завдячує чинникам, що ми можемо змінити. Важливо, чи існує можливість змінити наші інституції, щоб ліквідувати якомога більше переваг, які набуваємо через оточення. Чи можемо погодитися, що "усі нерівності, які ґрунтуються на вроджених та успадкованих властивостях, треба скасувати, якщо вони не породжені високим талантом і працьовитістю"?[7]

Те, що якісь переваги опираються на пристосуванні людини, не обов'язково означає, що ми можемо забезпечити ними всіх, або, якщо їх мають деякі, то інші їх не одержать. Найважливішими чинниками цих переваг є сім'я, спадковість і освіта, і саме на таку нерівність, яку вони породжують, переважно спрямовується критика. Однак це не єдині важливі чинники оточення. Не менш важливими є географічні умови, зокрема такі, як клімат і ландшафт, не кажучи вже про локальні і місцеві відмінності в культурних і моральних традиціях. Ми розглянемо тут тільки три чинники, вплив яких переважно ставиться під сумнів.

Що стосується сім'ї, то існує цікавий контраст між пошаною, яку більшість людей відверто виявляють до цієї інституції, і їхнім несприйняттям того, що народження в сім'ї надає особі якісь переваги. Здається, багато хто вірить, що позитивні якості, які особа набуває в однакових для всіх умовах завдяки своїм власним здібностям, є суспільно корисні, ті ж якості стають чомусь небажаними, якщо вони породжені перевагами оточення, що недоступні для інших. Незважаючи на це, важко зрозуміти, чому та ж позитивна якість, до якої ставляться прихильно, коли вона є природним даром особи, втрачає цінність, коли стає здобутком таких обставин, як розумні батьки або хороший дім.

Вага, що більшість людей надають інституції сім'ї, базується на переконанні, що переважно батьки можуть зробити більше, ніж будь-хто інший, щоб підготувати своїх дітей до нормального життя. Це означає, що переваги, які окремі люди отримують від їхнього сімейного оточення, різні, а навіть більше – ці переваги можуть сукупно зберігатися упродовж кількох поколінь. Що ж є причиною того, що позитивна якість особи вважається не такою

цінною для суспільства, якщо вона набута завдяки сімейному походженню? Справді, маємо підстави думати, що існують деякі цінні якості для суспільства, які розвиваються завдяки одному поколінню, але назагал вони формуються постійними зусиллями двох або трьох поколінь. Це означає, що існують такі складові культурної спадщини суспільства, які особливо ефективно передаються через сім'ю. Припускаючи це, безглуздо заперечувати, що суспільство отримує кращу еліту, якщо сходження не обмежується рамками одного покоління, якщо індивідів свідомо не примушують стартувати з одного і того ж рівня і якщо діти не позбавлені шансу мати перевагу від кращої освіти і матеріального стану, що можуть забезпечити їм батьки. Погодитися з цим – значить визнати, що належність до конкретної сім'ї є елементом індивідуальних особливостей характеру, що суспільство складається із сімей і з індивідів і що передача надбань цивілізації в рамках сім'ї є настільки ж важливим засобом покращення світу завдяки людським зусиллям, як і спадковість корисних фізичних властивостей.

4. Більшість погоджується, що сім'я є важливим інструментом для передачі моралі, смаків і знання, а поряд із тим досі ставить під сумнів необхідність передачі матеріяльної власности. Безсумнівно, це передбачає деяку послідовність стандартів, зокрема стосовно зовнішнього вияву життя, що можна досягнути за умови, якщо передавати і нематеріяльні, і матеріяльні надбання. Немає, звичайно, ніякої заслуги і ніякої несправедливости в тому, що деякі люди народжуються в багатих батьків, так само, як у добрих або розумних. Справа в тому, що для суспільства не менше вигідно, якщо, принаймні, деякі діти зможуть стартувати з переваг, які від початку запропонують багаті родини, ніж якщо діти успадковують великий розум або виховуються в дусі моралі.

Ми не торкаємося тут головного арґументу щодо успадкування приватної власности, а саме: вона є необхідним засобом для того, щоб роззосереджувати капітал у різних руках і стимулювати його нагромадження. Радше йдеться про ось що: чи ці незаслужені переваги в чомусь є дійсно арґументом проти інституції. Це, безперечно, одна із причин інституційної нерівности. У цьому контексті не маємо потреби запитувати, чи свобода охоплює й безмежну свободу успадкування. Наше запитання стосується тільки того, чи люди можуть вільно передавати дітям або комусь іншому такі матеріяльні надбання, які викличуть реальну нерівність.

Варто погодитися, що, максимально використовуючи природні інстинкти батьків для забезпечення нового покоління, здається, ми не маємо ніякої розумної підстави обмежуватися тільки нематеріяльними цінностями. Функція сім'ї передавати норми і традиції тісно пов'язана з можливістю передавати матеріяльні надбання. Інакше буде важко простежити, як сім'я забезпечуватиме істинні інтереси суспільства, якщо обмежити переваги в матеріяльному стані тільки стосовно одного покоління.

Існує й інше міркування, яке може здатися дещо цинічним: коли ми хочемо максимально використати природну пристрасть батьків щодо їхніх дітей, не варто перешкоджати їм передавати власність. Очевидно, що серед багатьох шляхів, до яких вдаються ті, хто досягнув влади і впливу, аби забезпечити своїх дітей, успадкування багатства є набагато дешевшим для суспільства, ніж інші. Без цього багаті люди шукали б інших шляхів виходу зі становища, наприклад, влаштовували б дітей на такі посади, які б приносили прибуток і той престиж, що дає багатство. А це б спричинилося до знищення ресурсів і породило несправедливість набагато більшу, ніж та, що виникає через успадкування власности. Таке є у всіх суспільствах, де не існує права успадкування власности, зокрема в комуністичному. Тому ті, кому не подобається нерівність, яку породжує успадкування власности, повинні усвідомити, що люди є такими, якими вони є, — і це найменше зло, навіть з їхнього погляду.

5. Хоча успадкування власности критикували найбільше, вважаючи його джерелом нерівности, сьогодні це вже не так. Аґітація еґалітаристів нині зосереджується на нерівних можливостях через відмінності в освіті. Існує щораз більша тенденція у прагненні забезпечити рівність умов навчання, тобто щоб найкраща освіта, яка зазвичай доступна тільки декому, стала безкоштовною освітою для всіх. А коли це неможливо, треба заборонити отримувати кращу освіту тим, чиї батьки можуть заплатити за неї. Тільки ті, хто успішно пройде загальний тест на підтвердження здібностей, як уважають еґалітаристи, мають право на перевагу використовувати обмежені ресурси вищої освіти.

Нині в освітній політиці нагромадилося надто багато проблем, тому не можемо собі дозволити обговорювати їх між іншим, під спільним заголовком рівности. Ми присвятимо їм окремий розділ у кінці цієї книги. Поки що тільки вкажемо, що нав'язана рівність у цій області навряд чи стане перешкодою для одержання освіти. Що

б ми не робили, не можемо перешкодити тому, щоб ці переваги, які мають вибрані (і хай би так тривало й надалі), переходили б до людей, які не заслуговують їх, ані не використовують настільки, як деякі інші особи. Таку проблему не можна вирішити задовільно з допомогою виняткових і примусових державних заходів.

Тут було б добре принаймні розглянути ті зміни, яких зазнав ідеал рівности в цій сфері. Сотні років тому з висоти класичного ліберального руху цю вимогу загалом виражали фразою *la carriere ouverte aux talents*. Вона стосувалася штучних перешкод, яких вимагали усунути, скасувавши всі привілеї і надавши державне сприяння, щоб забезпечити рівні можливості для всіх мати кращі умови. Загалом визнавалося, що доки люди різні і виростають у різних сім'ях, це не може ґарантувати рівних стартових умов. Зрозуміло, що в обов'язки уряду не входило ґарантувати кожному ту саму перспективу досягнення якогось становища, а тільки зробити доступними ті можливості, які за своєю природою залежать від діяльности уряду. Уважалося, що результати неминуче різняться не тому, що індивіди різні, але також тому, що уряд тримає під контролем невелику частку важливих обставин.

Цю концепцію, яка ґрунтувалася на тому, що всі мають шанс спробувати, змінила інша концепція: усім треба ґарантувати рівні стартові умови і такі ж перспективи. Це трохи менше, ніж те, що уряд повинен був забезпечувати однакові обставини для всіх. Натомість його зобов'язували контролювати ті умови, що пов'язані з перспективами індивіда, і так пристосовувати їх до його можливостей, щоб ґарантувати такі ж перспективи, що й кожному іншому. Навмисне пристосування можливостей до індивідуальної мети та здібностей, звичайно, суперечило принципам свободи. Тому й іншого виправдання засобам максимального використання всіх доступних знань не могло бути, крім як припустити, що уряд знає найкраще, як треба використовувати індивідуальні здібності.

Коли ми досліджуємо основні тези цих концепцій, то переконуємося, що вони ґрунтуються на тому незадоволенні, яке часто породжує успіх деяких людей у тих, кому не дуже щастить, чи, висловлюючись простіше, на заздрощах. Сучасна тенденція до задоволення цієї претензії і до маскування її в респектабельну одіж соціяльної справедливости розвивається в серйозну загрозу свободі. Недавно зроблено спробу обґрунтувати ці вимоги арґументом, що метою політики повинно стати усунення всіх джерел незадоволення.[8] Це, безперечно, означатиме, що саме уряд нести-

ме відповідальність, аби хтось не мав міцнішого здоров'я чи веселішого характеру, кращого подружжя чи дітей, які роблять більші успіхи порівняно з іншими. Якщо б і справді за всі невиконані бажання відповідало суспільство, тоді б зникла індивідуальна відповідальність. Проте заздрощі, звичайно, не належать до тих джерел незадоволення, що здатне ліквідувати вільне суспільство, яким би гуманним воно не було. Те, що ми не заохочуємо заздрощів, не санкціонуємо їх, маскуючи під соціяльну справедливість, а трактуємо, за словами Джона Стюарта Мілля, як "найбільш антисоціяльні і найшкідливіші з усіх пристрастей"[9] є, можливо, однією з істотних умов збереження вільного суспільства.

6. Оскільки більшість вимог абсолютних еґалітаристів базується на заздрощах, ми маємо розпізнавати й ті вимоги, що з'являються на світ як прагнення до більшої рівности, а отже, до справедливішого розподілу принад цього світу і походять від набагато кращих мотивів. Більшість людей протестує не проти цілковитої нерівности, а проти того, що відмінності у винагороді не відповідають будь-яким очевидним відмінностям у заслугах тих, хто її отримує. Відповідь на це проста: вільне суспільство загалом досягає тільки такого виду справедливости.[10] Однак це твердження бездоказове, якщо під справедливістю розуміють пропорційність винагороди моральній заслузі. Будь-яка спроба базувати докази на користь свободи на цьому арґументі зазнає невдачі, бо припускає, що матеріяльна винагорода повинна відповідати очевидній заслузі і водночас виступає проти висновку, що його робить більшість людей, керуючись цим неправильним твердженням. Належною відповіддю є те, що вільна система не прагне, щоб матеріяльні винагороди стали реакцією на те, що людині видається за заслугу, і що істотною особливістю вільного суспільства є індивідуальна позиція, яка не обов'язково залежить від поглядів, що дотримуються його члени стосовно заслуги, яку має ця людина.

На перший погляд це твердження може здатися настільки дивним і навіть приголомшливим, що хотілося б попросити читача дещо зачекати з оцінкою, поки не пояснимо відмінності між цінністю і заслугою.[11] Труднощі у виробленні чіткої позиції виникає внаслідок того, що термін "заслуга," який придатний для того, щоб описати суть явища, що мається на увазі, також використовують у ширшому й розмитому значенні. Тут використовуватимемо його винятково для того, щоб описати характерні оз-

наки поведінки, які роблять її вартою похвали, тобто моральний характер дії, а не цінність досягнення.[12]

Як ми пересвідчилися, цінність, яку має особа завдяки своєму характерові чи якостям в очах своїх товаришів, не обов'язково пов'язується з достовірною заслугою в цьому сенсі. Вроджені, так само як і набуті, здібності особи, очевидно, мають таку саму цінність для її товаришів, незважаючи на ступінь поваги до людини за володіння цими якостями. Незважаючи на те, чи талант дуже рідкісний, чи навпаки дуже звичайний, людина мало докладає до нього. Жвавий розум чи чудовий голос, прекрасне обличчя чи майстерна рука, дотепність чи привабливість особистості великою мірою не залежать від зусиль особи, як і від можливости або досвіду, які вона мала. У всіх цих випадках цінність, яку здібності або якості особи мають для нас і за які її винагороджують, мало стосуються того, що ми називаємо моральною гідністю або заслугою. Відповідно, проблема в тому, чи добре, щоб люди користалися з переваг пропорційно до тієї користи, яку їхні товариші отримують від їхньої активности, або чи розподіл цих переваг повинен базуватися на поглядах інших людей стосовно цих заслуг.

Винагорода відповідно до заслуги повинна на практиці означати винагороду відповідно до оціненої заслуги, заслуги, яку інші люди можуть зрозуміти і погодитися з нею, але не до заслуги тільки з погляду деякої вищої влади. Оцінена заслуга в цьому контексті означає, що ми можемо з'ясувати, чи людина зробила те, чого вимагало від неї якесь правило поведінки, і наскільки це коштувало їй труднощів і зусиль. Заслугу не можна оцінити тільки за її наслідками: вона не є суттю об'єктивного наслідку, а суб'єктивного зусилля. Спробу досягнути чогось вартісного треба тільки вітати, однак вона може закінчитися невдачею, а повний успіх залежатиме від випадку, а не від заслуги. Якщо нам відомо, що людина дуже старалася, ми часто хочемо винагородити її, незалежно від кінцевого результату; і навпаки, навіть вагомий успіх, якого досягнуто цілком випадково або завдяки сприятливих обставин, не викличе в нас бажання похвалити автора.

Загалом було б добре в кожній окремій ситуації мати змогу виявляти цю відмінність. Насправді ж можемо зробити це тільки з деяким ступенем достовірности, що можливе тільки за умови, якщо володіємо всіма знаннями, які були в розпорядженні особи, зокрема відомостями про її майстерність і впевненість, стан її

розуму і відчуття, уважність, енергію та наполегливість. Правильна оцінка заслуг залежить, отже, від наявности тих самих умов, загальна відсутність яких є головним арґументом на користь свободи. Хочемо, щоб люди використовували знання, якими ми не володіємо, аби дозволити їм вирішувати за себе. Але оскільки ми не заперечуємо, що вони можуть вільно використовувати шанси і знання, яких ми не маємо, ми не в змозі оцінити важливости їхніх досягнень. Визначення заслуги передбачає, що ми оцінюємо, чи люди належно використали свої можливості і скільки зусиль, волі чи самозречення це їм коштувало, що ми відрізняємо ті їхні досягнення, які завдячують обставинам, що підвладні їм, і ті, які не залежать від обставин.

7. Несумісність винагороди (відповідно до заслуги) і свободи вибору своєї справи особливо очевидна в тих сферах, де існує велика непевність в остаточних результатах, а наші індивідуальні оцінки стосовно шансів і розмаїтих зусиль дуже різняться між собою.[18] У теоретичних сферах, які ми називаємо "пошуком", або "дослідженням", чи в економічній діяльності, де ми звично базуємося на "припущенні", не варто сподіватися на успіх через залучення найкомпетентніших осіб, якщо ми цілковито довіримося тільки комусь одному, хто має особливе визнання, незважаючи на те, що багато інших також дуже старалося. Оскільки ніхто не вгадає заздалегідь, кому пощастить, ніхто не зможе сказати, хто одержить більшу винагороду. Очевидно, у наші наміри не входить, щоб дозволити всім, хто чесно докладав зусилля, брати участь у розподілі винагороди. Окрім того, потрібно, щоб тільки деякі мали право вирішувати, кому саме дозволити докладати ці зусилля. Якщо, переслідуючи сумнівну мету, люди мусять використовувати власні знання і можливості, вони повинні керуватися не тим, що, на думку інших людей, їм треба робити, а важливістю тих результатів, до яких вони прагнуть.

Те, що істинне для підприємництва, яке ми вважаємо ризикованим заняттям, навряд чи менше справджується стосовно будь-якої вибраної мети, яку ми вирішуємо досягти. Таке рішення супроводжується непевністю, і якщо вибір настільки ж мудрий, наскільки здатна людина, очікувані результати вибору відразу будуть помітні відповідно до їхньої цінности. Якщо винагорода не відповідає цінності, яку продукт людських зусиль має для інших, людина не має підстав вирішувати, чи варте зусиль і

ризику досягнення цієї мети. Вона мусить знати, що робити; і судження іншої особи про те, як найліпше використати її здібності, може визначати її обов'язки і винагороду.[14]

Справа, звичайно, не в тому, що ми хочемо, аби хтось одержав максимальну винагороду, а щоб досягнути максимум користи, зазнаючи мінімумом страждань і втрат, тобто, з мінімальним посвяченням себе. Для нас не тільки неможливо справедливо винагородити кожне досягнення, але це не завжди відповідає бажанням людей, які сподіваються на максимальну винагороду. Будь-яка спроба це зробити обов'язково закінчиться тим, що люди одержать винагороди за ті ж самі заслуги. І цінність результату полягає саме в тому, що ми, хоч із деякою долею сумніву, оцінюємо незалежно від зусиль і старань.

Нагороди, які вільне суспільство пропонує за корисні остаточні продукти, інформують тих, хто їх прагне, скільки зусиль вони вартують. Однак ті ж нагороди дійдуть до всіх, хто досягне такого ж результату, незважаючи на докладені зусилля. Те, що слушно стосовно винагороди за однакові послуги, які надають різні люди, ще більше слушно стосовно відносної винагороди за різні послуги, які вимагають різних талантів і можливостей: вони мало пов'язані із заслугами. Ринок загалом пропонує за послуги будь-якого виду ту вартість, яку вони мають для тих, кому потрібні; але не завжди відомо, чи варто було пропонувати так багато за ці послуги. Часто, безсумнівно, суспільство могло б мати їх за значно нижчу ціну. Випадок із піяністом, який сповістив, що він гратиме навіть тоді, коли треба буде самому доплачувати за це, можливо, ілюструє становище тих, хто отримує великі прибутки від того виду діяльности, яка одночасно є й головним задоволенням.

8. Хоча більшість людей уважає за природне те, що нікого не варто нагороджувати більше, ніж він заслуговує за свої страждання і зусилля, однак це твердження – тільки колосальне припущення. Припускається, що ми можемо оцінювати в кожній окремій ситуації, наскільки добре люди використовують різні можливості і таланти, якими вони наділені, і наскільки їхні досягнення заслуговують схвалення у світлі всіх обставин, які їх виявили. Це передбачає можливість остаточно визначити, чого варта особа, і мати право передбачити, чого вона може досягнути. У цьому разі заперечується арґумент на користь свободи: ми можемо знати і знаємо все, що керує діями особи.

Суспільство, у якому існує відповідність між становищем індивідів і людською ідеєю про моральні заслуги, буде, отже, прямою протилежністю вільного суспільства. Це суспільство, у якому людей винагороджують за виконаний обов'язок, а не за успіх; у якому будь-яким рухом кожного індивідуально керують так, як, на думку інших, треба керувати, і в якому індивід звільнений від відповідальности і ризику приймати рішення. Але якщо не існує людини, яка б керувала всіма людськими діями, то й не існує того, хто був би компетентним у винагородженні відповідно до заслуг.

В індивідуальній поведінці ми в основному діємо за принципом, що саме оцінка діяльности особи, а не її заслуги, визначає наші зобов'язання перед нею. Цього не можна робити, особливо у приватній сфері, у повсякденних життєвих справах. Ми не відчуваємо цього, бо, якщо людина зробила нам послугу з великими збитками для себе, наш борг щодо неї визначається саме тим, аж доки ми не зможемо віддячити такою ж послугою, яку легко міг би забезпечити будь-хто інший. У наших ділових взаєминах з іншими ми відчуваємо, що чинимо справедливо, якщо винагороджуємо вартість рівною вартістю, не з'ясовуючи навіть, скільки могло коштувати конкретному індивідові забезпечити нас цією послугою. Те, що визначає наші зобов'язання, це вигода, яку ми отримуємо з того, що інші нам пропонують, а не їхня заслуга в цьому. У наших ділових взаєминах ми сподіваємося на винагороду не відповідно до наших суб'єктивних заслуг, а відповідно до того, наскільки наші послуги цінні для них. І справді, доки ми мислимо термінами наших стосунків із конкретними людьми, ми цілком усвідомлюємо те, що ознакою вільної людини є її залежність від своїх засобів для проживання, а не від поглядів інших людей на її заслуги, тобто ми залежні тільки від того, що можемо запропонувати іншим. Ми вимагаємо винагороди відповідно до заслуги тільки тоді, коли думаємо про наше становище або наш прибуток як про категорії, що визначило "суспільство".

Хоча моральні вартості або заслуги є різновидом уселюдських цінностей, не всі вони морально ціннісні, і більшість наших оцінок не є моральними оцінками. Те, що саме так повинно бути, кардинально важливо для вільного суспільства. Неможливість відрізнити цінність від заслуги була джерелом серйозного непорозуміння. Ми не завжди захоплюємося діяльністю, результати якої цінуємо; і здебільшого, коли ми оцінюємо те, що отримуємо, то

не в змозі оцінити заслуги тих, хто спричинився до цього. Якщо здібності людини в якійсь сфері почали більше цінуватися після тридцяти років роботи, ніж до того, то це не залежить від того, чи ці тридцять років були прибутковими і втішними, чи повними самопожертв і постійних тривог. Якщо завдяки захопленню людина здобуває майстерність, випадковий винахід виявляється надзвичайно корисним для інших, то те, що в цьому мало заслуги, не робить продукт менше вартісним, ніж якщо б він був результатом важких зусиль.

Ця різниця між цінністю і заслугою не тільки властива якомусь одному типові суспільства, вона існує будь-де. Ми могли б, звичайно, зробити, щоб винагороди відповідали заслугам, а не цінностям, але навряд чи нам пощастить у цьому. Ця спроба позбавить стимулів, які дають людям можливість вирішувати для себе, що вони повинні зробити. Крім того, дуже сумнівно, чи навіть успішна спроба зробити винагороди пропорційними до заслуг людини створить кращий чи хоча б толерантніший соціяльний лад. Суспільство, у якому високий прибуток є доказом заслуги, а низький – її відсутности, у якому за універсальну істину вважається, що становище і винагорода мали б відповідати заслузі і немає іншої дороги до успіху, ніж схвалення з боку більшости членів суспільства, можливо, стане нестерпнішим для тих, кому не щастить, ніж те, у якому щиро визнано, що заслуга та успіх не пов'язані між собою.[15]

Мабуть, для людського щастя важливіше, якщо замість спроби зробити винагороду пропорційною до заслуги, ми прояснимо, наскільки невизначений зв'язок між тим, що хтось вартує, і чого він заслуговує. Ми здебільшого теж приписуємо собі заслуги там, де насправді йдеться тільки про вищу вартість. Індивіди або групи з вищим рівнем культури чи освіти, безсумнівно, становлять значну цінність і є позитивним елементом для суспільства, до якого належать. Але це, звичайно, не велика заслуга. Популярність і повага не залежать від заслуги більше, ніж від фінансового успіху. Це значною мірою пояснюється тим, що ми звикли приписувати заслугу всьому, де знаходимо якусь вартість, часто ігноруючи її там, де розбіжність є надто велика, щоб її можна було ігнорувати.

Є всі підстави пошанувати видатні заслуги, які зостаються без відповідної винагороди. Але винагорода видатних заслуг, які, за нашим бажанням, стали широко відомі як приклад для на-

слідування, відрізняється від тих стимулів, на яких базується звичайне функціонування суспільства. Вільне суспільство створює інституції, згідно з якими просування людини залежить від того, що стоїть вище, або від більшости членів суспільства. Справді, оскільки організації розширюються й ускладнюються, усе важче розв'язати проблему визначення індивідуального внеску; і з'являється необхідність, щоб менеджери призначали винагороди відповідно до заслуг, а не з'ясованої вартости внеску. Доки всьому суспільству не нав'язуватиметься єдина комплексна шкала заслуг, доки різноманітні організації змагатимуться одна з одною у пропозиції різних перспектив, це не суперечитиме свободі, а навіть більше – розширить сферу вибору, відкриту для індивіда.

9. Справедливість, як і свобода чи примус, є поняттям, що вказує, як обмежувати навмисний вплив однієї людини на іншу. Це аспект спеціяльного визначення тих умов життя людей, що є об'єктом такого контролю. Оскільки ми хочемо, щоб зусиллями індивідів керували їхні власні погляди на шанси і перспективи, важко передбачити наслідки індивідуальних зусиль, а тому зникає питання, чи справедливо відбувається розподіл прибутків.[16] Справедливість вимагає, щоб ті умови життя людей, які залежать від уряду, були однакові для всіх. Але рівність тих умов призведе до неоднакових наслідків. Ні однакові спеціяльні громадські привілеї, ні однакове ставлення різних партнерів у наших добровільних ділових стосунках не забезпечуватиме винагороди, пропорційної до заслуги. Винагорода за заслугу є винагородою за підкорення бажанням інших у тому, що ми робимо, а не компенсація за користь, до якої ми спричинилися, виконуючи те, що вважали за найкраще.

Намагання держави діяти справедливо стало б протестом проти спроб уряду фіксувати масштаби доходів. Як тільки принцип винагороди відповідно до заслуги прийняти за справедливу основу для розподілу прибутків, то справедливим було б і те, щоб всіх, хто бажає, винагороджували за таким принципом. А це призведе до того, що той принцип застосовуватимуть до всіх, незалежно від прибутків, непропорційних визнаній заслузі. Навіть спроба просто виявити, які прибутки чи користь "зароблені", а які ні, утвердить принцип, що держава буде змушена застосувати, але який реально не можна застосовувати взагалі.[17] І кожна

така спроба спеціяльного контролю за деякими винагородами породжуватиме подальші вимоги до нового контролю. Уведений принцип справедливого розподілу не вдасться втілити, доки все суспільство не буде діяти відповідно до нього. Це створить щось на зразок суспільства, яке у всіх істотних аспектах буде суперечити вільному суспільству. У ньому влада вирішуватиме, що індивід мав зробити і як він мав це зробити.

10. На закінчення ми стисло розглянемо інший арґумент, на якому часто базуються вимоги до рівного розподілу, хоча про нього нечасто висловлюються чітко. Це твердження, що членство в якійсь спілці, зокрема в нації, дає індивідові право на особливий матеріяльний стандарт, що його визначає спільне надбання групи, до якої належить. Ця вимога серйозно суперечить розподілові за особистими заслугами. Очевидно, що це не заслуга народитися в якійсь спільноті, і жоден арґумент справедливости не можна базувати на випадковості народження індивіда в одному місці чи в іншому. Відносно багата спільнота реґулярно надає своїм найбіднішим членам деякі переваги, яких не знають ті, що народилися в бідних суспільствах. У багатому суспільстві єдиним виправданням цих переваг для решти членів є те, що надто багато капіталу зосереджено в одних приватних руках, а тому уряд змушений конфіскувати й перерозподілити його. Адже люди, які постійно стикаються з капіталом, користь від якого отримують інші, матимуть сильніше бажання володіти ним, аніж ті, хто знає про це тільки абстрактно, якщо і взагалі знає.

Насправді немає очевидної причини, щоб об'єднані зусилля членів будь-якої групи в дотриманні правопорядку й забезпеченні деякими послугами надавали членам спільноти право на якусь частину багатства цієї групи. Такі права особливо важко відстоювати там, де ті, хто їх висунув, неохоче поступається тими ж правами іншим людям, що не належать до тієї ж нації або спільноти. Визнання таких прав у національному масштабі насправді тільки створюватиме новий вид колективного (але не менше виняткового) майнового права на ресурси нації, що важко виправдати на тій самій основі, що й індивідуальну власність. Небагато людей готові визнати справедливість цих прав у світовому масштабі. І те, що в рамках якоїсь нації більшість має владу посилити ці вимоги, навіть якщо їх ще реально немає, заледве чи додасть справедливости.

Маємо належні підстави використовувати будь-яку політичну організацію, яка є в нашому розпорядженні, щоб забезпечити слабких, немічних або жертв стихійного лиха. Є рація в тому, що найефективніший метод забезпечити від якогось спільного ризику всіх громадян держави – це надати кожному захист від нього. Рівень дій, спрямованих на забезпечення від спільного ризику, обов'язково залежатиме від загального багатства спільноти.

Те, що бідні в суспільстві, де існують багатші за них, мають право на частину багатства, і те, що народження у групі, яка досягла високого рівня цивілізації та комфорту, надає право на частину всіх переваг, – цілком різні речі. Усі громадяни зацікавлені у спільному забезпеченні деякими послугами, однак це не виправдовує чиїхось прав на частину всіх переваг, бо загрожує стати нормою. Може, дехто і готовий віддати цю частину, але не через те, що будь-хто вимагає цього.

Якщо й далі будуть поширюватися ті погляди, які ми критикуємо, національним групам загрожує все більша ізоляція. Радше нація вирішить не допускати переваг, які може дати життя в її країні, аніж допустити людей до них, бо спробувавши одного разу, вони незабаром претендуватимуть на деяку частину національного багатства як на своє право. Та концепція, що громадянство або навіть резидентство надає право на деякий життєвий рівень, стає серйозним джерелом міжнародних розбіжностей. І єдиним виправданням для застосування цього принципу в межах країни є те, що тільки уряд має владу впровадити його. Проте ми не повинні дивуватися, якщо виявимо, що той самий принцип насильно втілюватиметься в міжнародному масштабі. Як тільки правом більшости на переваги скористає й меншість і це отримає визнання в національному масштабі, не стане підстав для його утримання в межах сучасних держав.

Розділ сьомий

Влада більшости

Хоча людина у своїх діях здебільшого керується інтересом, проте всіма людськими вчинками, а навіть самим інтересом керує думка.

Девід Г'юм

1. Рівність перед законом спричинює те, що всі люди повинні мати і рівні можливості у творенні закону. З цим погоджується і традиційний лібералізм, і демократичні течії. Проте вони різняться в головному. Лібералізм (у тому значенні слова, що побутувало в Європі в XIX сторіччі і якого ми будемо дотримуватися в цьому розділі) переважно акцентує на обмеженні примусу будь-якого уряду, демократичного чи недемократичного, тоді як догматичний демократ знає тільки одне обмеження уряду – думку більшости. Різницю між двома ідеалами видно особливо чітко, якщо ми визначимо протилежності до них: для демократії антиідеалом є авторитарний уряд; для лібералізму – тоталітаризм. Жодна із двох систем не обов'язково заперечує іншу: демократія може добре оперувати тоталітарними прийомами, а авторитарний уряд діяти за ліберальними принципами.[1]

Як і інші основні терміни в нашій галузі, слово "демократія" вживається також у ширшому і розмитому значенні. Але якщо воно використовується тільки на позначення методу правління, а саме правила більшости, то, очевидно, стосується іншої проблеми, ніж слово лібералізм. Лібералізм – це доктрина про те, яким повинен бути закон, демократія – про спосіб визначення того, що буде законом. Для лібералізму бажано, щоб законом стало тільки те, що визнала більшість, хоча він і сумнівається, що це буде доконечно добрий закон. Його метою є переконати більшість дотримуватися деяких принципів. Лібералізм сприймає правило більшости як метод вирішення, а не як повноваження на визначення рішень. Для догматичного демократа думка

більшости є достатнім критерієм оцінювати щось як позитивне; для нього воля більшости визначає не тільки те, що є законом, але й те, що є добрим законом.

Існує усталене розуміння того, чим різняться ліберальний та демократичний ідеали.[2] Дехто, однак, використовує слово "свобода" у значенні політичної свободи і, керуючись цим, ототожнює лібералізм із демократією. Для нього ідеал свободи не визначає, якою повинна бути мета демократичної дії: кожна умова, яку створює демократія, є умовою свободи. Це використання слів дуже заплутане.

Лібералізм є однією з доктрин, що визначають межі компетенції та цілі правління, з яких може вибирати демократія. Демократія як метод ніяк не вказує на мету уряду. Хоча слово "демократичний" нині часто використовується для характеристики деяких популярних політичних цілей, особливо еґалітаристського спрямування, обов'язкового зв'язку між демократією і будь-якою концепцією стосовно використання влади більшости не існує. Щоб зрозуміти, чого ж ми хочемо, аби сприйняли інші, нам потрібні інші критерії, ніж панівна на цей момент думка більшости, яка є недоречним чинником у процесі формування думки. Це, звичайно, не дасть відповіді на запитання, як людина повинна голосувати або що є для неї бажаним, але можна припустити, як це робить багато догматичних демократів, що належність особи до якогось класу незмінно вчить її розпізнавати свої справжні інтереси і що голосування більшости завжди найкраще виражає інтереси більшости.

2. Часте, інколи недоречне, нерозбірливе використання слова "демократичний" як загального терміна похвали не позбавлене небезпеки. Десь припускається, що оскільки демократія є чимось позитивним, то її розширення є завжди вигідним для людства. Часто це здається самоочевидним, але це не так.

Існує щонайменше два напрями, у яких можна розвивати демократію: право голосу особи і демократична процедура вирішення питань. У жодному з цих випадків не варто серйозно стверджувати, що він беззаперечно вигідний або що принципи демократії можна розширювати до безмежености. Хоча при обговоренні будь-якого питання звичайно оперують арґументами на користь демократії, нібито ніхто й не сумнівається в потребі її максимального розвитку, однак всі відразу стають обережними, як

тільки мова заходить про право голосу. Було б важко для будь-якої демократичної теорії кожне можливе розширення права голосу розглядати як благо. Ідеться про всезагальне виборче право для повнолітніх, але обмеження загального права голосу значною мірою визначається міркуваннями доцільности. Звичайне обмеження віку двадцяти одним роком і вилучення злочинців, чужоземців, що постійно чи тимчасово проживають на території країни, мешканців спеціяльних реґіонів або територій назагал сприймаємо як обґрунтоване. Також очевидно, що краще пропорційне представництво, бо воно видається більш демократичним.[3] Заледве чи можна сказати, що рівність перед законом обов'язково вимагає, щоб всі дорослі мали право голосу; принцип би діяв так само, якщо б те ж безособове правило застосовувати до всіх. Скажімо, коли б право голосу було надано тільки особам віком понад сорок років або тим, хто отримує прибуток чи є головою родини, то навряд чи ми б сприймали це як більше порушення принципу, ніж те, що існує сьогодні. Розсудливі люди вважають, що ідеали демократії краще б утверджувалися тоді, якщо б, скажімо, усіх чиновників уряду або всіх тих, хто живе на громадські кошти, позбавлено права голосу.[4] Навіть коли в Західному світі загальне виборче право для повнолітніх здається найкращим вирішенням проблеми, то це аж ніяк не свідчить, що воно ґрунтується на якомусь основному принципі.

Варто пам'ятати, що право більшости звичайно визнають тільки в межах однієї країни, яка не завжди є природним чи адміністративним цілим. Ми вважаємо неправомірним, що громадяни великої країни повинні домінувати над громадянами малої сусідньої країни тільки через те, що їх більше. Чому ж тоді більшість, яка складається з людей, що об'єдналися для здійснення своїх намірів, чи то нація, чи якась наднаціональна організація, у нашому розумінні мала би мати настільки необмежену владу, наскільки собі забажає. Сучасна теорія демократії потерпає від того, що її створюють з огляду на ідеальне однорідне суспільство і потім застосовують до дуже недосконалих і часто довільних одиниць, якими є нинішні країни.

Ці зауваги наводимо тут для того, щоб показати, що навіть найбільший догматичний демократ заледве чи може стверджувати, що кожне розширення демократії є благом. Як би не намагалися обґрунтувати всіх переваг демократії, вони не остаточні чи абсолютні й повинні оцінюватися з погляду досягнень людства.

Демократія, можливо, – це найкращий метод досягнення мети, але не мета сама в собі.[5] Хоча існує велика ймовірність вибору на користь демократичного методу вирішення проблеми, особливо там, де потрібна якась колективна дія, необхідність розширення колективного управління вимагає іншого обґрунтування.

3. Згідно з демократичною та ліберальною традиціями щоразу, коли йдеться про дію держави, а особливо коли необхідно укласти примусові правила, рішення має бути за більшістю. Однак ці традиції різняться ступенем обмеження державних дій, якими повинні керувати демократичні рішення. Догматичний демократ прагне, щоб якомога більше питань вирішувала більшість методом голосування; ліберал уважає, що є низка питань, яких не варто вирішувати таким чином. Догматичний демократ переконаний, зокрема, що будь-яка сьогочасна більшість повинна мати право вирішувати, яку владу мати і як її використовувати, а ліберал надає особливої ваги тому, щоби владу будь-якої тимчасової більшости обмежували стійкі принципи. Для нього рішення більшости стає повноважним не просто від дії чи прагнення одномоментної більшости, а від ширшого узгодження загальних принципів.

Визначальна концепція догматичного демократа – верховенство народу. Це означає, що влада більшости є необмеженою і її практично неможливо обмежити. Ідеал демократії, початковою метою якого було запобігти всякій самочинній владі, унаслідок цього сам стає виправданням нової самочинної влади. А навіть більше, авторитет демократичних рішень базується на тому, що їх приймає більшість спільноти, яка тримається як єдине ціле через переконання, що поділяє більшість її членів; і необхідно, щоб така більшість підкорялася цим спільним принципам, навіть якщо вона не зацікавлена в цьому. Байдуже, як викладається цей погляд – у термінах концепцій "природного права" чи "суспільного договору", що вже втратили свою привабливість. Істотно, що саме прийняття таких спільних принципів робить із сукупности людей спільноту. І саме воно є обов'язковою умовою вільного суспільства. Група людей зазвичай стає суспільством, не створюючи для себе законів, але дотримуючись однакових правил поведінки.[6] Це означає, що владу більшости обмежують ті спільні принципи, яких дотримуються її члени, і що немає законної влади за їх межами. Очевидно, люди мають узгоджувати, як саме

виконувати необхідні завдання, і розумно вирішувати їх за згодою більшости; але мало очевидно, що ця сама більшість уповноважена визначати, що є в її компетенції. Чому мали б існувати речі, яких ніхто не має права робити? Відсутність достатньої узгодженості в потребі конкретного використання примусової влади має означати, що ніхто не зможе робити це законно. Якщо ми визнаємо право меншости, то це передбачає, що, зрештою, владу більшости надано та обмежено згідно із принципами, які приймає меншість.

Принцип, за яким все, що робить уряд, має узгоджуватися з більшістю, не обов'язково вимагає, щоб більшість була морально уповноваженою робити те, що їй подобається. Очевидно, немає морального виправдання для будь-якої більшости, що надає привілеї своїм членам, укладаючи правила, які дискримінують інших на свою користь. Демократія – це не обов'язково необмежене управління. Демократичний уряд має не меншу потребу в невід'ємних ґарантіях індивідуальної свободи, ніж будь-який інший. І справді, на порівняно пізній стадії розвитку сучасної демократії великі демагоги переконували, що оскільки тепер люди мають владу у своїх руках, то немає жодної потреби обмежувати її.[7] Саме тоді, коли стверджують, що "за демократії право таке, яким його робить більшість",[8] демократія вироджується в демагогію.

4. Якщо демократія є радше засобом, аніж метою, то її межі треба визначати у світлі мети, якій вона служитиме. Існують три головні арґументи, якими можна обґрунтувати демократію. І кожен з них вважається вирішальним. Передусім, якщо нам потрібно вибрати одну із суперечливих думок, щоб саме вона стала домінантною, то найдоцільніше визначити це за допомогою підрахунку голосів, аніж шляхом боротьби. Демократія – єдиний метод мирних змін, який відкрила людина.[9]

Другий арґумент, який був історично найважливішим і який досі зберіг свою вагу, хоча ми не завжди можемо впевнитися в його дієвості, полягає в тому, що демократія – це суттєва ґарантія індивідуальної свободи. Один автор XVII сторіччя сказав, що "благом демократії є свобода, відвага і працьовитість, які вона породжує".[10] Ця думка проголошує, що демократія – усе ще не свобода, але в неї більше можливостей створювати свободу, ніж в інших форм правління. І це настільки ж переконливо, як і запобігання примусові: навряд чи більшість скористає з того, що

окремі індивіди матимуть самочинну владу примушувати інших. Але захист індивіда від колективної дії більшости – то вже є інше питання. Тут можна навіть сперечатися щодо того, чи владою примусу можна зловживати, адже її завжди реалізовує обмежена кількість осіб, а значить і скасувати можуть ті, хто повинен їй підкорятися. Але якщо перспективи індивідуальної свободи кращі при демократії, ніж при інших формах правління, то це не означає, що вони певні. Перспективи свободи залежать від того, чи більшість робить її своїм свідомим об'єктом уваги, чи ні. Її шанси будуть мізерні, якщо для її збереження ми покладатимемося тільки на існування демократії.

Третій арґумент полягає у впливові демократичних установ на загальний рівень розуміння громадських справ. Цей арґумент здається особливо переконливим. Цілком імовірно, що, як часто стверджують,[11] будь-яке правління, що здійснює освічена еліта, є ефективнішим (це, мабуть, і є власне правління) від того, що покладено на більшість, яку обрали виборці. Вирішальним, однак, є те, що, порівнюючи демократичні форми правління з іншими, ми не можемо відштовхуватися тільки від того, як у будь-який момент проблему розуміють люди. У цьому суть арґументу ґрунтовної роботи Токвілля "*Про демократію в Америці*": демократія – єдиний ефективний метод виховання більшости.[12] Це так само актуально сьогодні, як і в часи виходу книжки. Демократія все-таки є процесом формування громадської думки. Її головна перевага – не в методі вибору тих, хто керує, але в тому, що велика частка населення бере активну участь у формуванні думки, а отже, вибір стає доступним ширшому колові осіб. Визнаємо, що демократія не дає владу в руки наймудрішому і найкраще поінформованому і що рішення уряду, який творить еліта, могли б принести більше загальної користи; але це не повинно перешкоджати нам обирати демократію. Радше саме у своєму динамічному, а не статичному аспекті виявляється суть демократії. Переваги демократії, як і свободи, відчутні тільки після тривалого часу, хоч її перші досягнення цілком можуть поступатись успіхам інших форм правління.

5. Твердження, що уряд повинен зважати на думку більшости, слушне тільки тоді, коли ця думка не залежить від уряду. Ідеал демократії ґрунтується на переконанні, що уряд керує ідеєю, яка постала з незалежного і спонтанного процесу. Отож демокра-

тія передбачає широку сферу, що знаходиться поза контролем більшости, де формуються думки індивідів. Загальновідомо, що власне з огляду на це арґументи на користь демократії і арґументи на користь свободи слова та думки – нероздільні.

Однак те, що демократія забезпечує не тільки звичайний метод виявлення відмінностей думок перед вибором дії, але також і стандарт того, якими повинні бути думки, має далекосяжні наслідки. Це, зокрема, серйозно заплутало питання, що насправді є дійовим законом і що мало б бути законом в цілому. Якщо має існувати демократія, то однаково важливо, щоб можна було з'ясувати перше запитання і поставити друге. Рішення більшости свідчать нам про те, чого хочуть люди в цей момент, але не те, що було б для них корисним, якби вони були краще поінформовані; і якщо ці рішення не можна змінити переконанням, то вони не становлять жодної цінности. Арґумент на користь демократії передбачає, що будь-яка думка меншости може стати думкою більшости.

Про це не варто було б наголошувати, якби не те, що демократ, а особливо демократ-інтелектуал, часто вважає за свій обов'язок прийняти погляди і цінності більшости. Справді, є сенс у тому, що повинні переважати погляди більшости, як тільки справа стосується колективної дії, але це в жодному разі не означає, що не варто робити якихось спроб для зміни цих поглядів. Можна мати глибоку повагу до демократії, а водночас мало поважати мудрість більшости. А отже, думка більшости завжди суперечить тим, хто розвиває наше знання і розуміння. Коли якась думка формується як думка більшости, вона вже не є найкращою думкою: хтось уже вийшов за ту межу, якої досягла більшість.[13] Оскільки ми ще не знаємо, яка з багатьох нових конкурентних думок доведе свою перевагу, ми очікуємо, поки вона одержить достатню підтримку.

Концепція, що думка більшости керує зусиллями всіх і суспільство гармонійне тоді, коли воно підкоряється стандартам більшости, насправді суперечить принципові, за яким розвивається цивілізація. Її загальне схвалення, можливо, означало би застій, якщо й не занепад цивілізації. Поступ полягає в тому, що меншість переконує більшість. Нові погляди, перед тим як стати поглядами більшости, повинні з'явитися деінде. Не існує суспільного досвіду, який би спочатку не був досвідом кількох індивідів. Процес формування думки більшости в цілому не є предметом нашо-

го обговорення, бо докладно це висвітлює подана вище й аж надто інтелектуалізована концепція. Думка, що демократія є правлінням через обговорення, до деякої міри слушна, але це стосується тільки останньої стадії процесу, коли проходить апробація переваг альтернативних думок і прагнень. Обговорення – істотний, але не найголовніший процес людського навчання. Погляди та бажання людини формуються через особисті вчинки відповідно до задумів; і люди користають із того, чого інші навчилися зі свого індивідуального досвіду. Доки деякі знатимуть більше, ніж решта, і не матимуть кращої позиції, щоб переконувати інших, доти в поглядах не буде проґресу. Оскільки ми зазвичай не знаємо, хто знає найбільше, прийняття рішень ми покладаємо на процес, який не контролюємо. Але завжди саме завдяки меншості, яка діє на противагу наказам більшости, більшість учиться діяти краще.

6. Ми не маємо жодних підстав думати, що рішенням більшости притаманна вища, наддиндивідуальна мудрість, якою деякою мірою можуть володіти індивіди як продукти спонтанного суспільного зростання. Рішення більшости не є тією сутністю, де сконцентровано вищу мудрість. Більшість обов'язково має підпорядковуватися рішенням, які винесуть найрозумніші члени групи після вислуховування всіх думок: унаслідок неглибоких міркувань ці рішення, хоч і назагал компромісні, повністю не задовольнятимуть нікого. Було б навіть справедливіше виводити загальний результат із послідовних рішень непостійних більшостей, які творяться по-різному: результат був би виявом не узгодженої концепції, а різних і часто протилежних мотивів і цілей.

Не плутаймо цей процес із тими спонтанними діями, що їх вільні суспільства трактують як джерело більшого блага, ніж може вигадати індивідуальна мудрість. Якщо під "суспільним процесом" ми розуміємо поступову еволюцію, яка породжує кращі рішення, ніж ті, що створено свідомо, то волю більшости заледве чи можна так трактувати. Вона радикально відрізняється від того вільного зростання, з якого постають звичаї та інституції, бо її примусовий, монопольний і винятковий характер знищує самокоригувальні сили, які у вільному суспільстві призводять до того, що відкидаються помилкові спроби, а превалюють успішні. За суттю воля більшости відрізняється й від процесу нагромадження, згідно з яким цілісність закону, як і судове рішення,

формується з допомогою прецедента, за умови свідомого дотримання попередніх принципів.

Окрім того, рішення більшости, якщо вони не відповідають прийнятим загальним принципам, мають особливу схильність породжувати такі остаточні результати, яких ніхто не сподівається. Часто більшість власними рішеннями примушує себе до дальших кроків, непередбачених і небажаних. Переконання, що колективна дія може обійтися без принципів, є значною мірою ілюзією. Адже колективну дію спрямовує непередбачений вплив попередніх рішень. Припускалося, що індивідуальне рішення призначене тільки для окремої ситуації. А з цього випливає, що за схожих обставин уряд діятиме так само. Отже, принципи, не призначені для загального застосовування, часом небажані чи безглузді, і в разі їхнього застосування в широкому масштабі породжують наслідки, які заледве чи можна було б передбачити спочатку. Уряд, який проголошує, що не бере на себе зобов'язань щодо жодних принципів і буде трактувати кожну проблему, виходячи з її специфіки, звичайно опиняється перед необхідністю дотримуватися принципів не за власним вибором і провадити діяльність, яку він ніколи не передбачав. Сьогодні ми добре обізнані з явищем, коли уряди, які починають із гордої заяви, що будуть свідомо контролювати всі справи, незабаром відчувають себе щораз більше обмеженими через необхідність, яка випливає з їхніх попередніх дій. Саме відколи уряди почали проголошувати себе всемогутніми, відтоді ми усвідомили всю неминучість або невідворотність їхніх дій, як виявилося, часто цілком необґрунтованих.

7. Якщо політик або державний діяч не має іншого вибору, ніж прийняти конкретний напрям діяльности (або якщо його дії історики кваліфікують як неминучі), то це тому, що його думка або думка інших людей, а не об'єктивні факти, не дають йому вибору. Тільки в людей, які знаходяться під стійким впливом переконань, як виявилося, реакцію на конкретні події однозначно визначають обставини. Для практичного політика, який займається реальними справами, ці переконання обмежують вибір його мети і намірів. Реальність вимагає, щоб він був неоригінальний і щоб формував свою програму згідно з тими думками, яких дотримується велика кількість людей. Успішний політик своєю владою завдячує тому, що він не виходить за рамки прийнятих поглядів, що думає і говорить традиційно. Бути лідером у

сфері ідей для політика є очевидним протиріччям. Його завдання в умовах демократії – з'ясувати, які погляди побутують серед більшости, а не запускати в обіг нових думок, які можуть стати поглядами більшости у віддаленому майбутньому.

Стан політичної думки, яка здатна керувати рішеннями – це завжди наслідок повільної і тривалої еволюції, що існує на багатьох рівнях. Нові ідеї народжуються з-поміж небагатьох людей і поширюються поступово, аж поки не стають надбанням більшости, яка небагато знає про їх походження. У сучасному суспільстві цей процес викликає розподіл функцій між тими, хто має справу переважно з реальними речами, і тими, хто займається загальними ідеями, ретельно розробляючи та узгоджуючи різні принципи діяльности, які пропонує минулий досвід. Наші думки про те, якими будуть наслідки наших дій, і те, до чого нам прагнути, є переважно настановами, які ми одержали як елемент суспільної спадщини. Ці політичні та моральні погляди, не менше ніж наші наукові переконання, приходять до нас від тих, хто професійно займається абстрактними ідеями. Саме від них і звичайна людина, і політичний лідер одержують фундаментальні концепції, які складають каркас їхньої думки і які керують їхньою діяльністю.

Віра в те, що саме ідеї, а отже, і люди, які запускають в обіг нові ідеї, керують еволюцією, що особа в цьому напрямі повинна керуватися набором концепцій, давно склали основу ліберальних переконань. Неможливо вивчати історію, не усвідомлюючи "уроку, який дає людству кожне нове сторіччя. І хоч цей урок звичайно забувається, теоретична філософія, яка, на перший погляд, здається віддаленою від справ життя і видимих інтересів людини, є насправді саме тим чинником, що найбільше впливає на людину і врешті-решт переважає будь-які впливи, за винятком тих, яким мусить підкорятися сама".[14] Хоча сьогодні, можливо, це важче зрозуміти, ніж у часи Джона Стюарта Мілля, проте немає сумніву в істинності цих слів, незалежно від того, визнають це люди, чи ні. Складність цього явища полягає в тому, що вплив абстрактного мислителя на народні маси відбувається тільки опосередковано. Люди практично не задумуються над тим, чи популярні ідеї їхньої доби прийшли до них від Арістотеля чи Локка, Руссо чи Маркса, або від якогось професора, чиї погляди були популярні серед інтеліґенції двадцять років тому. Більшість людей ніколи не читала праць або навіть не чула імен авторів, чиї концепції та ідеали стали частиною їхніх міркувань.

Якщо розглядати тільки прямий вплив на поточні справи, то такий вплив політичного філософа справді незначний. Але коли його ідеї завдяки працям істориків, публіцистів, учителів, прозаїків, тобто загалом інтелектуалів, стають надбанням спільноти, вони починають ефективно рухати розвиток. Це не означає, що нові ідеї зазвичай впливають на політичну діяльність тільки після того, як зміниться покоління чи два від часу їхнього формулювання.[15] Важливо те, що мислитель-теоретик зможе чинити такий вплив тільки за умови, що його напрацювання пройдуть довгий процес відбору та видозмін.

Зміни в політичних та соціяльних переконаннях тривають одночасно на багатьох різних рівнях. Ми мусимо осягнути цей процес не в одній площині, а як такий, що, розвиваючись, повільно проникає донизу від вершини піраміди, де вищим рівням притаманний високий ступінь узагальнення та абстракції, але не обов'язково мудрости. Коли ідеї досягають низів, вони також змінюють свій характер. Ті, котрі все ще залишатимуться на високому рівні узагальнення, змагатимуться з іншими ідеями такого ж рівня, слугуючи підтримкою для людей, які цікавляться загальними концепціями. Абсолютній більшості ці загальні концепції відкриються тільки через застосування в конкретних індивідуальних справах. Котрі з цих ідей дійдуть до неї та здобудуть її підтримку, визначить не якийсь єдиний розум, а дискусія, що відбуватиметься на іншому рівні між людьми, які більше мають справу із загальними ідеями, ніж із конкретними проблемами, і які бачать ці проблеми переважно у світлі загальних принципів.

Окрім рідкісних випадків, як, зокрема, конституційних зібрань, демократичний процес обговорення і прийняття рішень більшости обов'язково прив'язаний до системи законодавства та правління. Викликані часткові зміни призведуть до бажаних та реальних наслідків тільки тоді, якщо в їхній основі буде деяка загальна концепція соціяльного ладу, до якого прагнуть, і зв'язні уявлення про те, яким має бути світ, де хочуть жити люди. Мати таке бачення – не просте завдання, воно навіть не завжди під силу вченому-спеціялістові, що бачить його хіба трохи чіткіше за попередників. Практична людина, яка має справу з невідкладними проблемами сьогодення, не має ні бажання, ні часу досліджувати взаємовідношення різних частин складного устрою суспільства. Вона тільки вибирає між можливими запропонованими устроями і кінцево сприймає політичну доктрину чи набір принципів, які розробляють і пропонують інші.

Якби люди щоразу не керувалися деякою системою загальних ідей, то ні про послідовну поведінку, ні про реальне обговорення конкретних справ навіть не йшлося б. Сумнівно, чи могла би демократія довго проіснувати, якщо б більшість не мала принаймні загальної концепції того типу суспільства, до якого вона прагне. Але навіть якщо така концепція існує, вона не обов'язково виявлятиметься в кожному рішенні більшости. Групи не завжди діють відповідно до їхніх оптимальних знань і не завжди дотримуються тих моральних правил, яких абстрактно визнають більше, ніж індивіди. Саме звертаючись до таких загальних принципів, ми можемо сподіватися на досягнення згоди в дискусії або на розв'язання конфлікту інтересів з допомогою міркувань та арґументів, а не брутальної сили.

8. Розвиток поглядів вимагає, щоб теоретик, який бачить себе керівником, не повинен уважати, що його обмежує думка більшости. Завдання політичного філософа відрізняється від завдання досвідченого службовця, який втілює волю більшости. Однак політичний філософ не повинен привласнювати собі позицію "лідера", який визначає те, що мали б думати люди; його обов'язок – показати можливості і наслідки загальної дії, запропонувати всеохопну мету політики як цілого, про яку більшість ще й не здогадується. Тільки показавши таку всеохопну картину можливих наслідків різних ліній поведінки, демократія зможе вирішити, чого вона хоче. Якщо політика є мистецтвом можливого, то політична філософія є мистецтвом творення політично можливого з того, що здавалося неможливим.[16]

Політичний філософ не може виконувати свого завдання, якщо він прив'язаний до питань і боїться рішень із суперечливими наслідками. Він не може дозволити собі зайняти позицію вченого-позитивіста, обмеживши свої функції до показу того, що є випадок, і заборонивши будь-яке обговорення можливости. Якщо він так робить, то йому треба зупинитися ще перед тим, як він виконає свою найважливішу функцію. У своїй спробі сформувати цілісну картину він виявить, що існують наслідки, які суперечать один одному (факт, який більшість людей не усвідомлює), і що йому треба вибирати, які з них брати до уваги, а які ні. Якщо політичний філософ не підготовлений до захисту тих вартостей, які здаються йому істинними, то він ніколи не досягне того всеохопного контура, що згодом оцінять як ціле.

Часто трапляється, що політичний філософ краще служитиме демократії, коли виступатиме проти волі більшости. Тільки повне нерозуміння того, як розвивається думка, може породити переконання, що у сфері поглядів він має підкорятися більшості. Трактування панівної думки більшости як стандарту того, якою вона мала би бути, зробить увесь процес циклічним і стаціонарним. Насправді для політичного філософа ніколи не існує стільки причин сумніватися в успіху своїх завдань, як тоді, коли він виявить, що його думки дуже популярні.[17] Наполягаючи на міркуваннях, які більшість не бажає брати до уваги, та дотримуючись принципів, до яких більшість ставиться як до незручних та обтяжливих, філософ доведе свою цінність. Для інтелектуалів підкоритися переконанню тільки тому, що його дотримується більшість, є зрадою не тільки їхньої особливої місії, а й цінностей самої демократії.

Принципи, які вимагають самообмеження влади більшости, у жодному разі не хибні, навіть якщо демократія іґнорує їх, ані не свідчать про непродуманість демократії, як уважають ліберали, коли вона чинить щось не так. Ліберал стверджує, що в нього є арґумент, який при правильному трактуванні спонукатиме більшість обмежити реалізацію власної влади, і це допоможе вирішувати конкретні справи.

9. Елементом цієї ліберальної арґументації є те, що іґнорація обмежень знищить не тільки добробут і мир, але й саму демократію. Ліберал переконаний, що обмеження, які демократія повинна, на його думку, накласти на себе, є також обмеженнями, завдяки яким вона зможе ефективно функціонувати і які допоможуть більшости спрямовувати й контролювати дії уряду. Доки демократія обмежуватиме індивіда тільки загальними нормами, які вона створила, доти вона контролюватиме владу примусу. Якщо ж їй вдається скерувати ці норми в конкретне русло, то незабаром виявиться, що демократія тільки визначає мету, яку треба досягнути, залишаючи на досвідчених службовців вибір способу її досягнення. І як тільки визнати, що рішення більшости можуть лише вказувати на мету і що її досягненням мають займатися посадові особи, то з того випливатиме й законність будь-яких засобів.

Індивід не має особливих причин боятися будь-яких загальних норм, які може прийняти більшість, але він має чого бояти-

ся правителів, яких може поставити більшість керувати ним. Не влада, якою наділено демократичні законодавчі органи, а та, яку вони делегують посадовим особам, відповідальним за досягнення конкретної мети, сьогодні складає небезпеку свободі особистости. Погодившись із тим, що більшість повинна встановлювати норми, яких ми будемо дотримуватися, переслідуючи нашу індивідуальну мету, ми щораз більше узалежнюємося від наказів і волі її діячів. Виявляється, що більшість прибічників необмеженої демократії незабаром стають захисниками самоуправства, уважаючи, що ми повинні довірити експертам вирішувати те, що добре для суспільства, а що ні. Часто найпалкіші прихильники такої необмеженої влади більшости є тими самими посадовими особами, які добре знають, що при встановленні такої влади саме вони, а не більшість, здійснюватимуть її на практиці. Сучасний досвід показав, що як тільки політичним діячам-урядовцям надано владу примусу для досягнення конкретних цілей, демократичні законодавчі органи не здатні ефективно її контролювати. Якщо ці органи не визначать безпосередньо засоби, що можна використовувати, то рішення їхніх діячів буде важко обмежити.

Узагальнені міркування і недавній досвід показують, що демократія дієва доти, доки уряд у своїх примусових діях обмежиться завданнями, які можна виконати демократичним методом.[18] Якщо демократія – це засіб збереження свободи, то індивідуальна свобода є не менш істотною умовою діяльности демократії. Хоча демократія, можливо, – найкраща форма обмеженого правління, вона стає абсурдом, перетворюючись на необмежене правління. Ті, хто відверто визнає, що демократія самодостатня, і підтримує все, чого хоче більшість, працюють на її розвал. Старий ліберал є насправді набагато кращим другом демократії, ніж догматичний демократ, бо він зацікавлений у збереженні умов, які роблять демократію реальною. Їй не суперечать намагання переконати більшість, що існують межі, за якими її діяльність перестає приносити користь і що вона повинна дотримуватися принципів, які не є продуктом її власного свідомого творення. Щоб існувати, демократія повинна визнати, що вона не першоджерело справедливости, а концепція справедливости, яка не обов'язково знайде прихильників серед більшости. Існує небезпека, що ми помилково сприймемо засоби забезпечення справедливости за саму справедливість. Ті, хто намагається переконати більшість визнати відповідні обмеження її правомірної влади, є,

отже, так само необхідні демократичному процесові, як і ті, хто постійно вказує на нові цілі демократичної діяльности.

У II частині цієї книги ми розглянемо глибше ті рамки правління, які необхідні для реального функціонування демократії і які розвинулися у країнах Заходу під гаслом влади закону. Додаймо тільки, що не варто сподіватися на успішне застосування чи збереження демократичного апарату правління, якщо народ спершу не ознайомиться із традиціями влади закону.

Розділ восьмий

Незалежність і наймана праця

Не щоб сховати за мурами,
Не для кондуктора поїзда,
Але для гордого привілею
Бути незалежним.

Роберт Бернс

1. Ідеали і принципи, що ми розглядали в попередніх розділах, розвинулися в суспільстві, яке істотно відрізнялося від нашого. Велика кількість його членів, очевидно, більшість із тих, хто формував громадську думку, почували себе незалежними в тій діяльності, що забезпечувала їм прожиток.[1] Цікаво, наскільки ті принципи, якими оперували в цьому суспільстві, дієві нині, коли більшість із нас зайнята у великих установах та організаціях, використовуючи ресурси, які нам не належать, і працюючи переважно за наказами інших? Тобто, якщо незалежні особи складають нині меншу і не надто впливову частину суспільства, то чи зменшився їхній внесок, чи й досі відіграє важливу роль в утвердженні добробуту вільного суспільства?

Повертаючись до головного питання, ми повинні звільнитися від міту про зростання ролі робітничого класу, який, незважаючи на те, що на нього тільки марксисти й покладали надії (щоправда, у дещо спрощеному трактуванні), набув достатньої ваги, щоб збити з пантелику громадську думку. Це міт, що розорений пролетаріят – продукт експропріяції, коли мас позбавили тієї власности, яка давала їм можливість незалежно заробляти на своє існування. Факти свідчать про цілком протилежне. До появи сучасного капіталізму можливість створювати сім'ю і виховувати дітей для більшости людей залежала від успадкування будинку, землі й необхідних засобів виробництва. Згодом це дало можливість тим, хто не успадкував землі та батьківських знарядь, вижити і збільшитися чисельно, оскільки багатим стало вигідно і прибутково використовувати свій капітал, надаючи роботу ве-

ликій кількості людей. Якщо "капіталізм і створив пролетаріят", то зробив він це, даючи змогу багатьом людям продовжити існування свого роду. Сьогодні наслідком цього процесу в західному світі стало не подальше зростання пролетаріяту, у старому значенні цього виразу, але зростання кількости найманих працівників, які часто заперечують те, що складає рушійну силу вільного суспільства.

Зростання населення упродовж останніх двохсот років переважно відбулося коштом найманих працівників в індустріяльних містах. Зміни в технологіях, які спричинилися до створення великомасштабних підприємств і, відповідно, нового численного класу офісних працівників, викликали розширення сектору найманих прцівників, а збільшення кількости тих, кого позбавили власности і хто пропонує свої послуги, у свою чергу, сприяло зростанню великих організацій.

Політичне значення цьому процесові в час стрімкого зростання залежности та експропріяції надало виборче право, якого більшість злидарів раніше не мала. Унаслідок цього в усіх країнах Заходу думку переважної більшости електорату почали визначати наймані працівники і їхнє становище. Оскільки й тепер думка працівників значною мірою керує політикою, то з'явилися критерії, що роблять позицію найманого працівника дещо привабливішою порівняно з позицією незалежної особи. Природно, що наймані працівники мусять реалізовувати свою політичну владу. Проблема, однак, у тому, чи мають вони стійке зацікавлення в тому, щоб суспільство поступово перетворювалося на одну велику ієрархію зайнятости. Це було б логічно, якби наймана більшість не визнавала, що в її інтересах ґарантувати збереження значної кількости незалежних осіб. Бо якщо цього не зробити, то виявиться, що наша свобода обмежена, бо без великого вибору працедавців становище працівників погіршиться.

2. Проблема в тому, що широке застосування свободи не викликає прямого інтересу в найманих працівників. Часто непросто побачити, що їхня свобода залежить від можливости інших приймати рішення, які не стосуються безпосередньо способу життя працівників. Оскільки вони живуть і повинні жити, не приймаючи таких рішень, то й самі не бачать в цьому потреби і не надають особливого значення можливостям діяти, бо заледве чи використовують це у своєму житті. Уважаючи за непотрібне таке

широке застосування свободи (чого потребує незалежна особа, яка прагне реалізувати свої можливості), наймані працівники у своїх оцінках орієнтуються на заслугу та відповідну винагороду. Отож зараз свободі серйозно загрожує тенденція до нав'язування стандартів найманої більшости та її поглядів на життя. Може виявитися, що найскладнішим завданням для всіх є переконати робітничі маси, що заради суспільного інтересу, а отже, заради їх власних далекосяжних цілей вони повинні зберегти умови, які дають можливість хоча б небагатьом досягнути позицій, які для більшости є недосяжними або не вартими зусиль та ризику.

Якщо в житті найманих працівників звичайні вияви свободи відіграють незначну роль, то це не означає, що ці люди позбавлені права вибору. Кожний вибір способу життя і шляху заробляння грошей означає, що внаслідок цього особа втрачатиме інтерес робити щось інше. Люди здебільшого оберуть роботу за наймом, що надає більше можливостей жити життям, якого прагнуть, ніж будь-яка незалежна позиція. Навіть для тих, хто особливо не прагне відносної безпеки й не боїться ризику чи відповідальности, від чого забезпечує позиція найманого працівника, вирішальним стає не те, що незалежність недосяжна, а те, що робота за наймом часом пропонує діяльність, яка приносить більше задоволення і прибутку, ніж вони могли б отримати як незалежні підприємці.

Свобода не означає, що ми можемо мати все, чого запрагнемо. У виборі способу життя треба завжди вибирати між поєднанням переваг та недоліків, і як тільки наш вибір зроблено, мусимо бути готові прийняти деякі невигоди заради кінцевих благ. Усі, хто прагнуть отримувати реґулярний прибуток, заради якого і продають свою працю, повинні присвятити свої робочі години невідкладним завданням, які визначають інші люди. Принесення прибутку іншим – умова досягнення мети для найманого працівника. І як би це не здавалося надокучливим, однак за звичайних обставин найманий працівник не є невільним (у сенсі примусу над ним). Справді, ризик або збитки, викликані його відмовою від роботи, часто можуть бути такими великими, що примусять його продовжувати роботу, навіть якщо він її недолюблює. Але це стосується й будь-якого іншого заняття, якому людина присвятила себе, навіть із погляду незалежної позиції.

Важливо, що в конкурентному суспільстві найманий працівник не залежить від конкретного працедавця, за винятком періо-

дів загального безробіття. Закон далекосяжно не визнає контрактів довічного найму і навіть не містить їх правової регламентації. Ніхто не може примусити працівника діяти під чиїмось керівництвом, навіть якщо до цього зобов'язує контракт; нормальне конкурентне суспільство дає можливість обирати іншу роботу за наймом, навіть коли вона не є такою вигідною.[2]

Зрозуміло, що свобода вибору найманої праці залежить від існування великої кількости та розмаїття працедавців, про що свідчить ситуація, коли існує тільки один роботодавець, а саме держава і робота за наймом є єдиним дозволеним засобом заробити на прожиття. Послідовне застосування соціялістичних принципів, як би їх не маскували під делегування повноважень у прийомі на роботу до формально незалежних громадських об'єднань тощо, обов'язково породжує єдиного працедавця. Чи діятиме цей працедавець безпосередньо, чи опосередковано, він, очевидно, володітиме необмеженою владою для застосування примусу щодо індивіда.

3. Свобода найманих працівників залежить від існування групи осіб, чия позиція відрізняється від їхньої. За демократії, де наймані працівники формують більшість, саме їхня концепція життя визначає, чи така група може існувати і здійснювати свої функції, чи ні. За таких умов домінують погляди переважної більшости – тих осіб, які є членами ієрархічних організацій і здебільшого нічого не підозрюють про суть проблем і поглядів, що визначають відносини між окремими підприємствами, у рамках яких вони працюють. Стандарти, які пропонує така більшість, дозволять незалежним особам бути корисними членами суспільства, але вони не прийнятні для всього суспільства, якщо воно прагне залишатися вільним.

Інтереси й цінності найманих працівників неминуче різняться від інтересів і цінностей людей, які беруть на себе ризик і відповідальність організовувати й використовувати ресурси. Особа, яка працює на когось за фіксовану винагороду чи заробітну платню, здатна бути такою ж добросовісною, працьовитою та розумною, як і той, хто змушений постійно вибирати; але вона заледве чи може стати винахідливою чи здатною на експеримент просто через те, що існують обмежені можливості зміни її діяльности.[3] Зазвичай від неї не сподіваються таких дій, які заздалегідь не регламентовані чи не обумовлені. Така особа не може вийти за рамки покла-

деного на неї завдання, навіть якщо здатна зробити більше. Це завдання обов'язково обмежується, прив'язується до конкретної сфери і базується на попередньо визначеному поділі праці.

Наймана праця знижує людську ініціятиву та здатність до винаходів. Найманий працівник знає небагато про відповідальність тих, хто контролює ресурси і хто повинен постійно займатися новими планами та комбінаціями; він мало знайомий із відносинами і способом життя, що породжує потреба розпоряджатися власністю та отримувати прибутки. Для незалежної особи немає різкої відмінности між її домашнім та діловим життям, на відміну від найманого працівника, який продав частину свого часу за фіксований прибуток. Якщо для найманого працівника робота є значною мірою пристосуванням до обумовлених рамок упродовж визначеної кількости годин, то для незалежної людини — це питання формування і переформування плану життя, пошук у розв'язанні нових проблем. Найманий працівник і незалежна особа суттєво відрізняються в поглядах на прибуток, тобто, які можливості використовувати і який стиль життя сприяє успіхові.

Найбільша суперечність між найманим працівником і незалежною особою існує в поглядах на призначення відповідної винагороди за різні послуги. Завжди, коли особа працює згідно з інструкціями як член великої організації, важко встановити вартість її індивідуальних послуг. Наскільки правильно і розумно особа підпорядковується правилам та інструкціям, як добре вона пристосувується до всієї структури, повинна визначати думка інших людей. Часто працівника варто винагородити відповідно до оцінених заслуг, а не за результатом. Щоб задовільнити всіх, хто працює в організації, необхідно, аби винагороду вважали справедливою, такою, що узгоджується з відомими та зрозумілими правилами, щоб колектив відчував відповідальність за те, що отримає кожен його член, і це сприймалося як заслужене.[4] Однак цей принцип винагороди не можна застосовувати до особи, яка діє за власною ініціятивою.

4. Коли наймана більшість визначає законодавство і політику, то відповідно до стандартів цієї групи змінюються обставини, тобто вони стають не особливо сприятливими для незалежних. Унаслідок цього позиція перших постійно покращується, а їх відносна сила навіть зростає. Цілком можливо, що переваги, які сьогодні має велика організація над малою, є частково результа-

том політики, що зробила позиції найманого працівника привабливішими для більшости з тих, хто в минулому прагнув незалежности.

Безсумнівно, що така робота за наймом стала не тільки реальною, але й оптимальною позицією для більшости людей, яка переважно отримує те, чого хоче: ґарантований фіксований прибуток, достатній для поточних витрат, реґулярне підвищення платні і фонд забезпечення в похилому віці. Вони звільняються від відповідальности за економічне життя і цілком природно відчувають, що економічні негаразди, які виникають унаслідок занепаду або невдач організації, що їх винайняла, не залежать від них, а від когось іншого. І не дивно, що наймані працівники хотіли б мати вищу владу, з допомогою якої могли б здійснювати нагляд за діяльністю керівництва, що її не розуміють, але від чого залежать їхні засоби до існування.

Там, де цей клас переважає, концепція соціяльної справедливости значною мірою пристосовується до його потреб. Це стосується не тільки законодавства, але й державних установ та бізнесу. За цих умов оподаткування базуватиметься на концепції прибутку, який реально накопичується в найманого працівника. Забезпечення патерналістичними соціяльними послугами практично відповідає потребам цього класу. Навіть стандарти і схеми кредитування споживачів насамперед пристосовуються до них. І все, що стосується володіння і вкладення капіталу як способу заробляння на прожиток, трактується як особливий інтерес малої привілейованої групи, що законно поставлена в гірші умови.

Для американців ця ситуація може здатися гіперболізованою, але для европейців більшість її ознак добре відома. Розвиток у цьому напрямі назагал значно прискорюється, як тільки державні службовці стають найчисленнішою та найвпливовішою групою серед найманих працівників. Спеціяльні привілеї, з яких користають чиновники, починають носити обов'язковий характер для всіх найманих працівників. Зокрема ґарантії перебування на посаді упродовж якогось терміну й автоматичне просування по службі, які надаються державним службовцям не в їхніх власних інтересах, але в інтересах громадськости, згодом набувають тенденції поширюватися за межі цієї групи. На відміну від працівників великих ієрархічних організацій, для урядової бюрократії важко встановити конкретну вартість індивідуальних послуг, а тому службовець повинен одержувати винагороду відпо-

відно до оцінених ділових якостей, а не згідно з результатами праці.[5] Стандарти, які переважають серед бюрократії, поширюються через вплив державних службовців на законодавство та нові інституції, що обслуговують потреби найманих працівників. У багатьох європейських країнах бюрократія нових соціяльних служб стала важливим політичним чинником: інструментом і творцем нової концепції потреб і заслуг, стандартам якої все більше підпорядковується життя людей.

5. Наявність великої кількости розмаїтих пропозицій роботи зрештою залежить від існування незалежних осіб, які можуть виявляти ініціятиву в неперервному процесі реформування і змін напряму організаційної діяльности. На перший погляд може здатися, що багатство можливостей забезпечують, зокрема, численні корпорації, якими керують штатні менеджери та якими володіє велика кількість акціонерів, а великі власники майна – зайві. Проте такі корпорації притаманні тільки добре зорганізованим індустріям, де важко підтримувати умови конкуренції. Уведення в дію нових підприємств для свіжих ризикованих заходів (заможний власник часто готовий іти на ризик), є досі незамінним заходом, що запобігає закостенілості всієї структури корпорації. І ця перевага індивіда над колективними рішеннями не обмежується новими ризикованими заходами. Якою б могутньою не була колективна мудрість будь-якої керівної структури, однак навіть великі й добре зорганізовані корпорації досягають значного успіху часто завдяки одній особі, яка утвердилася на своїх незалежних і впливових позиціях через управління великим багатством. Як би не намагався інститут корпорації розмити очевидну відмінність між керівником-власником і найманим працівником у рамках усієї системи окремих підприємств, які пропонують найманим працівникам і споживачам достатньо альтернатив, щоб уникнути примусу, усе ж таки існує приватна власність та індивідуальні рішення щодо використання ресурсів.[6]

6. Важлива роль заможного власника приватного майна, однак, зовсім не визначається тим, що його існування є істотною умовою збереження структури конкурентного підприємництва. Фінансово незалежна особа є ще важливішою фігурою у вільному суспільстві, коли вона використовує свій капітал не заради матеріяльної вигоди. Суть фінансово незалежної особи в будь-якому

цивілізованому суспільстві полягає радше в тому, щоб сприяти виконанню тих завдань, які недосяжні для ринкових механізмів, аніж підтримувати сам ринок.[7]

Хоча ринкові механізми є найефективнішим методом для забезпечення тих послуг, які можна оцінити у фінансовому еквіваленті, існують інші важливі послуги, які ринок не надає, оскільки їх не можна продати індивідуальному покупцеві. Економісти часто переконували, що тільки та річ, за яку суспільство можна примусити платити, є корисною, згадуючи про винятки єдино як про арґумент стосовно втручання держави в ті сфери, де ринок не спроможний забезпечити якихось потреб. Але хоча неспроможність ринку дає підстави леґітимно стверджувати про важливість деяких видів діяльности уряду, це, безперечно, не виправдовує того, що тільки держава може забезпечити такі послуги. Щире визнання того, що існують потреби, які ринок не здатний задовольнити, повинно утвердити нас на думці, що уряд не може бути єдиною організацією, спроможною робити ті речі, за які не платять. Тут теж не має бути монополії, а повинно бути стільки незалежних центрів, спроможних задовольнити такі потреби, скільки можливо.

Лідерство індивідів або груп, які свої переконання можуть зміцнити фінансово, відіграє особливу роль у ділянці культурних потреб, в образотворчому мистецтві, в освіті та наукових дослідженнях, у збереженні природних та історичних надбань, а передусім у поширенні нових ідей у сфері політики, моралі та релігії. Якщо погляди меншости можуть стати поглядами більшости, то необхідно, щоб не тільки люди, які вже мають авторитет серед більшости, одержали можливість діяти, але й щоб представники всіх контроверсійних поглядів та смаків мали таку позицію, яка б дозволяла підтримувати своїми засобами й енергією ті ідеали, які поки що більшість не визнала.

Якщо б ми не знали кращого шляху сформувати таку групу, то мали б солідні арґументи на користь випадкового вибору одного із сотні або одного з тисячі осіб і забезпечення його багатством, достатнім для досягнення обраних цілей. Оскільки існувало б широке коло уподобань та поглядів, кожен мав би шанс, і це справді вартувало б затраченого часу; і навіть якби, знову ж таки, тільки один із сотні або один із тисячі використовував таку можливість, у ретроспективі це б мало позитивний результат. Вибір через батьківський спадок, який у нашому суспільстві ре-

ально створює таку ситуацію, має щонайменше ту перевагу (навіть якщо ми не беремо до уваги ймовірности успадкування здібностей), що ті, у кого є така специфічна можливість, зазвичай виховуються для цього і зростають в оточенні, у якому матеріяльні блага сприймаються за звичні, самі собою зрозумілі, а отже, перестають бути головним джерелом задоволення. Вульгарні потреби, у яких нові багатії часто знаходять задоволення, зазвичай не приваблюють тих, хто успадкував багатство. Якщо є рація в тому, що процес соціяльного зростання мусить інколи тривати упродовж декількох ґенерацій, і якщо ми визнаємо, що деяким людям не обов'язково витрачати енергію для забезпечення засобів на існування, але варто б мати час і кошти, щоб присвятити себе меті, яку вони обрали, то тоді важко заперечити, що спадок є найкращим із відомих нам засобів вибору.

Часто в цьому контексті ми іґноруємо те, що діяльність згідно з колективною угодою обмежується тими випадками, коли попередні зусилля вже утвердили загальний погляд, коли сформовано думку про те, що бажане, і де проблема полягає у виборі між вже визнаними можливостями, а не у відкритті нових. Громадська думка, однак, не здатна визначити, куди спрямовувати зусилля, щоб пробудити широку громадську думку, і ні уряд, ні інші організовані групи не можуть мати виняткової влади приймати рішення. Такі зусилля мають об'єднувати декількох осіб, які безпосередньо володіють необхідними ресурсами або які зуміли отримати підтримку від тих, хто їх має; бо без таких людей те, що тепер називається поглядами незначної меншости, ніколи не сприйме більшість. Від більшости не варто очікувати керівної ролі, про що свідчить її неадекватна підтримка мистецтва, роль мецената не для неї. Це ще більше справджується стосовно філантропічних та ідеалістичних рухів, завдяки яким змінюються моральні цінності більшости.

Не будемо гаяти часу на довгі історії про ті добрі справи, які знайшли визнання тільки після того, як поодинокі піонери присвятили своє життя і багатство пробудженню громадської свідомости, про тривалі кампанії у скасуванні рабства, у реформах кримінальної сфери і в'язниць, у запобіганні жорстокости у ставленні до дітей чи до тварин, у гуманному ставленні до психічнохворих. Усе це тривалий час залишалося тільки мріями окремих ідеалістів, які зуміли змінити думку більшости стосовно цих звичаїв.

7. Це завдання багаті можуть успішно виконати, однак тільки тоді, коли суспільство в цілому не вважатиме, що їхнім єдиним призначенням є одержувати прибутки та примножувати багатство, коли клас багатих складатиметься не тільки з тих людей, для яких основним інтересом є матеріяльна вигода. Іншими словами, у суспільстві повинна панувати толерантність до групи бездіяльних багатіїв, бездіяльних не в тому сенсі, що вони не роблять нічого корисного, а що у своїх цілях керуються не тільки міркуваннями матеріяльної вигоди. Те, що більшість людей повинна заробляти на прожиття, аж ніяк не знижує цінности того, що дехто не мусить цього робити, що незначна кількість людей може мати таку мету, якої більшість не розуміє. І безсумнівно, було би образливо, якби тільки з цієї причини багатства одних довільно забиралися і передавались іншим. Не варто також дозволяти більшости переважати, оскільки за таких умов вибір робиться на користь людини, чию мету вже схвалено. Це створило б тільки ще одну форму праці і винагороди за визнані заслуги, але не шанс досягнути мети, яку поки що не сприйняли й не визнали.

Я захоплююся традиційною мораллю, яка не схвалює бездіяльности, коли це означає відсутність цілеспрямованого заняття. Але не займатися працею задля одержання прибутку не обов'язково означає бездіяльність, так само неправильно трактувати заняття, що не приносить матеріяльної винагороди, як ганебне. Те, що більшість наших потреб задовольняє ринок і що це дає багатьом людям можливість заробити собі на прожиток, не повинно означати, що ніхто не має права присвятити всю енергію меті, яка не приносить фінансової вигоди, або що тільки більшість чи тільки організована група може мати таку мету. І справді, небагато людей може мати таку можливість, проте це не означає, що треба позбавити всіх такої можливости.

Сумнівно, чи заможний клас, чий характер вимагає, аби щонайменше кожна людина, яка до нього належить, довела свою причетність через нагромадження грошей, міг би адекватно виправдати своє існування. Яким би важливим не був незалежний власник для економічного устрою вільного суспільства, його важливість у сфері думок і поглядів, смаків і переконань є, мабуть, значно більшою. Суспільство вважається неповноцінним, коли всі інтелектуальні, моральні і мистецькі лідери належать до класу найманих працівників, особливо, якщо більшість із них пра-

цює на уряд. А нині простежуємо постійну тенденцію в наближенні до цього. Хоча незалежні письменники, мистці, юристи та медики і досі залишаються незалежними лідерами громадської думки, проте більшість із них, із природничою чи гуманітарною освітою, перебуває нині на позиціях найманих працівників, у багатьох країнах – на державній службі.[8] Із погляду сьогодення можемо зауважити великі зміни, які сталися після XIX сторіччя, коли дворяни-вчені, зокрема Дарвін[9] і Маколей, Ґроут і Лаббок, Мотлі і Генрі Адамс, Токвілль і Шліман, ставали видатними громадськими діячами і коли навіть такий неортодоксальний критик суспільства, як Карл Маркс, міг знайти багатого покровителя, що дав йому можливість присвятити своє життя розробці і поширенню вчення, до якого більшість його сучасників відчувала сильну відразу.[10]

Нині майже повне зникнення цього класу – і його відсутність практично у всіх Сполучених Штатів – створило ситуацію, за якої класові заможних, що тепер майже повністю складається з бізнесменів, бракує інтелектуального лідерства і цілісної чи хоча б виправданої філософії життя. Клас багатих, який частково є класом бездіяльних, повинен змішуватися з ученими та державними діячами, літераторами та мистцями. Саме завдяки спілкуванню з такими людьми, що, окрім усього, ще й провадять заможний стиль життя, багаті ділові люди могли б брати участь у розвитку ідей та в дискусіях, які формують громадську думку. Європейському спостерігачеві, якому відразу ж кидається у вічі безпорадність тих, кого в Америці ще й досі інколи сприймають як панівний клас, мало би видаватися, що саме американська традиція значною мірою перешкодила зростанню в Америці групи бездіяльних. Ідеться про ту групу, що використовує власну незалежність, яку породило багатство, в інтересах інших, а не ту, що її вульгарно називають економічною. Ця відсутність культурної еліти всередині заможного класу, однак, тепер відчувається і в Європі, де сукупні наслідки інфляції та оподаткування практично знищили стару групу бездіяльних і стримали розвиток нової.

8. Безперечно, що така група бездіяльних створить набагато більше *bons vivants*, аніж група вчених чи громадських службовців, і приголомшить громадськість своїм невиданим марнотратством. Але таке марнотратство всюди є ціною свободи; і важ-

ко стверджувати, що норма, згідно з якою споживання найліниві-шого з лінивих багатіїв вважатиметься небажаним марнотратством, дійсно відрізнятиметься від тієї, за якою споживання середньостатистичних американців буде оцінюватися як марнотратство з погляду єгипетських фелахів чи китайських кулі. Кількісні витрати, які йдуть на розваги багатіїв, є насправді мізерними порівняно з тими, які йдуть на схожі й однаково "непотрібні" розваги народних мас,[11] що часто набагато більше відхиляються від основних етичних засад. Саме помітність та незвичний характер витрат у житті бездіяльного багатія роблять їх доброю мішенню для осуду.

Слушно, що значні витрати окремих людей викликають несхвалення з боку більшости, однак ми не можемо бути впевнені, що в кожній окремій ситуації навіть найабсурдніше експериментування зі способом життя не спричиниться до суспільно корисних наслідків. Не дивно, що життя на новому рівні можливостей на початку викликає безпідставне самохвальство. У мене, однак, немає сумніву в тому (хоч зараз мене можуть висміяти), що успішне проведення дозвілля потребує першопроходців і що велика кількість теперішніх звичних форм життя з'явилася завдяки людям, які присвятили весь свій час мистецтву жити.[12] Адже багато забав та спортивних знарядь, які пізніше почали використовувати для відпочинку народні маси, винайшли гульвіси.

У цьому контексті наша оцінка корисности різних видів діяльности зазнала перекручень через всюдисущність грошового стандарту. Дивовижно, що часто ті самі люди, які найголосніше скаржаться на матеріялізм нашої цивілізації, не визнають іншого стандарту корисности якоїсь послуги, ніж бажання людини заплатити за неї. Але чи справді вже так очевидно, що професіонал у тенісі або гольфі приносить більше суспільної користи, ніж багаті аматори, які присвячують свій час вдосконаленню цих ігор, або що оплачуваний куратор громадського музею корисніший, ніж приватний колекціонер? Перед тим, як читач поспішить дати відповідь на ці запитання, я хотів би попросити його подумати, чи з'явилися б коли-небудь професіонали в гольфі чи тенісі або музейні куратори, якби не їхні попередники – багаті аматори. Чи можна сподіватися, що нові інтереси поступово виникатимуть із "несерйозних" досліджень тих, хто може отримувати від них задоволення в короткий проміжок часу людського життя? І це закономірно, що розвиток мистецького життя, культури, нематеріяль-

них цінностей отримував би найбільше імпульсів від діяльности тих, хто не має матеріяльних клопотів.[13]

Одна з найбільших трагедій нашого часу полягає в тому, що маси вважають, що вони досягли свого високого матеріяльного добробуту внаслідок ослаблення могутности багатих, побоюючись, що збереження чи зародження такого класу позбавить їх того, що в іншому разі вони б обов'язково отримали і що, як вони вважають, їм належиться. Ми побачили, чому у проґресивному суспільстві є підстави вважати, що багатство, задоволення від якого отримує небагато людей, може існувати, якщо цим людям буде дозволено отримувати задоволення від нього. Це багатство не забрали від решти людей і не приховали. Воно є першою ознакою нового способу життя, що його випробовує група, яка йде попереду. І справді, ті, хто має привілей демонструвати можливості, задоволення від яких отримають тільки діти або внуки решти, не є назагал найдостойнішими індивідами, а просто тими, хто випадково потрапив у вигідну позицію. Але це невіддільне від процесу зростання, що завжди йде далі, ніж може передбачити будь-яка людина або група людей. Якщо спочатку заборонити небагатьом отримувати задоволення від конкретних переваг, то ризикуємо повністю перешкодити решті отримати від них задоволення хоч коли-небудь. Коли через заздрощі ми заборонимо заможний спосіб життя, зробивши його неможливим, то внаслідок цього всі страждатимемо через матеріяльне і духовне зубожіння. Так само неможливо ліквідувати непривабливі вияви індивідуального успіху, водночас не знищуючи тих сил, які роблять можливим поступ. Я повністю поділяю Вашу огиду до хвалькуватости, поганого смаку і марнотратства, які часто притаманні новим багатіям, а водночас визнаю, що якби ми заборонили те, що нам не подобається, то всі непередбачені переваги, яким би ми в такий спосіб перешкодили, можливо б, переважили все негативне. Світ, у якому більшість могла б заперечити тому, чого вона не любить, був би світом стаґнації і, можливо, занепаду.

Частина II

СВОБОДА І ЗАКОН

Схвалюючи якусь форму правління, люди спочатку не думають про сам спосіб правління, а покладаються на мудрість і обачність правителів. Та згодом виявляється, що те, що мало б лікувати, насправді тільки поглиблює виразки. Отже, причиною убозтва людей є життя за волею іншої людини. Розуміння цього породило закони, у яких всі люди можуть передбачити свої обов'язки і заздалегідь знати про покарання за їх порушення.

Річард Гукер

Розділ дев'ятий

Примус і держава

Абсолютне кріпацтво – це така непевна та непередбачувана служба, коли звечора невідомо, яку роботу вимагатимуть уранці, тобто, коли людину обмежено всім тим, що їй наказують робити.
Генрі Бректон

1. У попередніх розділах ми визначали свободу як відсутність примусу. Але примус є поняттям, що завдає приблизно стільки ж клопотів, як і сама свобода, і майже з тієї ж причини: ми не здатні чітко розмежувати те, що нам роблять інші люди, і те, як на нас впливають фізичні обставини. Насправді англійська мова чітко розмежовує ці поняття з допомогою двох різних слів: цілком нормативно можемо сказати, що з огляду на обставини ми були змушені (*compelled*) зробити щось, або коли припускаємо наявність людського фактору, то говоримо, що нас змусили (*coerced*).

Примус чиниться тоді, коли дії однієї людини служать волі іншої, тобто коли особа працює не на власну мету, а згідно з намірами іншого. Не можна сказати, що той, кого примусили, не вибирає взагалі; у такому разі важко говорити, що він "діє". Якщо мою руку, щоб вивести мій власний підпис, спрямовує чужа фізична сила або якщо моїм пальцем натискають на спусковий гачок вогнепальної зброї, то я не діяв. Насильство, яке робить із мого тіла фізичний інструмент для когось іншого, звичайно, сприймається так само негативно, як і власне примус, а тому його треба остерігатися. Під примусом, однак, розуміється, що я все ще вибираю, але мій розум стає інструментом когось іншого, бо альтернативою, що переді мною, так маніпулюють, що я не реаґую особливо болісно на свою поведінку, якої бажає той, хто примушує.[1] Хоч і змушений, але я сам вирішую, яке зло є найменшим за цих обставин.[2]

Очевидно, примусом не обмежуються всі впливи, які людина може здійснювати на інших. Він навіть не передбачає ті випадки, у яких особа діє або спонукає діяти методом залякувань, знаючи, що завдасть збитків іншій особі і змінить її наміри. Особу, яка блокує мій шлях на вулиці, призводячи до того, що я роблю крок убік, чи яка позичила в бібліотеці потрібну мені книгу, або навіть особу, яка відлякує мене неприємним шумом, не можна цілковито трактувати як таку, що здійснює наді мною примус. Примус передбачає не тільки загрозу завдати збитків, але й намір вплинути на поведінку іншого.

Хоча той, кого примушують, усе ще вибирає, альтернативу визначає для нього особа, яка примушує, нав'язуючи свої бажання. Змушена до чогось особа не позбавлена цілковито шансів використати свої можливості; але позбавлена шансів застосувати свої знання для власної мети. Ефективне використання інтелекту та знань заради досягнення мети вимагає, щоб особа могла передбачити деякі обставини і дотримуватися плану дій. Більшість людських цілей можна досягнути тільки сукупністю послідовних дій, які вибирають як зв'язне ціле. Окрім того, усе має базуватися на припущенні, що очікувані факти виявляться такими, на які сподіваються. Саме тому, що можна передбачити події або щонайменше знати про ймовірність їх проходження і наш вплив на них, ми спроможні досягнути будь-чого. І хай як часто фізичні обставини ставали непередбаченими, проте вони не здатні цілковито порушити наших намірів. Але якщо явища, від яких залежать наші плани, є під винятковим контролем іншого, наші дії будуть так само підконтрольні.

Примус, отже, поганий через те, що він не дозволяє особі використовувати свої розумові потужності на повну силу і робити максимальний, як на її можливості, внесок у суспільство. І хоча змушена до чогось, особа таки робитиме все, що зможе, у власних інтересах, єдиним всеохопним планом, якому підлягатимуть її дії, буде план іншого розуму.

2. Політичні філософи цікавилися більше проблемами влади, а не примусу, тому що політична влада традиційно сприймається як влада примусу.[3] Однак такі визначні постаті, як Джон Мільтон, Едмунд Берк і аж до лорда Ектона та Якоба Беркгарта, визначаючи владу як первісне зло,[4] слушно стверджували, що немає підстав говорити про владу саме в цьому контексті. Не влада як така – можливість досягнути того, чого хтось бажає – погана, але пога-

ною є влада змушувати, силувати іншу людину, аби та під загрозою виконувала чиюсь волю. Немає зла у владі, якою наділений директор великого підприємства, де люди добровільно об'єдналися зі своєї власної ініціативи. У тому й полягає дещиця сили цивілізованого суспільства, що таким добровільним об'єднанням зусиль в одному напрямі люди можуть надзвичайно збільшити свою колективну владу.

Це не влада, у сенсі сфери поширення наших можливостей, які чимдалі слабнуть, а підпорядкування нам волі інших людей, використання їх проти їхньої волі для наших задумів. Слушно, що в людських взаєминах влада і примус ідуть поряд, що велика влада, яку має незначна кількість людей, надає їм можливість змушувати інших, аж поки та влада не обмежуватиметься ще більшою; але примус не є ні обов'язковим, ні звичним результатом влади, як назагал припускають. Ні влада Генрі Форда, ні Комісії з атомної енергетики, ні генерала Армії Порятунку, ні (у всякому разі, донедавна) Президента Сполучених Штатів не є владою примусу окремих людей.

Існувало б менше плутанини, коли б замість терміна "примус" часом використовували "сила" та "насильство", бо загроза сили або насильства є важливою формою примусу. Але ці слова не є синонімами, оскільки загроза фізичної сили не єдиний спосіб здійснення примусу. Так само, скажімо, термін "гноблення", що є також протилежністю до свободи, як і примус, повинен стосуватися тільки стану безперервних актів примусу.

3. Мусимо чітко розрізняти примус від тих обставин або умов, за яких наші ближні готові надавати нам деякі послуги або приносити користь. Тільки за виняткових обставин, які контролюють послуги або ресурси, що відіграють для нас важливу роль, влада справжнього примусу передається комусь іншому. Життя в суспільстві обов'язково означає, що при задоволенні більшости наших потреб ми залежимо від послуг деяких наших товаришів; у вільному суспільстві ці взаємні послуги добровільні, і кожний може визначити, кому він хоче зробити послугу і на яких умовах. Вигоди та можливості, які нам пропонують співгромадяни, стануть доступними нам, тільки якщо ми задовольняємо їхні умови.

Це поширюється як на соціяльні, так і на економічні взаємини. Якщо господиня запросить мене на своє прийняття, тільки коли я зважатиму на норми поведінки та деякі стандарти в одязі, або якщо мій сусід спілкуватиметься зі мною, тільки коли я

дотримуватимуся загальноприйнятих звичаїв, то це, поза сумнівом, не примус. Не можна нормативно називати "примусом" і те, що виробник або посередник відмовляється забезпечити мене тим, що я хочу, окрім як за своєю ціною. Такий стан справ, безперечно, закономірний у конкурентному ринку, де я можу звернутися до когось іншого, якщо умови першої пропозиції не відповідатимуть моїм вимогам; і це за нормальних умов є не менш справедливим, ніж коли я зустрічаюся з монополістом. Зокрема, якщо б я дуже захотів замовити свій портрет у знаменитого мистця і якби він погодився тільки за дуже високу плату, то, вочевидь, абсурдно казати, що мене змушують. Те ж саме можна сказати і стосовно будь-якого іншого товару або послуги, без яких я можу обійтися. Доки послуги якоїсь окремої особи не є критичними для мого існування або для збереження того, що я найбільше ціную, не маємо права називати "примусом" такі умови, які вона висуває для надання таких послуг.

Монополіст, однак, міг би здійснювати справжній примус, якщо б він, скажімо, став власником джерела в оазі. Припустімо, що інші особи оселилися там із надією, що вода завжди буде доступна за розсудливою ціною, а потім виявили, можливо, тому, що пересохло друге джерело, що вони не мають іншої альтернативи, щоб вижити, як виконувати будь-яку вимогу власника джерела: тут був би чистої води примус. Можна було б зрозуміти й інші ситуації, коли монополіст контролює товар першої необхідности, від якого цілком залежать люди. Але доки в монополіста є можливість надавати обов'язкове постачання, доти він не може здійснювати примусу, якими б неприємними не здавалися його вимоги для тих, хто залежить від його послуг.

З огляду на те, варто зазначити, що ми пізніше доконечно зупинимося на відповідних методах приборкування примусової державної влади, які щоразу протистоять загрозі зосередження примусової влади в руках монополіста. Найдоцільнішим і найефективнішим методом запобігання цьому є, можливо, вимога поводитися з усіма клієнтами однаково, тобто наполегливо вимагати, щоб ціни монополіста були однакові для всіх, заборонити будь-яку дискримінацію з його боку. Це такий самий принцип, як і той, завдяки якому ми навчилися приборкувати державний примус.

Індивідуальний працедавець за нормальних умов не може здійснювати примусу настільки, наскільки це здатний робити постачальник окремих товарів або послуг. Доки індивідуальний працедавець може вилучити з-поміж багатьох інших тільки одну

можливість заробляти на засоби для існування, доки він спроможний не більше, не менше, ніж припинити платити конкретним людям, які не можуть заробити в іншому місці стільки, скільки вони заробляли в нього, доти він не може примушувати, хоча й може терпіти збитки. Існують, безперечно, випадки, коли умови праці створюють сприятливі обставини для справжнього примусу. У періоди гострого безробіття загроза звільнення може використовуватися для спонукання до діяльности, іншої від тієї, яку обумовлювали спочатку. І за таких умов, зокрема в шахтарському містечку, менеджер цілком може виявитися вередливим деспотом у стосунках із людьми, до яких він відчуває антипатію. Але такі умови, хоча й не є неможливі, повинні у крайньому разі бути рідкісними винятками в конкурентному суспільстві, де панує добробут.

Абсолютна монополія на працю, яка обов'язково існує в соціялістичній державі, де уряд – єдиний працедавець і власник усіх засобів виробництва, користає з безмежної влади примусу. Лев Троцький зазначає: "У країні, де єдиним працедавцем є держава, опозиція означає смерть через повільне голодування. Старий принцип "хто не працює, той не їсть", замінено на новий: "хто не слухається – не їсть".[5]

Окрім таких зразків монополії на життєво важливі послуги, офіційна влада, що уникає вигод, не створюватиме примусу. Використання такої влади може справді змінити соціяльний ландшафт, до якого я пристосував свої плани, та примусить переглянути мої рішення, можливо, змінити всю мою схему життя і почати задумуватися над тим, що я вважав давно доведеним. І хоч альтернатива, що попереду мене, може бути, як не прикро, обмеженою та непевною, а мої нові плани носитимуть тимчасовий характер, то, попри все, ще воля іншої особи не керує моїми діями. Мене можуть змусити діяти під великим тиском, але не можна говорити, що я дію під примусом. Навіть якщо загроза голодування для мене і, можливо, для моєї сім'ї спонукає мене прийняти неприємну роботу за низьку заробітну платню, навіть якщо я залежу від "милости" єдиної людини, що хоче взяти мене на роботу, то все-таки він або будь-хто інший не примушує мене. Доки дія, яка поставила мене у скрутне становище, не примушує чинити так чи інакше, доки метою цієї дії, яка мені заважає, не є примусити мене служити цілям іншої особи, доти вплив цієї людини на мою свободу не відрізнятиметься від дії будь-якого при-

родного лиха – вогню чи повені, що знищують мій будинок, або випадку, що шкодить моєму здоров'ю.

4. Справжній примус здійснюється тоді, коли озброєні групи завойовників змушують своїх підвладних важко працювати на себе, коли організовані бандити вимагають "податок" за "дах", коли хтось, кому відомо "гріховну" таємницю, шантажує свою жертву, і, звичайно, тоді, коли держава загрожує покаранням та застосуванням фізичної сили, щоб примусити нас слухатися її наказів. Є багато ступенів примусу: від крайніх випадків домінування господаря над рабом чи тирана над підлеглими, де безмежна влада покарання вимагає повного підкорення волі вищого за себе, і до випадку, коли існує тільки одноразова погроза завдати зло, коли той, хто відчуває загрозу, перед примусом віддав би перевагу чомусь іншому.

Чи будуть вдалими спроби примусити конкретну особу, великою мірою залежить від внутрішньої сили тієї особи: загроза підступного вбивства може мати меншу силу у відверненні людини від її мети, ніж загроза незначної незручности щодо іншої людини. І хоча нам зостається тільки поспівчувати слабкій або чутливій особі, яку навіть похмурий погляд часом здатний "примусити" зробити те, чого б вона ніколи зробила за інших обставин, тут розглянемо такий примус, який зазвичай впливає на нормальну, пересічну особу. Він може містити деяку загрозу тілесного ушкодження самої особи чи когось, хто їй дорогий, або пошкодження цінної чи успадкованої власности. Такий примус не обов'язково означатиме будь-яке використання сили або насильства. Можна, діючи невимушено, перешкодити чиїсь спробі, ставлячи на шляху особи безмежну кількість незначних перепон: хитрість і злоба, напевно, можуть знайти засоби примусу, сильніші за фізичний вплив. Банда підступних хлопців здатна витіснити небажану їй особу з міста.

Деякою мірою всі близькі стосунки між людьми, які ґрунтуються на прихильності, економічній необхідності або спільних фізичних обставинах (наприклад, співжиття на кораблі або в експедиції), створюють можливості для примусу. Умови особистих домашніх послуг, так само як і всіх більш приватних взаємин, безперечно, часом сприяють примусові, і то особливо гнітючому, що відчувається на обмеженні особистої свободи. Понурий чоловік, буркотлива жінка або істерична мати можуть зробити

життя нестерпним, якщо не підлаштовуватися до кожної їхньої зміни настрою. Але тут суспільство не може нічим зарадити, щоб захистити індивіда, окрім як ґарантувати те, що утворення таких об'єднань має відбуватися на справді добровільних засадах. Будь-яка спроба реґулювати ці приватні об'єднання, очевидно, породжуватиме такі далекосяжні обмеження на вибір і поведінку, що це спричинить ще більший примус: якщо люди мають бути вільними у виборі своїх колег та інтимних партнерів, примус, який виникає з добровільного об'єднання, не може бути предметом зацікавлення з боку уряду.

Читач, напевно, відчув, що ми аж надто багато часу присвятили відмінностям між тим, що можна законно назвати "примусом", а що ні, між суворими формами примусу, які потребують запобіжних заходів, і легшими формами, які не повинні цікавити владу. Але так само, як зі свободою, поступове розширення поняття майже цілком позбавляє його суті. Свободі можна дати таке визначення, що повністю знецінить її досягнення. Так само і примус можна визначити так, що це призведе до його поширення й невідворотности.[6] Ми не можемо уникнути тих збитків, які одна особа може завдати іншій, або тих м'яких форм примусу, яким піддає нас життя в тісному контакті з іншими людьми; але це не означає, що ми не маємо права запобігати суворим формам примусу або визначати свободу як відсутність такого примусу.

5. Оскільки завдяки примусові одна особа контролює діяльність іншої, то цьому можна запобігти, тільки надавши залежній особі можливість забезпечити собі деяку приватну сферу, де вона почуватиметься захищеною від такого втручання. Ґарантувати індивідові, що він може покладатися на конкретні факти, які свідомо не нав'язує хтось інший, здатна тільки така влада, яка має необхідні повноваження. Запобігати примусові можна тільки загрозою примусу.

Існування такої ґарантованої вільної сфери видається нам настільки нормальною умовою життя, що ми піддаємося спокусі визначати "примус" з допомогою таких термінів, як "втручання в законні сподівання" або "порушення прав", чи "довільне втручання".[7] Але у визначенні примусу ми не можемо сліпо керуватися міркуваннями щодо його уникнення. "Леґітимність" чиїхось сподівань або "прав" індивіда є результатом визнання такої приватної сфери. Примус не тільки існуватиме, але й буде поширю-

ватися, якщо така захищена сфера зникне. Тільки в суспільстві, яке вже спробувало боротися із примусом за допомогою чіткого окреслення захищеної сфери, таке поняття, як "довільне втручання", має визначений сенс.

Якщо визнання такої особистої сфери не здатне само собою стати інструментом проти примусу, то її обсяг і зміст теж не повинні визначатися спеціяльним переліком речей, що стосується конкретної особи. Якщо питання, що вважати приватною сферою особи, вирішувала б воля іншої людини або групи людей, то це б просто передало владу примусу тій волі. Небажано також, щоб особлива суть приватної сфери людини фіксувалася раз і назавжди. Якщо люди прагнуть максимально використовувати свої знання, можливості та передбачливість, то бажано, щоб вони самі безпосередньо мали деяке право голосу у визначенні того, що входитиме в їхню особисту захищену сферу.

Розв'язка, яку людство знайшло для цієї проблеми, полягає у визнанні загальних правил, що керують умовами, за яких об'єкти або обставини стають елементами захищеної сфери особи або осіб. Прийняття таких правил дає можливість кожному членові суспільства сформувати каркас своєї захищеної сфери, а всім членам суспільства – визнавати, що належить до їхньої сфери, а що – ні.

Помилково думати, що ця сфера складається головно або навіть винятково з матеріяльних речей. Хоча розподіл матеріяльних об'єктів, які нас оточують, на "мої" і "чужі" є головною метою правил, що розмежовують сфери, вони також забезпечують нас багатьма іншими "правами", зокрема безпекою у використанні речей або власне захист проти втручання в наші дії.

6. Визнання приватної чи індивідуальної[8] власности є, отже, істотною умовою запобігання примусу, однак в жодному разі не єдиною. Часом ми опиняємося у становищі, коли необхідно зреалізувати послідовний план дії, якщо ми не певні нашого виняткового контролю над деякими матеріяльними об'єктами. Але якщо ми не контролюємо їх, тоді, співпрацюючи з іншими, мусимо знати, хто це робить. Визнання права власности є, очевидно, першим кроком у розмежуванні приватної сфери, яка захищає нас від примусу; адже давно визнано, що "народ, який неприхильно ставиться до інституту приватної власности, позбавлений першого елементу свободи"[9] і що "не можна водночас заперечувати приватну власність і цінувати цивілізацію. Історію цих

двох речей неможливо відокремити".[10] Сучасна антропологія підтверджує те, що "приватна власність дуже чітко вирисовується на примітивних рівнях" і що "корені власности як законного принципу, який визначає фізичні стосунки між людиною та її штучним чи природним довкіллям, є важливою передумовою будь-якої впорядкованої дії в її культурному сенсі".[11]

У сучасному суспільстві, однак, важливою умовою захисту індивіда від примусу є не те, що він має власність, а те, що матеріяльні засоби, які дають йому можливість виконувати будь-який план дій, не повинні перебувати під винятковим контролем якогось іншого чинника. Одним із досягнень сучасного суспільства є те, що зі свободи може користати особа, яка практично не має свого власного майна (окрім особистих речей, зокрема одягу, але і його можна позичити),[12] і що ми можемо покласти відповідальність за ту власність, яка служить нашим потребам, значною мірою на інших. Важливо, щоби був достатній розподіл власности, аби особа не залежала від того, хто винятково здатний забезпечити її тим, чого потребує, або хто винятково може надати їй роботу.

І справді, власність інших людей може стати придатною в досягненні наших цілей переважно завдяки дієвості угод. Уся мережа прав, що творять угоди, є такою ж важливою частиною нашої приватної захищеної сфери й основою наших планів, як і будь-яка наша власність. Вирішальною умовою взаємовигідної співпраці між людьми, яка ґрунтується радше на добровільній згоді, ніж на примусі, є те, що існує багато людей, які можуть задовольняти чиїсь потреби; тобто, ніхто не повинен залежати від окремих осіб (у сенсі важливих умов життя або можливости розвитку в якомусь напрямі). Саме дух змагання, породжений розподілом власности, позбавляє індивідуальних власників будь-якої сили примусу.

З огляду на усталене хибне розуміння знаменитого принципу,[13] мусимо нагадати, що ми незалежні від волі тих, чиїми послугами користуємося, оскільки вони обслуговують нас задля своїх власних цілей і зазвичай мало цікавляться, як ми використовуємо їхні послуги. Ми б аж надто залежали від переконань наших ближніх, якщо б вони продавали нам свої товари тільки тоді, коли б схвалювали наші цілі, а не для власної вигоди. Значною мірою саме тому, що в економічних угодах щоденного життя ми є тільки знеособленими засобами для наших ближніх, які допомагають нам заради своїх власних цілей, можемо розрахувати на

таку ж допомогу від абсолютно незнайомих людей, використовуючи їх для досягнення нашої бажаної мети.[14]

Щоб чітко окреслити приватну сферу індивіда, коли ресурсів або послуг, потрібних для досягнення його мети, не вистачає, а отже, їх треба брати під чийсь контроль, необхідно визначити правила власности та угод. Це стосується і більшости переваг, які ми отримуємо від людської діяльности, але не всіх. Є деякі види послуг, зокрема медичне обслуговування, транспортне сполучення, що задовольняють потреби всіх, хто хоче ними користуватися. Надання таких послуг було давно визнано сферою реалізації громадських зусиль, і право спільного користування ними є важливою складовою захищеної сфери індивіда. Достатньо тільки нагадати про ту роль, яку відіграв в історії ґарантований "доступ до Королівського тракту", щоб упевнитися, якими важливими можуть бути такі права для індивідуальної свободи.

Важко перерахувати тут усі права або ті інтереси, які ґарантовано для забезпечення законослухняній особі деякої сфери безперешкодної діяльности. Але оскільки сучасна людина стала не такою вразливою в цьому питанні, необхідно зауважити, що визнання захищеної індивідуальної сфери в епоху свободи зазвичай охоплює право на приватність і секретність, концепцію, що дім людини є її фортецею[15] і що ніхто не має права звертати увагу на її діяльність у межах цього дому.

7. Характер тих абстрактних і загальних правил, які розвинулися, щоб обмежити примус із боку інших індивідів і держави, буде темою наступного розділу. Нижче ми побіжно розглянемо, чому загроза примусу (що є єдиним засобом для держави, аби запобігти примусові одного індивіда стосовно іншого) позбавлена багатьох негативних наслідків.

Загроза примусу за характером свого впливу дуже різниться від наслідків неминучого примусу, якщо вона стосується тільки відомих обставин, яких може уникнути потенційний об'єкт примусу. Загроза примусу, що змушене застосовувати вільне суспільство, належить до таких, яких можна уникнути. Більшість норм, які узаконює суспільство, особливо цивільне право, не примушує приватних осіб (на відміну від державних службовців) виконувати специфічну роботу. Санкції закону розробляються тільки для того, щоб запобігти здійсненню деяких речей або щоб примусити особу виконувати обов'язки, які вона добровільно на себе поклала.

Заздалегідь обумовлено, що якщо я поставлю себе у специфічну позицію, то буду підданий примусові, але якщо я зможу уникнути такої ситуації, то мене ніколи не будуть примушувати. Принаймні доки правила, що передбачають застосування примусу, не скеровано на мене особисто, а створено так, щоб використовувати однаково для всіх людей у схожих обставинах, доти вони не відрізнятимуться від будь-яких природних перешкод, які впливають на мої плани. Закони держави мають для мене те саме значення, що і закони природи, якщо розглядати їх із погляду того, що вони вказують робити чи що станеться в тому разі, *коли* я зроблю те чи інше. І я можу використовувати знання законів держави, щоб досягнути своєї власної мети, так само як використовую свої знання законів природи.

8. Звичайно, інколи держава використовує примус, щоб змусити нас до виконання якихось дій. Найважливіші з них – оподаткування та різноманітні обов'язкові повинності, зокрема у збройних силах. І хоча їх не можна обійти, проте індивід принаймні може їх передбачити і втілити в життя незалежно від того, як міг би по-іншому застосувати свій потенціял. Саме завдяки передбачуваности ті повинності позбавляються злої природи примусу. Якщо усвідомлена необхідність сплати конкретної суми податків стає основою всіх моїх планів, якщо період військової служби є передбачуваною частиною моєї кар'єри, тоді я можу дотримуватися того загального плану життя, який сам собі накреслив, і бути настільки незалежним від волі іншої особи, наскільки людина навчилася бути такою в суспільстві. Хоча обов'язкова військова служба за час своєї тривалости, безперечно, містить суворий примус і хоча довічного призовника важко було б назвати вільним, передбачуваний лімітований період військової служби обмежує можливість впливу на чиєсь особисте життя менше, ніж це робить, наприклад, постійна загроза арешту, до якого вдається свавільна влада, щоб ґарантувати те, що вона вважає доброю поведінкою.

Перешкоди, які створює в нашому житті урядова влада примусу, найбільше непокоять тоді, коли їх неможливо ні уникнути, ні передбачити. Однак такий примус необхідний навіть у вільному суспільстві, зокрема, коли від нас вимагають увійти у склад присяжних або служити спеціяльними констеблями. У цьому разі ми пом'якшено сприймаємо ці наслідки, не дозволяючи будь-

кому самовільно оволодіти повноваженнями примусу. Замість того, рішення, хто повинен служити, приймають за принципом випадковости, наприклад, з допомогою жеребкування. Ці непередбачені впливи примусу, які породжують непередбачувані події, відповідають відомим правилам; вони діють на наше життя так само, як це роблять інші "стихійні лиха", але не підкорюють нас довільній волі іншої особи.

9. Чи є запобігання примусу єдиним виправданням для застосування в державі загрози примусу? Ми можемо, імовірно, вважати примусом усі форми насильства, або щонайменше стверджувати, що успішне запобігання примусу означатиме запобігання всім видам насильства. Зостається, однак, інший вид шкідливої дії, з яким, на думку громадськости, бажано боротися і який на початку може здатися специфічним. Це шахрайство та обман. І хоча важко назвати їх "примусом", при аналізі виявляється, що причини, які штовхають нас боротися з ними, є такими ж, як і ті, що стосуються примусу. Обман, як і примус, є формою маніпулювання даними, на які покладається особа, коли її примушує ошуканець зробити те, чого від неї очікує. Там, де це вдається, ошуканий стає безвольним інструментом, служачи меті іншої людини без вигоди для себе. Звичайно, ми не можемо назвати обидва ці поняття одним словом, однак усе, що ми сказали про примус, однаково стосується і шахрайства, і обману.

Отже, з огляду на цю поправку вважатимемо, що свобода вимагає не більше й не менше, як запобігання примусу та насильству, шахрайству та обману, за винятком застосування примусу з боку уряду з єдиною метою – увести такі правила, що забезпечують найкращі умови для розвитку послідовної та раціональної діяльности індивіда.

Проблема обмеження примусу не збігається із проблемою належного функціонування уряду. Примус уряду ні в якому разі не є його єдиним завданням. Слушно, що непримусова або винятково службова діяльність, яку здійснює уряд, зазвичай фінансується завдяки засобам примусу. Середньовічна держава, яка фінансувала свою діяльність переважно із прибутків від своєї власности, мала змогу надавати послуги, не вдаючись до примусу. За сучасних умов, однак, заледве чи вдасться, щоб уряд здійснював такі свої функції, як піклування про непрацездатних чи немічних, забезпечення доріг чи інформації, без влади примусу задля фінансування цих витрат.

Не можна сподіватися на повну одностайність щодо таких функцій, і малоймовірно, що примушувати людей сприяти досягненню цілей, у яких вони не зацікавлені, є морально виправданим. Деякою мірою більшість із нас вважає за доцільне робити такі пожертви, розуміючи, що ми самі користаємо з таких внесків інших людей у реалізацію наших власних цілей.

Окрім сфери оподаткування, бажано, щоб ми знаходили виправдання для використання урядового примусу тільки в разі запобігання ще більшого примусу. Цей критерій не можна застосовувати до кожного окремого юридичного правила, а тільки до законодавства в цілому. Наприклад, захист особистого майна як ґарантія забезпечення від примусу може потребувати спеціяльних постанов, які поодинці не забезпечують зменшення примусу, але слугують тому, щоб особисте майно занадто не утруднювало дій власника. Уся концепція втручання або невтручання держави базується на припущенні, що приватну сферу визначають загальні правила, які пропонує держава; насправді питання стоїть так: чи держава повинна обмежувати свій примус впровадженням у життя цих правил, чи вийти за їхні рамки.

Уже були спроби (маємо на увазі, зокрема, Джона Стюарта Мілля)[16] визначати приватну сферу, вільну від примусу, термінами, які розмежовують дії, що впливають на одну особу, і дії, які впливають на багатьох. Але оскільки заледве чи існує якась дія, яка не може, принаймні теоретично, впливати й на інших, то це розмежування нічого нам не дало. Саме з огляду на існування захищеної сфери кожного індивіда ми гостро відчуваємо цю відмінність. Її метою не може бути захист особи від шкідливих дій інших,[17] але тільки захист достовірности знання, яким вона керується у своїх діях, від контролю з боку інших осіб. При визначенні меж захищеної сфери постає важливе питання: чи будуть дії іншої особи, яких ми хочемо уникнути, дійсно перешкоджати поміркованим сподіванням захищеної особи.

Зокрема задоволення чи біль, які виникають через усвідомлення дій інших людей, ніколи не можна трактувати як законний привід для примусу. Силуване релігійне підпорядкування, наприклад, було законним об'єктом правління, коли люди вірили в колективну відповідальність спільноти перед божеством, уважаючи, що гріхи будь-якого члена суспільства впадуть на голови всіх. Але там, де приватні дії не здатні вплинути на будь-кого, крім добровільних повнолітніх учасників цих дій, суцільне

несприйняття того, що роблять інші, або навіть знання того, що інші шкодять собі своїми вчинками, не створює законних підстав для примусу.[18]

Ми вже пересвідчилися, що перспективи пізнання нових можливостей, які постійно пропонує поступ цивілізації, висувають один із головних арґументів на користь свободи; а тому утримання від реалізації якихось намірів через заздрощі інших[19] або через їхнє несприйняття того, що суперечить міцно вкоріненим стереотипам мислення, стало б запереченням усієї арґументації на користь свободи. Очевидно, такий підхід виправдовує усталені правила поведінки у громадських місцях, бо те, що дія не сподобалася комусь із тих, хто про неї дізнався, не може бути достатньою підставою для її заборони.

Загалом це означає, що моральність дії в межах приватної сфери не є властивим об'єктом для примусового контролю з боку держави. Можливо, однією з найважливіших особливостей, яка відрізняє вільне суспільство від невільного, є така поведінка, коли особа безпосередньо не втручається в захищену сферу інших, а також такі правила більшости, які носять добровільний характер і не можуть ґрунтуватися на примусі. Недавній досвід тоталітарних режимів переконав нас у важливості принципу "ніколи не ототожнювати моральних цінностей із державою".[20] Цілком імовірно, що більше шкоди і спустошення завдали люди, які постановили використовувати примус, щоб зупинити моральне зло, ніж ті, що схильні до злих учинків.

10. Однак те, що поведінка в межах приватної сфери не належить до об'єктів державного примусу, не обов'язково означає, що у вільному суспільстві така поведінка також вільна від тиску громадської думки (схвалення чи осуду). Сотні років тому в суворій моральній атмосфері Вікторіянської епохи, у час, коли примус держави і справді був мінімальним, Джон Стюарт Мілль виступив із гострими звинуваченнями на адресу такого "морального примусу".[21] У цьому питанні він, можливо, аж надто переоцінював роль свободи. Однак пролити світло на цю проблему можна тільки тоді, коли тиск, який чинить громада, схвалюючи або засуджуючи когось, щоб забезпечити підпорядкування моральним нормам і звичаям, не розглядати як примус.

Ми вже переконалися, що примус є проблемою, яка залежить від ступеня його застосування: держава водночас повинна і долати примус, і застосовувати його заради свободи. Примус є власне при-

мусом тільки тоді коли виявляється у своїй суворій формі, тобто, коли погрожуючи ним, можна перешкодити пересічній особі досягти мети, яку вона вважає для себе дуже важливою. Хочемо ми чи ні називати примусом ті форми м'якого тиску, що суспільство чинить на нонконформістів, не викликає сумніву, що ці моральні норми і звичаї, які мають меншу зобов'язувальну силу, ніж закон, відіграють таку ж важливу, ба навіть виняткову, роль для полегшення життя в суспільстві, як і точні норми закону. Ми усвідомлюємо, що вони є надто загальні, а не універсальні, але навіть ці знання дають корисне спрямування і зменшують нашу непевність. Хоча визнання таких правил не вберігає людей від спонтанного поводження, яке не завжди викликає схвалення, воно створює поведінці деякі рамки, виходити за які можна тільки у крайніх випадках. Інколи ці непримусові правила можуть становити експериментальну стадію того, що пізніше в дещо зміненій формі перетвориться в закон. Частіше вони становлять гнучкий каркас для підсвідомих звичок, які керують людськими вчинками. Загалом ці угоди та норми соціяльної взаємодії чи індивідуальної поведінки не порушують відчутно індивідуальної свободи, а забезпечують деякий мінімум уніфікованости поведінки, що радше сприяє, аніж перешкоджає зусиллям індивідів.

Розділ десятий

Закон, накази і порядки

Порядок – це не зовнішній тиск, накладений на суспільство, а рівновага, яку встановлено зсередини.

Х. Ортега-і-Ґассет

1. "Норма, що встановлює неперервні рамки, усередині яких існування й активність кожного індивіда одержує ґарантовану та вільну сферу застосування, є законом".[1] Так сформулював основну концепцію закону свободи один із найбільших учених-правників останнього століття. Цю концепцію закону, яка лягла в основу свободи, відтоді було майже забуто. Головною метою цього розділу є відновити й уточнити концепцію закону, на базі якої в рамках закону сформовано ідеал свободи і яка уможливила трактування закону як "науки свободи".[2]

Життя людини в суспільстві, а навіть соціяльної тварини у групі, стає можливим завдяки діяльності з дотриманням конкретних правил. Зі збільшенням інтелектуальних можливостей ці правила мають тенденцію розвиватися від несвідомих звичок до зрозумілих і чітко сформульованих тверджень, а водночас ставати ще абстрактнішими та загальнішими. Наша обізнаність з інституціями закону вберігає нас від усвідомлення того, яким витонченим і складним є спосіб розмежування індивідуальних сфер з допомогою абстрактних правил. Якщо б це творилося свідомо, то б заслужено зайняло провідне місце серед найбільших винаходів людства. Але це, звичайно, не видумав якийсь конкретний розум, так само як і мову, гроші чи більшість звичаїв та угод, на яких базується суспільне життя.[3]

Навіть у спільнотах тварин з'являється щось на зразок правил, за допомогою яких здійснюється розмежування індивідуальних сфер. Ступінь порядку, який забезпечує від занадто частих сутичок чи від втручання в пошуки прожитку тощо, часто зумовлюється тим, що чим далі тварина блукає від свого лігва, тим менше вона готова до боротьби. Унаслідок цього, коли дві істоти

стикаються на нейтральній території, одна з них зазвичай іде геть без реального випробування своїх сил. Отже, сфера, що належить кожному індивідові, визначається не межовою лінією, а дотриманням якогось правила, норми – тієї норми, яку, очевидно, не усвідомлюють індивіди, хоч і визнають у реальному житті. Цей приклад показує, що навіть деякі несвідомі звички містять щось на зразок абстракції: така загальна обставина, як відстань від дому, визначає реакцію будь-якого індивіда при зустрічі з іншим. Якщо б ми спробували дати визначення будь-яким реальним соціяльним звичкам, що роблять можливим життя тварин у групах, то мусили б багато з цих звичок сформулювати в термінах абстрактних норм.

Те, що таких абстрактних норм регулярно дотримуються в реальности, не означає, що індивід усвідомлює їх настільки, що може сказати про них. Абстракція виявляє себе кожного разу, коли індивід схоже реаґує на обставини, що мають тільки деякі спільні ознаки.[4] Люди назагал діяли відповідно до абстрактних норм задовго до того, як спромоглися сформулювати їх.[5] Навіть коли вони оволоділи силою свідомої абстракції, їхніми свідомими міркуваннями та діями все-таки й досі керує велика кількість таких абстрактних норм, яких вони не можуть сформулювати. Те, що ці правила назагал реґулюють наше життя, зовсім не означає, що немає потреби відкривати їх і формулювати словами.

2. Природа цих абстрактних норм, які ми називаємо "законами" (у вузькому сенсі цього слова), найкраще виявляється в опозиції до деяких специфічних наказів. Якщо ми візьмемо слово "наказ" у його найширшому значенні, то загальні норми, які керують людською поведінкою, можна також трактувати як накази. Закони і накази в цьому ж аспекті відрізняються від констатацій фактів, а отже, належать до тієї ж логічної категорії. Але загальна норма, якій підлягають усі, на відміну від відповідного наказу, не обов'язково передбачає особу, яка є її творцем. Вона також відрізняється від наказу узагальненням та абстрактністю.[6] Ступінь цього узагальнення або абстрактности змінюється неперервно в межах від команди, яка наказує людині зробити щось тут і тепер, до інструкції, де визначено, що при таких і таких умовах, що б не робила особа, вона буде задовольняти деякі вимоги. Закон у своїй ідеальній формі можна описати як "один-на-всі-випадки" наказ, звернений до невідомих людей, що

абстрагується від усіх специфічних обставин часу та місця і співвідноситься тільки з такими умовами, які можуть скластися будь-де і будь-коли. Було б доцільно, однак, не сплутувати закони і накази, хоча мусимо визнати, що закони, як тільки їхній зміст набуває специфічно вузького звучання, поступово переходять у накази.

Важлива різниця між цими двома поняттями полягає в тому, що, як тільки ми переходимо від наказів до законів, джерело рішення про те, яку конкретну дію треба здійснити, поступово зміщується від того, хто віддав наказ або видав закон, до дійової особи. Ідеальний тип наказу однозначно визначає дію, яку треба здійснити, і не зоставляє жодного шансу тим, кому він адресований, для використання своїх власних знань або втілення своїх власних нахилів. Дія, що її виконано відповідно до таких наказів, слугує намірам тільки того, хто віддає ці накази. Ідеальний тип закону, з іншого боку, забезпечує тільки додаткову інформацію, яку необхідно враховувати, коли особа приймає рішення.

Те, як цілі та знання, що спрямовують конкретну дію, розподіляються між повновладною особою та виконавцем, становить, отже, найважливішу різницю між загальними законами та окремими наказами. Це можна проілюструвати на прикладі різних методів, якими користується старійшина первісного племені або голова родини, щоб реґулювати діяльність своїх підлеглих. Першою крайністю буде та ситуація, коли всі цілковито підпорядковуються конкретним наказам і підлеглим узагалі не дозволено діяти інакше, за наказом. Якщо керівник обумовлює кожен випадок, кожну деталь у діяльності своїх підлеглих, то вони будуть усього лиш інструментом без можливости використання своїх власних знань та суджень, а всі цілі, яких досягають, та всі знання, що використовують, належатимуть тільки керівникові. Однак здебільшого кращому результатові сприятиме те, що керівник дасть тільки загальні інструкції про види дій, які необхідно виконати, або про цілі, які треба досягнути у визначений термін, а деталі залишить на індивідів відповідно до обставин, тобто відповідно до їхнього знання. Такі загальні інструкції і будуть нормами, а дії, що вони реґулюватимуть, ґрунтуватимуться частково на знаннях керівника, а частково — дійових осіб. Власне керівник буде тим, хто вирішуватиме, що треба досягнути, упродовж якого часу, хто це має робити і, можливо, якими засобами; але конкретний шлях досягнення буде обирати відповідальна особа.

Слуги у великому домашньому господарстві або службовці на заводі будуть, отже, переважно зайняті пошуком шляху виконання поставлених наказів, постійно пристосовуючи їх до конкретних обставин, і тільки зрідка отримуватимуть конкретні команди.

За цих обставин мета, до якої тяжіє вся діяльність, досі належала керівникові. Він, однак, може дозволити членам групи до деякої міри переслідувати і свої власні інтереси. Це передбачає визначення засобів, які кожний може використовувати для своїх намірів. Такий розподіл засобів може набувати форми призначення окремих речей або відведення часу, що індивід може використовувати на свій розсуд. Список прав кожного індивіда можна змінити тільки з наказу керівника. Сферу вільної діяльности кожного індивіда визначають і змінюють загальні правила, які сформульовано заздалегідь і на тривалий час; такі правила дають можливість кожному індивідові право змінити чи сформувати своєю власною дією (обмін з іншими членами групи або отримання від керівника премії за заслуги) сферу, у межах якої він скеровує свою діяльність на реалізацію власних намірів. Отже, унаслідок відмежування приватної сфери на основі норм і правил з'являються права, зокрема право власности.

3. Такий перехід від специфічности та конкретности до щораз вищого ступеня узагальнення та абстрактности ми знаходимо також в еволюції від звичаєвого права до закону в його сучасному значенні. Порівняно із законами суспільства, які культивують свободу особистости, правила поведінки примітивного суспільства відносно конкретні. Вони не тільки обмежують область, усередині якої індивід може провадити власну діяльність, але часто конкретно приписують, як він має діяти, щоб досягнути якихось результатів, або що він повинен робити у визначений час та у визначеному місці. Вони демонструють фактологічні знання, у яких відображено те, що специфічна процедура породжує конкретні наслідки, і вимагають її дотримання, хоч властивих умов цієї процедури не визначають. Ось тільки одна ілюстрація: правила, за якими людина племени Банту пересувається між чотирнадцятьма халупами свого села, тобто вздовж точно приписаних ліній відповідно до свого віку, статі або статусу, дуже обмежують її вибір.[7] І хоча ця людина не підпорядковується волі іншої людини, а радше безособовому звичаю, ритуалу, щоб досягти деяко-

го пункту, це обмежує її вибір шляху більше, ніж потрібно для того, аби забезпечити рівноправну свободу іншим.

"Примус звичаю" стає перешкодою тільки тоді, коли нормальний шлях дії стає далеко не єдиним шляхом, про який знає індивід, і коли йому відомо про інші шляхи досягнення бажаного. Значною мірою саме із розвитком індивідуального інтелекту та з тенденцією втечі від звичного способу дії назріла потреба чітко встановити чи повторно сформулювати правила, поступово звівши позитивні приписи до неґативного за своєю суттю обмеження діяпазону дій, які не перешкоджатимуть відповідним сферам інших.

Перехід від конкретного звичаю до закону ще краще, ніж перехід від наказу до закону, свідчить про, так би мовити, "абстрактний характер" справжнього закону[8] (так ми це назвали через відсутність відповідного терміна). Його загальні й абстрактні норми визначають, що за деяких обставин дія мусить задовольняти якісь умови; але при цьому дозволено всі без винятку дії, що задовольняють ці умови. Норми тільки створюють рамки, усередині яких може діяти і приймати свої рішення індивід. Допоки його стосунки розглядати в контексті стосунків з іншими, заборони можна сприймати майже цілком неґативно, аж доки особа, якій їх призначено, сама своїми діями не створить умов, з яких постануть позитивні зобов'язання. Вони є інструментами, засобами, якими володіє особа, щоб одержати деякі відомості, аби разом зі знанням специфічних обставин часу та місця вона могла використовувати їх як основу для своїх рішень.

Оскільки закони визначають тільки деякі з умов, які вимагають узгодженості від дій індивіда, і стосуються невідомих людей незалежно від конкретних умов і більшости чинників конкретної ситуації, законодавець не може передбачити, яким буде вплив закону на окремих людей або з якими намірами його використовуватимуть. Коли ми називаємо їх "інструментами", то маємо на увазі те, що, дотримуючись їх, індивід усе-таки переслідує свою власну мету, а не мету законодавця. Звичайно, специфічну мету діяльности, що завжди є трохи частковою, не можна занотувати в загальних нормах. Закон загалом забороняє вбивство іншої особи, за винятком деяких умов, що можуть виникнути в окремий момент або в окремому місці, але він не має на увазі конкретного індивіда.

При дотриманні таких норм ми не служимо меті іншої особи, а тому нас не можна назвати об'єктами її волі. Мою дію навряд

чи можна трактувати як підпорядкування волі іншої особи, навіть якщо я застосовую правила цієї особи для своїх власних намірів, так само я б міг використовувати свої знання законів природи в умовах, коли та особа не знає про моє існування чи про ті обставини, у яких я застосовую її правила, або про той вплив, який вона чинить на мої плани. Щонайменше у всіх тих ситуаціях, де загрози примусу можна уникнути, закон тільки змінює засоби, які є в моєму розпорядженні, не визначаючи мети, яку я маю досягнути. Було б безглуздо стверджувати, що я підкоряюсь волі іншого під час виконання контракту, коли б я не міг укласти його, чи якби не було визнаного правила, згідно з яким треба дотримуватися обіцянок, або якби я не усвідомлював юридичних наслідків будь-якого мого вчинку, який я здійснив, знаючи закон.

Для індивіда усвідомлення того, що конкретні норми мають універсальне застосування, полягає в тому, що внаслідок цього різні об'єкти та форми дії набувають для нього нових якостей. Він знає про причинно-наслідкові зв'язки, які започаткувала людина і які вона може використати з будь-якою метою. Впливи цих законів на діяльність індивіда нагадують вплив законів природи: ці знання дають йому можливість передбачити наслідки його дій, а це допомагає впевнено будувати плани. Насправді різниці між усвідомленням того, що коли індивід розкладе багаття на підлозі своєї житлової кімнати, то його будинок згорить дощенту, і усвідомленням, що коли він підпалить будинок свого сусіда, то потрапить у в'язницю, практично не існує. Як і закони природи, закони держави забезпечують незмінні властивості довкілля, у якому має діяти особа; хоча вони й обмежують вибір деяких доступних для неї дій, однак не обмежують вибору конкретної дії, до якої її заохочує хтось інший.

4. Концепція свободи в рамках закону, яка є провідною темою цієї книжки, базується на твердженні, що, коли ми дотримуємося законів, у сенсі загальних абстрактних норм, укладених незалежно від їхнього застосування до нас, ми не підпорядковуємося волі іншої людини, а отже, є вільні. Саме тому, що законодавець не знає конкретних ситуацій, які підлягатимуть під його норми, і що суддя, який застосовує їх, не має вибору, виносячи вирок, що випливає з наявного набору норм і конкретних фактів цієї ситуації, можна стверджувати, що керують закони, а не люди. З огляду на те, що норми ігнорують конкретні ситуації і воля лю-

дини не здатна впливати на рішення щодо примусу, який застосовується для впровадження цієї норми, закон не вважається деспотичним.[9] Це, однак, справджується тільки тоді, коли під "законом" ми розуміємо загальні норми, які однаково застосовують до кожного. Ця загальність є, можливо, найважливішим аспектом тієї характерної ознаки закону, яку ми називаємо "абстрактністю". Оскільки у справжньому законі не згадується ніяких подробиць, то він не повинен виділяти окремо конкретних осіб або груп.

Важливість системи, при якій уся примусова діяльність уряду зводиться до дотримання загальних абстрактних норм, підтверджують слова відомого історика закону: "Рух прогресивних суспільств був до цього часу рухом *від Статусу до Договору*".[10] Концепція статусу, усталеної позиції, яку займає кожний індивід у суспільстві, дійсно відповідає державі, де норми не загальні, а вибіркові; вони відбирають окремих осіб або групи і надають їм спеціяльних прав та обов'язків. Здається зайвим наголошувати саме на договорі, що знаходиться в опозиції до статусу, оскільки це виділяє тільки один, хоча й найважливіший, інструмент, який закон надає індивідові для формування його власної позиції. Справжньою противагою домінуванню статусу буде домінування загальних та рівних законів, норм, які є однаковими для всіх, так би мовити, норм *leges* (у первісному значенні слова в латинській мові: закони – *leges*), як протилежності до *privi-leges*.

Вимога щодо загальности реального закону зовсім не заперечує спеціяльних норм, які не стосуються всіх прошарків людей, бо розглядають ті особливості, які мають тільки деякі люди. Зокрема існують норми, які стосуються тільки жінок або сліпих, або осіб похилого віку. (У більшості таких випадків не треба навіть називати, до кого має застосовуватися ця норма: наприклад, тільки жінку може бути зґвалтовано чи тільки жінка здатна народити дитину). Такі відмінності не спричиняться до сваволі, вони не будуть підпорядковувати одну групу людей волі іншої, якщо цих людей визнано рівноправними членами в межах групи і поза нею. Це зовсім не означає, що мусить бути одностайність стосовно сприйняття таких відмінностей, а тільки те, що індивідуальні погляди не залежатимуть від того, чи індивід є у групі, чи ні. Існує стійке переконання, що доки, наприклад, цю відмінність підтримує більшість усередині групи і поза нею, це сприяє обом сторонам. Коли ж, однак, відмінність підтримують тільки ті, хто

є членом "відмінної" групи, то це – очевидний привілей; а з іншого боку, якщо таке становище знаходить підтримку тільки назовні, то це дискримінація. Що є привілеєм для вибраних, безперечно, завжди буде дискримінацією для решти.

5. Важко заперечити, що навіть загальні, абстрактні норми, які знаходять однакове застосування для всіх, можуть встановлювати суворі обмеження свободи. Але коли ми почнемо розмірковувати про це докладніше, то побачимо, що така ситуація малоймовірна. Головною ґарантією цьому слугує те, що нормам повинні підлягати й ті, хто уклав їх, і ті, хто їх застосовує, тобто і урядовці, і підлеглі, а отже, не має бути винятків ні для кого. Якщо все, що не дозволено та заборонено, є недозволеним і забороненим для всіх без винятку (окрім того випадку, коли такий виняток передбачано іншим загальним правилом), і навіть якщо влада не має спеціяльних повноважень, окрім тих, що дають змогу впроваджувати закони в життя, небагато знайдеться заборон для чиїх-небудь розсудливих учинків. Цілком можливо, що фанатична релігійна група накладе на всіх обмеження, яких із задоволенням будуть дотримуватися її члени, але які стануть перешкодою для інших у досягненні важливих цілей. Проте якщо є рація в тому, що релігія часто давала привід для встановлення норм, які вважалися надзвичайно деспотичними, і що релігійна свобода, отже, розглядається як дуже важливий чинник свободи в цілому, то слушно й те, що релігійні переконання були, здається, чи не єдиним підґрунтям впровадження колись загальних норм, що серйозно обмежували свободу. Але більшість таких обмежень є порівняно нешкідливими, навіть якщо й надокучливими (хоч нав'язуються достоту кожному, як-от шотландський шабат), порівняно з тими обмеженнями, що їх накладено тільки на декого! Важливо, що більшість обмежень на те, що ми називаємо приватними справами, от хоча б законодавство, яке реґулює особисті звички чи персональні витрати, звичайно, стосується тільки окремої групи людей або, як у ситуації із забороною, практикується тільки тому, що уряд залишив за собою право робити винятки.

Варто пам'ятати, що доки дії людини розглядатимуться стосовно інших людей, свобода ніколи не буде означати більше, ніж те, що тільки загальні норми обмежують ці дії. Оскільки немає такої дії, яка б не могла перешкоджати захищеній сфері іншої

особи, то ні мова, ні преса, ні релігійна практика не можуть бути цілковито вільними. У всіх цих сферах (згодом я переконаю вас, що це стосується й договору) свобода справді означає і може означати тільки одне: те, що ми можемо робити, не залежить від підтримки іншої особи чи влади й обмежується тільки тими самими абстрактними нормами, яких застосовують до всіх однаково.

Але якщо власне закон робить нас вільними, то це слушно тільки щодо закону в сенсі абстрактних загальних норм, або, як їх називають, "законів у матеріяльному значенні," які відрізняються від законів формально, тобто, характером норм, а не їхнім походженням.[11] "Закон", що є специфічною командою, наказ, який зветься "законом" тільки через те, що він виходить від законодавчої влади, є головним інструментом гноблення. Сплутування цих двох концепцій закону і втрата переконання, що закони можуть керувати, що людина у встановленні та впровадженні закону (у тому ж значенні цього слова, що й вище) не нав'язує своєї волі, є однією з головних причин занепаду свободи, до чого доклалися і теорія права, і політичне вчення.

Пізніше ми ще раз повернемося до того, як сучасна теорія права щораз більше загострювала ці відмінності між двома поняттями закону. Тут ми можемо проілюструвати цю відмінність, подаючи приклади крайніх позицій у тлумаченні закону. Класичний підхід демонструє знаменита заява Верховного Судді Джона Маршалла: "Судова влада не існує на противагу владі закону. Суди є тільки інструментами закону і не можуть мати своєї волі ні в чому".[12] Критика цього найчастіше цитованого твердження, яку висловлює сучасний правник, зокрема суддя Голмс, дістала найбільший розвиток у так званих проґресистів: "Загальні судження не вирішують конкретних ситуацій".[13] Таку ж позицію зайняв сучасний політолог: "Закон не може керувати. Тільки людина може здійснювати владу над іншою людиною. Коли говорити, що керує закон, а не людина, то це може означати, що приховано існує панування однієї людини над іншою".[14]

Річ у тім, що якщо "керувати" означає примушувати людину підпорядковуватися волі іншої людини, то уряд не має такої влади, щоб керувати у вільному суспільстві. У цьому сенсі він не може керувати громадянином, не може йому наказувати незалежно від того, яким є його становище на роботі, що він обрав для досягнення власних намірів, або навіть якщо відповідно до закону він тимчасово став урядовим службовцем. Громадянином,

однак, можна керувати (у тому сенсі, у якому "керувати" означає впроваджувати в життя загальні правила, укладені незалежно від окремого випадку, що знаходять однакове застосовування до кожного). У цьому разі здебільшого не треба рішення конкретної людини щодо застосування норм; і навіть коли суд має визначити, як до окремого випадку застосувати загальні норми, то до свого рішення він залучатиме всю систему прийнятих норм, а не керуватиметься тільки своєю волею.

6. Логічне обґрунтування потрібности для кожного індивіда такої сфери, усередині якої він сам міг би розпоряджатися своїми діями, – це можливість найповніше використовувати власний потенціял, особливо його конкретні та часто унікальні знання специфічних обставин часу і місця.[15] Закон вказує індивідові, які речі він мусить мати на увазі, розширюючи ту сферу, у рамках якої здатний передбачити наслідки своїх дій. А водночас закон говорить індивідові, які можливі наслідки його дій він повинен враховувати, тобто, за що він буде нести відповідальність. А отже, те, що дозволено індивідові або що від нього вимагають робити, повинно залежати тільки від обставин, і, як припускаємо, він їх знає або має змогу в них пересвідчитися. Жодну норму, якщо вона узалежнює індивідуальну сферу самостійних рішень від віддалених і практично непередбачуваних наслідків індивідуальних учинків, не можна вважати ефективною чи такою, що забезпечує вільні та самостійні рішення. Навіть з-поміж тих наслідків, які, за нашими припущеннями, міг би передбачити індивід, норми відберуть ті, що варто брати до уваги, а решту дозволять ігнорувати. Зокрема такі норми не тільки вимагають, щоб будь-які його дії не зашкодили іншим, але й мають формулюватися так, що коли їх будуть застосовувати до конкретної ситуації, вони чітко визначатимуть, які наслідки треба брати до уваги, а які – ні.

Закон дає індивідові можливість діяти ефективно згідно з його власними знаннями, розширюючи їх при цьому, а водночас залучає знання чи результати минулого досвіду, що здатний використовувати індивід, допоки діє за цими нормами. До речі, співпраця індивідів за загальними нормами базується на чомусь, що діє на зразок розподілу знання[16], коли індивід мусить враховувати специфічні обставини, але закон ґарантує, що його дію буде пристосовано до конкретних, загальних чи постійних особливостей суспільства. Про цей досвід, який знайшов відображення в

законі та який індивіди використовують, дотримуючись норм, важко щось судити, оскільки зазвичай його не усвідомлюють. Більшість цих норм ніколи не було винайдено свідомо, вони постали через поступовий процес випробувань і помилок, у якому досвід попередніх поколінь допоміг зробити ці норми такими, якими вони є зараз. А тому здебільшого ніхто не знає або ніколи не знав усіх причин та міркувань, які призвели до того, що норма набула конкретної форми. Отже, ми зобов'язані *відкривати* для себе ті функції, яким норма насправді служить. Якщо нам невідомі логічні обґрунтування норми, як це часто трапляється, то мусимо бодай намагатися зрозуміти, якою б мала бути її загальна функція чи мета, якщо б у нас виникла потреба вдосконалити її зваженими законодавчими методами.

Отже, норми, за якими діють громадяни, відображають пристосування всього суспільства до довкілля та до загальних особливостей членів спільноти. Вони слугують або повинні слугувати тому, щоб допомогти індивідам формувати плани дій, які надаються до того, аби їх реалізували. Норми, можливо, з'явилися тільки тому, що в деяких ситуаціях, імовірно, з'являється тертя між індивідами стосовно того, що кожний із них має робити; цьому тертю можна запобігти, якщо існує правило, яке чітко визначає права кожного. Тут тільки варто додати, що деякі відомі нам норми відбивають відповідний тип ситуації, і не має значення, яким є їхній зміст.

Часто, однак, існує декілька можливих норм, які задовільняють цю вимогу, але які однаково будуть недостатніми. От, наприклад, що входить у пакет прав, які ми об'єднуємо у право "власности", включаючи і власність на землю; які права забезпечують захищеність приватної сфери, якими угодами це реґулює держава, – наскільки доцільні ці питання, покаже досвід. Немає нічого "природного" в будь-якому визначенні таких прав; ось, наприклад, Римська концепція власности, що визначає право використовувати чи нищити якийсь об'єкт за власним бажанням; хоч і неодноразово повторювана, але на практиці в абсолютній формі так і не знайшла свого застосування. Основні ознаки у всіх хоч трохи розвинутих юридичних систем настільки спільні, що їх появу можна пояснювати просто вдосконаленням того, що Девід Ґ'юм назвав "трьома основними законами природи: *стабільности володіння, перенесення за дозволом та виконання обіцянок*".[17]

Ми не можемо тут докладно заглиблюватися в суть цих норм, а тільки подамо загальні ознаки, які характеризують ці норми у вільному суспільстві. Оскільки законодавець не здатний передбачити, як задіяні особи використовуватимуть його норми, то він може тільки прагнути зробити їх назагал або переважно дійовими. Але ці норми діють через очікування, що їх самі й породжують, отож важливо, щоб їх застосовувати безвідносно до того, чи наслідки в кожній конкретній ситуації будуть здаватися бажаними, чи ні.[18] Те, що законодавець обмежує себе рамками радше загальних норм, ніж конкретних наказів, є наслідком його закономірного незнання особливих обставин, які складатимуться при застосуванні цих норм; усе, що він може зробити, це забезпечити деякими безсумнівними даними тих, кому необхідно розробляти плани конкретних дій. Але, фіксуючи для них деякі умови їхніх дій, він здатний забезпечити тільки можливості та шанси, але ніколи не певність, якщо мати на увазі результати їхніх зусиль.

Варто наголосити на тому, що суттю абстрактних норм закону є те, що вони не завжди вдало застосовуються до всіх без винятку ситуацій. На практиці це одна із причин, що допомагає людині долати конституційне неуцтво, нав'язане нам деякими раціоналістичними тлумаченнями утилітаризму. Цілком достатнім обґрунтуванням будь-якої специфічної норми закону має бути її корисність, навіть якщо цю корисність важко довести з допомогою раціональних арґументів, а вона відчутна тільки тому, що ця норма на практиці виявилася більше придатною, ніж будь-яка інша. Але назагал тільки норма як цілість, а не її кожний додаток вимагає саме такого обґрунтування.[19] Ідея, що будь-який конфлікт із суто юридичної чи моральної сфери треба вирішувати так, як доцільно з погляду того, хто здатний осягнути всі наслідки такого рішення, передбачає заперечення необхідности будь-яких правил. "Тільки суспільство індивідів-усезнайок могло би дати кожному повну свободу зважувати на загальній утилітарній основі окрему дію".[20] Такий "крайній" утилітаризм веде до абсурду; і тільки те, що називають "обмеженим" утилітаризмом, придатне для нашої проблеми. І це при тому, що небагато переконань виявилися настільки шкідливими для норм закону та моралі, ніж ідея про те, що норма зобов'язує тільки тоді, коли її вплив у конкретній ситуації має користь.

Найдавнішим виявом цього непорозуміння стала сентенція (зазвичай, неправильно тлумачена) "salus populi suprema lex esto" ("добробут людей має бути, але не найвищим законом").[21] На-

справді в ній ідеться про те, що метою закону має бути добробут людей, що загальні норми треба розробляти так, аби вони забезпечували цей добробут, а *не* про те, що будь-яка концепція конкретної соціяльної мети має стати виправданням для порушення загальних правил. Специфічна ціль, конкретний результат, якого треба досягнути, ніколи не може бути законом.

7. Противники свободи у своїй арґументації опираються на твердженні, що лад у міжлюдських стосунках вимагає, аби хтось віддавав накази, а інші їх виконували.[22] Переважно протиставлення системи свободи і загальних законів виникає з нездатности визнати ефективність координації людської діяльности без свідомого втручання керівного розуму. Одним із досягнень економічної теорії стало пояснення того, як ринок здійснює таке взаємне реґулювання спонтанної діяльности індивідів за умов, що відбувається усвідомлене розмежування сфер контролю кожного індивіда. Розуміння цього механізму взаємного реґулювання індивідів формує найважливішу частину знання, яке повинно бути складовою загальних норм, що обмежують індивідуальну дію.

Упорядкованість соціяльної активности виявляється в тому, що індивід може втілювати в життя послідовний план дій, який майже на кожній стадії базується на очікуванні якогось сприяння з боку оточення. "Очевидно, що існує деякий вид порядку, послідовности та постійности в соціяльному житті. Якщо б цього не було, ніхто з нас не зміг би займатися своїми справами або задовольняти свої найелементарніші потреби".[23] Ця впорядкованість не може бути результатом уніфікованої вказівки, якщо ми вважаємо, що індивіди пристосовують свої дії до конкретних обставин, у такому обсязі відомих тільки їм, а не якомусь розумові. Отже, порядок у суспільстві в суті своїй означає те, що індивідуальними діями керують вдалі передбачення; що люди не тільки ефективно використовують своє знання, але й із високим ступенем вірогідности здатні також передбачити, якого співробітництва вони можуть очікувати від інших.[24]

Такий порядок, що передбачає пристосування до обставин, знання про які є надбанням великої кількости людей, не можна встановлювати централізовано. Він може виникнути тільки за умови взаємного реґулювання елементів та їхньої реакції на події, що невідворотно діють на них. Це те, що М. Поляний назвав спонтанним утворенням "поліцентричного порядку": "Коли поря-

док між людськими істотами досягнуто коштом взаємодії один з одним за їхньою власною ініціятивою, підпорядкованою тільки законам, які універсально стосуються всіх, у суспільстві маємо систему спонтанного порядку. Можемо тоді сказати, що зусилля цих індивідів скоординовані завдяки реалізації їхньої індивідуальної ініціативи і що ця самокоординація мотивує свободу на суспільних засадах. Стверджують, що дії таких індивідів вільні, оскільки їх не детермінують якісь *конкретні* накази начальника або органу державної влади; примус, якому вони підпорядковуються, безособовий і загальний".[25]

Хоча люди мають більше уявлення про шляхи впорядкування фізичних об'єктів, які здійснює людина, часто вважається, що утворення такого самоорганізовуваного порядку важко осягнути. Щоправда, існує багато випадків, коли мусимо просто покладатися на самоорганізоване впорядкування індивідуальних елементів, щоб отримати фізичний порядок. Ми б ніколи не могли одержати кришталь або складну органічну сполуку, якщо б змушені були самі розташувати кожну окрему молекулу чи атом у відповідній позиції відносно інших. А тому маємо покладатися на те, що за деяких умов вони самі впорядкуються у структуру, яка матиме конкретні властивості. Використання цих самоорганізованих сил, які в цьому разі є нашими єдиними спільниками в досягненні бажаного результату, наштовхує на думку, що переважно механізми, які творять порядок, знаходяться поза межами нашого контролю; іншими словами, ми не можемо цілковито покладатися на ці сили, одночасно ґарантуючи, що окремі атоми займуть своє місце в кінцевій структурі.

Такий самий підхід можемо застосовувати до умов, за яких утверджується суспільний лад. Однак винайти метод, який би за відповідних умов забезпечував впорядкування елементів, неможливо. У цьому сенсі завдання законодавця – не встановлювати якісь конкретні порядки, а тільки створювати умови, за яких може утвердитися чи навіть відродитися організований порядок. Так само, як у природі, забезпечення такого ладу не потребує, щоби ми мали можливість передбачити поведінку окремого атома – вона буде залежати від невідомих конкретних обставин, у яких він опиниться. Потрібна тільки деяка постійність у межах його поведінки; і метою людських законів, які ми впроваджуємо в життя, є забезпечити таку лімітовану постійність, яка сприятиме утвердженню порядку.

Там, де елементами такого порядку є розумні людські істоти, а ми прагнемо максимально використовувати їхні індивідуальні можливості у їхніх власних інтересах, головною умовою встановлення порядку є те, щоб кожен усвідомлював, на які обставини свого оточення він може опиратися. Цю потребу в захисті від непередбаченої перешкоди інколи подають як особливість "буржуазного суспільства".[26] Але доки "буржуазне суспільство" означатиме будь-яке суспільство, де існує поділ праці і вільні індивіди співпрацюють між собою, доти такий підхід обмежуватиме потребу великих соціяльних упорядкувань. Це важлива умова свободи особистости, і забезпечити її – головна функція закону.[27]

Розділ одинадцятий

Витоки норм закону

Мета закону – не скасовувати чи стримувати, а зберігати і примножувати свободу. Саме тому у всіх державах законослухняних людських істот, де немає закону, немає і свободи. Свобода – це бути вільним від обмежень і примусу інших; цього не може бути там, де немає закону: але то не означає, що свобода для кожної людини – робити те, до чого вона схильна. (Бо хіба ж можна бути вільним, коли ти залежиш від настрою іншої людини?). Свобода – це на свій розсуд розпоряджатися й керувати своєю особою, діями і власністю, але тільки в рамках тих законів, яким вона підлягає, і в цьому аспекті не бути об'єктом випадкової волі іншого, а вільно слідувати своїй власній волі.

Джон Локк

1. Поняття свободи особистости в новітній час сягає корінням Англії XVII сторіччя.[1] Воно з'явилося радше як побічний продукт боротьби за владу, ніж як результат продуманої діяльности. Але пройшло багато часу, перш ніж зрозуміли переваги такої свободи. За понад дві сотні років підтримки й удосконалення індивідуальна свобода стала провідним ідеалом у цій країні, а її інституції і традиції – моделлю для цивілізованого світу.[2]

Це, однак, не означає, що спадщину середньовіччя годі зіставити із сучасною свободою. Але її значення не цілком таке, як його часто сприймаємо. Справді, великою мірою середньовічна людина мала більшу свободу, ніж тепер прийнято вважати. Так само немає підстав думати, що свобод в Англії тоді було значно більше, ніж у більшості держав на континенті.[3] Але якщо люди

середніх віків знали багато свобод (у сенсі привілеїв, що їх було надано станам чи особам), вони навряд чи знали свободу як загальний стан людей. У якомусь сенсі поширені на той час загальні концепції про природу і джерела правопорядку перешкоджали тому, щоб проблема свободи постала в її сучасній формі. Окрім того, саме тому, що в Англії назагал краще зберігся середньовічний ідеал верховенства закону, який було зруйновано в інших країнах у часи зміцнення абсолютизму, вона виявилася готовою ініціювати новітнє утвердження свободи[4].

Ці середньовічні ідеї, які стали важливим фоном для сучасного розвитку, хоча стосуються тільки раннього Середньовіччя, полягають у тому, що "держава не може себе створити або робити закон; і, звичайно, змінити або порушити закон означає скасувати саму справедливість, а отже, це абсурд, гріх, бунт проти Бога, що тільки один створює закон".[5] Сотні років панувала доктрина, що королі або будь-яка інша людська влада може тільки декларувати або відтворювати тогочасний закон чи змінювати неправильне його використання (що траплялося все частіше), але не створювати закон.[6] Тільки поступово, упродовж пізнього Середньовіччя прийнято концепцію свідомого творення нового закону – законодавства, як ми це називаємо. Зокрема в Англії Парламент розвинувся з інституції, що переважно проголошує закони, в інституцію, що їх створює. Остаточно саме в суперечці щодо повноважень видавати закони, у якій сторони звинувачували одна одну в самовільній діяльності, тобто в діяльности поза визначеними загальними законами, мимовільно постала проблема свободи особистости. Нова влада високоорганізованої національної держави, яка з'явилася в XV-XVI сторіччі, спершу використовувала законодавство як інструмент продуманої політики. Якийсь час здавалося, неначе ця нова влада в Англії і на континенті повинна призвести до абсолютної монархії, яка може знищити середньовічні свободи.[7] Концепція обмеженого правління, що виникла в Англії внаслідок боротьби в XVII сторіччі, була, отже, новою точкою відліку, оскільки мала справу з новими проблемами. Якщо раніше англійська доктрина і важливі середньовічні документи, зокрема від Magna Carta до великої "Constitutio Libertatis",[8] вплинули на розвиток людини нового часу, то це тому, що вони слугували зброєю в тій боротьбі.

Крім того, якщо докладніше зупинятися на середньовічній доктрині ми не маємо наміру і потреби, то дещо ближчий погляд на класичну спадщину, підняту із забуття на початку новітнього

періоду, нам не завадить. Це важливо не тільки з огляду на великий вплив, який вона чинила на політичну думку XVII сторіччя, але й через те безпосереднє значення, яке досвід давніх народів має для нашого сьогодення.[9]

2. Хоча вплив класичної традиції на сучасний ідеал свободи незаперечний, його природу часто трактують неправильно. Переважно згадують, що древні не знали свободи в сенсі свободи особистости. Це, звичайно, справедливо стосовно деяких міст і періодів стародавньої Греції, але, очевидно, не щодо Атен у період їхньої величі чи пізнього республіканського Риму. Це правильно, коли маємо на увазі вироджену демократію часів Платона, але, безсумнівно, не тих атенян, для яких Перікл наголошував, що "свобода, якою славиться наш спосіб правління, поширюється також на наше повсякденне життя, далеке від заздрісного нагляду один за одним; ми не змушені злоститися на нашого сусіда тільки за те, що він робить те, що хоче",[10] і чиїм солдатам на момент найбільшої небезпеки під час Сицилійського походу їхній генерал нагадав, щоб насамперед вони боролися за країну, у якій мали "повну свободу жити за власним бажанням".[11] Якими ж були основні риси свободи "найвільнішої з вільних країн", як при тій же нагоді назвав Атени Нікій, і як їх бачили самі греки, а пізніше англійці часів Тудорів та Стюартів?

Пропонована відповідь міститься у слові, яке англійці часів Єлизавети запозичили у греків і яке пізніше вийшло з використання.[12] Слово "ізономія" (isonomia), що означало "рівність перед законом усіх людей",[13] імпортовано в Англію з Італії в кінці XVI сторіччя; незабаром англійську кальку "ізономії" (isonomy) вільно використовували ліві у своїх інтерпретаціях для опису держави з однаковими законами для всіх і відповідальністю членів міського магістрату.[14] Це слово вільно використовували упродовж XVII сторіччя,[15] допоки "рівність перед законом", "верховенство закону" чи "норма закону" поступово витіснили його.

Історія стародавньої Греції пропонує нам цікавий урок, подаючи перший приклад циклу, який, здається, повторюють інші цивілізації. Коли він почався, то стосувався тієї держави,[16] яку раніше утвердив в Афінах Солон, даючи людям "однакові закони для знаті і простолюдинів",[17] а отже, "не так владу над публічною політикою, як упевненість, що ними будуть керувати законно відповідно до відомих правил".[18] Ізономія тут протиставлялася свавільному правлінню тиранів і набула популярности як вислів

із застільних пісень, які прославляють підступне вбивство одного з таких правителів.[19] Це поняття, здається, давніше, ніж демократія, і вимога рівної участи всіх в управлінні є одним із його наслідків. Геродот трактував ізономію, більше ніж демократію, "найвеличнішою з усіх назв політичного порядку".[20] Термін і далі використовували довгий час після того, як утвердилася демократія, спочатку для її обґрунтування, а потім, як уже було сказано,[21] більше для того, щоб приховувати ті зміни, яких вона зазнала. Згодом демократичні уряди почали ігнорувати ту справжню рівність перед законом, яка слугувала виправданням цій формі правління. Греки, очевидно, розуміли, що ці два ідеали, хоча й пов'язані між собою, але не тотожні: Фукідід, не сумніваючись, говорить про "ізономічну оліґархію",[22] а Платон навіть використовує термін "ізономія" радше в сенсі свідомого протиставлення демократії, ніж у контексті її виправдання.[23] Тільки на кінець четвертого століття прийшли до думки про необхідність тези, що "при демократії закони повинні мати пріоритет".[24]

На цьому фоні окремі відомі уривки з Арістотеля, хоча він і не використовував терміна "ізономія", наближають до цього традиційного ідеалу. У *Політиці* він ставить акцент на тому, що "було б логічно, коли керував би закон, аніж будь-хто із громадян", що осіб, які володіють вищою владою, "повинні призначати тільки опікуни і служителі закону" і що "той, хто хоче думати про вищу владу, повинен думати про Бога і про закони".[25] Він засуджує той тип уряду, у якому "керують люди, а не закон" і в якому "усе визначає голосування більшости, а не закон". Такий уряд для нього не є урядом вільної держави, "бо коли для уряду не існує законів, тоді немає вільної держави, тому що закон повинен бути вищим над усе". Влада, яка "опирається на голосування людей, не може, власне кажучи, бути демократією, тому що її декрети не є цілковито загальні".[26] Якщо ми додамо до цього наступний уривок із *Риторики,* то одержимо справді довершене формулювання ідеалу уряду, що діє за законом[27]: "Важливо, щоб добре укладені закони самі собою визначали, наскільки це можливо, усі пункти і залишали якомога менше місця на рішення суддів, [бо] рішення законодавця є не конкретним, а таким, що стосується майбутнього і загального, тоді як члени зборів і присяжні вважають за свій обов'язок розв'язувати такі випадки, які постають перед ними".[28]

Цілком очевидно, що сучасне використання вислову "уряд законів, а не людей" походить безпосередньо з цього твердження Аріс-

тотеля. Томас Гоббс уважав, що це була "тільки ще одна помилка в концепції Арістотеля, що у впорядкованій державі не людина повинна керувати, а закон",[29] а Джеймс Гаррінґтон, заперечуючи йому, писав, що "мистецтво, завдяки якому громадянське суспільство зберігається на засадах загальних прав та інтересів..., [полягає], за Арістотелем і Лівієм, у пануванні законів, а не людей".[30]

3. У XVII сторіччі на зміну безпосередньому впливові греків прийшов вплив латинських письменників. У зв'язку з цим ми маємо розглянути особливості тієї традиції, яка походить від Римської республіки. Уважається, що знамениті Закони Дванадцяти Таблиць, які свідомо наслідували закони Солона, формують основу її свободи. Їх перший із громадських законів передбачає, що "ніякі привілеї або статути, якими мають право користуватися індивіди, байдуже якого рангу, не можна впроваджувати на користь окремих осіб зі шкодою для інших усупереч закону, загальному для всіх громадян".[31] Це було основною концепцією, згідно з якою поступово сформувалася (унаслідок цього процесу, дуже схожого на той, який започаткував загальне право)[32] перша добре розвинута система приватного права – за характером дуже відмінна від пізнішого кодексу Юстиніяна, що сприяв розвиткові правового мислення континенту.

Цей дух законів вільного Риму передався нам переважно завдяки працям істориків та ораторів того періоду, які ще раз вразили уми людей під час латинського Ренесансу XVII сторіччя. Ліві, переклади якого познайомили людей із терміном "ізономія" (хоча сам Лівій безпосередньо його не використовував) і від кого Гаррінґтон запозичив суть відмінности між владою закону і владою людей,[33] Тацит, а передусім Ціцерон, стали головними співтворцями поширеної класичної традиції. Ціцерона дійсно визнали найбільшим авторитетом для сучасного лібералізму,[34] і ми зобов'язані йому багатьма найефективнішими формулюваннями свободи в рамках закону. Саме йому завдячуємо концепцією загальних правил або *leges legum*, яка керує законодавством,[35] концепцією, за якою ми підкоряємося закону для того, щоб бути вільними,[36] і концепцією, за якою суддя має бути тільки устами, через які промовляє закон.[37] Жоден інший автор так чітко не репрезентує те, що саме під час класичного періоду римського права стало зрозуміло, що немає конфлікту між законом і свободою і що свобода залежить від конкретних атрибутів закону, його загальности, беззаперечности та обмежень, які він накладає на дії влади.

Цей класичний період став також періодом повної економічної свободи, якій Рим значною мірою завдячує своїм процвітанням і силою.[38] Однак, починаючи із другого сторіччя нашої ери, стрімко просувається державний соціялізм.[39] За цих обставин свободу, побудовану на рівності перед законом, було поступово знищено, бо з'явилися вимоги рівности іншого типу. Згодом суворий закон послабився, оскільки в інтересах нової соціяльної політики держава збільшила свій контроль за економічним життям. Наслідком цього процесу, який досягнув свого апогею при Константині, стало, за словами видатного дослідника римського права, "абсолютне панування, проголошене разом із принципом неупередженості повноважень емпіричної волі, вивільненої після проходжень бар'єрів закону. Юстиніян зі своїми професорами довів цей процес до його завершення".[40] З цього часу упродовж тисячі років концепцію, за якою законодавство має служити захистові свободи індивіда, було втрачено. І коли вдруге відкрили мистецтво законодавства, то кодекс Юстиніяна послужив моделлю на континенті й утвердив концепцію правителя, який стоїть над законом.[41]

4. В Англії, однак, великий вплив, яким користувалися класичні автори в епоху царювання Єлизавети, підготував шлях для іншого розвитку. Незабаром після смерти Єлизавети розпочалася велика боротьба між королем і Парламентом, побічним продуктом якої і стало здобуття особистої свободи. Важливо, що суперечки почалися практично через проблеми економічної політики, що дуже нагадують ті, з якими ми знову стикаємося сьогодні. Для історика XIX сторіччя заходи Джеймса I і Чарльза I, які спровокували конфлікт, могли би здатися застарілими проблемами без життєвої користи для сьогодення. Для нас же проблеми, викликані спробами королів установити індустріяльні монополії, добре знайомі: Чарльз I навіть спробував націоналізувати вугільну індустрію, і його відмовили від цього тільки тоді, коли налякали загрозою виникнення бунту.[42]

З тих пір, як у знаній "Справі монополій"[43] двір установив, що дозвіл на виняткові права виробляти будь-який продукт "суперечить загальному праву і свободі підданих", вимога рівних законів для всіх громадян стала головною зброєю Парламенту в його опозиції до короля. Англійці тоді розуміли краще, ніж сьогодні, що контроль над виробництвом завжди породжує привілеї: що дозволено робити Пітерові, те не дозволено Полеві.

Проте існував інший вид економічного реґулювання, який уперше по-справжньому підтвердив базовий принцип. "Петицію образ" 1610 року спровокували нові правила, що видав король, про будівництво в Лондоні і заборону вироблення крохмалю із пшениці. Ця знаменита скарга Палати Громад декларує, що між усіма традиційними правами британських підданих "немає нічого, що б вони вважали важливішим і вартіснішим, ніж впроваджена влада закону, надана достойникам і посполитим, яка управляє ними і по праву належить їм, а не будь-яка сумнівна і довільна форма правління... З цього кореня виросло беззаперечне право людей королівства не вважатися об'єктом покарання, мається на увазі і їхнє життя, земля, тіло або товари, якщо це не визначено в загальних законах цієї землі або у статутах, створених в парламенті за спільною згодою".[44]

У дискусії, яку викликав Статут Монополій 1624 року, сер Едвард Кок, великий прихильник ліберальних принципів, остаточно розвинув свою інтерпретацію Magna Carta, що стала одним із наріжних каменів нової доктрини. У другій частині своїх *Законодавчих Інститутів Англії,* що вийшли згодом за наказом Палати Громад, Кок не тільки стверджував (із посиланням на Справу монополій), що "коли будь-якій людині надано дозвіл мати виняткове виробництво карт або володіти будь-яким іншим винятковим підприємством, тоді такий дозвіл суперечить свободі і волі суб'єкта, що раніше займався таким підприємництвом або законно міг би ним займатися, а отже, проти цього великого статуту";[45] але і свідомо став на бік опозиції до королівської прерогативи, безпосередньо звертаючись до Парламенту "усі справи вимірювати золотим і точним критерієм закону, а не невизначеним і кривим шнуром обачности".[46]

Унаслідок широкого і тривалого обговорення цих проблем у період громадянської війни поступово утверджуються ті політичні ідеали, які потім дали початок англійській політичній еволюції. Ми не станемо розглядати її тут, зазначивши тільки, що вона знайшла своє відображення в дебатах і памфлетній літературі того періоду, чиє надзвичайне ідейне багатство помічено тільки недавно, після повторного видання.[47] Можемо тільки перечислити головні ідеї, які все частіше з'являлися в період Реставрації, згодом стали традиційними, а після Славетної Революції 1688 року закріпилися в доктрині переможців.

Величною подією, яка для пізніших поколінь стала символом високих досягнень громадянської війни, було скасування в 1641 р.

прерогативних судів, а особливо Зоряної Палати, яка стала, за часто цитованими словами Ф. Мейтленда, "судом політиків, які впроваджують у життя політику, а не судом арбітрів, які здійснюють правосуддя".[48] Майже водночас уперше здійснено спробу забезпечити незалежність суддів.[49] У дебатах наступних двадцяти років щораз частіше центральним питанням ставало запобігання свавільним діям уряду. Хоча два значення "свавільного" давно перестали розрізняти, проте стало зрозуміло, що оскільки Парламент почав діяти так само свавільно, як і король,[50] то проблема свавільности залежить не від джерела повноважень, а від того, чи будь-хто діє відповідно до загальних принципів закону. Найчастіше наголошували на тому, що не може бути покарання без попереднього закону, який би його передбачав,[51] що всі статути повинні мати тільки перспективну, а не ретроспективну дію,[52] і що свободу дій усіх суддів має точно обмежувати закон".[53] Повсюдно запанувала ідея, що королем повинен бути закон, або, як було сформульовано в одному з полемічних трактатів того періоду, *Lex Rex*.[54]

Поступово виникають дві важливі концепції, які в основу ставлять збереження ідеї писаної конституції[55] і принципу розподілу влади.[56] Коли в січні 1660 року щойно перед Реставрацією здійснено останню спробу оголосити в офіційному документі – "Декларації парламенту, який зібрався у Вестмінстері" – істотні принципи конституції, до нього включено цей красномовний уривок: "Не існує нічого істотнішого для свободи держави, ніж те, що люди мають керуватися законами, і що правосуддя буде керуватися законом тільки настільки, наскільки воно бере відповідальність за відсутність управління; отже, надалі проголошується, що всі справи, які торкаються життя, свободи і маєтків усіх вільних людей цієї співдружности, повинні узгоджуватися із законами цієї землі і що Парламент не втручатиметься і до звичайної адміністративної, і до виконавчої частини закону: для всіх попередніх Парламентів було принципово (*sic*), аби забезпечити свободу людей від сваволі уряду".[57] Якщо пізніший принцип розподілу влади був, можливо, не цілком "прийнятним принципом конституційного закону",[58] він щонайменше залишився частиною панівної політичної доктрини.

5. Усі ці ідеї мали великий вплив упродовж наступної сотні років не тільки в Англії, але й в Америці та на континенті, а в

підсумованій формі з'явилися після остаточного вигнання Стюартів у 1688 році. Хоча на той час, можливо, деякі інші праці мали таке саме або, можливо, навіть і більше значення,[59] але *Другий трактат із громадянського правління* Джона Локка мав з-поміж них найбільший вплив, а тому ми зобов'язані зосередити нашу увагу саме на ньому.

Праця Локка здобула собі визнання як усебічний філософський трактат для обґрунтування Славетної Революції;[60] і самобутня цінність його полягала в ширшому розгляді філософських основ правління. Думки про значення цих основ можуть не збігатися. Однак важливим аспектом цього твору, важливим і в ті часи, і з погляду нашої теми, є його кодифікація панівної політичної доктрини, згідно із практичними принципами якої надалі варто було б контролювати повноваження уряду".[61]

Хоча у своєму філософському дослідженні Локк розглядає витоки леґітимної влади й мету правління в цілому, він зосереджує свою увагу на практичній проблемі, а саме: як можна перешкодити свавіллю влади незалежно від того, хто її здійснює: "Свобода людей, підпорядкованих урядові, полягає в тому, щоб мати постійні дієві правила, спільні для кожного в суспільстві, які створила дійсна законодавча влада; свобода – слідувати за своєю власною волею в усьому, де не встановлено правила, і не бути об'єктом мінливої, сумнівної деспотичної волі іншої людини".[62] Проти "нереґулярного і сумнівного використання влади"[63] філософ висуває такі арґументи: "яка б не була законодавча або верховна влада в будь-якій державі, особа змушена керуватися не імпровізованими декретами, а встановленими постійними законами, які проголошено і донесено до відома людей; незалежні та чесні судді вирішують суперечки саме за такими законами; застосування сили в межах суспільних спільнот виправдовується тільки з огляду на виконання таких законів".[64] Навіть законодавча влада не має "цілком самодостатніх повноважень",[65] вона "не може присвоїти собі влади керувати за імпровізованими, довільними декретами, а зобов'язана вершити правосуддя і вирішувати права суб'єкта за оголошеними постійними законами і з допомогою відомих уповноважених суддів",[66] а водночас "верховний судовий виконавець закону... не має [своєї] волі, не має іншої влади, ніж та, яку йому делеґує закон".[67] Локк не хоче визнавати будь-якої суверенної влади, і *Трактат* скеровано проти самих ідей суверенітету.[68] Головною практичною ґарантією від зловжи-

вання владою, яку пропонує автор, є розподіл влади, про що він пояснює дещо незвично і заплутано, ніж це зробили його попередники.[69] Головна проблема, на думку Локка, у тому, як обмежити свободу дій "того, хто має виконавчу владу",[70] але він не пропонує якихось особливих запобіжних заходів. Крім того, остаточною метою цих заходів Локк уважає "приручення влади", мовлячи сучасними термінами: метою, заради якої люди "обирають й уповноважують законодавство, є можливість творення законів і встановлення норм, зокрема охорони і захисту власности всіх членів суспільства, аби обмежити владу й утвердити суверенні права кожної сторони і члена того суспільства".[71]

6. Шлях від того моменту, коли громадська думка схвалила ідеал, до повної його реалізації в політиці довгий; ідеал влади закону так і не було цілковито втілено, а процес через двісті років повернуто назад. У будь-якому разі основним періодом зміцнення і поступового втілення ідеалу у щоденну практику була перша половина XVIII сторіччя.[72] Час від кінцевого підтвердження незалежности суддів (Акту Вреґулювання 1701 року)[73] до останнього законопроєкту про конфіскацію майна і позбавлення прав стану, що його затвердив Парламент 1706 року, призвівши не тільки до вирішального повторного розгляду всіх арґументів проти свавільних дій законодавчої влади,[74] але й до повторного утвердження принципу розподілу влади,[75] є періодом повільного, але стабільного поширення більшости принципів, за які боролися англійці в XVII сторіччі.

Декілька суттєвих подій цього періоду варто згадати докладніше, зокрема ту ситуацію, коли член Палати Громад (у той час, коли доктор Джонсон повідомляв про дебати) повторно оголосив основну доктрину *of nulla poena sine lege,* яка навіть тепер викликає сумнів щодо свого входження в англійське законодавство:[76] "Де немає закону, немає провини – цей принцип не тільки встановлюється за загальною згодою, але сам собою є очевидним і незаперечним; і, панове, безсумнівно, не менше певности викликає те, що де немає провини, немає покарання".[77] Так само коли Лорд Камден у справі Вілкса роз'яснив, що суди мають зосереджуватися тільки на загальних правилах, а не на конкретних цілях уряду, то його позицію потрактували так, що громадська політика не є арґументом у суді загального права[78]. В інших аспектах проґрес сповільнився, і мабуть, справедливо, що, на думку

найбідніших, ідеал рівности перед законом здавна зостається явищем підозрілим. Але навіть якщо процес реформування законів у дусі тих ідеалів рухався повільно, то самі принципи перестали бути предметом суперечки: більше вони не були партійними ідеями, хоч і прийшли від консерваторів.[79] У деякому сенсі, однак, еволюція радше віддалила, ніж наблизила їх до ідеалу. Зокрема принцип розподілу влади, хоч його і визнали через сторіччя особливістю Британської конституції,[80] усе більше занепадав із розвитком нового правління. А Парламент зі своєю претензією на безмежну владу незабаром відступив і від інших принципів.

7. У другій половині XVIII сторіччя пройшло послідовне обґрунтування ідеалів, які значною мірою визначили атмосферу громадської думки на наступні сто років. Як це часто трапляється, радше завдяки інтерпретаціям істориків, а не завдяки систематичним роз'ясненням політичних філософів і правників ці ідеї дійшли до громадськости. Найвпливовішим серед істориків був Девід Г'юм, який у своїх працях знову і знову наголошував на цих вирішальних моментах[81] і про якого справедливо говорили, що для нього справжньою суттю історії Англії була еволюція від "влади бажань до влади закону".[82] Щонайменше один характерний уривок із його *Історії Англії* заслуговує на те, щоб його тут процитувати. Посилаючись на скасування Зоряної Палати, Д. Г'юм пише: "Жоден уряд, який виник у світі на той час і який зафіксували історичні анали, не поставав без [присвоєння собі] деякої свавільної влади, що за законом мала б належити судовій інстанції; і зрозуміло, що вже наперед викликало сумнів, чи людське суспільство може будьколи досягнути такого стану досконалости, щоб підтримувати себе за допомогою єдиного типу правління – загальних і суворих принципів закону та справедливости. Парламент справедливо вважав, що король був аж надто високопоставленим суддею, щоб довірити йому дискреційну владу, яку він може так легко скерувати на знищення свободи. І навіть у тому разі, коли виявлялося, що виникають деякі незручності стосовно необхідности чітко дотримуватися закону, переваги від цього були настільки відчутними, що Англія мала б бути назавжди вдячною пам'яті своїх предків, які після повторних суперечок нарешті встановили такий благородний принцип".[83]

Пізніше, у тому ж сторіччі, уважалося, що ці ідеали радше доведені, ніж чітко сформульовані, і сучасному читачеві не зава-

дило б витягнути з них висновки, коли він хоче зрозуміти, що люди, зокрема Адам Сміт[84] і його сучасники, вкладали у слово "свобода". Тільки випадково, як наприклад, у *Коментарях* Блекстовна, ми знаходимо спробу ретельно розробити деякі аспекти цього питання, зокрема, що стосуються незалежности суддів і розподілу влади[85] або уточнення змісту "закону" через його визначення як "правила, а не як короткотривалого поспішного наказу начальника, зверненого до конкретної особи; як чогось постійного, загальноприйнятого й універсального".[86]

Багато з цих ідеалів знайшли своє відображення в сентенціях із відомих уривків Едмунда Берка.[87] Але, можливо, найповніший виклад доктрини про норми закону знаходимо у праці Вільяма Пейлі, "великого кодифікатора думки в добу кодифікації".[88] Його позиція заслуговує на докладне цитування: "Першою максимою вільної держави, – пише він, – є те, що закони творить одне коло людей, а правосуддя – чинять інші; тобто має існувати розподіл між законодавцем і судочинцем. Коли ці сфери об'єднані в одній особі або зборах, то спеціяльні закони створюються для конкретних випадків, часто з упереджених мотивів і з огляду на особисті цілі: доки вони існують окремо, загальні закони творить одна група людей без передбачення, на кого вони можуть впливати; а коли вже ці закони створені, то їх можуть застосовувати інші, впливаючи на того, на кого вони хочуть... Коли наперед відомі сторони й інтереси, на які мають впливати закони, то творці закону неминуче схиляться до однієї або іншої сторони; і там, де не було жодних незмінних правил для реґулювання їхніх визначень, чи жодної вищої влади для контролю за їхніми справами, ці схильності перешкоджатимуть цілісности публічної справедливости. Унаслідок цього суб'єкти такої конституції опинились би без постійних законів, тобто без будь-яких відомих раніше встановлених правил винесення судового рішення; або залежали б від законів, створених для конкретних осіб, і тим самим вони стали би співучасниками суперечностей і несправедливости мотивів, із яких постають такі закони.

"Наша країна ефективно запобігає таким небезпекам, розподіляючи законодавчі і судові функції. Парламент не знає індивідів, на кого спрямовані його закони; він не має перед собою ні конкретної ситуації, ні конкретних суперників; не служить ніяким приватним задумам: унаслідок цього його резолюції узгоджуються із загальними впливами і тенденціями, а це завжди спричинюється до неупереджених і просто корисних положень".[89]

8. Із закінченням XVIII сторіччя завершується найвагоміший внесок Англії в розвиток принципів свободи. І хоча Маколей зробив для XIX сторіччя те, що Г'юм – для XVIII[90], а ліберальна інтеліґенція *Единбурґського Кола* та економісти-послідовники Сміта, зокрема Дж. Р. Маккаллоч і Н. В. Сеньйор, продовжували розмірковувати про свободу у класичному руслі, дальший розвиток проходив значно повільніше. Новий лібералізм, поступово витіснивши віґізм, щораз більше підпадав під вплив раціоналістичних тенденцій філософських радикалів і французької традиції. Бентам і його утилітаристи своїм зневажливим ставленням до більшости, тобто до того, що донедавна вважалося чи не найбільшою цінністю Британської конституції, зробили майже все, щоб знищити переконання,[91] які Англія деякою мірою зберегла із Середньовіччя. Саме вони запровадили те, що до того часу у Великобританії не існувало – бажання переробити всі її закони й інституції на раціональних засадах.

Нерозуміння традиційних принципів англійської свободи, що виходило від частини людей, котрі керувалися ідеалами Французької революції, відверто продемонстрував один із ранніх поборників цієї революції в Англії, др. Річард Прайс. Ще 1778 року він арґументував: "Коли говорять, що свобода – це "влада законів, а не людей", то це надто недосконале визначення. Якщо закони в державі створює одна людина або кліка людей, а не за громадською згодою, то підкорення таким законам нічим не відрізняється від рабства".[92] Через вісім років він міг показати рекомендаційний лист від Тарґота: "Як сталося, що ви практично перший із письменників вашої країни, хто дав правильну ідею свободи і показав хибність думки, яку так часто повторюють майже всі республіканські письменники, а саме: "що свобода полягає в існуванні суб'єкта тільки для законів"?[93] Відтоді французькі ідеї політичної свободи і справді почали поступово витісняти англійський ідеал індивідуальної свободи, аж поки важко було повірити, що "у Великобританії, що трохи більше ніж сторіччя тому зреклася ідей, на яких ґрунтувалася Французька революція, і яка чинила опір Наполеонові, ці ідеї перемогли".[94] Хоча у Британії більшість досягнень XVII сторіччя збереглася й пізніше, у XIX сторіччі, дальший розвиток ідеалів, що їм передували, мусимо шукати деінде.

Розділ дванадцятий

Внесок Америки: конституціялізм

Європа була не готова стати домівкою вільних держав. Тільки в Америці зародилися прості ідеї, що люди повинні дбати про власну справу і що нація відповідає перед Небом за дії Держави – ці ідеї, тривалий час замкнені в серцях самотніх мислителів і заховані серед латинських фоліянтів, вибухнули назовні, покоривши світ, який вони мали змінити, під назвою "Права людини".

Лорд Ектон

1. "1767 року змодернізований британський Парламент, що цілковито керувався принципом парламентарного суверенітету, видав декларацію, згідно з якою парламентська більшість могла видавати будь-який закон на власний розсуд, і тим викликав загальну тривогу в колоніях. Джеймс Отіс і Сем Адамс у Массачусетсі, Патрік Генрі у Вірґінії та інші колоніяльні лідери на узбережжі здійняли галас: "Державна зрада!" та "Magna Carta", стверджуючи, що ця доктрина зруйнувала суть усього того, за що боролися їхні британські предки, знищила найхарактерніші риси доброї англо-саксонської свободи, за яку вмирали мудреці і патріоти Англії".[1] Так один із сучасних американських прихильників необмеженої влади більшости описує початок руху, що спричинився до нової спроби утвердити свободу особистости.

Спочатку рух ґрунтувався винятково на традиційних англійських концепціях свободи. Едмунд Берк та інші англійські прихильники цього руху не поодиноко називали колоністів не просто "відданими свободі як такій, але свободі, що відповідала англійським ідеаліам й англійським принципам".[2] Тривалий час колоністи й самі дотримувалися такої ж думки.[3] Вони вірили, що стоять на принципах ліберальної революції 1688 року;[4] і так само як "лібе-

рали проголошували тости на честь генерала Вашинґтона, радіючи, що Америка виборола незалежність і домоглася свого визнання",[5] так і колоністи проголошували тости за своїх прихильників Вільяма Пітта та інших ліберальних державних діячів.[6]

Після остаточної перемоги англійського Парламенту концепція про те, що влада не є самодостатня і що її має обмежувати вищий закон, починає занепадати. Але колоністи, які принесли ці ідеї зі собою, з часом повернули їх проти Парламенту, протестуючи не стільки тому, що не мали представництва в Парламенті, а радше з тієї причини, що він не визнавав ніяких обмежень щодо своєї влади. Саме завдяки принципові, який через вищий закон обмежує владу Парламенту, ініціятива майбутнього розвитку ідеалу вільного уряду передалася американцям.

Їм особливо пощастило, мабуть, як ніякому іншому народові, бо мали серед своїх лідерів досконалих знавців політичної філософії. Знаменно, що коли в багатьох сферах нова країна все ще відставала, то тільки "в царині політики Америка була першою. Можна з упевненістю сказати, що шість американців стоять на рівні з передовими европейцями: Смітом і Тарґотом, Міллем і Гумбольдтом".[7] А навіть більше, вони настільки занурились у класичну традицію, як ніхто з англійських мислителів попередніх століть, добре орієнтуючись в ідеях останніх.

2. Ті вимоги й арґументи, що висували колоністи до остаточного розколу під час конфлікту з матірною державою, цілковито базувалися на визнанні прав і привілеїв, які американці трактували як свої, уважаючи себе британськими підданими. І тільки тоді, коли виявилося, що британська конституція, у принципи якої вони непохитно вірили, важить насправді небагато й не може успішно протистояти діям Парламенту, було вирішено, що необхідна основа, якої їм бракує.[8] Було розглянуто базову доктрину про те, що "стабільна конституція"[9] необхідна будь-якому вільному урядові і що власне обмеження дій уряду є суттю конституції.[10] Із власної історії американцям були відомі документи, які визначали і обмежували повноваження уряду, як, наприклад, Мейфлаверська угода і колоніяльні хартії права.[11]

Їхній досвід також навчив, що будь-яка конституція, визначаючи коло повноважень, тим самим обов'язково обмежує силу будь-якої влади. Конституція здатна істотно обмежувати себе у процедурних питаннях і визначати джерело влади як такої. Од-

нак американці навряд чи визнали б "конституцією" документ, за яким усе, що скаже громадянин чи орган влади, має силу закону. Американці усвідомили, що як тільки такий документ закріпить особливі повноваження за різними владними структурами, це також обмежить їхні повноваження не тільки щодо об'єктів чи мети, яку вони переслідують, але також щодо можливости вибирати методи. Для колоністів свобода означала, що уряд уповноважений здійснювати тільки такі дії, які чітко окреслює закон, і тільки в той спосіб, щоб уникнути свавілля влади.[12]

Концепція конституції, отже, тісно пов'язується з концепцією представницького уряду, за якою повноваження представницької влади чітко визначає документ, який надає ці конкретні повноваження. Формула, за якою вся влада походить від народу, стосувалася не стільки періодичних виборів народних представників, скільки того, що народ як спільнота, яка творить конституцію, мав виняткове право визначати повноваження представницької законодавчої влади. Конституція мала на меті захищати народ від усіх свавільних дій у сфері законодавства і в інших сферах діяльности уряду.

Конституція, яка в такий спосіб мала б обмежувати уряд, мусила б містити і справді фундаментальні норми, окрім положень, що передбачають реґулювання джерел походження повноважень. Це мало б лягти в основу загальних принципів, які керуватимуть діями призначуваної законодавчої влади. Отже, ідея конституції охоплює не тільки ідею ієрархії повноважень чи влади, але також ідею ієрархії норм і законів, де той, хто стоїть на вищому рівні і наділений вищими повноваженнями, контролює суть специфічних законів, які приймають делеґовані уповноважені.

3. Концепція вищого закону, який визначає чинне законодавство, дуже давня. У XVIII сторіччі зазвичай її тлумачили як закон Бога, Природи або Вищого Розуму. Однак ідея чітко сформулювати вищий закон і зробити його дієвим через викладення на папері не нова, уперше її втілили в життя революційні колоністи. Фактично окремі колонії зробили перші спроби кодифікувати вищий закон з залученням широких народних верств, на відміну від звичайного законодавства. Моделлю, що відчутно вплинула на решту світу, стала федеральна конституція.

Основна відмінність між конституцією і звичайними законами нагадує відмінности між законами взагалі і їхнім застосуванням у

судах у конкретних справах: при їхньому вирішенні суддя обмежений загальними правилами, так само законотворчість обмежена загальними принципами конституції. Пояснення цих відмінностей також збігаються: судове рішення вважається справедливим, тільки коли його прийнято відповідно до чинного законодавства, так само й окремі закони вважаються справедливими, тільки коли вони не суперечать загальним принципам. І якщо ми прагнемо перешкодити судді порушувати з якихось міркувань закон, так само ми можемо перешкодити законодавчій владі порушити (заради тимчасових і невідкладних цілей) визначені загальні принципи.

Ми вже дискутували про причини такої потреби в іншому контексті.[14] Вона полягає в тому, що всі люди заради заспокоєння миттєвих потреб або через відсутність інтелекту, тобто обмеженість, схильні порушувати правила поведінки, хоч незважаючи на це, прагнуть, щоб вони були загальнообов'язкові. З огляду на обмежені здатності людського розуму наші короткочасні наміри завжди видаватимуться суттєвішими за ті, що відбудуться в майбутньому, і ми більше схилятимемося пожертвувати віддаленими перевагами заради нинішніх. Ось чому в індивідуальній і в соціяльній поведінці ми здатні наблизити міру раціональности чи послідовности під час прийняття часткових рішень, тільки підкорившись загальним принципам незалежно від миттєвих потреб. Законодавство мусить керуватися загальними принципами, на відміну від людини, оскільки воно має враховувати наслідки дій в цілому.

Законодавча влада, як і особа, неохоче вживатиме конкретних заходів задля важливої невідкладної мети, якщо це вимагатиме явного зречення формально проголошених принципів. Порушення якогось обов'язку чи обіцянки відрізняється від відвертої констатації, що за деяких умов угоду чи обіцянку можна порушити. Прийняття закону зворотної дії або надання через закон привілеїв чи покарання індивідів у своїй суті відмінне від скасування принципу, за яким це ніколи не можна зробити. І порушення з боку законодавчої влади прав власности або свободи слова для того, щоб досягнути великої мети, цілковито відрізняється від встановлення загальних умов, за яких такі права можуть порушуватися.

Формулювання умов, за яких такі дії законодавчої влади вважаються законними, можуть мати позитивний ефект, навіть якщо

законодавча влада сама буде змушена сформулювати їх, так само як суддя мав би сформулювати принципи, за якими діє. Але це, очевидно, принесе більше користи, якщо інша інстанція матиме владу змінити загальні принципи, особливо, коли процедуру для неї розтягнуто, що створює можливість для об'єктивного впливу і дозволить побачити цю зміну у властивому світлі. При цьому не має значення, чи конституційні положення, чи владні органи покликані закладати загальні принципи управління; вони наділені компетенцією тільки щодо цього аспекту, а не щодо ухвалення конкретних законів.[15]

Вислів "звернення від п'яних людей до тверезих", який часто використовується в цьому контексті, наголошує тільки на одному аспекті набагато ширшої проблеми, і легковажністю формулювання, можливо, радше завуальовує, ніж прояснює вагомість поставлених питань. Проблема не просто в тому, щоб дати час для охолодження пристрастей, хоча інколи це може бути дуже важливо, а в тому, щоби взяти до уваги загальну неспроможність людини чітко усвідомлювати всі ймовірні наслідки конкретних заходів і залежність її від загальних правил або принципів у пристосуванні індивідуальних рішень до взаємопов'язаної цілості. "Люди не можуть зважати на свої інтереси так ефективно, як загальне і суворе дотримання норм справедливости".[16]

Навряд чи треба вказувати на те, що конституційна система не передбачає повного обмеження людських прагнень, а тільки підкорення проміжної мети задля далекосяжної. Насправді це означає обмеження засобів, доступних тимчасовій більшості, для досягнення якоїсь мети відповідно до загальних принципів, що заздалегідь заклала інша більшість на тривалий період. Інакше кажучи, це означає, що згода підкоритися волі тимчасової більшости щодо окремих проблем ґрунтується на розумінні, що ця більшість буде твердо дотримуватися ще загальніших принципів, що заздалегідь заклала ще універсальніша інституція.

Цей розподіл повноважень передбачає більше, ніж може здаватися на перший погляд. Мається на увазі визнання з якоїсь причини обмежень влади і надання переваги випробуваним принципам над рішеннями *ad hoc*; до того ж це передбачає, що ієрархія норм не обов'язково закінчується з чітким встановленням положень конституційного закону. Як сили, що керують індивідуальним розумом, сили, створені для суспільного ладу, є багаторівневим явищем; і навіть конституції спираються (або принаймі припускається, що так є) на визначеній узгодженості із ще

суттєвішими принципами – принципами, які, можливо, ніколи не мали чіткого формулювання, але які сприяють згоді і передують конституції та писаним базовим законам. З того, що ми навчилися свідомо творити закони, зовсім не випливає, що всі закони людські інституції створили свідомо.[17] Радше група людей, об'єднаних спільними переконаннями, може сформувати суспільство, здатне до створення законів. Завдяки цим переконанням можливі дискусії і формування спільної думки, а чітко сформульовані правила набувають сили закону.[18]

Це означає, що жодна особа чи група осіб не має повної свободи нав'язувати іншим будь-які закони на власний розсуд. Протилежні ідеї, що лежать в основі концепції суверенітету Гоббса[19] (і які породжують законодавчий позитивізм), виникають із фальшивого раціоналізму, який ґрунтується на автономній і самодетерміністичній причині й ігнорує те, що всі раціональні думки виходять за рамки нераціональної структури віри та інституцій. Конституціялізм означає, що вся влада базується на усвідомленні того, що її будуть застосовувати відповідно до загальноприйнятих принципів, згідно з якими особи, наділені владою, обираються через те, що всі переконані в їхній здатності робити тільки те, що правильно, а не тому, що все, щоб вони не зробили, уважатиметься правильним. Це ґрунтується на розумінні влади не як фізичного явища, а як стану думки, що примушує людей підкорятися.[20]

Тільки демагог може назвати "недемократичними" ті обмеження, які накладають на владу тимчасової більшости довготермінові рішення та загальні принципи, що їх дотримуються люди. Ці обмеження відразу задумувалися для того, щоб захистити людей від тих, хто наділений владою, і вони стали єдиними засобами, завдяки яким люди можуть визначити загальний характер того ладу, при якому вони житимуть. Неминуче, що прийнявши загальні принципи, люди матимуть зв'язані руки у вирішенні конкретних проблем, тому що тільки стримування від заходів, які вони не хочуть випробовувати на собі, може застерегти членів більшости (які можуть опинитися в меншості) від їх прийняття. Зобов'язання стосовно довготермінових принципів дає людям більше контролю над загальною природою політичного ладу, ніж коли б його характер визначали винятково послідовні рішення конкретних проблем. Вільному суспільству, звичайно, потрібні постійні засоби, які б обмежували повноваження уряду незалежно від специфіки якогось моменту. І Конституція, яку нова американська на-

ція дала сама собі, стала не тільки реґулятором походження влади, але й конституцією свободи, конституцією, яка покликана захистити індивіда від будь-якого свавільного примусу.

4. Одинадцять років від Декларації незалежности до встановлення федеральної Конституції були для тринадцяти нових штатів періодом експериментування із принципами конституціялізму. У деякому сенсі ці окремі конституції штатів свідчать красномовніше, ніж остаточна Конституція, що об'єктом конституціялізму стало обмеження будь-якої урядової влади. Передусім це стосується відомої позиції стосовно непорушности прав особистости, що зафіксовано в окремих конституційних положеннях або в Біллю про права.[21] Хоча чимало їх було просто підтвердженням прав, що фактично мали колоністи[22] і що, як вони гадали, їм надавалися назавжди, а багато інших формулювалося необдумано, із посиланням на суперечливі тогочасні проблеми, ці права чітко демонструють, що саме конституційна форма правління означала для американців. Вони передбачили більшість принципів, які пізніше надихнули федеральну Конституцію.[23] Суть цих принципів знайшла чітке формулювання в біллю про права, який передував конституції Массачусетсу 1780 року: уряд повинен бути "урядом законів, а не людей".[24]

Білль про права штату Вірґінія, найвідоміший із цих біллів, що його прийнято перед Декларацією про незалежність і створено на зразок англійських і колоніяльних прецедентів, значною мірою слугував прототипом не тільки для схожих документів інших штатів, але й для французької Декларації прав людей і громадян 1789 року, а отже, для всіх европейських документів такого типу.[25] Нині практично кожен знає суть і основні положення біллів про права різних американських штатів.[26] Деякі з цих положень, хоча і є часом випадкові, заслуговують на згадку про них, зокрема положення про заборону зворотної дії законів, яке згадується у біллях про права чотирьох штатів, чи про "пожиттєву ренту і монополії," що записано двічі.[27] Також важливо, що принцип розподілу влади[28] у деяких конституціях сформульовано дуже категорично, щоправда, на практиці він більше порушувався, ніж дотримувався. Інша повторювана особливість, яка видається теперішнім читачам просто реторичною галасливою рекламою, але для людини того часу мала істотну вагу, це звернення до "фундаментальних принципів вільного правління", яке

містять деякі конституції,[29] і постійне нагадування, що "часта повторюваність фундаментальних принципів абсолютно необхідна для збереження благословенности свободи".[30]

Щоправда, велика кількість цих проґресивних принципів зосталася тільки теорією, а державна законодавча влада незабаром почала претендувати на всемогутність так само, як це робив британський парламент. "Відповідно до більшости революційних конституцій законодавча влада справді ставала всемогутньою, а виконавча влада – слабкою. Майже всі ці документи надають їхнім творцям практично необмежену владу. У шести конституціях не було нічого, щоб заборонити законодавчій владі редагувати конституцію звичайним законотворчим процесом".[31] Навіть там, де існувала така заборона, законодавча влада часто свавільно іґнорувала текст конституції, а особливо ті неписані права громадян, які ці конституції мали б захищати. Проте вироблення чітких ґарантій від таких зловживань вимагало трохи часу. Головний урок періоду Конфедерації полягав у тому, що навіть прийняття конституції само собою не міняє суть справи, якщо не забезпечено чітких механізмів її впровадження в життя.[32]

5. Важливо, що американська Конституція стала результатом творчої дії, уперше в сучасній історії люди вільно сформулювали Закон, під керівництвом якого вони бажали б жити. Самі американці добре усвідомлювали унікальний характер свого задуму, і фактично, ними керував дух раціоналізму, прагнення творити свідомо і праґматично, тобто, це ближче до того, що ми називаємо "французькою традицією", аніж "британською".[33] Таке ставлення часто підсилював загальний вплив традиції і надмірна гордість за те, що нову інституцію американці створили власними силами. Така гордість має більше підстав, ніж у багатьох інших ситуаціях, однак вона не цілком виправдана. Дивовижно, наскільки кінцева структура Конституції відрізнялася від її задуму, наскільки результат виявився залежним від історичної випадковости і від пристосування успадкованих принципів до нової ситуації. Новели, які містить федеральна Конституція, випливають із застосування традиційних принципів до конкретних проблем або є наслідком нечіткого сприйняття загальних ідей.

Коли Федеральний з'їзд, призначений "достосувати конституцію федерального уряду до потреб Сполучених Штатів", зібрався у Філадельфії у травні 1787 року, лідери федерального руху вия-

вили, що вони стоять перед двома проблемами. Кожен погоджувався, що повноваження конфедерації недостатні і вимагають розширення, однак найважливішим спірним питанням залишалося обмеження повноважень уряду як такого; крім того, вагомим мотивом у пошуку реформи було прагнення стримати необґрунтовані претензії державної законодавчої влади на розширення своїх повноважень.[34] Досвід першого десятиріччя незалежности тільки частково змістив наголос із проблеми захисту від свавілля уряду на проблему утворення єдиного дієвого федерального уряду. Але це теж стало новим підґрунтям для підозр у зловживанні повноваженнями з боку державних законодавців. Навряд чи було передбачено, що вирішення першої проблеми повинне дати відповідь і на друге питання, тобто, що передача деяких істотних повноважень до центрального уряду із залишенням решти в компетенції окремих штатів, повинна також суттєво обмежити діяльність уряду. За словами Медісона, "виникла ідея, що проблема із забезпеченням ґарантій індивідуальних прав і проблема надання відповідних повноважень для національного уряду за своєю суттю дуже близькі, оскільки сильний національний уряд може бути противагою державній законодавчій владі з її непомірно широкими повноваженнями".[35] Отже, було зроблено велике відкриття, про яке лорд Ектон пізніше сказав: "З усіх перевірок на демократію федералізм виявився найпродуктивнішим і найпридатнішим... Федеральна система обмежує і стримує верховну владу за допомогою її розподілу і через передачу урядові визначених прав. Це єдиний метод стримування не тільки більшости, але і влади всіх людей, бо закладає найміцнішу основу для другої палати, яка забезпечує істотні ґарантії свободи в кожній істинній демократії".[36]

Не завжди зрозуміло, чому розподіл повноважень між різними гілками влади зменшує будь-яку владу. Причина не тільки в тому, що окремі гілки влади через взаємні заздрощі не будуть допускати перевищення повноважень один одним. Важливіше те, що конкретні види примусу вимагають спільного і скоординованого використання різних повноважень або застосування декількох засобів, і якщо ці засоби знаходяться в різних руках, важко здійснити той примус. Найвідомішою ілюстрацією цього є форми економічного управління, які ефективні тільки тоді, коли владні органи, що провадять його, можуть також контролювати рух людей і товарів через кордони своєї території. Якщо таким орга-

нам бракує повноважень, хоч вони і наділені владою контролювати внутрішні процеси, то така виконавча структура не може провадити політики, яка вимагає спільного використання одного й іншого. Тому Федеральний уряд у суті своїй є урядом з обмеженими повноваженнями.[37]

Інша важлива особливість Конституції – її розділ, який містить ґарантії індивідуальних прав. Включення Білля про права в Конституцію мало як своїх прихильників, так і опонентів. Противником такого включення був А. Гамільтон, який у *Федералісті* зазначив: "[Законопроекти про права] не тільки непотрібні у запропонованій конституції, але й навіть небезпечні. Вони мали б містити багато винятків до ще не наданих повноважень, і саме тому стали б добрим приводом для того, щоб претендувати на більше, ніж було надано. Для чого проголошувати, що щось не можна робити, якщо на це немає повноважень? Чому, зокрема, треба казати, що не можна обмежувати свободу преси, коли не надано жодних повноважень для цих дій? Я не стверджуватиму, що таке положення надаватиме повноваження реґулювати дії; але, очевидно, що воно стане для людей, схильних до узурпації, підставою для того, щоб домагатися такої влади. Вони могли б твердити, що конституцію не можна звинувачувати в абсурдності прийняття заходів проти перевищення ще ненаданої влади і що положення про заборону обмеження свободи преси вже десь передбачає узаконення в національному уряді права видавати відповідні норми стосовно цього. Це може стати поштовхом до численних спроб змінити доктрину конструктивних повноважень через безпідставне захоплення біллями про права".[38]

Основний арґумент "проти" ґрунтувався на тому, що Конституція призначена захищати індивідуальні права значно ширше, ніж будь-який інший документ, що дає їх вичерпний перелік. Цей перелік можна інтерпретувати й так, ніби решту прав взагалі не захищено.[39] Досвід показав, що існували вагомі причини для побоювань, що жоден білль про права не здатний повністю визначити всіх прав, які містяться у "загальних принципах, спільних для наших інституцій",[40] і виділяючи деякі з них, ми даємо підстави вважати, що інші права не захищені. З іншого боку, згодом виявилося, що Конституція обмежувала урядові повноваження, які могли б використовуватися для порушення індивідуальних прав, коли б не мали спеціяльних ґарантій захисту; і якщо вже деякі права згадано в тексті Конституції, то додання повнішого пере-

ліку могло б бути тільки корисним. "Білль про права", як пізніше згадувалося, "є важливим (і може бути необхідним) щоразу, коли він уточнює ті повноваження, які народ номінально надав урядові. Це стало реальним підґрунтям для всіх біллів про права в метрополії, в колоніяльних конституціях і законах, у державних конституціях". "Білль став на захисті прав від несправедливого і гнітючого керівництва групи людей".[41]

На противагу цій небезпеці, що особливо відчутна нині, було висунуто продуману умову (у Дев'ятій Поправці): "Перелік конкретних прав у цій Конституції не можна тлумачити як заперечення або зневажання інших, із яких користають люди," – застороґа, значення якої згодом цілком забули.[42]

Варто було б принаймні стисло згадати й іншу ознаку американської Конституції, аби не виявилося, що захоплення, яке поборники свободи завжди відчували до Конституції,[43] неминуче поширюється також і на цей аспект, оскільки він є продуктом тієї ж традиції. Доктрина поділу влади сприяла утворенню президентської республіки, у якій президент отримує свої повноваження безпосередньо від людей, а тому він може належати не до тієї партії, що формує законодавчу владу. Далі ми побачимо, що інтерпретація доктрини, на якій базуються ці угоди, аж ніяк не випливає з тієї мети, якій вона служить. Важко побачити доцільність установлення цієї специфічної перешкоди для ефективности виконавчої влади, але можна добре відчути, що інші переваги американської Конституції могли б мати більшу користь, якщо б вони не об'єднувалися за тією специфічною ознакою.

6. Якщо ми вважаємо, що метою Конституції було значною мірою обмежити законодавчу владу, то, очевидно, за цих умов обмеження впроваджувалися б так, як і інші закони, а саме через судові органи. То ж не дивно, що ретельний історик вважає, що "судовий нагляд зовсім не є американським винаходом, є такий же старий, як і сам конституційний закон, бо без нього неможливо встановити конституційну форму правління".[44] Зважаючи на характер руху, який породив писану конституцію, дійсно, було б дивно, якби хтось заперечував потребу в судах, що були б здатні оголосити закони неконституційними.[45] Важливо, принаймні, те, що для деяких авторів проєкту Конституції судовий нагляд був настільки необхідним й самоочевидним елементом конституції, що, коли виникла потреба захищати свою кон-

цепцію вже в перших обговореннях під час її прийняття, вони були настільки переконливими,[46] що це рішення Верховного Суду стало законом держави. До того часу такий підхід уже застосовували суди окремих штатів щодо місцевих конституцій (у кількох випадках навіть перед прийняттям федеральної Конституції),[47] хоча жодна з них цього не передбачала безпосередньо, однак було очевидно, що федеральні суди повинні мати таку ж силу, коли це стосувалося федеральної Конституції. Справа Мербурі проти Медісона, у якій головний суддя Маршалл встановив відомий свій принцип, знана ще й із того, як майстерно суддя зумів, підсумовуючи все, дати правильне тлумачення Конституції.[48]

Дехто зазначав, що упродовж п'ятдесяти чотирьох років після того рішення Верховний Суд так і не знайшов достатньої причини, щоб підтвердити цю владу. Але зауважу, що відповідну владу часто використовували суди штатів і таке звинувачення було б справедливим тільки в тому разі, коли можна було б показати, що Верховний Суд не використовував її там, де це варто було б зробити.[49] Крім того, поза всякими сумнівами, що саме в цей період цілісна доктрина Конституції, на якій базується судовий нагляд, досягла свого найбільшого розвитку. Упродовж цих років з'явилася унікальна література про законодавчі ґарантії індивідуальної свободи, що заслуговує на окреме місце в історії свободи після великих англійських дебатів XVII-XVIII сторіч. Внесок Джеймса Вільсона, Джона Маршалла, Джозефа Сторі, Джеймса Кента і Данієля Вебстера заслуговує на докладніший виклад й уважне висвітлення. Пізніша реакція на їхні доктрини дещо затьмарила ту справді велику роль, яку мала ця ґенерація адвокатів на еволюцію американських політичних традицій.[50]

Розглянемо тут тільки одну лінію розвитку конституційної доктрини цього періоду. Це ще раз переконує, що конституційна система, яка ґрунтувалася на поділі влади, чітко розмежовувала закони у вузькому сенсі слова й інші закони законодавчої влади, які не мають загального характеру. В обговореннях того періоду ми постійно знаходимо посилання на концепцію "загальних законів, сформульованих унаслідок обдумувань, без жодного впливу обурення і без знання того, на кого вони діятимуть".[51] Часто темою обговорень ставали питання небажаності "спеціяльних", відмінних від "загальних", актів.[52] Судові рішення також наголошували, що закони, у вузькому сенсі цього слова, повинні бути "загальними громадськими законами, які однаково обов'язкові для кожного члена суспільства за схожих обставин".[53] Постійно

робилися різні спроби, щоб записати цю відмінність у конституції штатів,[54] допоки її не стали розглядати як одне з головних обмежень законодавства. Ці факти, а також чітка заборона законів зворотної дії (деякою мірою необґрунтовано обмежених стосовно кримінального права ранішим рішенням Верховного Суду)[55] демонструють, як у федеральній Конституції було визначено конституційні норми для контролю за незалежним законодавством.

7. Коли в середині сторіччя Верховний Суд знову визнав за можливе підтвердити свої повноваження стосовно розгляду конституційности законів, які прийняв Конґрес, визнання цих повноважень навряд чи хтось ставив під сумнів. Ця проблема стала радше одним із самостійних за своєю суттю обмежень, які Конституція або конституційні принципи наклали на законодавство. Деякий час судові рішення вільно апелювали до "сутнісної природи всіх вільних урядів" і "фундаментальних принципів цивілізації". Але поступово, із зростанням впливу ідеалу популярної верховної влади, трапилося те, чого боялися опоненти чіткого переліку захищених прав: стало визнаною доктриною, що суди не мають права "оголосити закон недійсним тільки через те, що, на їхню думку, це суперечить *духу*, який, як дехто вважає, пронизує конституцію, *але не виражений у словах*".[56] Суть Дев'ятої Поправки забули, і здається, з тих пір вона залишилася в забутті.[57]

Прив'язані до чітких положень Конституції, судді Верховного Суду другої половини нинішнього сторіччя виявили, що вони знаходяться в дещо особливій позиції, зіткнувшись з таким використанням законодавчої влади, що його, як вони відчували, Конституція мала б уникати, але якого вона явно не забороняла. Фактично, вони позбавили себе тієї зброї, яку передбачала Чотирнадцята Поправка. Заборона, що "жоден штат не створить чи прийме будь-який закон, який обмежить привілеї або недоторканість громадян Сполучених Штатів", через рішення Суду впродовж п'яти років "була недійсна".[58] Але продовження того ж пункту, що "жоден Штат не може позбавити особу життя, свободи або власности задля дотримання передбаченого в законі процесу; ані відмовити будь-якій особі в межах своєї юрисдикції в рівному захисті законів", непередбачено набуло істотної ваги.

Положення цієї поправки "задля дотримання процесу" повторює (з очевидним посиланням на державне законодавство) те, що вже забезпечила П'ята Поправка і стверджували конституції де-

кількох штатів. Загалом Верховний Суд інтерпретував раніше положення відповідно до того, що було первинним значенням фрази "задля дотримання процесу і втілення закону". Але в останній чверті цього сторіччя, коли, з одного боку, утвердилася доктрина, що тільки буква Конституції могла б підтвердити, що закон, проголошений в Суді, неконституційний, і коли, з іншого боку, усе частіше законодавство, здавалося, суперечило духові Конституції, Верховний Суд схопився за останню соломинку й інтерпретував цю процедуру як самостійне правило. Пункти "задля дотримання процесу" П'ятої і Чотирнадцятої Поправок були єдиними в Конституції, у яких згадувалося про власність. Упродовж наступних п'ятдесяти років вони стали тим підґрунтям, на якому Суд збудував структуру закону не тільки стосовно індивідуальних свобод, але й стосовно урядового контролю за економічним життям, у тому числі й за використанням поліцейської сили і збором податків.[59]

Наслідки цього особливого й деякою мірою випадкового історичного розвитку не дали достатніх уроків для того, щоб уникнути інших заплутаних проблем сучасного американського конституційного законодавства. Небагато знайдеться тих, хто вважатиме ситуацію, що склалася, задовільною. При невизначеності своїх повноважень Суд неминуче стоїть перед необхідністю вирішувати те, чи цілі, для яких законодавча влада використовувала свої повноваження, були бажані, замість того, щоб виносити рішення, чи не вийшов якийсь закон за специфічні повноваження, що їх надано законодавчій владі, і чи не порушило законодавство загальних принципів, писаних і неписаних, які мала б підтримувати Конституція. Постала проблема, чи цілі, заради яких застосовано повноваження, "прийнятні"[60] або, іншими словами, чи справді потреба виправдовувала використання конкретних повноважень, які в інших ситуаціях були б невиправданими. Суд, очевидно, переступив властиві йому судові функції і привласнив собі функції, що були прерогативою законодавчої влади. Урешті-решт, це призвело до конфліктів із громадською думкою і виконавчою владою, через які частково потерпіли повноваження Суду.

8. Хоча для більшости американців це добре знана недавня історія, ми не можемо упустити тут кульмінаційного моменту боротьби між виконавчою владою і Верховним Судом, який ще за часів Рузвельта та антисудової кампанії прогресистів під керів-

ництвом старшого Ля Фоллетта був постійною фігурою американської політичної сцени. Особливого значення набув конфлікт 1937 року, бо спонукав Суд відступити від крайньої позиції, призвівши до повторного підтвердження основних принципів американської традиції.

У пік найсуворішої сучасної економічної депресії президентом Америки став один із тих екстраординарних фігур, про які Вальтер Бейджегет, колись написав: "Це геніяльна людина із привабливим голосом та обмеженим розумом, яка промовляє з пафосом, стверджуючи, що конкретне нововведення є добрим саме собою, а навіть більше, що воно чи не найкраще з усіх речей й основа всіх інших благ".[61] Цілковито переконаний у тому, що він найкраще знає те, що необхідно, Франклін Д. Рузвельт уважав, що функцією демократії в часи кризи є дати безмежену владу людині, якій довіряють, навіть за умови, що це означало б "викувати нові засоби влади, які в чиїхось руках могли б стати небезпечними".[62]

Згідно з цією думкою будь-які засоби вважалися леґітимними, якщо передбачали досягнення бажаних цілей. Така ситуація неминуче мала б викликати гострі суперечності з Верховним Судом, що вже пів сторіччя звик оцінювати законодавство мірками "прийнятности". Отож у своєму найпоказовішому рішенні, коли Суд одностайно відхилив Національний закон відновлення адміністрації, він не тільки позбавив країну погано продуманого заходу, але й діяв у межах конституційних прав. З того часу нечисленна консервативна більшість Суду продовжувала анульовувати, щоправда, на дещо сумнівних підставах, один за одним й інші законопроекти президента, поки він не переконався, що його єдиний шанс втілити ці заходи – обмежити повноваження Суду або змінити його склад. Боротьба, яка дійшла до критичної межі, увійшла в історію як "Біль про склад Суду". Спроба переобрання президента безпрецедентною більшістю 1936 року, що достатньо підсилило його ж позицію для реалізації цього проєкту, також, здається, переконала Суд у тому, що програма президента мала широке схвалення. Унаслідок цього, коли Суд відійшов від крайньої позиції і, змінивши деякі з основних своїх пунктів, відмовився від використання відповідної процесуальної статті як спеціяльного обмеження законодавства, Президента було позбавлено його найсильніших арґументів. Зрештою, його заходи цілковито провалилися в Сенаті, де пропрезидентська партія утримувала переважну більшість, і престиж Рузвельта постраждав від серйозного удару в той момент, коли досяг вершин популярности.

Доповідь сенатської Юридичної Комісії, у якій йшлося саме про цей епізод, блискуче підтвердила традиційну роль суду, дозволивши зробити належний висновок, що стосується мого дослідження, про внесок Америки в утвердження ідеалів конституційної свободи. Варто процитувати тільки декілька характерних уривків із того документу. Викладення принципів починається з того, що збереження американської конституційної системи проголошується "незмірно важливішим..., ніж невідкладне прийняття будь-якого законодавства, яким би вигідним воно не було". Документ має на меті "утверджувати та увічнювати панування і владу закону, на відміну від влади людини, і в цьому знову проглядаються принципи, на яких ґрунтується Конституція Сполучених Штатів". І далі в ньому йдеться: "Якщо суд останньої інстанції примусити реаґувати на викликаний із політичних причин настрій поточного моменту, тоді такий Суд, зрештою, буде залежати від тиску громадської думки, що склалася на цей момент і яка може керуватися почуттям натовпу, несумісного зі спокійним послідовним обговоренням... У всіх документах і вчинках великих державних діячів навряд чи можна знайти кращу і надійнішу філософію вільного правління, ніж у рішеннях Верховного Суду, коли розглядати глобальні проблеми вільного уряду стосовно людських прав".[63]

Ніколи ще законодавча влада не пошановувала так той сам Суд, який обмежив її владу. У Сполучених Штатах жоден із тих, хто пам'ятає цю подію, не сумнівається в тому, що це стало відбиттям настроїв більшости населення.[64]

9. Окрім американського експерименту в галузі конституціялізму, я не знаю жодної іншої конституції, яка б діяла хоч половину з цього часу. Це неймовірно вдалий експеримент, що триває й донині, намагаючись формувати владу по-новому. Однак ми не повинні вважати його таким, що досягнув найбільших здобутків у цій галузі. З огляду на головні ознаки американської Конституції, так рано викристалізувався етап розуміння суті конституції і так мало використовувалися повноваження стосовно внесення поправок для об'єднання в одному писаному документі отриманих висновків, що часто ненаписані частини Конституції повчальніші, ніж її текст. З погляду завдань цього дослідження, загальні принципи, які лежать в її основі, важливіші, ніж будь-які з її специфічних ознак.

Найважливіше, що Сполучені Штати проголосили, що в основі законодавчої влади лежать загальні норми; що вона повинна розв'язувати специфічні проблеми так, щоб основний принцип зберігався і в інших ситуаціях; і якщо проголошено принцип, якого досі дотримувалися, хоч, можливо, він ніколи не був чітко сформульований, законодавча влада зобов'язана підтвердити це і пройти докладно розроблений процес для встановлення того, чи дійсно змінилися основні переконання людей. Судовий нагляд не є абсолютною перешкодою для змін, і найбільше, що він може зробити, – це затримати процес і змусити орган, який створює конституцію, зректися принципу, який є предметом суперечки, або знову підтвердити його.

Практика, що здійснює уряд, для обмеження невідкладної мети з допомогою загальних принципів частково є попередженням деяких перекосів; для цього судовий нагляд вимагає додаткових ґарантій – нормального застосування чогось на зразок референдуму, звернення до людей, щоб вирішити питання загального принципу. До того ж уряд, який може застосувати примус щодо конкретного громадянина тільки відповідно до раніше встановлених постійних загальних норм, але не заради конкретної невідкладної мети, не сумісний із будь-якими економічними порядками. Якщо застосування примусу можуть обумовлювати тільки загальні норми, то уряд не зможе вирішити конкретних завдань. Щоправда, "позбавлений усієї своєї лушпини, лібералізм є конституціялізмом, – "урядом законів, а не людини",[65] – якщо "лібералізмом" ми вважатимемо те, що досі розуміли у Сполучених Штатах у часи боротьби Верховного Суду 1937 року, коли "лібералізм" захисників Суду критикували як спосіб мислення меншости.[66] Саме так американці змогли відстояти свободу, захищаючи свою Конституцію. Згодом ми побачимо, як на європейському континенті на початку XIX сторіччя ліберальний рух, що його надихнув американський взірець, прийшов до розуміння своєї основної мети – утвердження конституціялізму і влади закону.

Розділ тринадцятий

Лібералізм і адміністрація: правова держава ("Rechtsstaat")

Як можна визначити обмеження стосовно верховної влади, якщо неможливо сформулювати загальне щастя, яке вона повинна розглядати і яке має бути її метою? Чи правителі повинні бути батьками народу, якщо така велика загроза перетворення їх у деспотів?

Ґ. Г. фон Берґ

1. У середині XVIII сторіччя в більшості країн европейського континенту за два сторіччя влади абсолютизму практично було знищено традиції свободи. Хоча деякі теоретики пропонували й розвивали власні концепції природних законів, проте основний поштовх до відродження прийшов з іншого боку Ла-Маншу. І щойно виріс новий рух, він стикнувся із ситуацією, відмінною від тієї, що існувала в цей час в Америці чи сотнею років раніше в Англії.

Цим новим чинником стала сильна централізована адміністративна машина, яку збудував абсолютизм на основі групи професійних адміністраторів, що стали головними керманичами народу. Ця бюрократія набагато більше дбала про добробут і задоволення потреб народу, ніж це чинив чи сподівався чинити лімітований уряд англосаксонського світу. Отже, на ранній стадії свого розвитку континентальні ліберали стикнулися із проблемами, які в Англії та в Сполучених Штатах Америки з'явилися набагато пізніше, причому настільки поступово, що не було особливих підстав для систематичних дискусій із цього приводу.

Із самого початку головною метою руху було встановлення влади закону, яка б заперечувала деспотичну владу. Не тільки інтерпретатори англійських інституцій на чолі з Монтеск'є виступали за владу закону, уважаючи її суттю свободи, а й навіть

Руссо, що став головним натхненником протилежної традиції, уважав, що "велика проблема в політиці, яку я порівнюю із квадратурою круга в геометрії, у тому, щоб знайти форму правління, яка встановлює закон над людиною".[1] Його суперечливе поняття "загального прагнення" також спричинилося до важливих розробок у концепції влади закону. Ця загальність мала б полягати не тільки в об'єднанні всіх у спільних прагненнях, але й у намірах: "Коли я говорю, що об'єкт законів завжди загальний, я маю на увазі, що закон завжди розглядає предмет в абстрактному оточенні й абстрактних діях і ніколи, – як окрему конкретну людину чи дію. Наприклад, закон може ґарантувати надання привілеїв, але він не повинен називати осіб, які скористаються ними: закон може створити декілька станів громадян і навіть визначити ті риси, які нададуть можливість вступити в кожний стан, але він не повинен називати тих осіб, які зможуть скористатися цим правом; він може встановити королівський уряд з успадкуванням престолу, але він не повинен вибирати короля або призначати королівську сім'ю; одним словом, будь-що, що стосується вказівки на індивіда, стоїть поза сферою законодавства".[2]

2. Усі вітали Революцію 1789 року. На гадку приходить незабутня фраза історика Мішле, яку наведемо тут: "L'avènement de la loi".[3] А. В. Дікей згодом написав: "Бастилія була зовнішнім видимим символом беззаконня влади. Її падіння відразу ж відчули, і відчули реально, бо незабаром було проголошено решті Європи про владу закону, яка вже існувала в Англії".[4] Знаменита "Déclaration des droits de l'homme et du citoyen" з її ґарантіями індивідуальних прав і відстоюванням принципу розподілу влади, що вона розглядала як суттєву складову будь-якої конституції, мала на меті започаткувати безумовне панування закону.[5] Тому перші спроби в царині конституціялізму позначені старанністю і часто навіть педантичністю во ім'я докладного сформулювання основних концепцій панування закону.[6]

Як би сильно ідеал влади закону не надихав на початках революції,[7] сумнівно, чи це дійсно сприяло її проґресові. Здобуття перемоги ідеалу народного суверенітету, так само, як і ідеалу влади закону (щоправда, трохи згодом), спричинилося до того, що їх незабаром відкинули на задній план. Було важко примиритися з тим, що виникло відразу ж після цієї перемоги.[8] Сумнівно, чи яка-небудь насильницька революція сприяє збільшенню поваги до закону. Лафает міг закликати до "панування закону"

на противагу "пануванню палиці", але це було намарно. Загальні наслідки "революційного духу", можливо, найкраще відображено у словах головного автора французького цивільного кодексу, коли він представляв його законодавчій владі: "Це палке рішення насильно жертвувати всіма правами заради революційної мети і більше не допускати будь-яких інших міркувань, що відрізняються від невизначенго і мінливого поняття, що його вимагають державні інтереси".[9]

Вирішальним чинником, який звів нанівець усі зусилля Революції стосовно розширення індивідуальної свободи, стало переконання, що відколи влада опинилася в руках народу, усі ґарантії супроти зловживань цієї влади стали непотрібними. Ця думка передбачала, що здобутки демократії будуть автоматично перешкоджати свавіллю влади. Однак вибрані представники народу незабаром значно більше почали турбуватися про те, щоб виконавчі органи повністю підкорялися їхній меті, ніж аби кожен індивід був захищений від виконавчої влади. Хоча великою мірою Французьку Революцію надихнули американці, вона ніколи не досягла того, що стало головним американським здобутком — конституції, яка б поклала початок владі законодавства.[10] А навіть більше, від самого початку Революції основні принципи рівности перед законом перебували під загрозою нових вимог предтеч сучасного соціялізму, які проголошували *égalite dé fait* замість просто *égalité de droit.*

3. Єдиним, до чого не дійшли руки Революції і що, як добре показав Токвілль,[11] пережило всю мінливість наступних десятиріч, були повноваження виконавчої влади. Дійсно, крайні тлумачення принципу розподілу влади, як це було у Франції, сприяли розширенню повноважень адміністрації. Її використовували значною мірою для того, щоб захистити виконавчу владу від будь-яких наступів судів і таким чином радше розширити, ніж обмежити повноваження держави.

Наполеонівський режим, який утвердився після Революції, неминуче сприяв посиленню влади адміністративної машини, а не ґарантуванню свободи індивіда. Супроти цієї тенденції гасло свободи в рамках закону, яке ще раз прозвучало протягом короткого існування Липневої Монархії, могло б розраховувати на якийсь успіх.[12] Республіка залишала мало простору для будь-яких систематичних спроб захистити індивіда від свавільних по-

вноважень виконавчої влади. Фактично, саме ситуація, яка панувала у Франції упродовж майже всього XIX сторіччя, значною мірою дала "адміністративному праву" ту недоречну назву, яку воно так довго зберігає в англосаксонському світі.

Справді, усередині адміністративної машини поступово розвиваються нові сили, які все більше і більше перебирають функції обмеження дискреційної влади адміністративних структур. Державна Рада (Conseil d'Etat), спочатку створена тільки для того, щоб ґарантувати правильність впровадження постанов законодавчої влади, у новітній період розвинулася так, що (як недавно на свій подив виявили англосаксонські вчені)[13] вона надає громадянинові більший захист від дискреційних дій виконавчої влади, ніж це існує в сучасній Англії. Французькі розробки привернули до себе набагато більше уваги, ніж схожа тогочасна еволюція в Німеччині. Тут спадковість монархічних інституцій ніколи не допускала наївної впевненості в автоматичній ефективності демократичного управління, яка тільки б заплутувала проблему. Систематичне обговорення питань, отже, виробило докладну теорію адміністративного управління, яка (хоча її практичний політичний зміст був недовговічний) глибоко вплинула на континентальну юридичну думку[14]. І хоча на противагу цій німецькій формі влади закону висунуто нові юридичні теорії, які відтоді завоювали світ і всюди підірвали владу закону, важливо знати про неї трохи більше.

4. Зважаючи на репутацію Пруссіїї XIX сторіччя, читач може здивуватися, дізнавшись, що німецький рух за утвердження влади закону було започатковано саме в цій країні[15]. Багато в чому, однак, влада освіченого деспотизму XVIII сторіччя була дивовижно сучасною, і сказати б, майже ліберальною, якщо це стосувалося юридичних та адміністративних принципів. Аж ніяк не безглуздо звучало з уст Фрідріха II проголошення себе першим служителем держави[16]. Цю традицію, яка йшла переважно від великих теоретиків природних законів і частково із західних джерел, упродовж другої половини XVIII сторіччя підтримав завдяки своїм моральним і юридичним теоріям філософ Іммануїл Кант.

Німецькі письменники зазвичай ставлять теорію Канта в точці відліку на шляху до майбутньої *Правової держави* (*Rechtsstaat*). Можливо, це й перебільшує оригінальність його юридичної філософії[17], однак він, безперечно, надав тим ідеям форму, у якій вони досягли найбільшого поширення в Німеччині. Насправді ж

його головним внеском є загальна теорія моральности, яка розглядає принцип влади закону як окремий додаток до загальнішого принципу. Його знаменитий "категоричний імператив", правило для кожної людини "завжди чинити так, щоб максима її поведінки могла завдяки її волі стати універсальним законом",[18] є в суті своїй проникненням в царину етики базової ідеї, що лежить в основі влади закону. Це правило, як і верховенство закону, передбачає тільки один критерій, до якого мають пристосуватися конкретні норми для того, щоб бути справедливими.[19] Саме завдяки необхідності загального й абстрактного характеру всіх правил, якщо ними керуються вільні індивіди, концепція підтверджує важливість підготувати ґрунт для законодавчого розвитку.

Тут не місце для вичерпного тлумачення впливу кантівської філософії на конституційний розвиток.[20] Ми тільки принагідно згадаємо надзвичайне есе молодого Вільгельма фон Гумбольдта *Сфера та обов'язок уряду*,[21] автор, роз'яснюючи кантіянський погляд, не тільки ввів в обіг часто використовувану фразу "беззаперечність юридичної свободи", але й став представником крайньої позиції; він не тільки обмежив усі примусові дії держави виконанням заздалегідь проголошених загальних законів, але й оголосив дотримання законів *єдиною* законною функцією держави. Усе це не обов'язково мала б передбачити концепція індивідуальної свободи, що залишає відкритим питання про те, які інші непримусові функції може виконувати держава. Саме завдяки Гумбольдтові ці різні концепції часто плутали пізніші захисники *Rechtsstaat*.

5. З-поміж прусських юридичних розробок XVIII сторіччя дві стали настільки важливими, що ми повинні розглянути їх ретельніше. Одна з них – ефективна ініціятива Фрідріха II – його цивільний кодекс 1751 року,[22] що почав рух за кодифікацію всіх законів. Цей рух швидко розгорнувся й досяг своїх найвідоміших результатів у Наполеонівських кодексах 1800-1810. Його варто розглядати як один із найважливіших аспектів у прагненні встановити владу закону на Континенті. Значною мірою саме він визначив загальний характер і напрям того поступу, що його досягнули, принаймні теоретично, безвідносно до того рівня, на якому знаходяться, країни загального права.

Навіть найбездоганніше складений кодекс законів, звичайно, не ґарантує тієї впевнености, яку вимагає влада закону, і не

викликає заміни глибоко вкоріненої традиції. Це, однак, не виключає того, що, здається, уже існує, принаймні, на перший погляд, а саме – конфлікту між ідеалом влади закону і юридичною практикою. Юридична практика, у межах якої суддя реально творить закон, не повинна перевищувати тієї сфери, що закріплена за системою кодифікованого закону. Але очевидне визнання того, що юрисдикція, як і законодавство, є джерелом закону (згідно з еволюційною теорією, яка лежить в основі британської традиції), породжує стирання відмінностей між творенням і застосуванням закону. Чи така поціновувана гнучкість загального закону, яка доти сприяє еволюції влади закону, доки є визнаним політичним ідеалом, може також означати менший опір тим тенденціям, які руйнують її, як тільки зникає пильність, що допомагає зберегти життя свободи?

Безсумнівно, що намагання кодифікувати владу закону сприяли чіткому формулюванню деяких загальних принципів, що лежать в її основі. Найважливішим результатом цього було формальне визнання принципу "nullum crimen, nulla poena sine lege",[23] який спершу увійшов в австрійський кримінальний кодекс 1787 року,[24] згодом у французьку Декларацію прав людини, а нині втілений у більшості кодексів Континенту.

Помітний внесок Пруссії у XVIII сторіччі в реалізацію влади закону, однак, стосується сфери контролю за громадською адміністрацією. Тоді, коли у Франції буквальне втілення ідеї розподілу влади призвело до звільнення виконавчої влади від судового нагляду, прусський розвиток проходив у зворотному напрямі. Напрямний ідеал, який глибоко вплинув на ліберальний рух XIX сторіччя, полягав у тому, що здійснення виконавчої влади над особою або власністю громадянина мало бути предметом судового нагляду. Найдалекосяжніший експеримент у цій сфері – закон 1797 року, який стосувався нових східних провінцій Пруссії, але був задуманий як модель для загального наслідування, – зайшов так далеко, що всі суперечки між виконавчою владою і приватною сферою громадян підпали під юрисдикцію простих судів.[25] Це стало однією з головних тем для обговорення стосовно *Rechtsstaat* протягом наступних вісімдесяти років.

6. Саме на цій основі на початку XIX сторіччя почала систематично розвиватися теоретична концепція правової держави,[26] яка разом з ідеалом конституціялізму стала головною метою но-

вого ліберального руху.[27] Чи то через те, що з часом, коли почався німецький рух, американський прецедент був більше відомий і зрозуміліший, ніж під час Французької Революції, чи через те, що німецький розвиток, який проходив радше в рамках структури конституційної монархії, ніж республіки, був менше схильний до ілюзії про те, що із приходом демократії проблеми вирішаться автоматично, але обмеження всього правління конституцією і, зокрема, обмеження виконавчої діяльности законом, що передбачав правові санкції, накладені через суд, стало центральною метою ліберального руху.

Німецькі теоретики того часу відверто виступали проти "адміністративної юрисдикції" у тому сенсі, у якому цей термін досі побутував у Франції, тобто проти квазісудових органів усередині адміністративних структур, які були покликані радше слідкувати за дотриманням закону, ніж захищати свободу індивіда. Поширилася доктрина, яку виразив один із керівників південнонімецького суду і яка базувалася на тому, що "щоразу, коли постає питання, чи дотримано індивідуальних прав, чи їх порушила офіційна влада, справу повинен вирішувати звичайний суд".[28] Коли Франкфуртський парламент 1848 року намагався створити конституцію для всієї Німеччини, було додано пункт, за яким скасовано все "адміністративне правосуддя" (як тоді розуміли), а всі порушення приватних прав мали перейти на розгляд звичайних судів.[29]

Проте сподівання, що утвердження конституційної монархії в окремих німецьких державах повинно сприяти ефективному втіленню ідеалу влади закону, незабаром виявилися марними. Нові конституції мало зробили в тому напрямі, і незабаром виявилося, що, хоча і "затверджено конституцію з ідеалами *Rechtsstaat*, однак і далі існувала поліцейська держава. Хто мав стати захисником громадського закону і його індивідуалістичного принципу фундаментальних прав? Ніхто інший, як та сама адміністрація, від чиєї експансії й активности мали б захищати ті основні закони".[30] Фактично, саме упродовж наступних двадцяти років, коли Пруссія здобула репутацію поліційної держави, у прусському парламенті відбувалися великі баталії щодо принципу *Rechtsstaat*[31] і було запропоновано остаточне вирішення проблеми. Принаймні протягом деякого часу у північній Німеччині існував ідеал, за яким нагляд за законністю дій адміністрації доручали звичайним судам. Цю концепцію *Rechtsstaat*, що пізніше було названо про-

сто концепцією "законности",[32] незабаром витіснила інша концепція, яку обґрунтовав в основному дослідник англійської адміністративної практики Рудольф фон Ґнейст.[33]

7. Маємо аж дві різні причини, аби наполягати на доконечності розмежування звичайного правосуддя й адміністративно-судового нагляду. Хоча обидві інституції сприяли остаточному утвердженню системи виконавчих судів у Німеччині (і тому так їх часто плутають), вони передбачають цілком різні, а навіть несумісні цілі, а тому потребують чіткого розрізнення.

Один з арґументів полягає в тому, що проблеми, які торкаються суперечок стосовно адміністративних актів, вимагають знання галузей закону, а також адміністративної сфери, у якій навряд чи орієнтується звичайний суддя, вишколений у громадянському або кримінальному праві. Це сильний і, можливо, остаточний арґумент, але він аж ніяк не на користь більшого розподілу повноважень між судами для громадянських справ і тими, які вирішують адміністративні суперечки, ніж це часто існує між судами, предметом розгляду яких є громадянське, торговельне і кримінальне право. Відокремлення адміністративних судів від звичайних має сенс тільки тоді, коли вони зможуть зоставатися незалежними від уряду, так як і звичайні, і займатися тільки адмініструванням закону, тобто застосуванням основної частини чинних на той час норм.

Адміністративні суди можуть знадобитися й у зовсім іншій сфері, у якій суперечки про законність адміністративного вчинку не можна визнати справжньою суттю закону, оскільки вони завжди торкатимуться проблем урядової політики або доцільности. Суди, які засновано спеціяльно для цього, завжди захищатимуть інтереси якогось уряду і не зможуть бути повністю незалежними: вони будуть елементом адміністративного апарату із принаймні виконавчим керівником на чолі. Їхньою метою буде не так захист індивіда від втручань у його приватну сферу урядових установ, а радше нагляд за тим, щоб це не відбувалося супроти намірів та інструкцій уряду. Вони будуть радше винаходом для ґарантування того, щоб контрольовані установи втілювали волю уряду (як і волю законодавчої влади), ніж стануть засобом захисту індивіда.

Виявити цю чітку відмінність між завданнями можна тільки там, де існує комплекс докладних юридичних норм для керування та обмеження дії адміністрації. Ця відмінність неминуче сти-

рається, якщо виконавчі суди створюються в той час, коли формулювання таких норм стає метою, до якої прагне законодавча і судова системи. У такій ситуації одним з обов'язкових завдань цих судів буде обґрунтувати законність тих норм, що досі існували тільки як внутрішні правила адміністрації; при реалізації цього завдання дуже важко відрізнити ті внутрішні правила, які мають загальний характер, і ті, які виражають тільки тимчасову мету поточної політики.

Саме така ситуація існувала в Німеччині в 1860-70-х рр., коли намагалися остаточно впровадити у практику виплеканий упродовж тривалого часу ідеал *Rechtsstaat*. Арґументом, який зруйнував так довго підтримувану концепцію "законности", слугувало те, що було б нереально покласти на звичайних, спеціяльно не вишколених суддів завдання розглядати заплутані справи, які виникають із суперечок над адміністративними актами. Унаслідок цього було створено нові автономні виконавчі суди, які мали б бути цілком незалежними і займатися винятково питаннями закону. Усі сподівалися, що згодом вони будуть здійснювати суворий судовий контроль за всією адміністративною діяльністю. Для людей, які створили цю систему, особливо для її головного архітектора Рудольфа фон Ґнейста і для більшости пізніших німецьких адміністративних правників, ця система автономних адміністративних судів стала останнім кроком до *Rechtsstaat*, очевидним досягненням влади закону.[34] І те, що залишалася велика кількість викрутів, які реально перетворювалися на свавільні адміністративні рішення, уважалося тільки незначним і тимчасовим недоліком, що його неминуче породили тодішні умови. Ці люди гадали, що якщо адміністративний апарат покликаний функціонувати й далі, то він мусить мати широку свободу дій доти, допоки не буде складено точного переліку правил його діяльности.

І хоч організаційне заснування незалежних адміністративних судів здавалося завершальною стадією інституційної угоди, розробленої для забезпечення влади закону, проте найважче завдання було ще попереду. Прикріплення апарату судового контролю за непохитною й могутньою бюрократичною машиною могло би бути ефективним тільки в тому разі, якщо б законотворчість розвивалася в такому ж дусі, як було започатковано всю систему. Насправді ж завершення формування структури, задуманої для того, щоб втілити ідеал влади закону, було деякою мірою відмовою від цього ідеалу. Із впровадженням цього "винаходу"

почалися великі зміни в інтелектуальних віяннях; від концепції лібералізму з *Rechtsstaat* як від головної мети відмовилися. Саме в 1870-80-х рр., коли система адміністративних судів у Німеччині (а також у Франції) сформувалася остаточно, почав набирати силу новий рух у напрямі до державного соціялізму і держави суспільного добробуту. Виявилося, що німці не готові реалізувати концепцію обмеженого уряду, яку розробили нові інституції, щоб поступовою законотворчістю сприяти зникненню дискреційної влади, якою до того часу володіла адміністрація. Справді, виникла тенденція до збільшення тих викрутів у заново створеній системі через проголошене звільнення від судового нагляду дискреційних повноважень, які необхідні для нових завдань уряду.

Отже, німецьке досягнення виявилося вагомішим у теорії, ніж на практиці. Але його значення не можна недооцінювати. Німці були останнім народом, якого досягнула ліберальна хвиля перед тим, як почала слабшати. Але вони були одними з тих, хто найсистематичніше досліджував і класифікував увесь досвід Заходу, свідомо застосовуючи його уроки до проблем сучасної адміністративної системи. Концепція *Rechtsstaat*, яку розвинули німці, стала прямим наслідком застосування старого ідеалу влади закону, згідно з нею було докладно розроблено адміністративний апарат; і це сталося набагато швидше, ніж монарх або законодавча влада почали вважатися головним обмежувальним чинником.[35] Навіть якщо б нові німецькі концепції ніколи не пустили міцного коріння, вони завжди будуть репрезентувати останню стадію в безперервному розвитку, бо виявилися краще пристосованими до потреб нашого часу, ніж багато пізніших інституцій. Оскільки саме влада професійного адміністратора є тепер головною загрозою індивідуальній свободі, інституції, розвинені в Німеччині для утримування її під контролем, заслуговують прискіпливої уваги.

8. Однією із причин того, чому ці німецькі здобутки зосталися поза увагою, було те, що ближче до кінця останнього сторіччя обставини, які існували в цій чи в іншій країні на Континенті, засвідчили сильний контраст між теорією і практикою. У принципі було визнано ідеал влади закону і, хоч ефективність одного важливого інституційного надбання – виконавчих судів – деякою мірою було знівельовано, це стало важливим внеском у вирішення нових проблем. Але за короткий проміжок часу, упродовж якого було здійснено ще один експеримент у розвитку нових мож-

ливостей, відродилися деякі ознаки колишніх умов; і просування до держави суспільного добробуту, яке на Континенті почали набагато раніше, ніж в Англії чи Сполучених Штатах, незабаром додало нових ознак, які заледве чи узгоджуються з ідеалом законного правління.

І от безпосередньо перед Першою світовою війною, коли політичні структури континентальних та англосаксонських країн були дуже схожими, англієць чи американець, які б спостерігали за щоденною практикою у Франції або Німеччині, мали б відчуття, що ситуація там далека від панування влади закону. Відмінності між повноваженнями і поведінкою поліції в Лондоні і в Берліні – згадаймо часто використовуваний приклад – були приблизно такими ж глибокими, як завжди. І хоча ознаки розвитку, на зразок тих, що вже були відчутні на Континенті, почали з'являтися й на Заході, кмітливий американський спостерігач наприкінці XIX сторіччя основну різницю міг би описати так: "Щоправда, у деяких випадках [навіть в Англії] службовцю [місцевого] уряду за статутом надано повноваження приймати деякі положення. Рада місцевого правління (у Великобританії) і наші комісії у справах охорони здоров'я є прикладами такої ситуації; але такі випадки є радше винятком, і більшість англосаксів відчуває, що ці повноваження свавільні за своєю суттю і не можна розширювати їх більше, ніж це необхідно".[36]

Саме в такій атмосфері, що панувала в Англії в той час, А. В. Дікей у своїй роботі, яка вже стала класичною,[37] повторно задекларував традиційну концепцію влади закону, нагадуючи раніші обговорення і протиставляючи цю атмосферу ситуації на Континенті. Картина, яку він намалював, була, однак, дещо оманлива. Почавши з визнаного і незаперечного судження, що влада закону ще не повністю панує на Континенті, і арґументуючи це тим, що адміністративний примус усе ще знаходиться поза судовим наглядом, він визначив головний критерій – можливість *звичайних* судів наглядати за адміністративними діями. Виявляється, він знав тільки французьку систему адміністративної юрисдикції (і то, напевно, не повністю)[38] і зовсім не знав німецької. Щодо французької системи, то його поважна сувора критика, можливо, і була виправдана, навіть у той час, коли Державна Рада (Conseil d'État) вже започаткувала розвиток, що, як зазначив тогочасний спостерігач, "міг би з часом успішно спричинитися до того, що всі дискреційні повноваження адміністрації... зна-

ходилися б під судовим контролем".[39] Але ця критика, безперечно, була безпідставною стосовно *принципу* німецьких адміністративних судів; уже від самого початку вони формувалися як незалежні судові органи для забезпечення тієї влади закону, про збереження якої так турбувався Дікей.

Справді, 1885 року, коли Дікей опублікував свої знамениті *Вступні лекції до вивчення конституційного законодавства*, німецькі адміністративні суди щойно набували своїх обрисів, а французька система тільки недавно отримала визначену форму. Проте "основна помилка" Дікея, "така істотна, що її важко зрозуміти або вибачити авторові такого рівня",[40] мала найнещасливіші наслідки. Справжня ідея розмежування адміністративних судів і навіть термін "адміністративне право" в Англії (і дещо менше у Сполучених Штатах) розглядалися як заперечення верховенства закону. Отже, своєю спробою виправдати владу закону, таку, як він її уявляв, Дікей насправді блокував розвиток, що мав забезпечити її збереження. Він не міг зупинити зростання в англосаксонському світі адміністративного апарату, схожого на той, що існував на Континенті. Але він спричинився до того, що інституції, які могли ефективно керувати новою бюрократичною машиною, почали занепадати.

Розділ чотирнадцятий

Ґарантії індивідуальної свободи

Через цю невелику шпарину з часом
свобода людини може зникнути зовсім.
Джон Селден

1. Настав час спробувати звести воєдино різні історичні версії й систематизовано викласти сутнісні умови свободи в рамках закону. Тривалий і болючий досвід навчив людство, що закон свободи характеризується деякими ознаками.[1] Які вони?

Передусім варто наголосити, що влада закону означає, що уряд ніколи не може примушувати індивіда, крім як дотримуватися загальновизнаного закону.[2] А тому встановлюються обмеження повноважень будь-якого уряду включно з повноваженнями законодавчих органів. Цей принцип стосується того, яким повинен бути закон і які загальні ознаки притаманні конкретним законам. Це важливо з огляду на те, що сьогодні концепцію влади закону інколи плутають із вимогою простої законности дій уряду. Влада закону, звичайно, передбачає прозору леґітимність, але цього недостатньо: якщо закон надав урядові необмежені повноваження діяти на власний розсуд, тоді всі його дії будуть леґітимні, але над ним не буде верховенства закону. Влада закону, таким чином, є чимось більшим, ніж конституціялізм: вона вимагає, щоб усі закони відповідали конкретним принципам.

З того, що влада закону є обмеженням усього законодавства, випливає, що сама собою вона не може бути законом (у тому сенсі, що закони прийняв законодавець). Конституційні положення можуть похитнути владу закону. Вони можуть також запобігти ненавмисним порушенням чинного законодавства.[3] Але верховний законодавець ніколи не може обмежити свою владу законом, оскільки він завжди здатний скасувати будь-який власноручно створений закон.[4] Верховенство закону є, таким чином, не владою конкретного закону, а владою, згідно з якою повинен утверджуватися закон, метазаконною доктриною або політичним

ідеалом.[5] Ця влада буде ефективною лише настільки, наскільки законодавці відчувають себе зв'язані нею. Згідно з демократичними принципами це означає, що владу закону не встановлено доти, доки вона не стане складовою моральної традиції спільноти, загальним ідеалом, який приймає і поділяє більшість.[6]

Саме це посилює загрозу через наполегливі напади на принцип влади закону. Небезпека наростає ще й тому, що велика кількість спроб застосувати владу закону є також усього лиш ідеалами, до яких ми тільки сподіваємося наблизитись, але яких ніколи не зможемо повністю реалізувати. Якщо ідеал влади закону стане стійким елементом громадської думки, то законодавство і виконавча влада все більше наближатимуться до нього. Але якщо його представлено як нездійсненний і навіть небажаний ідеал і люди перестають прагнути його втілення, він відразу ж зникне. Таким суспільством швидко опанує стан свавільної тиранії. Це саме те, що впродовж двох чи трьох останніх поколінь загрожувало всьому Західному світові.

Однак важливо пам'ятати, що верховенство закону обмежує уряд тільки в його примусовій діяльності.[7] Ніколи її не можна вважати винятковою функцією уряду. Навіть для того, щоб підсилити закон, уряд потребує комплекс людських і матеріяльних ресурсів, якими він повинен управляти. Існують і такі окремі сфери діяльности уряду, зокрема зовнішня політика, де проблема примусу громадян зазвичай не виникає. Варто буде ще раз повернутися до цієї відмінности між примусовою і непримусовою діяльністю уряду. При цьому важливо відзначити, що верховенство закону стосується тільки першого аспекту.

Головний засіб примусу, що є в розпорядженні уряду, – це покарання. Згідно з верховенством закону уряд може порушити захищену приватну сферу особи, тільки караючи за порушення оголошеного загального правила. Принцип "nullum crimen, nulla poena sine lege"[8] є, таким чином, найважливішим продуктом цього ідеалу. Але, на перший погляд, чітке і зрозуміле, це твердження викликає безліч труднощів, якщо ми запитаємо, а що конкретно мається на увазі під словом "закон". Звичайно, принципу не вдасться втілити, якщо в законі мовиться тільки про те, що хто не дотримується наказів офіційної особи, той буде якось покараний. Очевидно, навіть у найвільніших країнах закон передбачає такі примусові дії. Напевно, не існує країни, де б особа при деяких обставинах, зокрема, коли вона не підкорилася волі поліцмена, не уникла б покарання за "вчинок, який приносить шкоду

громадянам", за "порушення громадського порядку" або за "спротив поліції". Тому ми не зможемо повністю зрозуміти цієї вирішальної складової доктрини без розгляду всього комплексу принципів, які сукупно сприяють встановленню верховенства закону.

2. Як ми вже переконалися, ідеал верховенства закону ґрунтується на цілком визначеній концепції того, що розуміють під словом "закон", і не кожна постанова законодавчого характеру є законом у цьому сенсі.[9] У сучасній практиці "законом" зветься все, що відповідним чином прийняли законодавчі структури. Але у формальному значенні цього слова[10] тільки деякі з цих законів – сьогодні, звичайно, тільки незначна їхня частка – є самостійними (або "матеріяльними") законами, які реґулюють відносини між приватними особами або між цими особами і державою. Більшість так званих законів є радше інструкціями, які видає держава для службовців, указуючи на те, як вони повинні спрямовувати урядовий апарат і ті засоби, що є в розпорядженні цього апарату. Сьогодні завданням тієї ж законодавчої влади є спрямовувати використання цих засобів і встановлювати правила, яких повинні дотримуватися прості громадяни. Такий стан справ, незважаючи на встановлену практику, необов'язковий. Я не можу стриматися від запитання, чи не краще було б розмежовувати ці два типи рішень,[11] покладаючи на представницькі органи завдання встановлювати загальні норми і видавати накази управлінським структурам під наглядом незалежного суду; таким чином, ніхто не зможе переступити своєї межі. Хоча було б бажано, щоб обидва типи рішень знаходилися під демократичним контролем, це аж ніяк не означає, що вони мають бути в руках одного й того ж зібрання.[12]

Теперішній стан справ дещо приховує те, що, хоча урядові необхідно керувати засобами, які є в його розпорядженні (включно з діяльністю тих, кого залучено до виконання рішень уряду), це не означає, що він повинен так само керувати намірами окремих громадян. Вільне суспільство відрізняється від невільного тим, що в першому кожна особа має визнану приватну сферу, яку чітко відділено від громадської, і приватній особі не можна наказувати, але від неї очікують дотримання тих правил, які однаково стосуються всіх. Предметом гордощів вільних людей, доки вони не переступали меж відомого закону, було те, що не виникало потреби питати чийогось дозволу або підкорятися чиїмось наказам. Сумнівно, чи сьогодні хтось із нас може сказати те саме.

Загальні, абстрактні норми, тобто власне закони, у своїй суті, як ми переконалися, є довготерміновими заходами, що звернені до ще невідомих ситуацій і не містять жодних посилань на конкретні особи, місця чи об'єкти. Такі закони за своєю суттю завжди повинні бути перспективні, а не ретроспективні. Те, що так повинно бути, – загальновизнаний принцип, хоч і не завжди викладений у формі закону; це хороший приклад тих метазаконних правил, яких потрібно дотримуватися, якщо влада закону мала б залишитися ефективною.

3. Друга важлива ознака справжніх законів – це те, що вони повинні бути відомими та очевидними.[13] Важко перебільшити ту вагу, яку має очевидність закону для поступального й ефективного руху вільного суспільства. Можливо, жодний інший чинник не сприяв більше процвітанню Заходу, як відносна очевидність закону, який тут превалював.[14] Цього не може змінити навіть те, що повна очевидність закону є ідеалом, якого ми не зможемо цілковито досягнути, але до якого треба прагнути. Сьогодні стало модно применшувати той ступінь очевидности, якого досягнув закон, і нам зрозуміло, чому правники, які беруть участь у судовому процесі, схильні так робити. Вони переважно займаються справами, остаточний результат яких непевний. Але ступінь очевидности закону варто оцінювати крізь призму тих суперечок, які не ведуть до судового процесу, бо їхній результат стає реально очевидним, як тільки-но застосовуємо положення закону. Саме судові справи, які ніколи не стають предметом розгляду судів, а не ті, що виносяться на судовий розгляд, є виявом очевидности закону. Сучасна тенденція до применшення очевидности закону є частиною кампанії проти влади закону, яку ми розглянемо нижче.[15]

Істотно те, що рішення судів можна передбачити, а не те, що всі норми, які їх визначають, можна виразити вербально. Твердження, що дії судів мають узгоджуватися з нормами, які їм передували, не збігається з тим, що ці норми повинні бути чіткі, лаконічні, недвозначно сформульовані. Наполягати на останньому дійсно означає прагнути недосяжного ідеалу. Є "норми", які неможливо чітко сформулювати. Багато з них можна розуміти тільки через те, що вони зумовлюють послідовні й передбачувані рішення і відомі тим, хто ними керується, усього лиш як вияв "почуття справедливости".[16] Із психологічного погляду юридичне твердження, звичайно, не складається зі зрозумілих силогізмів,

часто головні передумови визначено нечітко.[17] Багато загальних принципів, від яких залежать висновки, у тексті закону не сформульовані відкрито, і судам необхідно їх виявляти самим. Не це, однак, є особливістю юридичного твердження. Можливо, усі узагальнення, якими ми можемо оперувати, залежать від ще вищих узагальнень, яких ми чітко не усвідомлюємо, але які, проте, керують роботою нашого розуму. І хоча ми завжди намагатимемося виявити ті найзагальніші принципи, на яких ґрунтуються наші рішення, це, можливо, буде нескінченний процес, який ніколи не матиме свого завершення.

4. Третьою ознакою справжнього закону є рівність. Вона є не менш важлива, ніж інші ознаки, але сформулювати її набагато важче. Будь-який закон повинен мати однакове застосування до всіх об'єктів (більшою мірою, ніж це перебачає загальність закону в тому сенсі, що ми визначили вище). Закон може бути досконало універсальним стосовно тільки формальних характеристик осіб, яких він стосується[18] і, крім того, забезпечувати різні положення для різних класів людей. Деякою мірою така класифікація навіть усередині групи відповідальних за свої вчинки громадян, очевидно, неминуча. Але класифікацію в абстрактних термінах завжди можна перенести в пункт, у якому, фактично, визначений клас складається тільки з окремих відомих осіб або навіть з однієї особи.[19] Треба визнати, що незважаючи на багато добрих спроб вирішити цю проблему, цілком задовільного критерію, що міг би завжди вказати нам, який вид класифікації сумісний із рівністю перед законом, не було знайдено. Часто згадуване твердження, що закон не повинен породжувати недоречної нерівности або що він не повинен дискримінувати осіб із тих причин, які не випливають із мети закону,[20] є більше ніж ухилянням від проблеми.

Хоча рівність перед законом і вважається одним з ідеалів, які вказують на напрям без кінцевого визначення мети і через те будуть завжди недосяжними, вона не є безглуздям. Ми вже згадували одну важливу ознаку, яка повинна бути обов'язковою: вибрані всередині будь-якої групи так само підтверджують законність відмінности, як і ті, що поза цією групою. На практиці важливо те, чи можемо ми передбачити, чи ні, як закон вплине на окремих людей. Ідеал рівности щодо закону націлений на однакове збільшення шансів для ще невідомих людей, але він несумісний із вигодою чи збитками, які можуть відчути конкретні люди в передбачуваний спосіб.

Інколи говорять, що, крім загального і рівного, закон, що стосується влади закону, повинен бути справедливий. Безперечно, що для того, аби бути ефективним, його має визнати справедливим більшість людей, однак сумнівно, щоб ми володіли будь-яким іншим формальним критерієм справедливости, ніж загальність і рівність, за винятком того, коли ми можемо випробувати закон (на справедливість), узгоджуючи його із ще загальнішими нормами, хоча й неписаними, але які здебільшого приймаються відразу ж після того, як тільки сформулюють. Однак доки йдеться про сумісність закону з пануванням свободи, ми не маємо іншого критерію, ніж загальність і рівність. Маємо на увазі закон, який зводиться до реґулювання стосунків між різними індивідами і не втручається в їхні приватні справи. Щоправда, такий "закон може бути поганий і несправедливий; але його загальне й абстрактне формулювання зменшує цю небезпеку до мінімуму. Захисний характер закону, його справжній *raison d'être*, треба шукати в його загальності".[21]

Навіть коли й замовчується, що загальні і рівні закони є найефективнішим захистом від порушення свободи особистости, то це переважно через традицію прихованого увільнення держави і її представників від дотримання цих законів, а також через припущення, що уряд має владу робити винятки для окремих індивідів. Ідеал влади закону вимагає, щоб держава або впроваджувала закон у життя заради інших – і це має бути тільки її монополія, – або підкорялася тому ж законові і, таким чином, була обмежена так само, як і будь-яка приватна особа.[22] Саме те, що всі норми застосовуються однаково до всіх (включно з тими, хто керує), заперечує прийняття будь-яких репресивних норм.

5. Для звичайних людей важко розмежовувати встановлення нових загальних норм і їхнє застосування щодо конкретних судових справ, якщо ці функції раніше не виконували різні особи чи органи. Принаймні цю частину доктрини розподілу влади[23] треба розглядати як інтеґральну складову влади закону. Не можна створювати норм з огляду на конкретні ситуації, ані конкретні ситуації не повинні вирішуватися будь-як, а тільки згідно із загальними постановами – хоча ці постанови, можливо, ще не сформульовані достатньо чітко, а отже, і не виявлені. Усе це вимагає незалежних суддів, які не зацікавлені в короткотермінових намірах уряду. Основне, що дві функції мають окремо релізу-

вати два скоординовані органи перед тим, як визначити, чи використовується примус в кожній окремій ситуації.

Набагато важче встановити, чи при суворому застосувані влади закону розглядати виконавчу владу (або адміністрацію) як чітко відокремлену владу, скоординовану на рівних умовах із двома іншими, чи ні. Є, звичайно, такі сфери діяльности, де адміністрація може діяти на власний розсуд. Влада закону, однак, передбачає, що ці сфери не включають владного примусу стосовно громадянина. Принцип розподілу влади не можна інтерпретувати так, що для приватних осіб адміністрація не завжди є виконавцем норм, які створила законодавча влада і застосовують незалежні суди. Така влада є повною антитезою до влади закону. Хоча в будь-якій активній системі адміністрація, безперечно, повинна мати владу, що не підконтрольна незалежним судам, але "адміністративна влада над Особою і Власністю" до них не належить. Влада закону передбачає, що виконавча влада у своїх примусових діях зв'язана постановами, які вказують не тільки, коли і де можна використовувати примус, але також, як це можна зробити. Єдиний шлях, який дає якусь ґарантію, – зробити такі її дії предметом судового нагляду.

Чи загальна законодавча влада повинна пропонувати постанови, якими обмежено адміністрацію, чи цю функцію можна делегувати іншому органові, є суттю політичної доцільности,[24] що не випливає безпосередньо із принципу влади закону, а радше з питання демократичного контролю над урядом. Доки панувати-ме принцип влади закону, доти не буде заперечень, щоб делегувати повноваження власне законодавчому органові. Очевидно, делегування місцевим законодавчим органам, наприклад, провінційним зборам або муніципальним радам, повноважень, які дозволять створювати норми закону, прийнятне з будь-якого погляду. Навіть делегування цих повноважень невиборчій структурі не варто трактувати як щось, що суперечить владі закону, доки ця структура готова оголосити ці норми перед їх застосуванням і потім зобов'язується підкорятися їм. Проблема з поширеним у наш час делегуванням прав полягає не в тому, що делегуються повноваження створювати загальні правила, норми, а в тому, що виконавчим структурам насправді надано владу застосовувати примус без правил, оскільки неможливо сформулювати загальні норми, які однозначно могли б стати підґрунтям для застосування такої влади. Те, що зветься "делегуванням повно-

важень законодавцеві", не завжди є делегуванням повноважень, які стосуються прийняття норм (часто недемократичних або політично недосконалих), а радше делегуванням повноважень, які б надавали будь-якому рішенню сили закону, аби те рішення, як і закон, що створила законодавча влада, визнавали суди.

6. Перед нами постає визначальна проблема сучасности, а саме: законодавче обмеження адміністративної дискреції (свободи дій). Саме тут маємо "шпарину, через яку може втекти свобода кожної людини".

Обговорення цієї проблеми ускладнюється плутаниною стосовно значення терміна "дискреція" ("свобода дій"). Спершу ми використовували це слово на означення повноважень суддів інтерпретувати закон. Але повноваження інтерпретувати норми закону не є дискрецією (свободою дій) в нашому розумінні. Завдання суддів – виявити підтекст, який приховано у змісті всієї системи застосованої влади закону, або при необхідності виразити загальною нормою те, що заздалегідь не мало чіткого формулювання в суді або законодавстві. Те, що інтерпретація – не єдине завдання, де суддя має дискрецію (свободу дій) у сенсі можливости діяти на власний розсуд, досягаючи специфічних конкретних цілей, є наслідком того, що його інтерпретація закону може бути і зазвичай є предметом розгляду вищого суду. Буде чи не буде рішення суду предметом перегляду іншого органу, якому необхідно знати тільки постанови й факти судової справи, є, можливо, найкращим критерієм того, чи рішення обмежено постановою, чи залишено на вільний вибір (дискрецію) суддів. Конкретна інтерпретація закону може бути предметом суперечки, яка часто перешкоджає прийти до переконливого висновку; але це не змінює того, що суперечку треба вирішувати, апелюючи до норм, а не просто через вольове рішення.

Свобода дій (дискреція) у різних (але однаково невідповідних для нас значеннях) є проблемою, яка стосується відносин між керівником і службовцем на всіх рівнях урядової ієрархії. На кожному рівні від стосунків між самостійною законодавчою владою і головами виконавчих підрозділів, а також далі до наступних ступенів бюрократичної організації виникає проблема щодо того, яку частину повноважень уряду делегувати якомусь відомству чи службовцю. Оскільки цей розподіл специфічних завдань між різними структурами відбувається за законом, то питання,

що має виконувати конкретний службовець, яку частину повноважень уряду йому дозволено використовувати, теж часто розглядається як проблема свободи дій (дискреції). Очевидно, що не всі дії уряду можна визначити через незмінні постанови і що на кожному рівні урядової ієрархії підпорядкованим структурам треба делегувати необхідну свободу дій. Доки уряд керує власними ресурсами, маємо серйозні арґументи на користь того, аби забезпечити для нього таку ж свободу дій, якої у схожих обставинах повинно вимагати будь-яке ділове керівництво. Як зазначав Дікей, "управляючи своїм власним, так би мовити, бізнесом, уряд виявить, що потребує такої свободи дій, якою обов'язково володіє кожна приватна особа, керуючи власною справою".[25] Це, можливо, і добре, що законодавчі органи часто дуже зайняті обмеженням свободи дій адміністративних структур і навіть більше, ніж потрібно, перешкоджають їхній владі. Часом це неминуче; і, можливо, варто, щоб норми закону обмежували бюрократичні організації більше, ніж цього вимагає важливість справи, оскільки вони відчувають брак тих критеріїв дієвости, які забезпечують прибутки в комерційних питаннях.[26]

Проблема дискреційної влади, оскільки вона безпосередньо впливає на владу закону, не є проблемою обмежених повноважень представників уряду, а обмежених повноважень уряду в цілому. Це проблема можливостей адміністрації взагалі. Ніхто не заперечує, що для того, аби ефективно використовувати засоби, які є в його розпорядженні, уряд повинен користуватися великою свободою дій (дискрецією). Але, повторімо, влада закону не передбачає, щоби приватний громадянин і його власність були об'єктом управління уряду чи засобом, який використовується для його мети. Тільки коли адміністрація втручається у приватну сферу громадянина, проблема дискреції набуває для нас актуальности; і принцип влади закону насправді означає, що адміністративні структури в цьому контексті не повинні посідати дискреційної влади.

Діючи в рамках закону, адміністративні структури часто застосовують свободу дій так само, як суддя застосовує свободу дій, інтерпретуючи закон. Це, однак, є дискреційна влада, яку контролює чи повинен контролювати незалежний суд від свого імени, установлюючи нагляд за суб'єктом. Це означає, що рішення має ґрунтуватися на владі закону і на тих обставинах, яких стосується закон і які відомі зацікавленим сторонам. На рішення не повинні впливати ні будь-яка спеціяльна інформація, що є в розпо-

рядженні уряду, ні миттєві наміри чи специфічне значення, яке він надає різним конкретним цілям, включно з перевагами, що можна мати від впливу на різних людей.[27]

У цей момент читач, який хоче зрозуміти, як зберегти свободу в сучасному світі, повинен бути готовий до того, щоб розглянути один тонкий нюанс закону, надзвичайну важливість якого не завжди усвідомлюють. Оскільки у всіх цивілізованих країнах існують можливості оскаржувати адміністративні рішення в судах, то часто під цим розуміють тільки одне: чи влада мала право зробити те, що вона зробила. Ми вже бачили, однак, що якщо закон підтверджує законність всіх дій конкретної структури, то дії такої структури не можна обмежувати в судовому порядку. Влада закону вимагає, щоб суд мав повноваження вирішувати, чи закон передбачає конкретну дію, яку здійснює якась структура. Іншими словами, у всіх випадках, коли адміністрація втручається у приватну сферу індивіда, суди повинні мати повноваження вирішувати не тільки те, чи конкретна дія була *infra vires*, чи *ultra vires*, але й те, чи суть адміністративного рішення була такою, як це передбачає закон. Тільки в такому разі можна перешкодити адміністративній дискреції (свободі дій).

Ця вимога, очевидно, не стосується виконавчої влади, яка намагається досягнути конкретних результатів засобами, які є в її розпорядженні.[28] Суть влади закону полягає в тому, щоби приватна особа і її власність не були засобами, якими мав би розпоряджатися уряд. Там, де примус застосовано тільки відповідно до загальних норм, виправдати кожний конкретний вияв примусу можна тільки зважаючи на цю норму. Для цього мала б існувати якась інституція, яка б реагувала тільки на ці норми, а не на тимчасові дії уряду, і яка була б уповноважена визначати не тільки те, чи інша владна структура мала право діяти так, як діяла, але й чи вимагав закон таких дій від цієї структури.

7. Відмінність, про яку зараз ідеться, часом обговорюють на основі протиставлення законодавства і політики. Якщо здефінювати належно останній термін, то суть його в тому, що примус прийнятний тільки тоді, коли він узгоджується із загальними законами, а не тоді, коли він є засобом досягнення конкретної мети поточної політики. Такий спосіб формулювання є, однак, до деякої міри оманливий, бо термін "політика" також використовують у ширшому значенні, що охоплює все законодавство. У

цьому сенсі законодавство є головний інструмент далекосяжної політики, і все, що робиться, застосовуючи закон, робиться для реалізації політики, яку було визначено заздалегідь.

Додатково заплутує ситуацію й те, що в самому законі вислів "публічна політика" зазвичай використовують для опису деяких поширених загальних принципів, які часто не є писаними правилами, хоч і достатньо зрозумілі, щоб кваліфікувати істинність конкретніших постанов.[29] Коли кажуть, що саме політика закону повинна захищати порядність, зберігати громадський порядок і не визнавати компромісів стосовно аморальних намірів, то це стосується норм, але норм, які сформульовані мовою незмінної мети уряду, ніж мовою норм поведінки. Це означає, що в межах повноважень, які надано урядові, він повинен діяти так, щоб досягнути своєї мети. Саме тому термін "політика" використовують тоді, коли вважають, що конкретизація бажаної мети суперечить концепції закону як абстрактного правила. Хоча таке міркування може пояснити практика, але, очевидно, не без ризику.

Політику закономірно протиставляють законодавству, коли вона означає прагнення уряду досягти конкретних, але завжди змінних цілей поточного моменту. Реалізація політики в цьому контексті значною мірою стосується власне адміністрації. Її завдання – спрямовувати і розподіляти ресурси, що є в розпорядженні уряду, аби заспокоїти постійно змінні потреби суспільства. Усі послуги, які уряд надає громадянам, від національного захисту до утримання доріг, від санітарних ґарантій до патрулювання вулиць, є послугами цього типу. Заради здійснення цих завдань у розпорядженні є конкретні засоби (включно й оплачена їхня обслуга), і треба постійно вирішувати поточні термінові проблеми, а також і те, якими засобами послуговуватися при цьому. Функції професійних адміністраторів, які мають справу з цими завданнями, неминуче полягають у тому, щоб поставити все, що можливо, на службу громадській меті, до чого вони прагнуть. Нині влада закону набула такої ваги саме з огляду на захист приватної особи від адміністративного механізму, який має тенденцію постійно розростатися, поглинаючи приватну сферу. Це, урешті-решт, означає, що структури, яким доручено такі спеціяльні завдання, не можуть мати жодних суверенних повноважень (ні Hoheitsrechte, *як* кажуть німці) для досягнення своєї мети, але повинні обмежити себе у спеціяльно визначених засобах.

8. При пануванні свободи вільна сфера індивіда охоплює всі дії, які не забороняє закон. Ми переконалися, що особливого захисту від порушень владних структур потребували деякі з найважливіших індивідуальних прав. Із побоюванням зазначалося, що такий чіткий перелік цих індивідуальних прав можна інтерпретувати так, що ніби тільки вони підпадають під спеціяльний захист конституції. Виявилося, що ці побоювання теж достатньо обґрунтовані. Загалом, однак, досвід підтверджує наші арґументи, що, незважаючи на неминучу недосконалість будь-якого декларування прав, воно передбачає важливий захист для таких прав, що, як відомо, завжди перебувають у небезпеці. Сьогодні ми повинні чітко усвідомлювати, що внаслідок змін у технологіях, які постійно створюють нові потенційні загрози для індивідуальної свободи, жодний список захищених прав не можна розглядати як вичерпний.[30] У добу радіо і телебачення проблема вільного доступу до інформації більше не є проблемою свободи преси. У добу, коли медикаменти або психологічні методи можна використати для впливу на дії особи, проблема вільного контролю за діями індивіда більше не є приводом для захисту від фізичних обмежень. Проблема свободи пересування набуває нового значення, коли закордонна мандрівка неможлива для тих, кому владні структури власної країни не бажають видати паспорт.

Проблема набуває особливої ваги, коли ширіться переконання, що ми, очевидно, щойно на порозі доби, у якій стрімко зростатимуть технологічні можливості управління розумом; коли влада над особистістю індивіда може потрапити до рук уряду, що, на перший погляд, здаватиметься нешкідливим, ба навіть корисним. Найбільша загроза людській свободі, напевно, усе ще попереду. Можливо, недалеко той день, коли влада, додаючи відповідні медикаменти, через наше водопостачання або якимось іншим чином зможе підбадьорити чи пригнітити, стимулювати чи паралізувати розум усього населення задля власної мети.[31] Якщо декларації прав не позбавлені змісту, то вони повинні спочатку визнати, що їхня мета – захистити індивіда від усіх суттєвих порушень його свободи і таким чином через загальне положення підтвердити, що вони захищають від втручання уряду той імунітет, яким індивіди реально володіли в минулому.

Зрештою ці законодавчі ґарантії конкретних основних прав важать не більше, ніж частина ґарантій індивідуальної свободи, яку забезпечує конституційна форма правління, і вони не можуть

дати більшого захисту від законодавчих порушень свободи, ніж сама конституція. Як ми переконалися, вони можуть тільки захищати від поспішної і непередбачуваної дії законодавчих органів, не запобігаючи ніякому придушенню прав свідомою дією верховного законодавця. Єдиною ґарантією уникнення цього є чітке усвідомлення серед громадян відповідних небезпек. Така перестороґа важлива з огляду на те, що вона утверджує у громадській свідомості значення цих індивідуальних прав і робить їх частиною політичного переконання, яке люди будуть захищати, навіть коли вони повністю не розумітимуть його значення.

9. До цього часу ґарантії індивідуальної свободи ми розглядали так, неначе вони є абсолютними правами, яких неможливо порушити. Насправді вони не більше, ніж база для нормального руху суспільства, і будь-яке відхилення вимагає спеціяльного обґрунтування. Часом треба тимчасово жертвувати навіть найсуттєвішими принципами вільного суспільства, але це тоді (і тільки тоді!), коли йдеться про збереження свободи, як наприклад, у разі війни. Існує загальноприйнята угода стосовно необхідности надзвичайних повноважень для уряду в таких ситуаціях (і ґарантій від зловживання ними).

Далі нам необхідно розглянути не епізодичну необхідність обмеження деяких громадянських свобод шляхом припинення habeas corpus чи проголошення стану облоги, а обставини, за яких індивідуальні або групові права можуть бути ситуативно порушені в інтересах громади. Про те, що навіть такі основні права, як свобода слова, можуть бути вимушено обмежені в ситуаціях "відкритої і конкретної загрози" або що уряд має застосувати своє право на націоналізацію приватної власности для примусового придбання землі, заледве чи можна сперечатися. Але якщо ми виступаємо за збереження влади закону, необхідно, щоб такими діями, які є наслідком виняткових ситуацій, керував чинний закон, аби вони не базувалися на свавільних рішеннях будь-якої владної структури, а знаходилися під наглядом незалежного суду; по-друге, необхідно не зашкодити індивідам, яких торкнулися ці дії, аби не втратити їхньої довіри до закону, а повністю компенсувати будь-які збитки, які їм нанесено внаслідок таких дій.

Де панує влада закону, завжди діє принцип "немає експропріяції без справедливої компенсації". Однак не завжди визнано, що це інтеґральний і обов'язковий елемент принципу верховенства за-

кону. Цього вимагає справедливість; але важливіше, щоб нашою головною ґарантією було те, що таке вимушене втручання у приватну сферу допускається тільки в тому разі, коли загальна вигода очевидніша, ніж збитки, завдані порушенням законних індивідуальних прав. Головна мета повної компенсації – бути обмеженням для такого втручання у приватну сферу і з'ясувати, чи конкретний намір достатньо важливий, щоби виправдати виняток із принципу, на якому ґрунтується нормальне функціонування суспільства. Беручи до уваги складність при оцінюванні часто невідчутних переваг громадської дії і загальновідому властивість досвідченого адміністратора переоцінювати важливість специфічної мети конкретного моменту, навіть бажано, щоб у сумнівних ситуаціях приватний власник завжди отримував вигоду і щоб забезпечити незмінно найвищу компенсацію без жодної можливости для відвертих зловживань. Це означає, зрештою, що суспільна користь повинна значно перевищувати втрати, якщо допущено виняток з очевидного закону.

10. Ми вже завершили перелік суттєвих ознак, які властиві верховенству закону, не торкаючись таких процесуальних ґарантій, як, наприклад, habeas corpus, суд присяжних тощо, які в англосаксонських країнах для більшости людей символізують основні засади їхньої свободи.[32] Англійські й американські читачі, можливо, вважатимуть, що я помістив віз перед конем і зосередився на другорядних особливостях, не звертаючи увагу на основне. Це було вчинено зумисно.

Я ніяк не хочу висловлюватися зневажливо про важливість цих процесуальних ґарантій. Їхнє значення для збереження свободи заледве чи можна переоцінити. Але водночас, якщо їхню важливість в цілому і визнано, то не до кінця усвідомлено, що для того, аби бути дієвими, вони передбачають прийняття верховенства закону, як тут визначено, і що без цього всі процесуальні ґарантії нічого не варті. Насправді це вияв пошани до тих процесуальних ґарантій, які дали англомовному світові можливість зберегти середньовічну концепцію влади закону над людиною. Однак це ще не означає, що свободу буде збережено, якщо не ослабне основа – віра в існування верховенства закону, яка обмежує дії всіх можновладців. Судові форми призначені забезпечувати те, що рішення будуть відповідати нормам, а не відносній бажаності конкретних результатів чи цінностей. Усі норми судо-

вої процедури, усі принципи, призначені захистити індивіда і ґарантувати неупередженість правосуддя, передбачають, що кожну суперечку між індивідами або між індивідами і державою можна вирішити, застосувавши загальний закон. Ці норми і принципи розроблено для того, щоб запанував закон, але вони безсилі захистити правосуддя там, де закон свідомо залишає вирішення окремих проблем на вільний розсуд владної структури. Тільки там, де закон вирішує, – а це означає, тільки там, де незалежні суди мають останнє слово, – процедурні ґарантії є ґарантіями свободи.

Я зосередився на основній концепції закону, якої дотримуються традиційні інституції, оскільки вважаю, що найбільшою загрозою для влади закону є переконання в тому, що його збереже дотримання зовнішніх форм судової процедури. Я не сумніваюся, а радше, хочу наголосити, що віра у верховенство закону і пошана до форм правосуддя взаємопов'язані і що жодне із цих двох чинників не буде ефективним без іншого. Але перше з цих двох понять сьогодні є під загрозою; і було б ілюзією вважати, що верховенство закону можна зберегти тільки через ретельне дотримання форм правосуддя, що само собою є однією з головних причин цієї загрози. "Суспільство не збирається рятуватися за допомогою застосування форм і норм судової процедури в тих сферах, яким вони природно не належать"[33]. Використання зовнішніх атрибутів судової форми там, де відсутні істотні умови для судового рішення, або надання влади суддям для вирішення проблем, яких не можна вирішити, застосувавши норми, можуть спричинитися ні до чого більше, як до зникнення пошани до цих суддів навіть у тих сферах, де вони її заслуговують.

Розділ п'ятнадцятий

Економічна політика і верховенство закону

Палата представників ... не може прийняти закону, якому б не підлягали самі представники, ні їхні приятелі, ні великі суспільні групи. Це завжди вважалося чи не найміцнішими узами, які через гуманну політику поєднували правителів і простих людей. Ці узи створюють між ними ту спільність інтересів і думок, прикладом якої може слугувати небагато урядів; а без цього кожен уряд перетворюється в тиранію.

Джеймс Медісон

1. Класичний арґумент на користь свободи в економічній сфері базується на загальновизнаному постулаті, що тут, як і в усіх інших сферах, повинно панувати верховенство закону. Ми не зможемо зрозуміти заперечення стосовно "втручання" уряду з уст таких людей, як Адам Сміт або Джон Стюарт Мілль, якщо не розглянемо його з погляду передумов. Позицію цих учених часто неправильно тлумачили ті, хто не був знайомий з основною концепцію; і як тільки в концепції верховенства закону з'явилися противники, в Англії й Америці постало збентеження. Свобода господарської діяльности означала свободу в рамках закону, а не відсутність дій уряду. "Перешкода" або "втручання" уряду, які у принципі заперечували ці автори, означали, отже, тільки порушення тієї приватної сфери, захищати яку покликаний універсальний принцип верховенства закону. Це не означало, що уряд ніколи не повинен займатися будь-якими економічними справами. Такі заперечення насправді означали, що існували такі види урядових заходів, яким треба перешкоджати із принципу і яких не можна виправдати будь-якими обґрунтуваннями доцільности.

Адам Сміт та його безпосередні послідовники, напевно, не сприймали б впровадження в життя звичайних норм загального права як перешкоду уряду; вони б не вживали цього терміна щодо зміни цих норм або введення через законодавчу владу нової норми закону, доки б припускали, що вона буде застосовуватися однаково до всіх людей упродовж невизначеного часу. Хоча, можливо, ці люди й не висловлювалися про це чітко, але для них "перешкода" означала, що уряд застосовує владний примус, який не є звичною реалізацією загального закону, а слугує досягненню якоїсь специфічної мети.[1] Важливим критерієм була не мета, яку ставили перед собою, а метод, який застосовували. Мабуть, не було такої мети, що її б визначали як незаконну, якщо було очевидно, що люди прагнуть її; але ці вчені заперечували метод специфічних наказів і заборон як недопустимий у вільному суспільстві. Тільки опосередковано, позбавляючи уряд деяких засобів, з допомогою яких він міг би досягнути якоїсь мети, цей принцип може позбавити уряд влади, щоб переслідувати цю мету.

Пізніше економісти понесуть чималу частку відповідальности за плутанину у цих питаннях. Справді, існують вагомі причини вважати підозрілими всі зусилля уряду в економічній сфері; ось чому, зокрема, існує сильне упередження стосовно уряду, який бере активну участь в економічній діяльності. Але ці арґументи цілковито різняться від загального арґументу на користь економічної свободи. Вони базуються на тому, що багато урядових заходів, які пропагувалися в цій сфері, буде насправді недоцільна, або через те, що ці заходи невдалі, або що їхня вартість буде більша за їх переваги. Це означає, що доки вони не суперечать верховенству закону, доти їх не можна відразу відкинути як втручання уряду, але необхідно досліджувати в кожній окремій ситуації з погляду доцільности. Звичне звернення до принципу невтручання в боротьбу проти всіх непродуманих або шкідливих заходів мало своїм наслідком розмивання основної відмінности між типами заходів, які співзвучні з вільною системою, і тими, які суперечать їй. І опоненти вільного підприємництва тільки з великою готовністю поглибили цю плутанину, наполягаючи, що бажаність або небажаність окремого заходу ніколи не може бути питанням принципу, це завжди питання доцільности.

Іншими словами, важливий саме характер, а не обсяг державної активности. Ринкова економіка, що функціонує нині, передбачає деякі види державної діяльности; існують й інші види діяль-

ности, які сприяють утвердженню ринкової економіки; і вона може співіснувати з іншими видами, але з умовою, що вони сумісні з функціонуванням ринку. Проте існують і такі види діяльности, що суперечать принципові, на якому базується вільна система, і які, отже, треба вилучити задля функціонування системи. Унаслідок цього порівняно бездіяльний уряд, який робить хибні речі, може зробити набагато більше для зруйнування ринкової економіки, ніж той, що більше переймається економічними справами, але обмежує себе діяльністю, яка сприяє пожвавленню спонтанних сил економіки.

Метою цього розділу є показати, що верховенство закону пропонує критерій, який дає нам можливість розрізняти ті заходи, які не суперечать вільній системі, і ті, які суперечать їй. Заходи першої групи надалі розглянемо з погляду їхньої доцільности. Багато з них, звичайно, будуть небажані, ба навіть шкідливі. Але ті, що суперечать вільній системі, треба відкинути, навіть якщо вони забезпечують ефективний або, можливо, єдино ефективний засіб для досягнення бажаної мети. Згодом ми пересвідчимося, що дотримання влади закону є необхідною, але все ще недостатньою умовою для задовільної роботи вільної економіки. Важливим пунктом є те, що всю примусову діяльність уряду обов'язково варто обмежити перманентними рамками закону, які дозволяють індивідові з деяким ступенем упевненості планувати майбутнє, зменшуючи людську непевність.

2. Спершу розгляньмо відмінність між примусовими заходами уряду і тими винятково службовими видами діяльности, які не передбачають примусу чи передбачають тільки у зв'язку з потребою їхнього фінансування з допомогою податків.[3] Доки уряд тільки бере на себе зобов'язання забезпечувати послуги, яких інакше б не було взагалі (зазвичай через те, що неможливо обмежити прибутки тих, хто готовий за них платити), постає єдине запитання, чи від цього прибутки вартують тих витрат. Звичайно, якщо уряд вимагатиме для себе виняткового права забезпечувати специфічними послугами, то вони втратять непримусовий характер. Загалом вільне суспільство вимагає не тільки, щоб уряд мав монополію на примус, але і щоб у всіх інших аспектах він діяв на таких самих підставах, як і будь-хто інший.

Велика частка урядової діяльности у сфері, яка стосується описаних вище обмежень, сприяє отриманню надійних знань про явища загального значення.[4] Найважливішою функцією цього

типу є забезпечення надійної й ефективної монетарної системи. Іншими, заледве чи менш важливими, функціями є встановлення стандартів ваги та мір; забезпечення інформацією, яку отримують при геодезичних вимірюваннях, реєстрація землі, статистика тощо, підтримка, якщо й не організація, освіти.

Усі ці види діяльности уряду є складовою його зусиль, спрямованих на створення сприятливої інфраструктури для індивідуальних рішень; вони забезпечують засобами, які індивіди можуть використовувати для реалізації своїх намірів. Багато інших служб, ще більше матеріяльних, потрапляють під ту ж саму категорію. Хоча уряд не повинен використовувати свого владного примусу, щоб резервувати для себе такі види діяльности, які не мають нічого спільного із впровадженням у життя загальних норм закону, принцип не порушиться при залученні уряду до всіх видів діяльности на тих самих умовах, що і при залученні громадян. Якщо в більшості сферах його діяльність і може викликати сумніви, то існують і такі сфери, у яких про бажаність дій уряду навряд чи можна сперечатися.

До цієї останньої групи належать усі ті бажані послуги, яких, очевидно, не здатне забезпечити конкурентне підприємництво, через те що вони або неможливі, або за них складно вимагати окрему плату. Такими є більшість санітарних та оздоровчих послуг, часто будівництво й утримання доріг, велика кількість зручностей, якими забезпечують муніципалітети мешканців міст. Сюди варто долучити і ті види діяльности, що їх Адам Сміт описав як "громадські роботи, які, хоча й можуть приносити користь великому суспільству, мають, однак, ту природу, що їхній прибуток не міг би відшкодувати витрат будь-якій особі чи невеликій групі індивідів"[5]. Існує й багато інших видів діяльности, у яких на законних підставах бере участь уряд, можливо, для того, щоб забезпечити секретність у військовій підготовці або щоб у деяких сферах підтримати науковий проґрес.[6] І хоча уряд у якийсь момент може виявитися найкомпетентнішим у цих сферах, це не означає, що так буде завжди, а отже, що треба надати урядові виняткові повноваження. Бажано, але в жодному разі не доконечно, залучати уряд до фактичного менеджменту в таких видах діяльности; послуги, про які йшлося вище, можна назагал забезпечити, і забезпечити ефективно, якщо всю або майже всю фінансову відповідальність покласти на уряд, а керівництво справами – на незалежні і в деякому сенсі конкурентні структури.

Існують серйозні підстави для тієї недовіри, з якою приватний бізнес сприймає будь-яке державне підприємство. Важко ґарантувати, що таким підприємством можна керувати на тих же умовах, що і приватним; і тільки тоді, коли буде дотримано цю умову, державне підприємство у своїй суті не викличе заперечень. Доки уряд використовує будь-яку примусову владу, а особливо владу оподаткування, для того, щоб допомогти своїм підприємствам, це завжди загрожує перетворити їхню позицію на справді монопольну. Щоб запобігти цьому, необхідно, щоб будь-які спеціяльні пільги включно із субсидіями, які уряд надає власним підприємствам у будь-якій сфері діяльности, стали б доступні конкурентним приватним структурам. Немає потреби наголошувати, як важко було б урядові задовольнити ці умови, а це ще додатково посилювало б загальне упередження стосовно державного підприємства. Але це не означає, що все державне підприємництво треба вилучити з вільної системи. Звичайно, його необхідно суттєво обмежувати; оскільки воно може становити справжню загрозу для свободи за умови, якщо велику частку економічної діяльности буде підпорядковано прямому управлінню держави. Але небажане є не державне підприємство само собою, а державна монополія.

3. Вільна система не заперечує всіх тих загальних інструкцій у господарській діяльності, які можна викласти у формі загальних норм, що точно описують обов'язкові умови для всіх, хто займається деяким видом діяльности. Такі норми відбивають, зокрема, усі ті інструкції, які керують технологією виробництва. Ми не торкаємося тут питання, чи такі приписи назагал розумні, знаючи, що такими вони, можливо, будуть тільки у виняткових випадках. Правила завжди обмежуватимуть простір експериментування і, таким чином, перешкоджатимуть тому, що може виявитися корисними розробками. Вони зазвичай збільшуватимуть витрати виробництва або, що майже те саме, зменшуватимуть кінцеву продуктивність. Але якщо враховувати цей вплив на собівартість і погоджуватися, що, аби досягнути мети, витрачати-таки треба, то далі всі розмови з цього приводу виявляться зайві[7]. Економіст, із підозрою поставившись до цих заходів, дотримуватиметься думки, що така упередженість стосовно них пояснюється тим, що майже завжди недооцінювано їхню повну вартість і що одну шкоду, а саме запобігання новим розробкам,

ніколи не вдасться врахувати повністю. Але якщо, наприклад, виробництво і продаж сірників з використанням фосфору з міркувань здоров'я всюди заборонені чи дозволені тільки за умови дотримання правил безпеки, або якщо назагал заборонена нічна робота, то доречність таких заходів можна оцінити, зіставляючи всі витрати з вигодою; її не можна остаточно пояснити через апелювання до загального принципу. Це справедливо стосовно більшости положень із широкої сфери реґулювання, відомої як "господарське право".

Сьогодні часто стверджують, що такі чи схожі завдання, які повсюдно визнано за відповідні функції уряду, неможливо виконувати адекватно, якщо виконавчій владі не буде надано широких повноважень діяти на власний розсуд і якщо весь примус обмежувати чинною владою закону. Не маємо причин боятися цього. Якщо закон не завжди визначає конкретні заходи, які органи влади можуть застосувати в конкретній ситуації, його можна викласти так, щоб дати можливість будь-якому справедливому судові вирішити, чи заходи, ужиті згідно із законом, відповідають тому загальному результатові, до якого прагнули. Хоча розмаїті обставини, у яких необхідно діяти органам влади, і важко передбачити, проте як треба діяти, коли тільки постане якась ситуація, можна передбачити з високим ступенем імовірности. Знищення великої рогатої худоби фермера для того, щоб зупинити поширення інфекційної хвороби, руйнування будинків, щоб запобігти поширенню вогню, заборона користуватися зараженою водоймою, охоронні заходи при транспортуванні електрики високої напруги та запровадження правил безпеки на будівництвах, безперечно, вимагають, щоб органи влади, застосовуючи загальні норми, мали деяку свободу дій (дискреційну владу). Але це не обов'язково така свобода дій, яку не обмежують загальні норми, чи така, що стоїть поза судовим наглядом.

Ми вже так звикли до заходів, які підтверджують повноваження дискреційної влади, що в нас викликає деяке здивування, що тільки тридцять років тому видатний учений адміністративного права зазначав, що "законодавчі акти у сфері здоров'я та безпеки назагал аж ніяк не показові щодо застосування дискреційної влади; навпаки, у багатьох законопроєктів такі повноваження очевидно відсутні. ... Зокрема промислове законодавство Великобританії визнало за можливе майже цілковито покластися на загальні норми (однак головно обмежені адміністративним реґу-

люванням); ... багато будівельних кодексів діють у рамках мінімальної адміністративної свободи дій, вимоги можливої стандартизації обмежують усе реґулювання. ... У цих ситуаціях міркування гнучкости поступаються вищим міркуванням незмінности індивідуальних прав, без будь-якого очевидного жертвування громадським інтересом".[8]

За цих обставин керуються загальними нормами, а не окремими пільгами, якими користає уряд у цей момент, чи будь-якими думками про становище конкретних людей. Урядова влада примусу все ще слугує загальним та позачасовим намірам, а не специфічній меті. Уряд не повинен робити жодних відмінностей між різними людьми. Дискреційна влада, з якої користає уряд, – це обмежена влада, бо урядовець повинен застосовувати поняття загальної норми. Те, що таку норму не можна застосовувати однозначно, є ознакою людської недосконалости. Проблема, тим не менше, полягає в застосуванні норми, коли незалежний суддя, який аж ніяк не причетний до волі чи оцінки уряду або більшости, що склалася на цей момент, зможе вирішити, чи виконавча влада мала право діяти, а навіть більше, чи вона вчинила згідно із законом.

Предмет нашої дискусії не має нічого спільного з тим, чи норми, які реґулюють діяльність уряду, творить уся країна, чи їх уклали демократично обрані збори. Об'єктивною є потреба, щоб деякі повноваження передати місцевому керівництву і щоб більшість із них, як наприклад, будівничі кодекси, була б тільки за формою, але ніколи за суттю, результатом рішення більшости. Важливе питання стосується знову ж таки не походження, а обмеження наданої влади. Ці заздалегідь опубліковані нормативні акти, які безпосередньо уклала виконавча влада і яких суворо дотримуються, будуть більше відповідати верховенству закону, ніж невизначена дискреційна влада, яку законодавці призначили для адміністративних органів.

Хоча завжди існувала думка, яку мотивували адміністративною доцільністю, ніби ці суворі обмеження необхідно трохи послабити, це, безперечно, не є доконечною вимогою для досягнення тієї мети, яку ми тут розглядали. Тільки тоді, як владу закону порушено задля іншої мети, відчувається, що її дотримання більше не домінує над міркуваннями ефективности дій адміністрації.

4. Тут варто було б повернутися до тих урядових заходів, які верховенство закону заперечує у своїй суті, оскільки їх можна

досягнути не тільки через запровадження загальних норм, а й через свавільну дискримінацію окремих осіб. Найважливіші з-поміж них – це рішення стосовно того, кому дозволено забезпечувати різноманітними послугами або зручностями, за якими цінами чи в якій кількості; іншими словами, стосовно тих заходів, розроблених для підтримки різноманітних видів торгівлі і контролю за нею, умов продажу і кількости того, що вироблено чи продано.

Оскільки ми розглядаємо можливість займатися різними видами діяльности, наш принцип не обов'язково заперечує можливої доцільности (у деяких випадках) отримувати дозвіл на деяку діяльність тим, хто володіє кваліфікацією і має відповідне посвідчення. Обмеження примусу через впровадження загальних норм передбачає, однак, те, що будь-хто, хто володіє цими кваліфікаціями, має законне право вимагати такий дозвіл і що його надання повинне залежати тільки від дотримання тих умов, які містить загальна норма, а не від будь-яких специфічних обставин (як, наприклад, "місцева потреба"), які визначає дискреційна влада, що проводить ліцензування. Навіть потреба в такому управлінні здебільшого могла би, можливо, здатися зайвою, якби тільки забороняти людям претендувати на кваліфікації, якими вони не володіють, тобто застосовувати загальні норми для запобігання шахрайству та обману. Для цього захист конкретних звань або титулів у професійних сферах цілком міг би бути достатнім (очевидно, що навіть у медичній практиці таке рішення було би краще, ніж вимога ліцензії). Але, мабуть, незаперечно те, що іноді, зокрема коли йдеться про продаж отрути або вогнепальної зброї, і бажано, і не викликає заперечень те, що тільки особам, які відповідають деяким інтелектуальним і моральним якостям, можна дозволити займатися такою торгівлею. Доки кожний, хто володіє необхідною кваліфікацією, має право провадити відповідну діяльність і при необхідності може вимагати, щоб його позов розглянув незалежний суд, а рішення останнього – набули силу, основний принцип не порушиться.[9]

Є кілька причин уважати, що будь-яке пряме втручання уряду в регулювання цін несумісне з функціонуванням вільної системи, незалежно від того, чи уряд дійсно фіксує ціни, чи тільки встановлює норми, за якими визначаються ціни. Передусім неможливо фіксувати ціни відповідно до постійних правил, які ефективно керуватимуть виробництвом. Відповідні ціни залежать від

обставин, які постійно змінюються, і повинні весь час пристосовуватися до них. З іншого боку, ціни, нефіксовані відкрито, а визначені нормою закону (наприклад, те, що вони повинні стосуватися деякої вартости), не будуть однакові для всіх торговців і через це стримуватимуть функціонування ринку. Ще важливіше те, що коли ціни будуть різнитися від тих, які повинні сформуватися у вільному ринку, то попит не дорівнюватиме пропозиції, і якщо б ефективно управляти цінами, то треба було б знайти такий метод вирішення, який би реґулював, кому дозволено купувати або продавати. Це обов'язково здійснювалося б дискреційно і мало б складатися *з* рішень *ad hoc*, які були б різні для різних осіб при надзвичайно довільній інтерпретації. Як часто підтверджує досвід, реґулювання цін може бути ефективне тільки в разі кількісного реґулювання, тобто з допомогою рішень влади стосовно того, скільком окремим особам або фірмам дозволено купувати чи продавати. Це реґулювання варто здійснювати, якщо необхідно, на власний розсуд, і визначати не нормативно, а за рішенням влади за умов відносної важливости конкретної мети.

Отже, вільна система заперечує цінове й кількісне реґулювання не через економічну вигоду, якій ці заходи суперечать і яка переважає, а через те, що цей вид реґулювання не можна застосовувати нормативно, бо за своєю справжньою природою він здійснюється дискреційно і свавільно. Надати владі такі повноваження насправді означає дати їй повноваження свавільно визначати те, що треба виробляти, кому і для кого.

5. Кажучи точніше, існує дві причини, чому цінове та кількісне реґулювання несумісне з вільною системою; перша – це те, що таке реґулювання свавільне за своєю суттю, а друга – що його неможливо здійснювати таким чином, щоб дозволити ринкові належно функціонувати. Вільна система може пристосуватися до майже будь-якого набору даних, до майже будь-якої загальної заборони чи реґулювання, доки функціонує механізм пристосування. І переважно саме зміни в цінах спричинюються до необхідного пристосування. Це означає, що для того, щоб вільна система функціонувала належним чином, не достатньо, щоб норми закону, за якими вона діє, були загальними нормами, але їхній зміст має бути таким, щоб ринок працював добре. Те, що будь-яка система працюватиме задовільно, якщо примус обмежений загальними нормами, не є арґументом на користь вільної систе-

ми, арґументом слугує те, що тільки при цьому таким нормам можна надати форми, яка дасть їй можливість працювати. Якщо має існувати ефективне реґулювання різних форм ринкової діяльности, то треба задовольнити деякі мінімальні вимоги; найважливішими з яких є, як ми пересвідчилися, запобігання насильству та ошуканству, захист власности та обов'язкове виконання контрактів, визнання рівних прав усіх індивідів стосовно виробництва в будь-якій кількості та продажу за будь-яку, вигідну для них, ціну. Навіть якщо б були задоволені ці основні умови, дієвість системи все ще залежатиме від конкретної суті норм. Але якщо цих умов не буде дотримано, то уряд змушений прямими наказами досягати те, що могло б бути досягнуто з допомогою індивідуальних рішень, які б відповідали рухові цін.

Відношення між характером законного ладу та функціонуванням ринкової системи вивчене мало, і більшість робіт із цієї галузі написали люди, які були радше критиками ринкової системи,[10] ніж її прибічниками. Останні зазвичай вдовольнялися тим, що встановлювали мінімальні вимоги для функціонування ринку, які ми щойно згадали. Загальне утвердження цих умов, однак, ставить майже стільки ж запитань, як і дає відповідей. Наскільки добре функціонуватиме ринок, залежить від характеру конкретних правил. Рішення покладатися на добровільні контракти як на головний інструмент для організації стосунків між індивідами не визначає, яким має бути конкретний зміст закону чи контракту, і визнання права приватної власности не вказує, яким точно повинен бути зміст цього права для того, щоб ринковий механізм запрацював настільки ефективно і вигідно, як це можливо. Хоча принцип приватної власности породжує порівняно небагато проблем, коли розглядати змінні речі, він порушує одну надзвичайно важку проблему, коли справа стосується власности на землю. Вплив, породжений використанням землі, на сусідню територію, вочевидь, абсолютно застерігає від надання власникові необмеженої влади використовувати власність або зловживати нею на власний розсуд.

Але, хоч і можна шкодувати, що економісти загалом мало займалися вирішенням цих проблем, для цього були вагомі причини. Загальні міркування про характер соціяльного ладу не можуть зробити більше, ніж таке саме декларування загальних принципів, яких повинні дотримуватися при законному ладі. Застосування в деталях цих загальних принципів повинно значною мірою

опиратися на досвід та поступову еволюцію. Це передбачає розгляд конкретних ситуацій, що є радше сферою правників, ніж економістів. У всякому разі, можливо, саме тому, що завдання поступового покращення нашої юридичної системи для того, щоб зробити її придатною для безперешкодної роботи в умовах конкуренції, – це повільний процес, воно мало приваблювало тих, хто шукає вихід своїй творчій уяві і палає бажанням складати плани дальшого розвитку.

6. Існує ще одне питання, яке ми повинні розглянути ретельніше. З часів Герберта Спенсера[11] стало звично обговорювати аспекти нашої проблеми під гаслом "свободи контракту". Упродовж якогось часу цей погляд відігравав важливу роль в американській юрисдикції.[12] Дійсно, є сенс у тому, що свобода контракту – важлива частина свободи особистости. Але ця фраза також викликає багато непорозумінь. Насамперед питання не в тому, які контракти дозволено укладати індивідам, а радше які контракти стимулюватиме держава. Жодна сучасна держава не намагалася стимулювати виконання всіх контрактів, і навіть небажано, щоб вона зобов'язувалася це робити. Держава не стимулює ризикованих контрактів, тих, що укладені із кримінальними або аморальними намірами, що лімітують свободу торгівлі чи постійно обмежують працю людини, або навіть деяких контрактів щодо здійснення специфічної діяльности.

Свобода контракту, як і свобода в інших сферах, дійсно означає, що допустимість конкретної дії залежить тільки від загальних норм, а не від спеціяльного дозволу влади. Це означає, що чинність та юридична сила контракту повинні залежати тільки від тих загальних, рівних та відомих норм, які визначають усі інші законні права, а не від урядової структури, що затвердила його зміст. Це не виключає того, що закон визнаватиме тільки ті контракти, які задовольнятимуть деякі загальні умови або норми, що видала держава для інтерпретації тих контрактів, які доповнюватимуть чітко погоджені умови. Існування таких визнаних стандартних форм, які вважатимуться частиною угоди, якщо не зазначено інших умов, часто значно полегшує приватні ділові стосунки.

Складність питання в тому, чи закон повинен завжди передбачати обов'язки, які випливають з угоди, що можуть суперечити намірам обох сторін, як, наприклад, у разі відповідальности

при нещасних випадках на виробництві, що сталися через чиюсь недбалість. Але навіть це, можливо, більше стосується доцільности, ніж принципу. Обов'язковість виконання контрактів є інструментальним засобом, яким нас забезпечує закон, і саме закон має визначати, які будуть наслідки від укладання контракту. Доки ці наслідки можна передбачати, виходячи із загальних норм, доки індивід зоставатиметься вільним, щоб використовувати доступні типи контрактів для своїх власних намірів, доти будуть дотримані істотні умови верховенства закону.

7. Важливі обсяг і різновиди урядової діяльности, яка, принаймні за своєю суттю, не суперечить вільній системі. Старі формули laissez faire (*невтручання уряду у справи приватних осіб, особливо у приватний бізнес і торгівлю.* – Прим. перекл.) не забезпечують нас відповідним критерієм у розрізненні того, що прийнятне і що недопустиме у вільній системі. Маємо достатньо можливостей для експериментування й удосконалення всередині тієї перманентної законодавчої структури, яка дозволяє вільному суспільству діяти найефективніше. У жодному разі ми не можемо бути певні, що знайдено найкращі домовленості або інституції, які зобов'яжуть ринкову економіку працювати настільки вигідно, наскільки це можливо. Справді, після того, як було встановлено суттєві умови вільної системи, усі дальші інституційні вдосконалення обов'язково мали б бути повільні та поступові. Але безперервне нагромадження багатства й технологічних знань, що забезпечує така система, постійно пропонуватиме нові шляхи, якими уряд міг би надавати послуги своїм громадянам і перетворювати такі можливості в розряд здійсненних.

Чому ж тоді відчуваємо такий сильний тиск, спрямований на зняття обмежень у діяльності уряду, які було встановлено для захисту індивідуальної свободи? І якщо так багато можливостей для вдосконалення в рамках верховенства закону, чому реформатори так постійно намагаються її ослабити і підірвати? Відповідь тут така: упродовж останніх декількох поколінь з'явилися деякі нові політичні цілі, яких не можна досягнути в рамках верховенства закону. Уряд, який не може використовувати примус, окрім як при впровадженні загальних норм, не має влади, щоб досягати часткових цілей, які вимагають засобів, відмінних від тих, що відкрито довірені в його розпорядження, зокрема, не може визначати матеріяльної позиції конкретних людей або запрова-

джувати розподільну чи "соціяльну" справедливість. Для того, щоб досягнути такої мети, йому необхідно провадити політику, яку найкраще описує, – оскільки слово "планування" дуже неоднозначне – французьке слово *dirigisme* (теорія і практика державно-монополістичного регулювання у Франції. – Прим. перекл.), тобто, політику, що визначає, для яких специфічних намірів використовуються конкретні засоби.

Це, однак, саме те, чого уряд, обмежений верховенством закону, не може робити. Якщо уряд намагається визначати, яку позицію мають займати окремі особи, то він повинен взяти на себе відповідальність визначати також і напрям індивідуальних зусиль. Немає необхідности повторювати тут причини, які визначають, чому, коли уряд ставиться до різних людей однаково, результати будуть неоднакові, або чому, коли уряд дозволяє людям використовувати, як їм заманеться, ті можливості та засоби, що є в їхньому розпорядженні, наслідки для індивідів буде важко передбачити. Обмеження, які влада закону накладає на уряд, таким чином, відкидають усі ті заходи, які були б необхідні для ґарантування того, що індивідів буде винагороджено не відповідно до того значення, яке їхні послуги мають для їхніх співгромадян, а радше за іншими критеріями цінностей чи заслуг, тобто, іншими словами, ці обмеження перешкоджають функціонуванню розподільної, на противагу до обмінної, справедливости. Розподільна справедливість передбачає, що центральна влада розподіляє всі ресурси, аби мати змогу наказувати людям, що робити і які цілі переслідувати. Там, де розподільна справедливість стає метою, рішення стосовно дій індивіда не є продуктом застосування загальних норм, а приймається відповідно до специфічної мети і уявлень влади, яка здійснює планування. Як ми переконалися, коли думка суспільства визначає те, що повинні отримати різні люди, то та ж сама структура повинна також вирішувати, що вони повинні робити.

Цей конфлікт між ідеалом свободи і бажанням "виправити" розподіл прибутків так, щоб зробити його "справедливішим", зазвичай непомітний. Але ті, хто дотримується розподільної справедливости, на практиці щокрок відчують перешкоди через верховенство закону. Їм необхідно (з огляду на справжню суть їхньої мети) надавати перевагу дискримінаційним та свавільним методам. Але, оскільки вони зазвичай не усвідомлюють, що їхня мета і влада закону у своїй суті несумісні, починаються викрути

або в окремих ситуаціях й іґнорування принципу, проти якого загалом вони нічого не мають. Остаточним результатом їхніх зусиль обов'язково буде не модифікація панівного ладу, а повна відмова від нього і його заміна зовсім іншою системою – командною економікою.

Хоча, безперечно, така система централізованого планування не буде ефективніша від тієї, що ґрунтується на засадах вільного ринку, однак справедливо, що тілька система із центральним керуванням могла би забезпечувати різним індивідам на моральних засадах те, що, як хтось уважає, вони заслужили. У рамках, установлених панівним принципом верховенства закону, можна багато реалізувати, аби зробити роботу ринку ефективнішою та надійнішою; але внаслідок цих обмежень ніколи не можна досягнути того, що сучасники трактують як розподільну справедливість. Нам ще треба буде дослідити проблеми, які з'явилися в найважливіших галузях сучасної політики внаслідок панування розподільної справедливости. Перед тим, як ми це зробимо, розглянемо інтелектуальні рухи, які упродовж останніх двох або трьох поколінь спричинилися до того, щоб дискредитувати верховенство закону, і які, зневажаючи цей ідеал, серйозно ослабили ті сили, що чинили опір відродженню свавільного правління.

Розділ шістнадцятий

Занепад закону

Догма, що абсолютна влада, джерелом якої є народ, може бути такою ж законною, як і конституційна свобода, почала ... затьмарювати розум.

Лорд Ектон

1. У попередніх розділах більше уваги, ніж звичайно, ми присвятили подіям у Німеччині, зваживши на те, що саме в цій країні найбільше розвинулася теорія, ба навіть практика верховенства закону, і варто було б зрозуміти протидію цій концепції, яка там розгорнулася. Правові теорії, що підірвали владу закону, – маємо на увазі передусім соціялістичну доктрину, – походять із Німеччини та поширилися звідти по всьому світу.

Відтинок часу між перемогою лібералізму та поворотом у напрямі до соціялізму, тобто до чогось на зразок держави всезагального добробуту, був у Німеччині коротший, аніж деінде. Інституції, на які покладалося забезпечення влади закону, заледве чи були досконалі напередодні зміни суспільної думки, що завадила їм служити цілям, для яких вони були створені. Політичні обставини й інтелектуальний розвиток разом спричинилися до прискорення процесу, який в інших країнах тривав повільніше. Те, що об'єднання країни було нарешті досягнуто радше завдяки мистецтву керувати державою, аніж через поступову еволюцію, підсилило переконання, що добре продуманий проєкт повинен би реконструювати суспільство відповідно до запропонованого зразка. Соціяльні та політичні амбіції, які породила ця ситуація, рішуче сприяли філософським напрямам, що побутували в той час у Німеччині.

Ідеї, що уряд повинен стимулювати не просто "формальну", а й "дійсну", тобто "розподільну", або "соціяльну", справедливість, періодично поставала ще з часів Французької революції. До кінця XIX сторіччя ці ідеї вже глибоко проникли у правову доктрину.

1890 року провідний соціялістичний теоретик права так висловив те, що все більше і більше набувало форм панівної доктрини: "Через абсолютно рівноправне ставлення до всіх громадян незалежно від їхніх особистих якостей, економічних позицій та велику конкуренцію між ними, трапилося так, що до безмежности зросло виробництво продукції; але бідні та слабкі мали тільки малу частку в цьому виробництві. Нове економічне й соціяльне законодавство, таким чином, намагається захистити слабких від сильних і забезпечити їм помірну частку всіх життєвих благ. Це відбувається тому, що сьогодні стало зрозуміло, що немає більшої несправедливости, ніж поводитися однаково з тим, що фактично неоднакове [!]".[1] Це був Анатоль Франс, який познущався з "величної рівности закону, що забороняє як багатіям, так і бідним спати під мостами, просити на вулицях і красти хліб".[2] Цю знамениту фразу повторювали незліченну кількість разів доброзичливі, але необачні люди, які не розуміли, що підривають основи безпристрасної справедливости.

2. Утвердженню цих політичних поглядів щораз більше сприяв вплив різних теоретичних концепцій, які з'явилися раніше в тому ж таки сторіччі і які, хоча й великою мірою суперечили одна одній, проте мали спільні риси: несприйняття закону, що будь-як обмежує владу і прагнення надати організованій урядовій владі більших повноважень у свідомому формуванні соціяльних стосунків відповідно до ідеалу соціяльної справедливости. Ідеться про чотири основні рухи, які діяли в цьому напрямі; перечислимо їх у порядку спадання їхньої важливости: це правовий позитивізм, історизм, школа "вільного права" та школа "юриспруденції інтересу". Перш ніж звернутися до першого, який затримає нас трохи довше, ми стисло розглянемо три останні напрями.

Традиція, пізніше відома як "юриспруденція інтересу", – це форма соціологічного підходу, дещо схожа на "правовий реалізм" сучасної Америки. У найрадикальніших формах вона прагнула відійти від так званих логічних конструкцій, якими послуговуються при вирішенні суперечок із застосуванням суворих правил закону, замінивши її прямою оцінкою особливих "інтересів" у конкретній ситуації.[3] Школа "вільного права" була паралельним рухом переважно у сфері кримінального права. Метою цієї школи було максимально звільнити суддю від кайданів непорушних норм і дозволити йому вирішувати конкретні справи переважно на ос-

нові власного "почуття справедливости". Уже відзначалося, що ця школа підготувала ґрунт для сваволі тоталітарної держави.[4]

Історизм, поняття, яке потребує точного визначення, аби його не сплутувати зі значними історичними школами, його попередниками (у юриспруденції та інших галузях).[5] Це була школа, яка наголошувала на необхідній ролі законів історичного розвитку, прагнучи робити висновки з інтуїтивного знання про те, які інституції відповідають конкретній ситуації. Ці ідеї спричинили крайній релятивізм, який проголошує, що ми не продукт нашого часу, а значною мірою обмежені успадкованими поглядами та ідеями, але що можемо вийти за рамки тих обмежень, чітко осягнувши, як наші теперішні погляди залежать від обставин, і використати ці знання, щоби трансформувати наші інституції відповідно до нашого часу.[6] Такий погляд об'єктивно заперечує всі ті норми, яких не можна раціонально пояснити або які не є продуктом свідомого творення, для того щоб досягнути особливої мети. У цьому плані історизм підтримує те, що, як зараз переконуємося, є головною тезою правового позитивізму.[7]

3. Доктрини правового позитивізму розвинулися на противагу тій традиції, яка, хоч і дотепер не знайшла нашого докладного висвітлення в цій праці, упродовж двох тисяч років визначала рамки, у яких в основному порушувалися головні проблеми, що ми тут торкалися. Це концепція природного закону, яка теж пропонує відповідь на наше найважливіше питання (що стосується свободи. – *Прим. перекл.*). Досі ми свідомо уникали обговорення наших проблем у світлі цієї концепції, тому що численні школи, які виступають під цим гаслом, насправді базуються на різних теоріях, і спроба їх згрупувати вимагала б окремої книжки.[8] Але ми змушені щонайменше визнати, що ці різні школи природного закону мають одну точку дотику – усі вони стосуються однієї проблеми. В основі значного конфлікту між захисниками природного закону і правовими позитивістами лежить те, що перші визнають існування цієї проблеми, останні заперечують, що вона загалом існує чи, щонайменше, їй належить законне місце у сфері юриспруденції.

Існування правил, які не є продуктом свідомого творення законодавця – це те, на чому стоять усі школи природного закону. Вони погоджуються з тим, що позитивне право сягає своїм корінням деяких правил, яких не створила людина, але виявила їх, і

що ці правила забезпечують критерій справедливости позитивного права і надають ґрунт для послуху людини. Чи ці школи опираються на божественне натхнення, чи на вроджений потенціял людського розуму, чи на принципи, які самі собою лежать поза людським розумом, становлячи ірраціональну сферу, що керує роботою людського інтелекту, чи вважають природний закон постійним і непорушним, чи змінним у своїй суті, усі вони шукають відповіді на запитання, яке не визнає позитивізм. Для нього закон, згідно з визначенням, складається виняткова зі свідомих команд людської волі.

Через це правовий позитивізм від самого початку не міг викликати симпатій і використовуватися для тих метазаконних принципів, які лежать в основі ідеї влади закону, або *Rechtsstaat* (правової держави. – *Прим. перекл.*) у первісному значенні цього слова, тобто для тих принципів, які передбачають обмеження влади законодавства. У жодній іншій країні цей позитивізм не отримав такого беззаперечного впливу у другій половині минулого (XIX. – *Прим. перекл.)* сторіччя, як це було в Німеччині. Саме тут, отже, уперше ідеал верховенства закону було позбавлено реального змісту. Самостійну концепцію *Rechtsstaat*, яка стверджувала, що норми закону характеризуються визначеними критеріями, витіснило виняткова формальне поняття, яке вимагало, щоб усю діяльність держави визначала законодавча влада. Отже, "закон" став тим поняттям, що тільки стверджувало, що будь-яка діяльність деякої гілки влади повинна бути законною. Наша проблема, отож, звелася тільки до питання законности.[9] На зламі сторіччя утвердилася думка, що "індивідуалістичний" ідеал самостійної *Rechtsstaat* відійшов у минуле, "переможений творчим потенціялом національних і соціяльних ідей".[10] Спеціяліст з адміністративного права так описував ситуацію незадовго до вибуху першої світової війни: "Ми повернулися до принципів поліційної держави [!] настільки, що знову визнаємо ідею *Kulturstaat* (культурної держави. – *Прим. перекл.*). Різниця єдино полягає в засобах. На основі законів сучасна держава дозволяє собі набагато більше, ніж це робила поліційна держава. Таким чином, упродовж XIX сторіччя терміновi *Rechtsstaat* було надано нове значення. І тепер під цим словом ми розуміємо таку державу, уся діяльність якої здійснюється на основі законів та в законній формі. Стосовно намірів держави та меж її компетентности термін *Rechtsstaat* у його сучасному значенні не говорить нічого".[11]

Однак саме після першої світової війни ці доктрини почали активно втілюватися, поширюючи свій вплив далеко за межі Німеччини. Це нове формулювання відоме як "абсолютна теорія закону", і в інтерпретації професора Г. Келсена[12] воно сигналізувало про очевидний занепад усіх традицій обмеженого правління. Його вчення спрагло сприйняли всі ті реформатори, які вважали традиційні обмеження дражливою перешкодою для своїх амбіцій і які прагнули знищити всі обмеження влади більшости. Сам Келсен був безпосереднім спостерігачем того, як "свобода індивіда, яку із принципового погляду неможливо відшкодувати, поступово відходить на задній план, а на авансцену виходить свобода соціяльного колективу",[13] і що ця зміна в концепції свободи означала "звільнення демократії від лібералізму",[14] що він, очевидно, вітав. Основною концепцією його системи є ототожнення держави та правового ладу. Таким чином, *Rechtsstaat* стає максимально формальним поняттям та атрибутом усіх,[15] навіть деспотичних держав.[16] Немає можливих обмежень для влади законодавця,[17] не існує "так званих фундаментальних свобод";[18] і будь-яка спроба ствердити, що при свавільному деспотизмові відсутній законний лад, є "нічим іншим, як naivete (наївністю. – *Прим. перекл.*) і міркуваннями в дусі природного закону".[19] Кожне зусилля спрямоване не тільки на те, щоби стерти основну відмінність між справжніми законами (у значенні абстрактних, загальних правил) і законами тільки у формальному сенсі (включно з усіма діями законодавчої влади), але також, щоб розглядати накази будь-якої влади, які неможливо відрізнити від законів, байдуже яких, об'єднавши їх під невиразним і розмитим терміном "норма".[20] Навіть відмінність між юрисдикцією і адміністративною діяльністю практично було стерто. Отже, усі принципи традиційної концепції влади закону було представлено як метафізичні забобони.

Ця логічно найпослідовніша версія правового позитивізму ілюструє ідеї, які з'явились у 1920-х рр., щоб домінувати в німецькій думці та стрімко поширюватися на решту світу. У кінці того десятиріччя вони настільки впевнено запанували в Німеччині, що "бути звинуваченим у прихильності до теорій [природного закону] означало опинитися у свого роду інтелектуальній опалі".[21] Можливості безмежної диктатури, які породив такий стан громадської думки, чітко побачили проникливі спостерігачі ще в часи, коли Гітлер намагався завоювати владу. 1930 року німець-

кий правознавець, ретельно досліджуючи наслідки "зусиль, спрямованих на утвердження соціялістичної держави, за суттю протилежної *Rechtsstaat*",[22] мав змогу виявити, що ці "доктринні розробки вже усунули всі перешкоди на шляху до зникнення *Rechtsstaat* і відкрили двері для перемоги фашистської та більшовицької державних ідеологій".[23] Щораз більше занепокоєння такими подіями, фіналом яких став прихід Гітлера до влади, висловлював не один промовець на Конґресі німецьких конституційних юристів.[24] Але було вже запізно. Сили, що виступали проти свободи, дуже добре вивчили доктрину позитивізму, за якою закон не повинен зв'язувати державу. У гітлерівській Німеччині й у фашистській Італії, так само як і в Росії, повірили, що під владою закону держава буде "невільною",[25] чи то б пак "в'язнем закону",[26] і для того щоб діяти "справедливо", вона повинна звільнитися від кайданів абстрактних правил.[27] "Вільна" держава мала б поводитися зі своїми суб'єктами, як їй заманеться.

4. Невіддільність індивідуальної свободи від верховенства закону найочевидніше виявило абсолютне заперечення такої влади, навіть теоретично, у країні, де сучасний деспотизм розвинувся якнайдалі. Історія розвитку правової теорії в Росії упродовж ранніх стадій комунізму, коли ще серйозно сприймали ідеали соціялізму і широко обговорювали проблему ролі закону в такій системі, дуже повчальна. У своїй безжалісній логіці арґументи, які були висунуті в цих дискусіях, виявляють суть проблеми набагато чіткіше, ніж це можна прослідкувати на прикладі позиції, яку займають західні соціялісти, що зазвичай намагаються поєднати найкраще з обох світів.

Російські теоретики права свідомо продовжують свою діяльність у тому напрямку, що, як вони визнали, давно популярний у Західній Европі. Як заявив один із цих теоретиків, концепція власне закону поволі зникала і "центр ваги все більше і більше переміщувався від прийняття в законодавстві загальних норм до індивідуальних рішень та інструкцій, які реґулюють, підтримують і координують адміністративну діяльність".[28] Або, як полемізував інший учений, "оскільки неможливо розрізнити закони та адміністративні розпорядження, ця різниця – суцільна вигадка буржуазної теорії і практики".[29] Найкращий опис цих розробок ми знаходимо в російського вченого (не комуніста), який зауважив: "Радянську систему від будь-якого іншого деспотично-

го уряду відрізняє те, що ... вона є спробою заснувати державу на *принципах*, які суперечать принципам влади закону ... [і що вона] розвинула *теорію*, яка звільняє правителів від будь-яких обов'язків чи обмежень".[30] Або, як це виразив комуністичний теоретик, "основний принцип нашого законодавства та нашого приватного права, що його ніколи не визнаватиме буржуазний теоретик, такий: заборонено все, на що немає спеціяльного дозволу".[31]

Нарешті атаки комуністів були безпосередньо спрямовані на концепцію власне закону. 1927 року Голова Радянського Верховного Суду в офіційному довіднику приватного права роз'яснював: "Комунізм означає не перемогу соціялістичного закону, а перемогу соціялізму над будь-яким законом, оскільки разом зі скасуванням класів з їхніми антаґоністичними інтересами повністю зникає закон".[32]

Причину саме такого розвитку найчіткіше пояснив правознавець Е. Пашуканіс, робота якого в ті часи привертала увагу багатьох дослідників у Росії та за її межами. Пізніше він потрапив в опалу і зник.[33] Він писав: "Адміністративній технічній дирекції, підпорядкованій загальному економічному планові, відповідає метод прямого, технологічно визначеного керівництва у формі програм виробництва та розподілу. Поступова перемога цієї тенденції означає поступове вимирання власне закону".[34] Тобто "оскільки у соціялістичному суспільстві не було простору для незалежних приватних правових відносин, а тільки для постанов в інтересах спільноти, усе право було перетворено в адміністрацію; усі незмінні правила – у розсудливість і міркування корисности".[35]

5. В Англії відхід від влади закону розпочався швидше, але упродовж тривалого часу обмежувався тільки практичною сферою і не мав серйозного теоретичного обґрунтування. Хоча 1915 року Дікей зауважив, що "давня шанобливість до влади закону в Англії протягом останніх тридцяти років помітно занепала"[36], щораз частіші порушення принципу вже не привертали значної уваги. Навіть коли 1929 року з'явилася книжка під назвою *Новий Деспотизм*[37], у якій суддя лорд Г'юарт указує, як мало щось змінилося стосовно влади закону, вона мала *succeus de scandale*, але не змогла нічого зробити, аби змінити самовдоволене переконання, що свободи англійців знаходяться під надійним захистом тієї традиції. Цю книгу сприймали як реакційний памфлет, і злобу, яку спрямовували на неї,[38] важко витлумачити чверть

сторіччя пізніше, коли не тільки ліберальні видання, зокрема *The Ecomonist*[39], але й соціялістичні автори[40] почали бити на сполох у тих самих термінах. Книга дійсно сприяла створенню офіційного "Комітету повноважень міністрів"; але його Звіт,[41] хоч і м'яко, проте знову підтверджував Дікеєві доктрини, які назагал применшували небезпеку. Головним наслідком цього звіту було те, що він дав можливість противникам верховенства закону чітко заявити про себе і породив велику кількість літератури, що окреслила контури антивладної й антизаконної доктрини, яку відтоді, крім соціялістів, почали сприймати й інші.

Цей рух очолювала група[42] соціялістичних правників та політологів, згуртованих навколо професора Гарольда Дж. Ласкі. Напади почав др. Дженнінґз (зараз – сер Айвор) в оглядах *Звіту* та *Документів*, на яких цей звіт базувався.[43] Цілком приймаючи новомодну доктрину позитивізму, він переконував, що "концепція влади закону, так як її використовували у Звіті, тобто рівність перед законом, звичайним законом держави, якою управляють звичайні суди, ... достоту ... нонсенс".[44] Ця влада закону, полемізував він далі, "або притаманна всім націям, або загалом не існує".[45] Щоправда, він був змушений погодитися, що "непорушність та очевидність закону ... були частиною англійської традиції впродовж сторіч", однак зробив це з тієї причини, що цілковито не сприймав того, що ця традиція "поступово відмирає".[46] Стосовно переконання, яке поділяла "більшість членів Комітету і свідків на слуханні, ... тобто що існує чітка відмінність між функцією судді і функцією адміністратора",[47] др. Дженнінґз висловлювався зневажливо.

Пізніше він пояснив ці погляди в популярному підручнику, де чітко заперечив тезу про те, що "влада закону та дискреційна влада несумісні"[48] і що існує очевидна суперечність між "звичайним правом" та "адміністративною владою".[49] Дікей запропонував своє тлумачення цього принципу: те, що органи державної влади не повинні мати широких необмежених повноважень, було "правилом для віґів, а тому його можуть іґнорувати інші".[50] Хоча др. Дженнінґз визнавав, що "конституційному юристові 1870-х або навіть 1880-х р.р. могло би здаватися, що Конституція Великобританії базувалася на індивідуалістичній владі закону і що держава Великобританія була *Rechtsstaat* у світлі індивідуалістично політичної і правової теорії",[51] для нього це означало тільки, що "конституція не схвалює "дискреційних" повноважень, за винят-

ком тих, що їх здійснюють судді. Коли Дікей зауважував, що англійцями "править закон, і тільки закон", він мав на увазі, що "англійцями правлять судді і тільки судді". Це могло б бути перебільшенням, якби не було хорошим індивідуалізмом".[52] Те, що це неминуче випливало із запровадженого ідеалу свободи в рамках закону, згідно з яким тільки експертів-правників і нікого іншого, а особливо не управлінців, які мають справу з тимчасовими цілями, варто призначати, аби віддавали накази про примусову дію, – видається, не спало на думку авторові.

До цього додаймо, що, як виявилося, дальший досвід змусив сера Айвора суттєво змінити свої погляди. Нещодавно вийшла у світ його популярна книжка,[53] у якій він вихваляє верховенство закону і навіть подає значною мірою ідеалізовану картину того, як верховенство закону утвердилася у Великобританії. Але ця зміна вже сталася після його нападів на верховенство закону, які набули широкого розголосу. У популярному *Словнику політики*,[54] який з'явився в тій же серії тільки за рік перед щойно згаданою книжкою, ми знаходимо такий висновок: "Таким чином, викликає здивування усталений погляд, нібито верховенство закону є чимось таким, що одні люди мають, а інші не мають, так як можна мати автомобілі чи телефони. Що би тоді означало існувати без Верховенства Закону? Це значить не мати закону взагалі?" Я боюся, що це запитання адекватно репрезентує позицію більшости молодшої ґенерації, яка виросла під винятковим впливом позитивістського вчення.

Таку ж популярність здобув трактат з адміністративного права іншого члена тієї ж групи, професора В. А. Робсона, міркування якого про верховенство закону мали великий вплив і суттєву вагу. Добре, що в ньому автор намагається впорядкувати хаотичний контроль за адміністративною діяльністю й інтерпретувати функції адміністративних трибуналів, які на практиці не здатні слугувати ефективними засобами захисту індивідуальної свободи. Він відкрито прагне прискорити процес "розриву з тією владою закону, яку пізніше професор В. Дікей уважав істотною ознакою англійської конституційної системи".[55] Арґумент Робсона починається з нападів на "цю древню та нестійку колісницю", "легендарний розподіл влади".[56] Для нього відмінність між законом і політикою "абсолютною фальшива".[57] Концепція, що суддя працює не для досягнення урядових цілей, а здійснює правосуддя, викликає в Робсона іронію. Однією з головних переваг адміністративних трибуналів він уважає те, що вони "можуть спонука-

ти політику, вільну від влади закону та судових прецедентів ... З усіх особливостей адміністративного права жодна не має більшого значення, за умови її правильного використання для загального добра, ніж влада трибуналу вирішувати справи, що поставатимуть перед ним, во ім'я загальновизнаної мети – розвитку політики суспільного вдосконалення в окремій сфері та пристосування своєї позиції до суперечливих ситуацій, аби відповідати потребам тієї політики".[58]

Декілька інших дискусій навколо цих проблем чітко показують, якими реакційними є багато "прогресивних" ідей нашого часу! Таким чином, не дуже дивує те, що погляди, яких дотримується, зокрема, професор Робсон, стрімко здобули прихильність консерваторів, та що недавній памфлет консервативної партії про *верховенство закону* наслідував їх, хвалячи адміністративні трибунали за їхню "гнучкість та незалежність перед верховенством закону чи прецедентом; завдяки цьому вони можуть дійсно допомагати своєму міністрові у здійсненні політики".[59] Те, що консерватори визнають соціялістичну доктрину, є, можливо, найтривожнішою ознакою розвитку подій. Це визнання зайшло так далеко, що на симпозіумі консерваторів *Свобода в сучасній державі* було сказано таке:[60] "Ми так далеко відійшли від концепції англійця, якого від уряду чи службовців захищають суди, що жоден із промовців навіть не припускає, що для нас тепер цілком можливо повернутися назад до ідеалу XIX сторіччя".[61]

До чого можуть спричинитися ці погляди, демонструють необережні заяви деяких не надто відомих членів соціялістичної групи правників. Хтось починає есе під заголовком *Планова держава і верховенство закону*, даючи йому ще одне "визначення".[62] Таке верховенство постає, як безкомпромісно стверджується, з того, що "будь-який парламент як верховний законодавець створює його".[63] Це дає авторові можливість "упевнено заявляти, що несумісність планування із владою закону [яку вперше запропонували автори-соціялісти!] є мітом, який підтримується винятково через упередження або неуцтво".[64] Інший член тієї ж групи навіть уважає за можливе ствердно відповісти на запитання, чи в разі приходу до влади Гітлера конституційним шляхом, верховенство закону все ще б існувала в нацистській Німеччині. "Відповідаючи "так", більшість мала би рацію: верховенство закону панувало б навіть тоді, коли б більшість *проголосувала* за нього. Верховенство закону превалювало б навіть у тому разі, якщо б

більшість була не надто розумна чи недобра, оскільки при демократії добре те, що визначає більшість".[65] У цьому криється найфатальніша плутанина нашого часу, висловлена в особливо безкомпромісних термінах.

І вже не дивує, що під впливом таких концепцій у Великобританії упродовж останніх двох або трьох десятиріч спостерігаємо стрімке зростання не надто контрольованої влади адміністративних структур над приватним життям і власністю громадянина.[66] Нове соціяльне й економічне законодавство надало цим структурам надзвичайну дискреційну владу і передбачило тільки випадкові та недосконалі засоби стримування у формі гібридів трибуналів та апеляційних комітетів. У крайнощах закон зайшов так далеко, що надав адміністративним структурам повноваження визначати "загальні принципи", які б реґулювали те, що рівнозначно експропріяції;[67] виконавча влада, отже, відмовляється обмежувати себе будь-якими суворими правилами.[68] Тільки останнім часом вдалося звернути увагу громадськости на свавілля бюрократичних дій завдяки наполегливим зусиллям одного свідомого громадянина, з яким стався прикрий інцидент.[69] Занепокоєння таким розвитком подій, яке раніше відчували тільки поінформовані спостерігачі, поширилося на всю громадськість, викликавши перші ознаки реакції, яку ми розглянемо пізніше.

6. Дещо дивує, що у Сполучених Штатах розвиток в цьому напрямі зайшов заледве чи не так само далеко. Фактично, сучасні правничі теорії і концепції "досвідченого адміністратора без правничої підготовки" мали в цій країні більший вплив, ніж у Великобританії. Можна навіть сказати, що британські захисники соціялізму, ідеї яких ми тільки що розглянули, зазвичай черпали своє натхнення частіше в американській, аніж у британській філософії права. Причини цього малозрозумілі навіть у самих Сполучених Штатах і заслуговують того, щоб дослідити їх докладніше.

Сполучені Штати є, фактично, унікальні, бо поштовх, отриманий від европейських реформаторських рухів, тут рано викристалізувався в так званий "рух громадського адміністрування". Він відігравав ту саму роль, що й Фабіянівський рух у Великобританії[70] або рух "катедральних соціялістів" у Німеччині. Узявши за гасло дієвість правління, він був заснований для того, щоб залучитися підтримкою ділових кіл для досягнення соціялістич-

них за своєю суттю цілей. Члени цього руху назагал із доброзичливою підтримкою "прогресистів" спрямовували свою найгострішу критику на традиційні ґарантії індивідуальної свободи, зокрема верховенство закону, конституційні обмеження, судовий нагляд і концепцію "основного закону". Для цих "обізнаних з адмініструванням експертів" характерним було те, що вони однаково антаґоністично (і значною мірою необдумано) сприймали і права, і економіку.[71] У своїх зусиллях створити "науку" адміністрування вони керувалися досить наївною концепцією "наукової" процедури і продемонстрували всю зневагу до традиції і принципів, що характерно для крайніх раціоналістів. Саме вони найбільше зробили для утвердження ідеї, що "свобода заради свободи є очевидно безглуздим поняттям: це має бути свобода щось робити та отримувати від чогось задоволення. Чим більше людей купують автомобілі і беруть відпустки, тим більше свободи".[72]

Завдяки їхнім зусиллям у Сполучених Штатах, значно раніше, ніж в Англії, було впроваджено континентальні європейські концепції адміністративних повноважень. Зокрема ще 1921 року один із найвизначніших американських дослідників юриспруденції говорив про "тенденцію відходу від судів і закону та повернення до правосуддя без закону, тобто у формі відродження виконавчого і навіть законодавчого правосуддя, а також довіри до самочинних урядових повноважень".[73] Декілька років по тому стандартне дослідження з адміністративного права як загальноприйняту доктрину репрезентувало те, що "кожний публічний службовець має визначену через закон конкретну сферу "юрисдикції". У межах тієї сфери він може вільно діяти відповідно до свого розуміння, і суд розглядатиме його дії як остаточні і не проводитиме розслідування стосовно їхньої законности. Якщо ж він переступає ті межі, тоді втручається суд. У цій формі судовий нагляд за вчинками публічних службовців стає просто *ultra vires* (за межами компетенції. – *Прим. перекл.*) закону. Перед судами стоїть єдине питання – питання юрисдикції, і суд не має права контролювати, чи здійснює службовець у межах цієї компетенції свої повноваження".[74]

Виступи проти традиції суворого контролю судів не тільки над адміністративною, але й над законодавчою діяльністю, фактично, почалися незадовго перед Першою світовою війною. Уперше це стало важливим питанням практичної політики у президентській кампанії сенатора Ля Фоллета (1924 р.), коли в основу

своєї передвиборної платформи він поклав проблему обмеження влади судів.[75] Головно завдяки цій традиції, яку започаткував сенатор, у Сполучених Штатах (більше ніж будь-де!) прогресисти стали головними захисниками розширення дискреційних повноважень адміністративних структур. До кінця 1930-х ця особливість американських прогресистів була настільки помітна, що навіть європейські соціялісти, "коли вперше зіткнулись із суперечкою між американськими лібералами та американськими консерваторами стосовно питань адміністративного права й адміністративних дискреційних повноважень", "застерігали їх від характерних небезпек при розширенні адміністративних дискреційних повноважень, переконуючи, що вони [тобто європейські соціялісти] готові навіть припоручитися за правильність поглядів американських консерваторів".[76] Але незабаром вони заспокоїлися, коли стало зрозуміло, наскільки сильно позиція прогресистів сприяла поступовому, хоч і непомітному рухові американської системи в напрямі до соціялізму.

Конфлікт, про який ми згадували вище, сягнув свого апогею за часів Рузвельта, але вже тоді завдяки інтелектуальним напрямам попереднього десятиріччя було підготовано шлях для змін. 1920-ті і ранні 1930-ті роки були свідками напливу літератури, спрямованої проти верховенства закону, який мав значний вплив на пізніший розвиток епохи. У цьому контексті варто згадати тільки про два характерні приклади. Один із найактивніших діячів, хто постійно критикував американську традицію "влади закону, а не людини", був професор Чарльз Дж. Гайнз, який не тільки розглядав традиційний ідеал як ілюзію,[77] але й серйозно заявляв, що "американський народ має заснувати правління на принципах довіри до людини у громадських справах".[78] Щоб усвідомити, наскільки це суперечить усій концепції, що лежить в основі американської Конституції, згадаймо заяву Томаса Джефферсона про те, що "вільний уряд заснований на підозрах, а не на довір'ї; саме підозра, а не довіра, приписує обмежувальні закони, щоб зобов'язати тих, кому ми змушені доручати владу; ...тому наша Конституція зафіксувала межі нашої довіри. У питаннях влади, отже, не варто говорити про довіру до людини, краще обмежити її від злих вчинків ланцюгами Конституції".[79]

Можливо, інтелектуальним віянням цього часу найбільше відповідає пізніша робота судді Джерома Френка під назвою *Закон і сучасний розум* (1930 р.), перше видання якої тішилося

великим успіхом, не зрозумілим для сучасного читача. Вона містить сильні напади на ідеал очевидности закону, який автор іронічно називає продуктом "дитячої потреби в авторитетному батькові".[80] З погляду психоаналітичної теорії робота деякою мірою обґрунтовувала зневагу до традиційних ідеалів, чого й потребувала ґенерація, яка не бажала сприймати будь-яких обмежень колективної дії. Саме молодь, яка виростала на таких ідеях, і стала готовим інструментом патерналістичної політики Нового курсу.

Наприкінці 1930-х років зросло занепокоєння таким розвитком подій, що спричинилося до призначення слідчого комітету (Комітет міністерства юстиції США з адміністративної процедури). Його завдання були близькі до завдань британського комітету десятком років раніше. Але й він у своїй "Заяві більшости",[81] здається, навіть більше, ніж британський комітет, оцінював те, що відбувалося, як неминуче і нешкідливе. Загалом суть звіту найкраще описують слова декана Роско Павнда: "Навіть якщо й цілком несвідомо більшість рухається в напрямі до адміністративного абсолютизму, то це вияв щораз більшого абсолютизму у всьому світі. Ідеї зникнення закону, утвердження суспільства, де не буде закону чи існуватиме тільки один закон, тобто, коли замість законів пануватимуть адміністративні накази; доктрини, які заперечують права і визнають закони тільки тоді, коли вони слугують погрозами для застосування державної примусу; правила і принципи, які є нічим іншим, як забобонами та фарисейством; учення, які базуються на тому, що розподіл владних повноважень – це старомодний стиль мислення XVIII сторіччя, бо доктрина загального права про верховенство закону не відповідає сучасним вимогам; трактування громадського права як "права субординації", яке підпорядковує інтереси індивіда інтересам державного службовця і дозволяє останньому в суперечці ототожнювати себе із громадськими інтересами і, таким чином, надавати їм більшого значення, ігноруючи інших; і нарешті теорія, що законом є будь-що, що здійснюється офіційно, а отже, будь-що, що роблять офіційно, є законом і знаходиться поза критикою юристів – ось такою є власне ситуація, у контексті якої маємо розглядати пропозиції більшости".[82]

7. На щастя, останні два покоління стали свідками помітного спротиву такому розвиткові подій. Ці ознаки, мабуть, чіткіше виражені у країнах, які пройшли через досвід тоталітарних ре-

жимів та усвідомлюють небезпеку, коли зникають обмеження щодо повноважень держави. Навіть з-поміж тих соціялістів, які не так давно не відчували нічого, окрім зневаги для традиційних ґарантій індивідуальної свободи, можна спостерегти толерантніше ставлення. Небагато людей так щиро виразили цю зміну поглядів, як видатний старійшина соціялістичної філософії права Ґустав Радбрух, який в одній зі своїх останніх праць сказав: "Хоча демократія, безперечно, важлива цінність, *Rechtsstaat* потрібна, як хліб насущний, як вода, що ми п'ємо, та повітря, яким ми дихаємо; найбільша заслуга демократії в тому, що вона покликана зберігати *Rechtsstaat*".[83] Те, що демократія насправді не обов'язково це здійснює, більш ніж очевидно, судячи з розвитку подій у Німеччині, як про це пише Радбрух. Можливо, було б краще сказати, що демократія не зможе довго існувати, якщо не оберігатиме верховенство закону.

Утвердження принципу судового нагляду в повоєнний час і відродження інтересу до теорій природного права в Німеччині є ще одними ознаками тих самих тенденцій.[84] В інших країнах континенту розвивалися близькі течії. У Франції вагомий внесок зробив Ґ. Райперт завдяки своїм студіям під назвою *Занепад закону*, де наголошено, що, "окрім усього, ми повинні покласти вину на правників. Саме вони упродовж півстоліття розмивали концепцію індивідуальних прав, не усвідомлюючи, що таким чином працюють на всемогутність політичної держави. Деякі з них тим самим бажали довести свою проґресивність, інші були переконані, що вони вдруге відкрили традиційну доктрину, яку знищив ліберальний індивідуалізм XIX сторіччя. Учені часто демонструють звичайну прямодушність, що не дає їм змоги побачити практичних висновків, які інші можуть зробити з їхніх неупереджених теорій".[85]

Не бракувало застережливих голосів[86] й у Великобританії, і першою ластівкою щораз глибшого розуміння було відродження судів загального права як остаточної інстанції при вирішенні адміністративних суперечок. Радує, що схожі ознаки можна знайти і в недавньому Звіті комітету з розслідування процедури звернень до судів інших типів.[87] У цьому документі комітет не тільки зробив важливі пропозиції щодо ліквідації численних аномалій і недоліків нинішньої системи, але й знову чітко підтвердив основну відмінність між тим, "що правове, і тим, що є антитезою до нього, тобто адміністративним, а також між поняттям влади закону, і тим, що є антитезою до цього, тобто чимось довільним".

Продовжуючи, комітет стверджував: "Верховенство закону означає, що рішення треба приймати на основі відомих принципів і законів. Назагал такі рішення будуть передбачувані, і громадянин знатиме, у якій ситуації він перебуває".[88] Але у Великобританії й досі зберігається "значний простір для адміністративних дій, які не передбачають спеціяльного суду або розслідування"[89] (ця проблема не входила в компетенцію комітету), і де умови залишаються такі ж незадовільні, як і були завжди, і де громадянин насправді досі перебуває під владою самочинного адміністративного рішення. Якщо ми хочемо зупинити процес ерозії влади закону, то нагальною буде потреба в незалежному суді, до якого можна подавати апеляції у всіх конфліктних ситуаціях, як це пропонувало кілька фракцій.[90]

Нарешті варто було б згадати такі ж спроби і на міжнародному рівні, зокрема "Афінський акт", прийнятий у червні 1955 року на конґресі Міжнародної комісії правників, у якому знову рішуче підтверджено важливість верховенства закону.[91]

Не можна сказати, однак, що поширене прагнення відновити стару традицію супроводжується чітким усвідомленням того, до чого вона може спричинитися,[92] або до чого люди повинні бути готові, щоби підтримати ці принципи, навіть коли вони будуть, здавалось би, перешкодами на прямому та відкритому шляху до бажаної мети. Ці принципи, що не так давно сприймалися за банальності, які заледве чи були варті, аби їх заново переказувати, і які, можливо, навіть сьогодні здаватимуться аж надто очевидними для неспеціяліста, аніж для сучасного правника, було забуто настільки, що необхідний ретельний розгляд їхньої історії і їхніх характеристик. Тільки на цій основі в наступному розділі ми спробуємо докладніше дослідити різні шляхи, якими можна (або не можна) у межах вільного суспільства реалізувати різноманітні сучасні прагнення у сфері економічної та соціяльної політики.

Частина III

СВОБОДА В ДЕРЖАВІ ЗАГАЛЬНОГО ДОБРОБУТУ

Над цією расою людей витає неосяжна і турботлива влада, яка покладає на себе заспокоєння їхніх потреб та охорону їхньої долі. Ця влада абсолютна, ґрунтовна, реґулярна, передбачлива і м'яка. Вона могла б нагадувати батьківську владу, якщо б її метою було підготувати людей до зрілости; але вона, навпаки, намагається тримати їх у вічному дитинстві: вона цілком задоволена, коли радіють люди, оскільки вона забезпечує людей усім, щоб вони не думали ні про що, крім радости. Такий уряд охоче працює для їхнього щастя, але він прагне бути єдиним творцем і єдиним суддею того щастя; він ґарантує безпеку людей, передбачає і забезпечує їхні потреби. сприяє їхнім задоволенням, управляє їхніми основними справами, керує їхньою промисловістю, реґулює успадкування власности і ділиться їхнім спадком. Що ще потрібно для того, щоб позбавити людей усіх турбот мислити і всіх тривог існувати.

А. де Токвілль

Розділ сімнадцятий

Занепад соціялізму і піднесення держави загального добробуту

Досвід повинен би навчити бути на сторожі захисту свободи, навіть коли мета уряду – добродійна. Люди із вродженим відчуттям свободи природно готові дати відсіч правителям у разі зловмисних зазіхань на свободу. Для свободи ж найбільша небезпека криється в підступному втручанні людей старанних, із добрими намірами, але без розуміння того, що вони роблять.

Л. Брандейс

1. Приблизно упродовж століття ідеали соціялізму надихали людей до соціяльної реформи. У таких країнах, як Сполучені Штати, де соціялістична партія ніколи не мала великого впливу, цей період був трохи менший. Упродовж цієї сотні років соціялізмом захоплювалося багато інтелектуальних лідерів, розглядаючи його як остаточну мету, до якої неминуче рухається суспільство. Цей процес досягнув своєї кульмінації після Другої світової війни, коли Великобританія розпочала свій соціялістичний експеримент. Здається, це було суттєвою ознакою найвищого сходження соціялістичного руху. Майбутні історики, можливо, розглядатимуть період від революції 1848 року до майже 1948 року як століття европейського соціялізму.

Протягом цього періоду соціялізм відігравав свою роль і мав чітко окреслену програму. Спільною метою всіх соціялістичних рухів була націоналізація "засобів виробництва і такий розподіл та обмін", щоби вся економічна діяльність рухалася відповідно до всебічного плану в напрямі до ідеалу соціяльної справедливости. Соціялістичні школи відрізнялися переважно політичними

методами, якими вони прагнули здійснити реорганізацію суспільства. Марксизм і фабіянство, незважаючи на те, що перший був революційний, а другий – поступальний, мали схожі концепції нового суспільства, яке вони сподівалися створити. Соціялізм означав загальну власність на засоби виробництва і їхнє "використання задля користі, а не наживи".

Велика зміна, яка відбулася протягом останнього десятиріччя, полягає в тому, що соціялізм (у значенні специфічного методу в досягненні соціяльної справедливости) зазнав краху. Він не тільки втратив інтелектуальну привабливість; але й від нього категорично відмовилися народні маси. Тому соціялістичні партії всюди шукають нових програм, які б ґарантували активну підтримку для їхніх послідовників.[1] Соціялісти не відмовилися від своєї остаточної мети, свого ідеалу соціяльної справедливости. Але методи, якими вони сподівалися досягнути цього, для чого і слугувала сама назва "соціялізм", були дискредитовані. Поза сумнівом, цю назву буде перенесено на якусь нову програму, що її приймуть нинішні соціялістичні партії. Але соціялізм старого зразка на цей момент у західному світі мертвий.

Хоча таке узагальнене трактування все ще викликає деяке здивування, однак огляд літератури, що показує розчарування соціялістичним рухом у всіх країнах, і дебати всередині соціялістичних партій достатньо це підтверджують.[2] Для тих, хто спостерігає цей процес у рамках однієї країни, занепад соціялізму може здатися тільки тимчасовим реґресом, реакцією на політичну поразку. Але міжнародний характер і паралельність такого розвитку в різних країнах не залишають сумніву, що це все-таки щось більше. Якщо п'ятнадцять років тому абсолютний соціялізм здавався головною небезпекою свободи, сьогодні спрямовувати свої удари на нього було б справжнім донкіхотством. Більшість контрарґументів, які стосуються власне соціялізму, тепер можна почути зісередини соціялістичних рухів як мотивацію для зміни програм.

2. Причини для цих змін різноманітні. Якщо мова йде про колись найвпливовішу соціялістичну школу, то приклад "найбільшого соціяльного експерименту" нашого часу переконливий: марксизм у західному світі завдяки своєму прикладові погубила Росія. Але за цей тривалий час порівняно небагато інтеліґентів зрозуміло, що події в Росії стали закономірним наслідком систе-

матичного застосування традиційної соціялістичної програми. Сьогодні, однак, вагомим арґументом навіть усередині соціялістичних кіл прозвучало б запитання: "Якщо ви за стовідсотковий соціялізм, то чому вам не подобається Радянський Союз?"[3] Але досвід цієї країни загалом дискредитував тільки марксистський ґатунок соціялізму. Стійке розчарування в основних методах соціялізму стало наслідком безпосереднього досвіду.

Виділяємо три головні причини цього розчарування, а саме: щораз більше усвідомлення того, що соціялістична організація виробництва менше продуктивна, ніж приватне підприємство; щораз чіткіше усвідомлення того, що замість більшої соціяльної справедливости він буде означати свавілля і неминучу ієрархію ранґів, якої не було до цього; переконання, що замість обіцяної більшої свободи він означатиме появу нового деспотизму.

Першими, хто зазнав розчарування, були профспілки, які виявили, що, коли їм доводиться мати справу з державою, а не із приватним працедавцем, їхні можливості обмежені. Приватні особи також незабаром відкрили, що загальна конфронтація з державою і її повноваженнями не сприяла поліпшенню їхніх позицій у конкурентному суспільстві. Це сталося, коли загальне підвищення життєвого рівня робітничого класу (особливо робітників фізичної праці) зруйнувало чіткі уявлення про пролетаріят і його класову свідомість, створюючи в більшій частині Европи ситуацію, схожу на ту, яка у Сполучених Штатах завжди перешкоджала зростанню організованого соціялістичного руху.[4] У країнах, де утвердився тоталітарний режим, також зросла сильна індивідуальна реакція серед молодшого покоління, яке втратило довіру до всіх колективних видів діяльности і стало підозрілим до всіх авторитетів.[5]

Можливо, найважливішою причиною розчарування в соціялістичних колах інтеліґентів було їхнє щораз глибше усвідомлення, що соціялізм означає знищення індивідуальної свободи. І хоча вони з обуренням відхилили твердження, що соціялізм і індивідуальна свобода взаємно несумісні, коли його висунув опонент,[6] те ж саме твердження справило глибоке враження, коли його майстерно сформулював у художній формі один із них.[7] Зовсім недавно цю ситуацію дуже відверто описав один із провідних інтелектуалів Британської лейбористської партії містер Р. Г. С. Кроссман. У памфлеті *Соціялізм і новий деспотизм* він говорить про те, що "усе більше серйозних людей переглядає свої уявлення про те, що колись здавалося їм очевидними перевагами цент-

рального планування і розвитку державної власности".[8] І далі: "Відкриття, що "соціялізм" лейбористського уряду означав заснування величезних бюрократичних корпорацій",[9] "величезну централізовану державну бюрократію, [яка] становить серйозну потенційну загрозу демократії",[10] створило ситуацію, при якій "головне завдання нинішніх соціялістів – переконати націю, що її свободам загрожує цей новий феодалізм".[11]

3. І хоча на Заході захисників "колективного" соціялізму залишилося небагато, їхня остаточна мета не втратила своєї привабливости. Соціялісти більше не мають чітко накресленого плану досягнення мети, однак вони й досі прагнуть маніпулювати економікою так, щоб розподіл прибутків відповідав їхній концепції соціяльної справедливости. Найважливішим продуктом соціялістичної епохи було знищення традиційних обмежень державної влади. Доки соціялізм був націлений на суцільну реорганізацію суспільства на основі нових принципів, усі принципи попередньої системи він уважав перешкодами, які треба знищити. Але тепер, коли він більше не має якихось спеціяльних принципів, він пропонує тільки свої нові амбіції без будь-якого чіткого уявлення про засоби їх реалізації. Унаслідок цього ми стикаємося з новими завданнями, породженими честолюбством сучасної людини, як ніколи раніше безпринципної у своїй суті.

І хоча від соціялізму як від усвідомленої мети назагал відмовилися, однак немає жодної певности, що ми не почнемо будувати його заново, хай навіть і ненавмисно. Реформатори, які популяризують будь-які методи, на їхню думку, найефективніші, для досягнення своїх намірів, ігноруючи збереження ефективного ринкового механізму, імовірно, знову прийдуть до запровадження щораз більшого централізованого контролю за економічними рішеннями (навіть при номінальному збереженні особистого майна). Урешті-решт, ми отримаємо ту систему центрального планування, яку мало хто дійсно хоче побачити в дії. До того ж дехто зі старих соціялістів вважає, що нас уже так далеко віднесло в бік перерозподільної держави, що нині, виявляється, набагато легше прямувати далі в тому ж напрямі, ніж домагатися того, що мало б дискредитувати соціялізацію засобів виробництва. Здається, соціялісти визнали, що, збільшуючи урядовий контроль над тим, що номінально вважається приватною промисловістю, вони можуть легше досягнути того перерозподілу прибутків, який був справжньою метою ефективної політики експропріяції.

Часто критику соціялістичних лідерів називають несправедливою, уважаючи її за вияв сліпого консервативного упередження, однак вони, так щиро відмовившись від очевидних тоталітарних форм "гарячого" соціялізму, тепер повертаються до "холодного" соціялізму, який насправді не надто відрізняється від попереднього. Доки не вдасться відрізнити нові цілі, які можна втілити у вільному суспільстві, від тих, які вимагають для реалізації методів тоталітарного колективізму, доти нам загрожує небезпека.

4. На відміну від концепції соціялізму, концепція держави загального добробуту[12] не має чіткого визначення. Цей вислів інколи використовують, щоб описати будь-яку державу, яка не стикається із проблемами, що стосуються підтримання законности і порядку. І хоча небагато теоретиків вимагало, щоб діяльність уряду обмежувалася законом і порядком, таке визначення неможливо виправдати, керуючись принципом свободи. Тільки примусові заходи уряду повинні мати суворі обмеження. Як ми вже переконалися з *п'ятнадцятого* розділу, існує надзвичайно широке поле для непримусової діяльности уряду і чітка потреба її фінансування через податки.

Звичайно, жоден сучасний уряд не обмежував себе "індивідуалістичним мінімумом", який принагідно описували,[13] ані не мав таких обмежень урядової діяльности, які пропаґували "ортодоксальні" класичні економісти.[14] Усі сучасні уряди забезпечують нужденних, обездолених та інвалідів і займаються проблемами здоров'я та освіти. Немає причин, чому б не розширити сферу цієї винятково службової діяльности із загальним зростанням добробуту. Існують загальні людські потреби, які можна задовольнити тільки через колективну дію і які не вимагають обмеження індивідуальної свободи. Важко заперечити, що, оскільки ми стали багатші, той мінімум засобів до існування, який суспільство завжди надавало тим, хто не спроможний піклуватися про себе, і який можна забезпечити поза ринком, поступово зростатиме, або що уряд може успішно і без жодних збитків сприяти таким намаганням або навіть керувати ними. Важко пояснити, чому б уряд не повинен відігравати свою роль або навіть мати ініціятиву в таких сферах, як соціяльне забезпечення, освіта, тимчасова субсидія конкретного експерименту. У цьому сенсі нас цікавлять не так мета, як методи діяльности уряду.

Часто, щоб показати, якою нерозсудливою є будь-яка опозиція до держави загального добробуту, посилаються на цю скром-

ну та невинну мету уряду. Але, як тільки іґнорувати жорстку позицію уряду – позицію, можливо, і виправдану, але яка мало співвідноситься зі свободою, – захисники свободи звичайно виявляють, що програма держави суспільного добробуту охоплює не тільки те, що вважається законним і прийнятним. Якщо, наприклад, вони визнають, що не мають заперечень щодо законів у сфері харчування, то під цим розуміється, що вони не будуть заперечувати проти будь-якої державної діяльности, спрямованої на досягнення цієї мети. Ті, хто намагаються розмежувати функції уряду на основі радше мети, ніж методів, постійно знаходяться в опозиції до державної діяльности, що, як виявляється, має тільки бажані наслідки, або відчувають, що їм бракує загального принципу, на якому б ґрунтувалися їхні заперечення проти тих заходів, які є назагал дієві для досягнення специфічних намірів, але які у своєму сукупному ефекті знищать вільне суспільство. Здається, цілком логічно, що держава повинна уникати того, що не пов'язане з підтримкою правопорядку, доки ми говоримо про державу як тільки про примусовий апарат, однак варто визнати, що, як виконавча структура, вона могла б, не завдаючи збитків, досягати бажаної мети, якої, здавалось би, неможливо досягнути інакше. Багато нових урядових заходів, спрямованих на забезпечення загального добробуту, стали б загрозою для свободи, тому що, як складові винятково службової діяльности, вони насправді були б елементами примусових повноважень уряду і ґрунтувалися б на правах, що в деяких сферах претендують на винятковість.

5. Теперішня ситуація дуже змінила завдання захисника свободи, ускладнивши його. Допоки небезпека виходила відкрито від соціялізму колективного типу, доти була можливість переконати, що соціялістичні догми були просто фальшиві: той соціялізм не досягнув би того, що обіцяли соціялісти, він породжував би наслідки, яких було б важко передбачити. Важче виступити проти держави загального добробуту, бо цей термін не позначає якоїсь визначеної системи. Те, що він називає, – це конґломерат великої кількости різноманітних і навіть несумісних елементів; деякі з них можуть робити вільне суспільство привабливішим, інші не просто не сумісні з ним, а щонайменше стають потенційною загрозою для його існування.

Переконаймося, що деякі цілі держави загального добробуту можна реалізувати без втрат у сфері індивідуальних свобод, хоча

не обов'язково з допомогою методів, які здаються найочевиднішими, а тому й найпопулярнішими; інші цілі також можна досягнути, проте ціною набагато вищою ніж та, яку собі уявляють чи готові заплатити люди (це відбуватиметься значно повільніше і поступовіше, у міру зростання багатства); урешті-решт, є ще інші цілі – і саме вони особливо дорогі серцям соціялістів, – їх неможливо реалізувати в суспільстві, яке хоче зберегти свободу особистости.

В інтересах усіх членів суспільства – спільними зусиллями забезпечувати різні види громадських послуг, зокрема утримання парків і музеїв, театрів і спортивних комплексів; хоча існують вагомі причини, щоб ці повноваження віддати радше місцевим, аніж національним органам влади. Тоді з'являється важлива підстава для ґарантій, для захисту від загального ризику, і уряд часто здатний або зменшити цей ризик, або допомогти людям, уживши заходів супроти нього. При цьому, однак, окреслюється важлива відмінність між двома концепціями ґарантій: обмежені ґарантії, які можуть бути загальними і тому не є привілеєм, і абсолютні ґарантії, якими у вільному суспільстві не можуть володіти всі. Перші – це захист від тяжких матеріяльних нестатків, ґарантії визначеного мінімуму засобів для існування, що надані всім; другі – забезпечення визначеного життєвого рівня, який встановлюють через порівняння стандартів, що досягнула особа або група осіб, зі стандартами інших. Отже, це відмінність між ґарантією рівного мінімального прибутку для всіх і ґарантією конкретного прибутку, якого особа, на її думку, заслуговує.[15] Останнє близько пов'язане із третьою важливою метою, яка надихає державу загального добробуту: бажанням використовувати владу уряду задля ґарантування справедливого і правильного розподілу благ. Оскільки це передбачає, що примусову владу уряду треба використовувати для того, щоб ґарантувати конкретним людям одержання конкретних речей, це вимагатиме чогось на кшталт дискримінації, а також нерівности в міжлюдських стосунках, що несумісне з вільним суспільством. Різновидом держави загального добробуту, яка ставить за мету "соціяльну справедливість", стає "передусім держава-перерозподілювач доходів".[16] Вона приречена повернутися назад до соціялізму, його примусових і в суті своїй деспотичних методів.

6. І хоча тільки *деякі* методи в державі загального добробуту суперечать свободі, проте всі держави загального добробуту мож-

на втілити такими методами. Головна небезпека сьогодні криється в тому, що, як тільки мету уряду визнано законною, то навіть засоби, які суперечать принципам свободи, стануть законними. Як не прикро, але річ у тім, що в більшості галузей найефективнішим і найкоротшим шляхом у досягненні заданої мети є зосередження всіх доступних ресурсів навколо видимого завдання. Амбітний і нетерплячий реформатор, сповнений обурення і готовий боротися з конкретним злом, бачить його остаточне знищення тільки найшвидшими і прямими засобами. Якщо намагатися відразу позбавити турбот кожну особу, яка страждає від безробіття, поганого здоров'я чи поганого забезпечення в похилому віці, то це можна реалізувати тільки за всеохопною і обов'язковою схемою. Але якщо через нашу нетерплячість ми хочемо миттєво позбутися таких проблем, передаючи урядові виняткову і монопольну владу, може виявитися, що ми були аж надто недалекоглядні. Якщо визначати тільки найкоротший шлях до зараз видимого вирішення проблеми, а все альтернативне експериментування заборонити, і якщо те, що на цей момент здається найкращим засобом для задоволення потреби, стає єдиним вихідним пунктом для всього майбутнього розвитку, то ми можемо швидко досягнути нашої теперішньої мети, але водночас і перешкодити майбутньому виникненню ефективних альтернативних рішень. Часто саме той, хто прагне повністю використати наші теперішні знання і владу, своїми методами найбільше перешкоджає майбутньому поступові у сфері знань. Контрольований однобічний розвиток, до якого реформатора часто схиляють нетерпіння й адміністративна вигода і який, особливо у сфері соціяльного забезпечення, став характерною рисою сучасної держави загального добробуту, може виявитися головною перешкодою до майбутнього вдосконалення.

Якщо уряд хоче не тільки сприяти індивідам у досягненні деяких стандартів, але й ґарантувати це всім, то таку мету можна здійснити, тільки позбавляючи індивідів будь-якого вибору. Таким чином, держава загального добробуту стає родинною державою, у якій патерналістична влада контролює більшість прибутків у суспільстві і розподіляє їх серед індивідів у таких формах і кількостях, які, на її думку, їм необхідні або яких вони заслуговують.

На основі аналізу продуктивности економіки можна наводити переконливі арґументи на користь того, що в багатьох сферах

держава несе відповідальність за деякі види послуг; але тоді виявиться, що переваги від такої діяльности цілковито ілюзорні, а навіть більше, що послуги держави цілком відмінні від тих, якими б вони мали бути, коли б їх забезпечували конкурентні служби. Якщо замість управління обмеженими ресурсами, наданими в розпорядження уряду для забезпечення деяких видів послуг, уряд використовує свою примусову владу, ґарантуючи людям усе, що, на думку деяких фахівців, їм потрібно; якщо люди не матимуть більше вільного вибору у справах, що стосуються найважливіших аспектів їхнього життя, зокрема здоров'я, зайнятости, житлового і пенсійного забезпечення, а повинні сприймати рішення, які схвалила за них влада на основі оцінки їхніх потреб; якщо деякі служби стають винятковою сферою діяльности держави, а такі галузі, як медицина, освіта чи забезпечення існують тільки як унітарні бюрократичні ієрархії, то це зовсім не експериментування на засадах конкуренції, а тільки розпорядження влади, яка визначає, що повинні отримувати люди.[17]

Ті ж причини, які примушують нетерплячого реформатора організовувати такі послуги у формі урядових монополій, змушують його вірити, що органам влади необхідна широка дискреційна влада над індивідом. Якщо б їхня мета зводилася тільки до розширення сприятливих можливостей у наданні специфічних видів послуг відповідно до деяких норм, то цього можна було б досягнути, використовуючи сферу бізнесу. Але тоді б ми ніколи не могли бути певні, що результати для всіх індивідів були б саме такими, як ми хотіли. Якщо до кожної особи треба ставитися по-особливому, то це можна здійснити тільки з допомогою індивідуалізованого патерналістичного підходу дискреційної влади, яка має повноваження застосовувати до індивідів дискримінацію.

Було б ілюзією думати, що, коли деякі потреби громадянина стосуються тільки бюрократичної машини, демократичний контроль над нею може ефективно захищати свободу громадянина. Як тільки йдеться про збереження свободи особистости, розподіл повноважень між законодавчою владою, яка тільки визначає необхідність тих чи інших дій,[18] і адміністративним апаратом, якому надано виняткову владу реалізувати ці приписи, є найнебезпечнішою з можливих угод. Досвід, зокрема американський та англійський, підтверджує те, що "ентузіязм адміністративних структур у досягненні найближчих цілей, які вони ставлять перед собою, викликає нечітке бачення їхніх функцій і породжує

припущення, що конституційні обмеження і ґарантовані індивідуальні права повинні поступитися перед наполегливими зусиллями досягнути те, що, у їхньому трактуванні, становить головну остаточну мету уряду". [19]

Заледве чи буде перебільшенням сказати, що сьогодні найбільша небезпека для свободи криється в найпотрібніших і наймогутніших людях у сучасному уряді, головно в досвідчених адміністраторах, які зосереджують свою діяльність на тому, що вважають загальним добром. Хоча теоретики говорять про демократичний контроль за такими видами діяльности, усі, хто має безпосередній досвід у цій справі, вважають (як це виклав один сучасний англійський автор), "якщо контроль за міністерством... став мітом, то контроль за парламентом є і завжди був найчарівнішою казкою".[20] Цей вид управління людським добробутом неминуче має стати довільним і непідконтрольним апаратом, перед яким індивід безпорадний, тим апаратом, що огорнений *містицизмом* суверенного повноваження *Hoheitsverwaltung* або *Herrschaftstaat* німецької традиції, яка була настільки незнайома для англосаксів, що необхідно було створити дивний термін "геґемоністичний"[21], аби дати йому належне визначення.

7. Виклад повної програми економічної політики вільного суспільства не входить у мету наступних розділів. Ми головно зосередимося на тих відносно нових прагненнях, місце яких у вільному суспільстві все ще неоднозначне, стосовно яких наші погляди все ще коливаються між крайнощами і де потреба у принципах, що допоможуть нам відокремити добре від поганого, є вкрай необхідна. В основному ми вибиратимемо такі проблеми, які набувають особливої ваги при намаганнях врятувати деякі найскромніші законні цілі від дискредитації, яку спричинили амбіційні спроби виправдати всі заходи держави загального добробуту.

Є багато аспектів у діяльності уряду, які надзвичайно важливі для збереження вільного суспільства, але яких ми не можемо достатньо дослідити в цій праці. Передусім нам необхідно залишити осторонь увесь комплекс проблем, які випливають із міжнародних відносин – не тільки через те, що будь-яка серйозна спроба їхнього аналізу надмірно збільшить обсяг книги, але й через те, що відповідне трактування буде вимагати додаткового філософського підґрунтя, відмінного від того, яке ми тут подаємо. Важко знайти прийнятне вирішення цих проблем, допоки

основним елементом міжнародного устрою будемо вважати таке історично сформоване явище, як суверенна нація. Яким групам варто довірити різноманітні повноваження уряду, якщо б ми могли вибирати, також надто важке питання, аби давати на нього стислу відповідь. Моральні основи верховенства закону в міжнародному масштабі здаються все ще недостатніми, і ми можемо втратити якісь переваги верховенства закону, які він несе нації, якщо довіримо нині нові урядові повноваження вищим наднаціональним службам. Я скажу ось що: допоки ми не вивчимо, як ефективно обмежувати повноваження уряду і як ділити повноваження між гілками влади, доти можливе тільки імпровізаційне вирішення проблем у сфері міжнародних відносин. Варто згадати, що сучасний розвиток внутрішньої політики ускладнив вирішення міжнародних проблем, як це було в XIX сторіччі.[22] Дозволю собі висловити тут власну думку, що доки не буде твердіших ґарантій для захисту свободи особистости, ніж є в наші дні, утворення світової держави, можливо, буде більшою небезпекою для майбутнього цивілізації, ніж війна.[23]

Не менш важливими, ніж проблеми міжнародних відносин, є проблеми централізації, на противагу децентралізації урядових функцій. Незважаючи на їхній традиційний зв'язок із більшістю проблем, які ми розглянемо пізніше, ми не в змозі подати їх систематичний аналіз. Коли прихильники розширення урядових повноважень зазвичай підтримували максимальну концентрацію урядових функцій, то ті, хто в основному турбувався про свободу особистости, були прихильниками децентралізації. Існують вагомі причини, щоби вважати діяльність місцевої влади чи не найкращим вирішенням проблеми, особливо там, де не можна покладатися на приватну ініціятиву в забезпеченні деяких послуг, а отже, де необхідний саме такий вид колективної діяльности, оскільки вона має багато позитивного від приватного підприємництва, що зменшує небезпеку примусових дій уряду. Конкуренція між місцевими осередками влади або між більшими об'єднаннями влади в межах реґіону, де існує свобода пересування, значно сприяє використанню можливостей для експериментування з альтернативними методами, які забезпечать більшість переваг вільного зростання. І хоча більшість індивідів ніколи й не думає про зміну місця проживання, однак існують і інші, і їх буде достатньо багато, особливо серед молоді та підприємливих осіб, тому місцевій владі необхідно надавати такі ж якісні послу-

ги, які є в її конкурентів, і за такими ж справедливими цінами.[24] Зазвичай саме авторитарний плановик в інтересах уніфікованості, ефективности уряду й адміністративної зручности є прихильником централістських тенденцій і в цьому відчуває сильну підтримку з боку бідної більшости, яка прагне перехоплювати ресурси багатших реґіонів.

8. Існують і інші важливі проблеми економічної політики, які ми згадаємо тут тільки мимохідь. Ніхто не заперечуватиме, що економічна стабільність і запобігання великим депресіям залежать частково від діяльности уряду. Варто розглянути цю проблему з погляду зайнятости і монетарної політики. Але систематичний огляд привів би нас до суто формальних та спірних питань економічної теорії, де позиція, яку я змушений був би зайняти унаслідок моєї спеціялізованої роботи в цій галузі, не залежала б від принципів, які обговорюються в цій книзі.

Так само і субсидіювання окремих цілей із фондів, утворених із податків, яке ми повинні розглянути у зв'язку із проблемами житла, сільського господарства та освіти, порушує проблеми загального характеру. Ми не можемо відхилити їх, стверджуючи тільки, що уряду ніколи не можна надавати жодних субсидій, бо в деяких виняткових сферах урядової діяльности, зокрема у сфері безпеки, це, можливо, найкращий і найбезпечніший метод стимулювання необхідного розвитку, і саме цьому методу часто треба віддавати перевагу перед повністю урядовим контролем. Можливо, єдиний загальний принцип, який можна застосовувати щодо субсидій, це той, що їх ніколи не можна надавати в інтересах безпосереднього власника права на субсидії (чи то постачальника субсидій, чи то споживача), а тільки спрямовувати з огляду на загальні переваги, з яких можуть користати всі громадяни, тобто в інтересах загального добробуту у властивому сенсі цього слова. Субсидії є законним інструментом політики, не засобом перерозподілу прибутків, а тільки засобом використання ринку для забезпечення послуг, які не можуть стосуватися тільки тих, хто особисто платить за них.

Найпомітнішою прогалиною в дальшому огляді є, мабуть, відсутність будь-якого систематичного розгляду підприємницької монополії. Тему було вилучено після ретельного обмірковування, головно через те, що вона не має того значення, яке їй найчастіше приписують.[25] Для лібералів антимонопольна політика, зви-

чайно, була головним об'єктом їхнього реформаторського ентузіязму. Я вважаю, що мав би попередньо використати такий тактичний арґумент: ми не можемо надіятися на обмеження примусової влади профспілок, доки нападаємо на підприємницьку монополію. Я почав, однак, переконуватися, що буде нещиро представляти наявні монополії у сфері праці і монополії підприємництва як монополії того ж самого типу. Це не означає, що я розділяю позицію деяких авторів,[26] які вважають, що підприємницька монополія є в дечому вигідніша і бажаніша. І досі відчуваю, як і п'ятнадцять років тому,[27] що це може бути хорошою річчю, якщо монополіста трактують як "хлопчика для биття" в економічній політиці; я визнаю, що у Сполучених Штатах законодавству вдалося переконати громадську думку неприхильно ставитися до монополії. Доки примусове впровадження в життя загальних правил (наприклад, правил недискримінації) може стримати монопольну владу, доти такі дії будуть сприйматися як загальне благо. Але що ефективного можна зробити в цій галузі, то це поступово вдосконалити наші закони про корпорації, патенти та оподаткування; далі я стисло розгляну їхні переваги. Я стаю, однак, усе більшим скептиком, коли мова заходить про успіх будь-яких дискреційних дій уряду супроти конкретних монополій, мене серйозно турбує довільний характер усієї політики, націленої на обмеження обсягів індивідуального підприємництва. І якщо політика створює такий стан справ, як це відбувається з деякими підприємствами у Сполучених Штатах, коли великі фірми бояться вступати в конкуренцію, знижуючи ціни, бо їх можуть віддати під суд за порушення антитрестового закону, то це абсурд.

Поточна політика неспроможна визнати, що шкідлива не монополія сама собою чи її обсяг, а тільки перешкода для входження в індустрію або торгівлю і деякі інші види монопольної діяльности. Монополія, звичайно, небажана, так само як і небажаний дефіцит; але в жодному випадку це не означає, що ми можемо уникнути їх.[28] Це один із неприємних моментів життя, що деякі можливості (як і деякі переваги чи традиції конкретних організацій) не можуть дублюватися, так само й деякі товари належать до дефіцитних. Немає сенсу іґнорувати це і намагатися створювати умови, "так нібито" конкуренція є ефективна. Закон не може заборонити ситуації в цілому, а тільки деякі види діяльности. Зостається сподіватися, що, як тільки знову з'явиться можливість для конкуренції в цій сфері, нікому не заборонять скористатися з

її переваг. Там, де монополія опирається на штучних перешкодах для входження в ринок, з'являються всі арґументи на користь їх усунення. Маємо сильні арґументи й на користь відмови від цінової дискримінації, допоки це здійснювати відповідно до загальних норм. Але досягнення урядів у цій сфері настільки мізерні, що мене вражають чиїсь сподівання на те, що, надавши урядові дискреційну владу, результат буде інший, ніж збільшення цих перешкод. Усі країни пересвідчилися, що дискреційну владу стосовно монополій часто використовували, щоб відрізнити "хороші" і "погані" монополії, і що ця влада незабаром більше стосувалася захисту "хороших" монополій, аніж перешкод у діяльності "поганих". Сумніваюся, чи є якісь "хороші" монополії, які заслуговують захисту. Але завжди існуватимуть монополії, чий скороминущий і тимчасовий характер часто перетворюється на постійний завдяки "турботам" уряду.

І хоча не варто аж надто покладатися на наслідки будь-яких дій уряду проти підприємницької монополії, ситуація цілком різниться там, де уряди свідомо сприяють зміцненню монополії, зазнаючи невдачі у здійсненні своєї первинної функції – запобігання примусу, допускаючи винятки із загальних норм закону, так, зокрема, як це упродовж тривалого часу відбувається у сфері зайнятости. Як не прикро, але при демократії, де якийсь час проводилися заходи на користь однієї групи, арґументи проти привілею стають арґументами проти групи, що ще недавно користувалися прихильністю громадськости, оскільки, як усі вважали, ця група потребує і заслуговує спеціяльної допомоги. Проте, безсумнівно, ніде так не порушувалися основні принципи верховенства закону (і з такими серйозними наслідками), як у ситуації із профспілками. Політика щодо них, отже, буде першою головною проблемою, яку ми розглянемо.

Розділ вісімнадцятий

Професійні спілки і зайнятість

Уряд, що тривалий час вороже ставився до інших монополій, раптом почав фінансово допомагати й усяко сприяти трудовим монополіям, яких демократія не може стерпіти, якими не може контролювати так, щоб не знищити, і, можливо, не може знищити, не знищивши себе.

Генрі С. Сімонс

1. Громадська політика стосовно профспілок більше ніж століття розвивалася від однієї крайности до іншої. Від держави, у якій профспілки згідно із законом мало що вирішували, якщо тільки вони не були заборонені зовсім, нині ми прийшли до держави, де вони стали привілейованими інституціями, які не підлягають загальним положенням закону. Вони стали єдиними важливими інстанціями, об які розбивається головна функція урядів – запобігати примусові й насильству.

Цьому особливо сприяло те, що спочатку спілки, заручені тривалою підтримкою лібералів, були здатні відстоювати загальні принципи свободи[1], допоки припинилася дискримінація проти них і вони здобули виняткові привілеї. У небагатьох інших сферах прогресивні діячі, які обмежуються прагненням розглядати доцільність будь-яких призначених заходів, запитують назагал тільки про одне: чи це "на користь спілкам, чи проти них" або, як це зазвичай формулюють, "на користь робітникам чи проти них".[2] Проте підсумковий побіжний погляд на історію спілок засвідчує, що прийнятна позиція лежить десь між двома крайнощами їхньої еволюції.

Більшість людей, однак, так мало усвідомлює те, що сталося, що й досі підтримує прагнення спілок, оскільки переконані, що вони борються за "свободу об'єднань", у той час коли цей термін фактично втратив своє значення, а на перший план вийшла інша

проблема: свобода індивіда приєднуватися чи не приєднуватися до спілки. Таку плутанину частково зумовлює швидкість, із якою змінився характер проблеми; у багатьох країнах добровільні асоціяції робітників, щойно ставши леґальними, почали використовувати насилля, щоб змусити робітників до членства, а тих, хто не захотів цього зробити, не допускали до роботи. Більшість людей, можливо, і досі вважає, що "трудовий конфлікт", звичайно, означає незгоду щодо заробітної плати й умов праці, тоді як дуже часто його єдиною причиною є спроба спілок примусити приєднатися тих робітників, які не бажають цього зробити.

Ніде так успішно спілки не здобули собі привілеїв, як у Великобританії, де Закон про виробничий конфлікт 1906 року звільнив "профспілку від громадської правової відповідальности за навіть найжахливіше правопорушення, яке здійснила спілка чи її службовець, тобто, він надав кожній профспілці привілеї і захист, якими не володіє будь-яка інша особа або група осіб, чи то особисто, чи то в об'єднанні".[3] Таке сприятливе законодавство допомогло профспілкам у Сполучених Штатах, де спочатку Закон Клейтона 1914 року звільнив їх від антимонопольних положень Закону Шермана; а Закон Норріс-Ля Ґвардія 1932 року "відіграв важливу роль у встановленні практично повного імунітету трудових організацій стосовно цивільних правопорушень";[4] зрештою, Верховний суд своїм остаточним рішенням підтримав "вимогу спілки на право відмовляти працедавцеві в економічному партнерстві".[5] Приблизно та ж ситуація поступово виникла в більшості европейських країн у 20-тих роках, "радше завдяки мовчазній терпимості органів влади і судів, ніж через відкритий законний дозвіл".[6] Повсюди леґалізацію спілок інтерпретували як леґалізацію їхнього головного наміру і як визнання їхнього права робити все, що здавалося необхідним для досягнення цієї мети, а саме монополії. Щораз частіше їх почали трактувати не як групу, яка переслідувала законну еґоїстичну мету і яку (як і кожну іншу групу осіб зі спільними інтересами) варто стримувати з допомогою конкуренції з іншими групами з такими ж інтересами, що володіють рівними правами, а як групу з єдиною метою – вичерпною й усебічною організацією всієї робочої сили заради загального добра.[7]

Хоча ще недавно спілки часто приголомшували громадську думку величезним надуживаннями своїх повноважень, і прихильні почуття до профспілок знаходяться на спаді, громадськість, зви-

чайно, ще не вповні усвідомила, що нинішня ситуація в законодавстві принципово хибна і що підґрунтю нашого вільного суспільства серйозно загрожують повноваження, які привласнили собі спілки. Ми не будемо тут розглядати ті кримінальні зловживання спілок, які нещодавно привернули значну увагу у Сполучених Штатах, оскільки це не пов'язано із привілеями, якими законно користуються спілки. Нас будуть цікавити винятково ті повноваження, які мають спілки сьогодні, чи то з очевидного дозволу закону, чи, щонайменше, із мовчазної згоди органів правопорядку. Наші арґументи не будуть спрямовані проти професійних спілок як таких, ні не обмежуватимуться їхньою практикою, яку тепер широко трактують як зловживання. Ми звернемо нашу увагу на деякі профспілкові повноваження, які тепер визнано не тільки законними, але й "святими правами профспілки". Те, що спілки часто виявляли велику стриманість стосовно цих прав, радше підсилює, а не нівелює докази проти цього. Саме через панівне законодавство спілки завдали нескінченно більших збитків, ніж вони могли б завдати, і тільки завдяки стриманості і здоровому глуздові багатьох лідерів профспілок ситуація залишалася під контролем, а тому ми не можемо допустити, щоб теперішній стан справ залишався незмінним.[8]

2. Не можна не наголосити, що примус, який було дозволено застосовувати спілкам усупереч усім принципам свободи в рамках закону, є передусім примусом щодо колег-робітників. Якою б примусовою владою над працедавцями не володіли спілки, вона є наслідком цієї первинної влади примусу над іншими робітниками; примус працедавців втратив би багато своїх непотрібних рис, якби спілки були позбавлені влади вимагати підтримки в тих, хто не бажає її надати. Тут не йдеться ні про право добровільної угоди між робітниками, ні навіть про їхнє право не давати згоди на свої послуги. Однак варто згадати, що останнє – право страйкувати, хоча й загальновизнане, навряд чи можна кваліфікувати як невід'ємне. Маємо достатньо причин вважати, що до зобов'язань у деяких професіях повинно входити те, що робітник мусить відмовитися від цього права; тобто такі професії містять довготривалі зобов'язання, і будь-які узгоджені спроби порушити такі контракти – незаконні.

Щоправда, будь-яка спілка, яка ефективно контролює всіх потенційних робітників фірми або індустрії, може здійснювати майже безмежний тиск на працедавців, і що там, де у спеціялізо-

ване обладнання інвестовано велику кількість капіталу, така спілка може реально експропріювати власність і заволодіти майже всіма прибутками його підприємства.[9] Вирішальним пунктом, однак, стане те, що така ситуація ніколи не буде в інтересах усіх робітників – за винятком малоймовірної ситуації, у якій загальна користь від такої дії однаково розподілиться між ними незалежно від того, чи вони працюють, чи ні, а отже, спілка може досягнути цього тільки примусом стосовно деяких робітників супроти їхніх інтересів, щоби підтримати такий узгоджений рух.

Причина цього в тому, що робітники можуть підняти реальну заробітну платню вище рівня, який буде переважати на вільному ринку, тільки за допомогою обмеження пропозиції, тобто приховуючи частину робочої сили. Отже, інтереси тих, хто отримає роботу з вищою заробітною платнею, таким чином, завжди будуть суперечити інтересам тих, хто буде зайнятий на менше оплачуваних роботах, або тих, хто не буде зайнятий взагалі.

Те, що спілки, звичайно, спершу примусять працедавця погодитися з відповідною заробітною платнею, а потім прослідкують, щоби ніхто не працював за менші гроші, не має великого значення. Фіксування заробітної платні є таким самим ефективним засобом, як і будь-який інший спосіб утримування без роботи тих, хто міг би працювати і за нижчу платню. Істотно, що працедавець погодиться на таку заробітну платню тільки тоді, коли знатиме, що спілка має владу не допускати до роботи інших.[10] І, зазвичай, фіксування заробітної платні (чи з боку спілок, чи влади) зробить платню вищою, ніж в іншому разі, однак тільки за умов, що вона також вища, ніж заробітна платня, за яку погоджуються працювати всі охочі робітники.

Хоча спілки досі часто діяли суперечливо, нині немає сумніву, що вони не можуть урешті-решт збільшити реальної заробітної платні для всіх тих, хто бажає працювати понад рівень, який сам встановиться на вільному ринку, однак вони можуть достатньо підвищити рівень заробітної платні у грошовому еквіваленті, призвівши до наслідків, про які поговоримо пізніше. Їхній успіх у підвищенні реальної заробітної платні вище деякого рівня (якщо це не тимчасовий результат) може принести користь тільки окремій групі коштом інших. Це, таким чином, буде слугувати тільки груповим інтересам, навіть коли буде отримано підтримку від усіх. А отже, суто добровільні спілки, якщо їхня політика стосовно заробітної платні не відповідатиме інтересам усіх робіт-

ників, не зможуть довго користуватися загальною підтримкою. А тому спілки, які б не мали влади примушувати сторонніх, не мали б достатньо сили, щоб підвищити заробітну платню понад рівень, при якому всі, хто шукає роботу, могли б знайти працевлаштування, тобто рівень, який повинен сам встановитися у справді вільному ринку робочої сили.

Але якщо реальну заробітну платню всіх працівників можна підняти завдяки діям спілки тільки ціною безробіття, то в інших галузях або цехах спілки можуть підвищити заробітну платню своїм членам, тільки примушуючи інших залишатися на погано оплачуваних посадах. Важко сказати, наскільки велике спотворення структури заробітної платні це може викликати. Однак, якщо пам'ятати, що деякі спілки вважають за доцільне використовувати примус для запобігання будь-якому напливу в їхню професію, а інші спроможні призначити високі премії за доступ до неї (або навіть за резервування робочого місця в галузі для дітей теперішніх членів), то не викликає сумніву, що констатоване спотворення значне. Важливо звернути увагу, що така політика може вдало впроваджуватися тільки у відносно успішних і високо оплачуваних професіях, і внаслідок цього відносно бідних будуть експлуатувати ті, хто має вищу платню. Навіть якщо всередині самої спілки її дії і впливатимуть на зменшення різниці у винагородах, безсумнівно, що коли це стосується відносної заробітної платні у більшості галузей і професій, спілки сьогодні значною мірою відповідальні за нерівність, якої не має бути і яка повністю є наслідком привілею.[11] Це означає, що їхня діяльність обов'язково зменшує продуктивність робочої сили, також впливаючи на загальний рівень реальної заробітної платні; і якщо спілки успішно зменшують кількість робітників на високо оплачуваних позиціях, збільшуючи кількість тих, кому призначено залишатися на менш вигідних умовах, унаслідок цього спільна середня величина знижується. Фактично, більш ніж імовірно, що у країнах, де спілки дуже сильні, загальний рівень реальної заробітної платні нижчий, ніж він міг би бути.[12] Це, звичайно, слушно стосовно більшости країн Европи, де профспілкову політику підсилено загальним використанням обмежувальної практики "створення робочих місць".

Якщо багато хто й досі сприймає за очевидну й незаперечну істину те, що, коли загальний рівень заробітної платні зростає так швидко, як це хочуть спілки, то це відбувається всупереч

однозначним висновкам теоретичного аналізу і всупереч емпіричній очевидності. Реальна заробітна платня часто піднімалася набагато швидше, коли спілки були слабкі, ніж коли вони були сильні; до того ж навіть її підвищення у професіях або галузях, де робоча сила не була організована, часто відбувалося значно швидше, ніж у високо організованих та успішних галузях.[13] Таке загальне враження склалося частково тому, що заробітна платня, яку сьогодні здебільшого встановлюють через переговори із профспілкою, із тієї ж причини вважається такою, що її визначає тільки вона[14]; і справді, як ми незабаром переконаємося, діяльність спілки викликає безперервне підвищення грошового еквіваленту заробітної платні, однак це перевищує зростання реальної заробітної платні. Таке зростання грошового виразу заробітної платні без поглиблення загального безробіття можливе тільки тому, що його регулярно анульовує інфляція – насправді воно можливе тільки за підтримки повної зайнятости.

3. Своєю політикою заробітної платні спілки реально досягли набагато менше, ніж назагал уважають, а їхня діяльність у цій сфері економічно шкідлива і з політичного погляду навіть небезпечна. Вони використовують свою владу так, що це робить ринкову систему неефективною, і одночасно це дає їм контроль над напрямами економічної діяльности, який був би небезпечний, коли б знаходився в руках уряду, але ще небезпечніше, якщо його здійснюватиме якась група. Це відбувається через вплив на відносну заробітну платню різних груп робітників і через їхній постійний, спрямований догори, тиск на рівень заробітної платні у грошовому вираженні з його неминучими інфляційними наслідками.

Цей вплив на відносну заробітну платню зазвичай полягає в одноманітності та негнучкості заробітної платні всередині будь-якої групи, яку контролює спілка, а також у більших і нефункціональних відмінностях у заробітній платні між різними групами. Це супроводжується обмеженням мобільности робочої сили, що само собою є або наслідком, або причиною. Немає потреби більше нагадувати, що це може мати користь для деяких груп, але тільки коштом зниження продуктивности і, таким чином, узагалі прибутків робітників. Також немає потреби наголошувати тут на тому, що більша стабільність у заробітній платні для окремих груп, яку можуть забезпечити спілки, імовірно, передбачає більшу

нестабільність зайнятости. Важливо, що випадкові відмінності в характері влади спілок різних професій і галузей створять не тільки велику нерівність у винагороді між робітниками, яка не має економічного виправдання, але й неекономічну невідповідність у розвитку різних галузей. Буде створено великі перешкоди для розвитку таких суспільно важливих галузей, як, наприклад, будівництво, і ці галузі будуть неспроможні задовольнити термінові потреби просто через те, що їхній характер пропонує спілкам спеціяльні можливості для примусової монопольної практики.[15] Оскільки спілки наймогутніші там, де є найбільші капіталовкладення, вони мають тенденцію стримування інвестицій, що здійснюється коштом додаткового оподаткування. Нарешті часто саме профспілкова монополія, яка реалізується за таємної домовлености з підприємством, стає одним із головних основ монопольного управління галуззю, якої це стосується.

Головна небезпека, яка криється в теперішньому розвитку трейдюніонізму, полягає в тому, що, створюючи ефективні монополії в постачанні різних видів робочої сили, спілки не дозволяють розвиватися конкуренції як ефективному реґуляторові в розподілі всіх ресурсів. Але, якщо конкуренція стає неефективним засобом такого реґулювання, замість неї варто застосовувати якісь інші засоби. Єдиною альтернативою для ринку, однак, є сфера повноважень. Цю сферу, очевидно, не можна залишити в руках окремих спілок із груповими інтересами, бо це уніфікує організацію всієї робочої сили, яка, таким чином, стала би не тільки найсильнішою владою в державі, але й владою, яка цілком контролює державу. Трейдюніонізм сьогодні має тенденцію, однак, витворювати саме ту систему загального соціялістичного планування, до якої прагнуть деякі спілки і якої в їхніх інтересах варто уникати.

4. Спілки не можуть досягнути своєї головної мети, доки не стануть повністю керувати забезпеченням тієї робочої сили, до галузі якої вони належать; і оскільки в інтересах не всіх робітників підкорятися такому управлінню, деякі з них будуть змушені діяти проти своїх інтересів. Це може відбуватися тільки через психологічний і моральний тиск, коли підтримуються оманливі переконання, що спілки діють на користь усіх робітників. Де спілкам вдалося створити загальне враження, що кожний робітник в інтересах свого класу повинен підтримувати діяльність спілки, примус починають сприймати як законний засіб, що зму-

шує непокірного робітника виконувати свій обов'язок. У цьому плані спілки покладалися на найефективніше знаряддя, тобто на міт, що тільки завдяки їхнім зусиллям швидко піднявся життєвий рівень робітничого класу і що тільки завдяки їхнім безперервним зусиллям заробітна платня зростає настільки швидко, наскільки це можливо; це міт, у старанному культивуванні якого спілкам зазвичай активно допомагали їхні опоненти. Наріжним каменем такої умови може бути тільки правильне розуміння фактів, і чи цього буде досягнуто, залежить від того, наскільки ефективно економісти відображають громадську думку.

І хоч цей вид морального тиску, який застосовують спілки, може бути дуже могутній, навряд чи його буде достатньо, щоб дозволити їм завдавати реальної шкоди. Профспілкові лідери, очевидно, погоджуються з тими, хто вивчає цей аспект трейд-юніонізму, що потрібні значно сильніші форми примусу, якщо спілки хочуть досягнути своєї мети. Саме методи примусу, які спілки розвинули для того, щоб членство за своєю суттю стало обов'язковим, і які вони називають своїми "організаційними видами діяльности" (або у Сполучених Штатах "безпекою спілки" – курйозний евфемізм), дають їм реальну владу. Оскільки владу справді добровільних спілок буде обмежено тим, що становить спільні інтереси всіх робітників, профспілки прийшли до необхідности спрямовувати свої головні зусилля на примус, скерований так, аби підкорити своїй волі дисидентів.

Ніколи б їм не вдалося досягти успіху без підтримки введеної в оману громадськости й активної допомоги уряду. На жаль, значною мірою вони зуміли переконати громадськість, що суцільна трейд-юніонізація не тільки законна, але й важлива для громадської політики. Сказати, що робітники мають право утворювати спілки, однак, не те саме, що сказати, що спілки мають право існувати незалежно від волі окремих робітників. Зовсім не громадським лихом був би такий бажаний стан справ, коли б робітники реально не відчували необхідности у створенні спілок. Крім цього, природну мету спілок, яка полягає у спонуканні всіх робітників приєднатися до них, було інтерпретовано так, що нібито спілки мають право робити все, що видається необхідним, аби досягнути цієї мети. Так само можливість спілок забезпечувати вищу заробітну платню було інтерпретовано таким чином, що нібито їм повинно також бути дозволено робити все, що здається необхідним для досягнення успіху. Зокрема через те, що страйк

було визнано законною зброєю спілок, з'явилося переконання, що можна робити все, що необхідно, для успішного завершення страйку. Загалом леґалізація спілок почала означати, що будь-які методи, які вони застосовують як обов'язкові для здійснення своїх намірів, також законні.

Теперішні примусові повноваження спілок головно базуються на використанні методів, яких не можна толерувати щодо будь-якої мети і які суперечать цілям захисту сфери приватної особи. По-перше, спілки покладаються (набагато більше, ніж звичайно здається) на використання пікету як інструменту залякування. Те навіть так зване "мирне" пікетування переважно має характер примусу, і звільнення від відповідальности тут є привілеєм, який можна трактувати на підставі логічного припущення, що це здатні використовувати і використовують особи, які самі безпосередньо не є робітниками, аби примусити інших сформувати спілку, яку вони контролюватимуть винятково з політичних інтересів або для вираження ворожого ставлення до непопулярної особи. Ореол законности, яка створюється при цьому, оскільки такі цілі часто підтримує закон, не може змінити навіть те, що це нагадує організований тиск на індивідів, якого у вільному суспільстві не дозволено для жодної приватної структури.

Окрім пікетів, наступним головним важелем, який дає можливість спілкам чинити примус на окремих робітників, є застосування законодавчих та адміністративних санкцій щодо підприємств, які приймають на роботу тільки членів профспілки, або підприємств, де всі працівники повинні стати членами профспілки чи аналогічних організацій. Профспілки складають контракти, обмежуючи професії, і тільки їхнє звільнення від звичайних положень закону зробило їх законними об'єктами "організаційної діяльности". Законодавство часто доходить до того, що вимагає не тільки, щоб контракт, який уклали представники більшости робітників заводу або галузі, був прийнятний для будь-якого робітника, який бажає скористатися ним, але щоб він стосувався всіх працівників, навіть якщо кожен із них бажав би і міг би одержати іншу комбінацію переваг.[16] Ми вважаємо неприйнятними всі методи примусу, повторні страйки і бойкоти, які використовують не як інструмент у переговорах про розмір заробітної платні, а тільки як засіб примусу на інших робітників для погодження з політикою спілки.

Більшість цих примусових тактик спілка може застосовувати, крім того, тільки через те, що закон звільнив групи робітників від

звичайної відповідальности за спільну дію, не вважаючи їх за формальні об'єднання або відкрито звільняючи їхні організації від загальних правил, які стосуються корпоративних організацій. Немає потреби розглядати докладно інші аспекти сучасної політики спілок, зокрема домовленості в рамках усієї промисловости, у загальнонаціональному масштабі. Їхня доцільність ґрунтується на формах активности, які вже згадувалися і які могли б, безсумнівно, зникнути, якби було усунено основну примусову владу спілок.[17]

5. Заледве чи можна заперечити, що підвищення заробітної платні через використання примусу, – сьогодні головна мета спілок. Але навіть попри цю мету заборону спілок у законодавстві виправдати не можна. У вільному суспільстві багато з небажаних явищ треба толерувати, якщо цьому не можна запобігти без дискримінаційного законодавства. Але контроль над заробітною платнею навіть тепер не становить єдиної функції спілок; і вони, безперечно, здатні надавати послуги, які не тільки прийнятні, але й, безсумнівно, корисні. Якби єдиною метою профспілок було підвищення заробітної платні примусовими діями, вони, можливо, і зникли б, коли б їх позбавили повноважень примусу. Але спілки мають виконувати інші корисні функції, і навіть якщо можливість їхньої заборони в цілому суперечила б усім нашим принципам, необхідно чітко показати, чому немає економічного підґрунтя для таких дій і чому, виступаючи в ролі справді добровільних і непримусових організацій, вони можуть приносити користь. Насправді, більш ніж імовірно, що спілки повністю розвинуть свою потенційну корисність тільки після того, як вони позбудуться своєї теперішньої антисоціяльної мети з допомогою ефективного запобігання примусу.[18]

Спілки без повноважень примусу, можливо, відіграватимуть корисну і важливу роль навіть у процесі визначення заробітної платні. По-перше, часто можна зробити вибір між зростанням заробітної платні, з одного боку, і з іншого, альтернативними перевагами, якими працедавець міг би забезпечити при тих же витратах, якщо принаймні більшість робітників вибере їх, а не доплату. Реально й те, що відносна позиція індивіда стосовно шкали заробітної платні часто так само важлива для нього, як і його абсолютна позиція. У будь-якій ієрархічній організації важливо, щоб більшість вважала справедливою різницю між винагородою за різні роботи і правилами заохочування.[19] Найефективнішим шля-

хом забезпечення згоди є, мабуть, наявність загальної схеми, погодженої в колективних переговорах, у якій представлено всі інтереси. Навіть із погляду працедавця буде важко осягнути будь-який інший шлях примирення різних думок, на які необхідно зважати у великій організації для досягнення задовільної системи заробітної платні. Потреби великих організацій, як видається, вимагатимуть погоджений набір стандартних угод, доступних для всіх, хто бажає скористатися їхньою перевагою, хоча в окремих ситуаціях не можна іґнорувати і спеціяльних угод.

Те ж саме справджується і щодо всіх загальних проблем, які стосуються умов праці, інших, ніж індивідуальна винагорода, тих проблем, які справді стосуються всіх працівників і які за взаємною згодою робітників і працедавців повинні регулюватися з урахуванням усіх можливих прагнень. Велика організація переважно повинна керуватися правилами, і такі правила, імовірно, діють найефективніше, якщо їх складено за участю робітників.[20] Оскільки контракт між працедавцями і працівниками реґулює не тільки стосунки між ними, але також стосунки між різними групами працівників, часто доцільно надавати йому характер багатосторонньої угоди і передбачати, як у процедурі розгляду скарг, рівень самоврядування серед працівників.

Урешті-решт, найдавніша і найкорисніша діяльність спілок як "дружніх об'єднань" полягає в тому, що вони беруться надавати своїм членам захист від особливого ризику, пов'язаного з їхньою професією. Це функція, яку під будь-яким кутом зору необхідно розглядати як надзвичайно потрібну форму самодопомоги, яку поступово переймає на себе держава загального добробуту. Однак ми залишаємо відкритим питання про те, чи будь-які вищезазначені арґументи виправдовують спілки більшого масштабу, ніж спілки заводу або корпорації.

Вимога спілок брати участь у керуванні бізнесом, про що ми згадаємо тільки мимохідь, – то вже цілком інша справа. Під назвою "індустріяльна демократія", або зовсім недавно "співдетермінізм", вона набула значної популярности, особливо в Німеччині, трохи менше у Великобританії. Ця течія репрезентує цікавий рецидив ідей синдикалістської гілки соціялізму XIX сторіччя, найменше продуманої й особливо нездійсненної форми тієї доктрини. Хоча ці ідеї мають деяку поверхневу привабливість, при вивченні вони виявляють властиві суперечності. Заводом або галуззю не можна керувати в інтересах деякої постійної групи ро-

бітників, якщо одночасно потрібно служити інтересам споживачів. Крім того, ефективна участь у розвитку підприємництва вимагає роботи упродовж повного робочого дня, і будь-хто, зайнятий стільки часу, незабаром перестає мати погляди й інтереси найманого працівника. Такий план мали б забракувати не тільки працедавці; існують серйозні причини, чому профспілкові лідери Сполучених Штатів категорично відмовилися брати на себе будь-яку відповідальність за керівництво бізнесом. Для повнішого дослідження цієї проблеми ми змушені, однак, відіслати читача до ретельного вивчення всіх її аспектів.[21]

6. Хоча, напевно, неможливо захистити індивіда від усіх аспектів примусу професійних спілок, доки загальна думка вважає їх леґітимними, більшість дослідників із цієї тематики стверджує, що порівняно небагато (як може здатися на перший погляд) незначних змін у законі та юрисдикції мало б вистачити, щоб змінити нинішню ситуацію.[22] Простого вилучення спеціяльних привілеїв, чи то відкрито наданих профспілкам, чи то привласнених через толерантність судів, буде достатньо, щоб позбавити їх серйознішої примусової влади, якою вони користуються на цей час, і щоб скерувати у відповідне русло їхні законні еґоїстичні інтереси так, щоб вони були суспільно корисні.

Істотною вимогою є те, щоб було ґарантовано істинну свободу об'єднань і щоб примус уважався однаково незаконним, незалежно від того, чи використовує його працедавець, чи працівники, на користь чи на шкоду організації. Вимагає суворого застосування принцип, що мета не виправдовує засоби і що мета спілок не виправдовує звільнення їх від загальних норм закону. Сьогодні це означає, по-перше, що треба заборонити всі пікетування чисельних груп, оскільки це становить не тільки головну і постійну причину насильства, але й у своїх мирних формах є засобом примусу. Далі, спілкам не можна дозволяти чинити тиск на тих працівників, хто не є їхніми членами. Це означає, що контракти з підприємствами, які приймають на роботу тільки членів профспілки або на яких усі прийняті на роботу повинні стати членами профспілки (а також умови "збереження членства" і "пільгова зайнятість") повинні трактуватися як угоди з обмеженням вибору професії і з відмовою від захисту закону. Вони ніяк не відрізняються від "жовтого зобов'язання", яке не дозволяє окремому робітникові вступати у спілку і яке просто забороняє закон.

Позбавлення законної сили таких угод, коли було б усунено головні суб'єкти другорядних страйків і бойкотів, зробило б ці й аналогічні форми тиску недійсними. Було б необхідно, однак, також анулювати всі леґальні постанови, які через угоди, укладені із представниками більшости робітників заводу чи галузі, поширювали б на всіх працівників, і позбавити всі організовані групи будь-якого права укладати угоди, які б несли зобов'язання тим людям, що добровільно не доручали їм цих повноважень.[23] Нарешті відповідальність за організовані та узгоджені дії в конфліктній ситуації, пов'язаній із договірними зобов'язаннями або загальним законом, повинна рішуче покладатися на тих, у чиїх руках вирішення цього питання, незалежно від прийнятих окремих форм організованої дії.

Не переконливо звучить, що будь-яке законодавство, яке уневажнює деякі типи контрактів, буде суперечити принципу свободи контракту. Як ми переконалися з розділу п'ятнадцятого, цей принцип ніколи не може означати, що всі контракти згідно із законом будуть обов'язкові для виконання. Це означає, що всі контракти маємо оцінювати відповідно до тих самих загальних норм і що жодній структурі не можна надати дискреційної влади, яка б дозволяла чи забороняла деякі контракти. Серед контрактів, які закон мав би скасувати, є ті, що обмежують свободу професії. Контракт із підприємствами, які приймають на роботу тільки членів профспілки або де всі прийняті на роботу повинні стати членами профспілки, підпадає теж під цю ж категорію. Якщо законодавство, юрисдикція і толерантність виконавчих органів не створили привілеїв для спілок, то немає потреби спеціяльного законодавства стосовно них у країнах загального права. Існування такої потреби викликає жаль, і прихильник свободи буде розглядати будь-яке законодавство такого типу з острахом. Але, якщо спеціяльні привілеї стали частиною державного закону, то їх можна усунути тільки з допомогою спеціяльного законодавства. Хоча немає потреби у спеціяльному "законі про право на працю", важко заперечити, що ситуація, яка панує у Сполучених Штатах через законодавство і рішення Верховного суду, може стати поштовхом до створення спеціяльного законодавства як єдиного реального шляху до відновлення принципів свободи.[24]

Специфічні засоби, яких будуть вимагати в будь-якій країні, щоб відновити попереднє становище вільного утворення спілок у галузі праці, залежатимуть від її індивідуального розвитку. Си-

туація у Сполучених Штатах має для нас особливий інтерес, тому що тут законодавство і рішення Верховного суду, можливо, пішли далі, ніж деінде,[25] у леґалізації примусової влади спілки, а ще далі – у наданні дискреційних і за своєю суттю безвідповідальних повноважень на адміністративній підставі. Але за конкретнішою інформацією відішлемо читача до важливої праці професора Петро *Політика праці у вільному суспільстві*,[26] у якій повністю описано відповідні реформи.

Хоча всі зміни, необхідні для обмеження шкідливої влади спілок, зводяться до того, щоб змусити їх підкоритися загальним принципам закону, які застосовуються до будь-кого, немає ніякого сумніву, що спілки будуть чинити їм запеклий опір. Вони знають, що досягнення того, чого вони бажають, залежить від тієї реальної примусової влади, яку необхідно буде утримати, якщо ми хочемо зберегти вільне суспільство. Однак ситуація не безнадійна. Уже існують напрацювання, які рано чи пізно доведуть спілкам, що теперішній стан не може тривати далі. Спілки виявлять, що з альтернативних шляхів дальшого розвитку, відкритого для них, найкращим буде підпорядкування загальному принципові, який запобігає будь-якому примусу, зрештою, для продовження їхньої нинішньої політики; бо примус обов'язково матиме неґативні наслідки, чи з одного, чи з іншого боку.

7. Професійні спілки не можуть значно змінити рівень реальної заробітної платні, яку отримують усі робітники, навіть більше, знижують, а не піднімають її. Те саме можна сказати і про рівень заробітної платні у грошовому вираженні. Стосовно цього наслідки дій спілки залежатимуть від принципів, які керують грошово-кредитною політикою. Доктрини, які тепер широко визнані у світі, і політика, якої очікують від керівних грошово-кредитних установ, безсумнівно, сприятимуть тому, що поточна профспілкова політика породить безперервну і проґресуючу інфляцію. Головна причина цього криється в тому, що панівні доктрини "повної зайнятости" відкрито звільняють спілки від відповідальности за будь-яке безробіття і покладають обов'язок зберігати повну зайнятість на керівні грошово-кредитні і фінансові органи влади. Єдиний шлях, яким останні можуть запобігти політиці спілок щодо продукування безробіття, – це протистояння інфляції, які би надмірні підвищення реальної заробітної платні не зумовлювали спілки.

Для того, щоб зрозуміти ситуацію, у яку ми потрапили, необхідно стисло розглянути інтелектуальні джерела політики повної зайнятости кейнсіянського типу. Теорії лорда Кейнса слушно відштовхуються від того розуміння, що постійною причиною широкого безробіття є надто висока реальна заробітна платня. Наступний крок полягав у пропозиції, що пряме зниження заробітної платні у грошовому вираженні можна здійснити тільки в боротьбі, і то настільки болісній і затяжній, що навіть важко передбачити. Отже, учений зробив висновок, що реальну заробітну платню треба знизити через процес зниження вартости грошей. Це справді думка, яка лежить в основі всієї політики "повної зайнятости" і яка тепер стала особливо популярна.[27] Якщо робітники наполягають на надто високому рівні заробітної платні у грошовому вираженні, то, щоб дозволити повну зайнятість, запас грошей треба збільшити настільки, щоб підняти ціни до рівня, де реальна вартість номінальної заробітної платні більше не буде вищою від продуктивности робітників, що шукають роботу. На практиці це обов'язково означатиме, що кожна окрема спілка у своїх спробах не відставатиме від реальної вартости грошей, завжди наполягатиме на дальшому зростанні заробітної платні у грошовому вираженні, а це викличе прогресуючу інфляцію.

Таке явище неминуче, навіть якщо окремі спілки не робили б нічого іншого, як запобігали будь-якому зниженню заробітної платні у грошовому вираженні. Де спілки перешкоджають таким зниженням заробітної платні, а вона, як кажуть економісти, "негнучка, особливо її нижня межа", усі зміни у відносній заробітній платні різних груп, викликані непостійними умовами, повинні здійснюватися через підвищення грошового виразження заробітної платні, крім тих груп, чия відносна реальна заробітна платня змушена буде знизитися. До того ж, загальне підвищення заробітної платні у грошовому вираженні і, як наслідок, зростання прожиткового мінімуму загалом зумовить спроби навіть останньої групи збільшити номінальну заробітну платню, і потрібні декілька циклів наступних підвищень заробітної платні перед тим, як настане деяке відносне її відрегулювання. Оскільки постійно існує необхідність регулювати відносну заробітну платню, цей процес виробив спіраль заробітної платні і цін, яка почала переважати після Другої світової війни, тобто після того, як було визнано політику повної зайнятости.[28]

Цей процес інколи описують так, немовби збільшення заробітної платні безпосередньо викликало інфляцію. Це неправильно. Якби постачання грошей і кредит не збільшувалися, підвищення заробітної платні мало б швидко викликати безробіття. Але під впливом доктрини, яка вважає обов'язком монетарних систем забезпечити достатню кількість грошей, щоб ґарантувати повну зайнятість на будь-якому визначеному рівні заробітної платні, з політичного погляду неминуче, що кожен цикл підвищення заробітної платні породжує дальшу інфляцію.[29] Це неминуче, допоки підвищення цін стає таким помітним і поширеним явищем, що викликає серйозну тривогу громадськости. Тоді з'являються спроби застосувати монетарні перепони. Але оскільки економіка пристосовується до очікування подальшої інфляції і великою мірою зайнятість стає залежною від безперервної грошової експансії, спроба стрімко її зупинити викличе значне безробіття. Це знову спричинить непереборний тиск більшої інфляції. І, таким чином, збільшивши її дози, досить довго можна запобігати появі безробіття, яке породжуватиме підвищення заробітної платні. Громадськості буде здаватися, неначе проґресуюча інфляція – прямий наслідок політики спілок щодо заробітної платні, а не спроба виправити її наслідки.

Ці перегони між заробітною платнею та інфляцією, імовірно, триватимуть деякий час, допоки люди почнуть усвідомлювати потребу їх зупинити. Монетарну політику, яка мала б зруйнувати силу примусу спілок через поширене і тривале безробіття, неможливо застосовувати без фатальних наслідків і з політичного, і з суспільного погляду. Але якщо нам не вдасться вчасно приборкати сили спілок ще в зародку, вони незабаром зіткнуться з вимогою заходів, які будуть набагато неприємніші для окремих робітників і для лідерів спілок, ніж підкорення владі закону: маємо на увазі урядове фіксування рівня заробітної платні або й повне скасування спілок, що викличе протести.

8. У галузі робочої сили, як і в будь-якій іншій, усунення ринку як визначального механізму обов'язково зумовить його заміну системою адміністративного керування. Для того, щоби хоч віддалено наблизитися до ринкової функції управління, треба, щоб ця система координувала всю економіку і принаймні виходила від єдиного центрального органу. І хоча такий орган міг спершу займатися тільки локалізацією й заохоченням робочої сили,

його політика мала б обов'язково призвести до перетворення всього суспільства в систему централізованого планування й адміністрування з усіма її економічними і політичними наслідками.

У тих країнах, де інфляційні тенденції діяли протягом деякого часу, все частіше з'являються вимоги "глобальної політики у сфері заробітної платні". У країнах, де ці тенденції були виражені найбільше, особливо у Великобританії, виявилося, що в колі лівих інтелектуальних лідерів зародилася доктрина, що заробітну платню повинна загалом визначати "уніфікована політика", яку, зрештою, мав би уряд накреслити.[30] Якщо ринок непоправно позбавити своєї функції, то ефективний шлях розподілу робочої сили серед галузей, реґіонів і професій полягає в тому, що сама влада визначає заробітну платню. Крок за кроком, через встановлення офіційного примирення й арбітражні механізми з обов'язковими повноваженнями і через утворення рад із заробітної платні, ми рухаємося в напрямку до того, коли заробітну платню буде визначати те, що у своїй суті є свавільним рішенням влади.

Усе це не більше, ніж неминучий наслідок теперішньої політики профспілок, якими керують бажання побачити заробітну платню як результат дії деякої концепції "справедливости," ніж сили ринку. Але в жодній із дієвих систем ніякій групі людей не можна дозволити примушувати інших, загрожуючи насильством. І коли не тільки декілька привілейованих груп, а більшість важливих складових ринку праці почне ефективно організовуватися для примусових дій, дозвіл кожній діяти незалежно не тільки створить щось протилежне до справедливости, але й може призвести до економічного хаосу. Коли ми не можемо більше залежати від безособового визначення заробітної платні з допомогою ринку, єдиний шлях, завдяки якому ми збережемо життєздатну економічну систему, – це коли її авторитетно визначає уряд. Таке визначення має бути довільне, тому що немає об'єктивних стандартів справедливости.[31] Це стосується і всіх інших цін або послуг, бо рівень заробітної платні, сумісний із відкритою можливістю зайнятости для всіх, не відповідає будь-якій очевидній заслузі або будь-якому незалежному стандартові справедливости, але повинен залежати від умов, які ніхто не може контролювати.

Як тільки уряд візьметься визначати всю систему заробітної платні, а отже, буде змушений контролювати зайнятість і виробництво, теперішні сили спілок втратять набагато більше, ніж це

могло б статися за їхнього підпорядкування відповідноve закону. При такій системі спілки зможуть вибирати тільки між тим, щоб стати добровільним інструментом урядової політики і бути залученим у механізми уряду, з одного боку, і бути повністю скасованими, з іншого. Мабуть, буде обрано перший варіянт, бо він дасть можливість бюрократії профспілки зберегти свою позицію і деяку особисту владу. Але для робітників це означатиме їхню повну залежність від загального державного контролю. Ситуація в більшості країн не залишає нам іншого вибору, окрім як дочекатися якогось результату або повернутися назад. Теперішня позиція спілок не може існувати далі, тому що вони здатні функціонувати тільки в ринковій економіці, за знищення якої активно борються.

9. Проблема профспілок є і добрим випробуванням наших принципів, і повчальною ілюстрацією наслідків при їх порушенні. Зазнавши невдачі у своєму обов'язку запобігати особистому примусу, уряди всюди намагаються перевищити властиву їм функцію для того, щоб виправити результати тієї невдачі, і приходять до завдань, які вони здатні виконати тільки за умови, коли будуть такими ж свавільними, як і спілки. Доки дозволені спілкам повноваження не підлягають сумніву, немає іншого способу, щоб виправити їхні збитки, як надати державі більші дискреційні повноваження стосовно примусу. На практиці ми вже відчуваємо виразний занепад влади закону у сфері робочої сили.[32] Крім того, щоб виправити ситуацію, потрібно повернутися до принципів верховенства закону і до їхнього послідовного застосування з допомогою законодавчих і виконавчих органів влади.

Цей шлях все ще блокує найбезглуздіший з усіх модних арґументів, а саме, що "ми не можемо повернути годинник назад". Не дивуймося тому, що ті, хто звично використовує це кліше, усвідомлюють, що воно виражає фаталістичне переконання, що ми не можемо вчитися на своїх помилках; це найжалюгідніше визнання того, що ми не здатні використовувати наш розум. Я сумніваюся, чи будь-хто з тих, хто дивиться у майбутнє, уважає, що є інше позитивне вирішення, яке свідомо вибере більшість, коли нарешті зрозуміє, куди веде теперішній розвиток. Уже маємо деякі докази того, що далекоглядні лідери спілок також починають усвідомлювати, що доки ми не примирилися з поступовим згасанням свободи, ми повинні перешкодити тій тенденції, відно-

вивши верховенство закону, і що для того, щоб зберегти найцінніше в їхньому русі, вони повинні відмовитися від ілюзій, якими керувалися так довго.[33]

Ніщо інше, як повернення поточної політики до принципів, від яких уже відмовилися, дасть нам можливість відвернути загрозу свободі. Усе, що вимагається, це зміна в економічній політиці, оскільки в теперішній ситуації тактичні рішення, які здаватимуться необхідними для сьогоднішніх потреб уряду, у наступних непередбачених ситуаціях тільки поведуть нас далі в хащу довільних елементів управління. Нагромаджені ефекти тих напівзаходів, породжені переслідуванням суперечливих цілей, виявляться стратегічно фатальними. Це стосується не тільки всіх проблем економічної політики, а й питання профспілок, яке не можна вичерпати задовільними рішеннями *ad hoc*, а тільки послідовним застосуванням принципу, якого однаково дотримуються у всіх сферах. Існує тільки один такий принцип, який може зберегти вільне суспільство: суворе запобігання всякому примусу і запровадження загальних абстрактних норм, однаково придатних для всіх.

Розділ дев'ятнадцятий

Соціяльне забезпечення

Доктрина соціяльного забезпечення, яку було створено для того, щоб підтримувати слабших, звелася до безглуздої доктрини справедливого розподілу, яка стосувалася й тих із нас, хто цілком здатний самостійно триматися на ногах.

"Економіст"

1. У Західному світі підтримка тих, кому загрожували крайня бідність і голод через незалежні від них обставини, давно вважалася обов'язком суспільства. Місцеві заходи, які спершу задовольняли ці потреби, стали недостатніми, коли зростання великих міст і щораз більша мобільність людей (якщо місцева влада не чинила перешкод такому переселенню) розірвали старі сусідські зв'язки. Держава і спеціяльні структури почали створювати відповідні служби, щоб забезпечити ці потреби. Те, що ми сьогодні називаємо громадською допомогою чи підтримкою, які в різних формах надаються в усіх країнах, є просто давнім законом піклування про бідних, що його пристосовано до сучасних умов. Необхідність таких заходів в індустріяльному суспільстві незаперечна, навіть якщо вона тільки в інтересах тієї частини бідних, яка знаходиться на межі розпачливої нужди.

Очевидно, що ця підтримка не обмежуватиметься тільки тими, хто самостійно не здатний давати собі ради в біді ("заслужений бідняк", як прийнято говорити), і що підтримка, яку тепер надає порівняно багате суспільство, має бути вища, ніж зазвичай необхідно для життєдіяльности і здоров'я. Ми маємо бути готові до того, що ця допомога примусить декого не звертати уваги на крайнощі в забезпеченні, якщо вони можуть самостійно зарадити собі.

Крім того, здається, що логічно, аби від тих, хто матиме право на допомогу в обставинах, у яких вони здатні забезпечити себе, вимагатимуть зробити це самостійно. Як тільки громадськість

визнає за свій обов'язок передбачати основні потреби людей у старості, при безробітті, через хворобу тощо, незалежно від того, чи індивіди здатні і чи бажають забезпечити себе, чи ні, а навіть коли ґарантована допомога зменшує їхні зусилля, це, здається, змушує їх застрахуватися (чи забезпечитися) від звичних небезпек життя. І зовсім не буде виправданням, що люди робитимуть те, що відповідає їхнім особистим інтересам, і що через небажання забезпечувати себе вони стають утриманцями громади. Так само ми вимагаємо, щоб автомобілісти застрахувалися від трьох видів ризику не тільки в їхніх інтересах, а в інтересах тих, хто може потерпіти від їхніх дій.

Нарешті, як тільки держава вимагатиме, щоб кожен забезпечив себе так само, як перед цим зробив тільки дехто, то розсудливо, що держава мала б також допомогти в розвитку відповідних інституцій. Оскільки держава визнає за необхідне прискорити розвиток, який за інших обставин тривав би довше, вартість розвитку й експериментування з новими типами інституцій можна розглядати як не меншу відповідальність громадськости, ніж дослідження або поширення знань в інших галузях, дотичних до громадських інтересів. Допомога, яка виплачується для цього зі скарбниці, тимчасова за своєю суттю, це субсидія, що покликана сприяти прискореному загальносуспільному розвиткові і призначена тільки на перехідний період. Вона припиняється тоді, коли інституція виросла і розвинулася настільки, щоб задовольнити нові вимоги.

Цей момент, який виправдовує увесь апарат "соціяльного страхування", мабуть, схвалюють найпослідовніші захисники свободи. І хоча багато людей уважає, що нерозумно заходити так далеко, не маємо права говорити, що це суперечитиме принципам, які ми проголосили. Така програма, як було сказано, повинна містити деякий примус, але тільки в інтересах інших, якщо він призначений запобігти більшому примусові індивіда; у цьому разі примус виправдовується тим, що програма ґрунтується не стільки на бажанні індивідів захистити себе від наслідків крайнього убозтва їхніх співгромадян, скільки на бажанні змусити індивідів ефективніше забезпечувати свої потреби.

2. Проблеми почали виникати тоді, коли захисники "соціяльного забезпечення" пішли далі в цьому напрямку. У Німеччині в 1880-тих роках, навіть на початковій стадії "соціяльного страху-

вання", від індивідів не тільки вимагали передбачати той ризик, який в іншому разі мала б передбачити держава, але й вони були змушені одержувати цей захист через унітарну організацію, якою керував уряд. Ідея організації нового типу, особливо в Англії, виходила від інституцій, що їх створили робітники із власної ініціятиви; у Німеччині, де також виникли такі інституції, зокрема у сфері медичного страхування, було вирішено, що нові напрями розвитку, наприклад, забезпечення людей у старості, тих, що перебувають на утриманні, безробітних, при нещасних випадках на виробництві, непрацездатності, вимагають уніфікованої форми організації, яка мала би стати єдиним постачальником цих послуг і до якої повинні належати всі ті, кому необхідний захист.

"Соціяльне страхування", таким чином, від початку означало не тільки обов'язкове страхування, але обов'язкове членство в унітарній організації, яку контролювала держава. Головним підтвердженням цього висновку, що його деякий час заперечували, а тепер повсюдно визнали за незаперечний, стало передбачення більшої дієвости й адміністративної зручности (себто, економічности) такої унітарної організації. Часто зазначалося, що це єдиний шлях, щоб ґарантувати достатнє забезпечення одночасно всім тим, хто його потребує.

У цьому арґументі є якась частка правди, але все-таки він звучить непереконливо. Можливо, і слушно, що в якийсь момент уніфікована організація, яку створили найкращі фахівці, що їх вибрала влада, буде найефективнішою серед того, що можна створити. Але це навряд чи триватиме довго, якщо вона становить єдину відправну точку для всіх напрямів майбутнього розвитку і якщо ті, хто стоїть на чолі, теж стають єдиними експертами з того, які потрібні зміни. Помилково вважати, що кращий і дешевший шлях можна, зрештою, вибрати завдяки попередньому задумові, ніж через постійну переоцінку доступних ресурсів. Тут діє однаковий принцип, що всі монополії, яких стимулюють, як і все решта, з часом стають неефективні.

Щоправда, коли ми захочемо переконатися, що все, що для нас однозначно відоме як досяжне, ми досягаємо настільки швидко, наскільки це можливо, то свідома організація всіх ресурсів – це найкращий шлях. У сфері соціяльного забезпечення сподіватися на поступову еволюцію відповідних інституцій, безперечно, означає, що потреби деяких індивідів, про які має піклуватися централізована організація, можуть набути неадекватного зна-

чення. Для нетерплячого реформатора, що задовольниться тільки миттєвою перемогою над усім злом, якого треба уникати, утворення на цей момент єдиного апарату з усіма повноваженнями виявиться єдиним відповідним методом. Зрештою, ціна, яку нам треба заплатити за це, навіть якщо маємо якісь досягнення в окремій галузі, може бути надто висока. Якщо ми зв'язуємо себе єдиною всеохопною організацією тільки через те, що на цей момент її авторитет більший, ми можемо перешкодити еволюції інших організацій, сукупний внесок яких у добробут міг би бути більшим.[1]

Якщо для підтвердження єдиної обов'язкової організації наголошували головно на дієвості, то, очевидно, спочатку серед прихильників існували й інші погляди. Фактично, існує дві окремі, хоч і пов'язані між собою, цілі, яких здатна досягнути урядова організація із примусовою владою, але які знаходяться поза досяжністю будь-якої структури, що займається економічною діяльністю. Приватна структура може пропонувати тільки деякі послуги, які ґрунтуються на контракті, тобто вона може передбачити тільки потребу, що з'явиться незалежно від свідомої дії бенефіціяра і яку можуть встановити об'єктивні критерії; і тільки так вона може забезпечити передбачувані потреби. Як би ми не розширювали будь-яку систему справжнього страхування, бенефіціяр ніколи не отримає більше, ніж за виконані зобов'язання договірної вимоги, тобто він не отримає того, що, як уважає, він потребує відповідно до обставин. Монопольна служба уряду, з іншого боку, може діяти за принципом розподілу відповідно до потреби незалежно від договірної вимоги. Тільки така структура з дискреційною владою зможе дати індивідам усе, що вони "повинні" мати, або примусити їх робити все, що вони "повинні" робити, щоб досягнути загальноприйнятого "соціяльного стандарту". Вона також зможе – і це другий момент – перерозподілити прибуток між особами або групами, як вважатиме за потрібне. Хоча всі види страхування об'єднуватимуть різні види ризику, однак через приватне конкурентне страхування ніколи не можна здійснити навмисної передачі доходу від однієї заздалегідь визначеної групи людей до іншої.[2]

Такий перерозподіл прибутку сьогодні став головною метою того, що по-іншому називається соціяльним "страхуванням" – таке неправильне вживання терміна зауважуємо ще від запровадження цих програм. Коли 1935 року Сполучені Штати вперше представили цю програму, було збережено термін "страхування"–

це був "хід, що стимулював генія",[3] щоби зробити цю справу привабливою. Спочатку він мав умовний зв'язок зі страхуванням, а згодом і зовсім втратив будь-яку схожість із ним, яку, можливо, коли-небудь мав. Це ж стосується більшости тих країн, які спочатку починали з чогось, що віддалено нагадувало страхування.

Хоча перерозподіл доходів ніколи не було задекларовано як початкову мету апарату соціяльного забезпечення, на сьогодні це стало дійсно визнаною метою.[4] Жодна система монопольного обов'язкового страхування не протистояла цьому перетворенню у щось цілком інше – в інструмент для обов'язкового перерозподілу доходу. Про етику такої системи, де не більшість жертводавців визначає, що варто було б дати незначній кількості невдах, а більшість тих, що беруть, вирішують, що вони візьмуть від багатшої меншости, поговоримо в наступному розділі. Зараз нас цікавить тільки процес, як апарат, що спочатку покликаний полегшити бідність, перетворюється на засіб еґалітаристського перерозподілу. Це ніби засіб усуспільнення доходу, щось на зразок родинної держави, яка розподіляє грошову допомогу, або замінника старомодного соціялізму, яким має стати держава загального добробуту для тих, хто, на думку загалу, найбільше його заслуговує. Як альтернатива до тепер дискредитованого методу безпосереднього керування виробництвом, метод, який використовує держава загального добробуту, що намагається здійснити "справедливий розподіл" доходів у таких пропорціях і формах, як вона вважає за доцільне, насправді є тільки новим методом переслідування старої мети соціялізму. Причина, чому його сприйняли краще, ніж давніший соціялізм, полягає в тому, що від самого початку його постійно представляли як особливо ефективний метод забезпечення нужденних. Але прийняття цієї, на перший погляд, розсудливої пропозиції для системи загального добробуту згодом інтерпретували як зобов'язання до чогось зовсім іншого. Трансформація відбулася переважно завдяки рішенням, які більшість людей пов'язувала з незначними технічними здобутками, де істотні відмінності часто свідомо і старанно затемнювали майстерною пропаґандою. Важливо усвідомлювати межу, яка відокремлює той стан справ, при якому суспільство визнає обов'язок долати нужду і забезпечувати мінімальний рівень добробуту, від того, у якому воно присвоює собі владу визначати "справедливе" становище кожного і розподіляє кожному те, чого він, на його думку, заслуговує. Свободі загрожує небезпека тоді,

коли урядові надано виняткову владу, щоб забезпечити деякі послуги, – владу, яку заради досягнення своєї мети він використовує, вдаючись до дискреційного насилля над індивідами.[5]

3. Серйозну проблему для демократії становить особлива складність, а отже, і незбагненність систем соціяльного забезпечення. Заледве чи буде перебільшенням сказати, що, хоча розвиток розгалуженого до безмежности апарату соціяльного забезпечення був головним чинником у перетворенні нашої економіки, він залишився і найменш зрозумілим. Про це свідчить стійке переконання,[6] що конкретний бенефіціяр морально претендує на послуги, оскільки він заплатив за них, а також курйозна ситуація, коли основні частини законодавства в ділянці соціяльного страхування інколи подаються на розгляд законодавчій владі так, що їй не зостається іншого вибору, як прийняти або відкинути їх без будь-яких модифікацій.[7] Із цього виникає парадокс, що для того, щоб визначити, хто повинен витрачати індивідуальні доходи, звертаються до тієї більшости людей, чия нездатність робити правильний вибір дає привід для управління великою частиною їхнього доходу.[8]

Однак не тільки для непрофесіоналів із громадського середовища соціяльне страхування значною мірою становить таємницю. Сьогодні звичайний економіст, соціолог або юрист приблизно так само необізнаний у деталях цієї складної і завжди змінної системи. Унаслідок цього домінувати в цій області, як і в інших, стали спеціялісти.

Нові спеціялісти, як і в галузях трудового забезпечення, сільського господарства, забезпечення житлом та освіти стали експертами в конкретній інституційній системі. Організації, які ми створили в цих галузях, настільки ускладнилися, що аби оволодіти ними, людина затрачатиме дуже багато часу. Фахівець із кожної інституційної системи не обов'язково є особою, яка знає все, що потрібно, щоб мати можливість оцінити значення інституції, але часто він єдиний, хто розуміє свою організацію повністю, і в цьому полягає його необхідність. Причини, які зумовили його зацікавлення окремою інституцією і її схвалення, часто мало стосуються будь-якої його кваліфікації експерта. Але доконечно цей новий фахівець має одну особливість: він рішуче виступає на боці інституцій, для яких працює як експерт. І це не тільки через те, що той, хто схвалює мету інституції, має до неї

інтерес і терпіння, щоб оволодіти деталями, а навіть більше через те, що такі зусилля навряд чи варті затраченого часу будь-кого іншого: думка того, хто не готовий прийняти принципи наявних інституцій, навряд чи сприйматиметься серйозно і матиме вплив у дискусіях при визначенні поточної політики.[9]

Дуже важливо, що внаслідок цього розвитку щораз більша кількість галузей політики має визнаних "фахівців", які, майже за визначенням, є особами, що стоять на боці принципів, які лежать в основі цієї політики. Це дійсно один із чинників, які мають тенденцію впливати на багато галузей сучасного розвитку, роблячи їх самоприскореними. Політик, коли пропонує дальший розвиток поточної політики і вимагає, щоб "усі експерти його підтримали," часто чесний перед собою, тому що тільки ті, хто підтримує розвиток, стали експертами в цій інституційній системі, а економістів або правників, які не взяли на себе таких зобов'язань і виступають проти, не вважають експертами. Як тільки апарат фахівців сформовано, його майбутнім розвитком керуватимуть ті, хто вибрав цю службу; вони й будуть вважатися його невід'ємною частиною.[10]

4. Дещо парадоксально, що сьогодні держава повинна висувати свої вимоги панівного розвитку винятково в одному напрямку, використовуючи владу в тій області, де чіткіше, ніж деінде, видно, що нові установи з'являються не зумисно, а шляхом поступового еволюційного процесу. Наша сучасна концепція забезпечення від ризику через страхування не є досягненням когось, хто завжди бачив потребу в цьому і придумав раціональне розв'язання. Ми настільки обізнані зі страхуванням, що, імовірно, уявляємо собі, що будь-яка розумна людина після невеликих роздумів швидко відкриє його принципи. Фактично, шлях розвитку страхування є найвиразнішим свідченням самовпевненості тих, хто хоче обмежити майбутню еволюцію до єдиного напряму, який стимулює влада. Добре сказано, що "немає людини, яка колинебудь прагнула створити морське страхування як вид соціяльного страхування і не створила його", і що при застосуванні наших теперішніх методів ми маємо поступове зростання, при якому наступні кроки стають щораз досконаліші завдяки "незліченним внескам анонімних чи відомих історії осіб; порівняно з цим усі розумні концепції, що їх витворили поодинокі творчі інтелектуали, здаються дуже примітивними".[11]

Чи дійсно ми настільки впевнені, що досягли глибин усієї мудрости, що для того, аби швидше досягнути конкретної, тепер

уже видимої мети, можемо обійтися без допомоги, яку в минулому отримали від незапланованого розвитку і поступового пристосування наших старих домовленостей до нових намірів? Важливо, що у двох головних сферах, які держава погрожує монополізувати (забезпечення людей похилого віку і медична допомога), коли держава ще не перебрала повного контролю, ми спостерігаємо стрімке мимовільне зростання нових методів, активізацію розмаїтих експериментів, які практично безумовно виробляють нові розв'язання поточних проблем, даючи відповіді, які було б важко передбачити при будь-якому прогресивному плануванні.[12] Отож чи дійсно за державної монополії ми будемо багатші? Найпевніший спосіб перешкодити виникненню нових знань – це зробити так, щоб у будь-який момент найдоступніші знання стали обов'язковим стандартом у майбутньому.

5. Ми переконалися, що практика державного забезпечення тих, хто перебуває у великій нужді, у поєднанні з тими заходами, що вживаються для боротьби з цими нестатками, аби люди не ставали тягарем для решти, майже всюди виробила третю відмінну систему, у якій люди за деяких обставин, зокрема при хворобі або старості, одержують забезпечення незалежно від свого бажання і від того, чи вони забезпечили себе в минулому, чи ні.[13] У цій системі всіх забезпечено тим стандартом добробуту, що, як вважається, вони повинні досягти незалежно від того, чи вони здатні щось зробити для себе, який їхній особистий внесок у забезпечення і на який дальший внесок вони спроможні.

Перехід до цієї третьої системи загалом було здійснено спершу через поповнення громадських фондів завдяки тому, що було одержано через обов'язкове страхування, а потім через надання людям (як реалізацію їхнього плану) того, за що вони заплатили тільки частково. Роблячи цей примусовий перерозподіл доходу, легальне право не може, звичайно, змінити того, що його здатні виправдати тільки спеціяльні потреби, а отже, такий перерозподіл у суті своїй є все-таки добродійністю. Але це витягання з кишень у матеріяльно забезпеченіших пропорційної частки того, що вони одержують, звичайно, маскується наданням такого права всім, або майже всім. Приписувана антипатія більшости до одержання того, чого, як їм відомо, вони не заробили і що їм дають тільки з огляду на їхню особисту потребу, і їхня нелюбов до "тесту на засоби для існування" створили привід для такого завершення всієї угоди, коли індивід не може більше знати, за

що він має, а за що не має платити.[14] Усе це є тільки частиною спроби через приховування фактів переконати громадську думку прийняти новий метод розподілу прибутків, який менеджери нового апарату, здається, від самого початку розглядали тільки як перехідний напівзахід, який потрібно розвинути в апарат, чітко націлений на перерозподіл.[15] Цьому розвиткові можна запобігти тільки в тому разі, якщо спочатку чітко відмежувати ті переваги, за які одержувач повністю сплатив і на які він має моральне і юридичне право, і ті, які базуються на потребі, а отже, залежні від доведення цієї потреби.

У зв'язку з цим ми повинні зазначити про ще іншу особливість унітарного державного апарату соціяльного страхування: він має владу використовувати фонди, які зібрано обов'язковим методом, щоб пропаґувати продовження цієї примусової системи. Найбільший абсурд полягає в тому, що оподаткування більшости здійснюється для того, щоб підтримати організацію пропаґанди, яка націлена на переконання тієї ж більшости, аби піти ще далі. І хоча методи "суспільних взаємин", які законно діють у приватному підприємництві, почали широко використовувати у громадських структурах, принаймні у Сполучених Штатах, доцільність таких структур, які витрачають громадські фонди на рекламу на користь розширення своєї діяльности, при демократії залишається під сумнівом. У жодній іншій області це явище не набуло такого поширення в національному і в міжнародному масштабі, як у соціяльному страхуванні. Воно ніби нагадує групу спеціялістів, які мають специфічні зацікавлення і яким дозволено використовувати громадські фонди, щоб маніпулювати громадською думкою на свою користь. Унаслідок цього і виборці, і законодавці отримують інформацію тільки від тих, чиєю діяльністю вони повинні керувати. Важко переоцінити, наскільки цей чинник допоміг прискорити розвиток порівняно з тим, що могла б зробити громадськість. Таку субсидовану пропаґанду, яку веде єдина організація, що підтримує податки, аж ніяк не можна порівнювати з конкурентною рекламою. Це наділяє організацію надлишковою владою на зразок тієї, яка існує в тоталітарній державі, що має монополію на засоби інформації.[16]

Хоча формально нинішні системи соціяльного страхування було створено демократичним шляхом, можна сумніватися, чи більшість бенефіціярів дійсно схвалила би їх, якби повністю усвідомлювала те, у що її втягнуто. Тягар, який вони беруть на себе, дозволяю-

чи державі залучати частину їхніх доходів на цілі за її власним вибором, особливо важкий у відносно бідних країнах, де вкрай необхідне підвищення матеріяльних статків. Чи можна вважати, що робітник середньої кваліфікації в Італії має краще матеріяльне становище, якщо 44 відсотки сумарних витрат працедавця за роботу цього робітника передається державі або, якщо в конкретних цифрах, то що із 49 центів, які працедавець платить за годину, робітник отримує тільки 27 центів, а решта 22 центи йде на державу?[17] Або якщо робітник зрозумів цю ситуацію і йому надано можливість вибирати між теперішнім становищем і отриманням чистого доходу, який приблизно подвоюється без соціяльного страхування, то чи не вибере він першого варіянту? Невже у Франції, де ця цифра для всіх робітників становить у середньому близько однієї третини повних витрат на робочу силу[18], відсоток не більший від того, при якому робітники повинні рішуче відмовитися від послуг, які їм пропонує держава? Або в Німеччині, де близько 20 відсотків повного національного доходу знаходиться в руках адміністрації соціяльного страхування,[19] такий стан справ не є примусовим відбиранням частини ресурсів, яка набагато більша від тієї, що люди спеціяльно хотіли б віддати? Чи можна заперечувати, що більшість тих людей була би у кращому матеріяльному становищі, якби їм передавалися гроші і вони могли б купувати своє страхування у приватних фірм.[20]

6. Докладніше розгляньмо основні галузі соціяльного страхування: забезпечення людей похилого віку, постійна втрата працездатности з інших причин, втрата годувальника сім'ї; забезпечення медичного і лікарняного догляду; захист від втрати доходу через безробіття. Послуги, які надаються в різних країнах як частина згаданих вище страхових випадків або незалежно від них, зокрема материнство і допомога багатодітним сім'ям, порушують низку інших проблем, які розглядають як частину того, що називається "демографічною політикою" в аспекті сучасної політики, на якій ми не будемо зупинятися.

Сфера, у якій більшість країн відразу ж скомпрометувала себе і яка, імовірно, створює найсерйозніші проблеми, є забезпечення людей похилого віку й тих, хто знаходиться на утриманні (крім, можливо, Великобританії, але вільна Національна служба здоров'я, однак, зафіксувала там схожі проблеми). Проблема людей похилого віку набула особливої ваги, бо в більшості країн захід-

ного світу уряди несуть відповідальність за те, що люди похилого віку були позбавлені засобів підтримки, яку вони, можливо, намагалися забезпечити для себе. Втративши довіру і не виконавши свого обов'язку щодо підтримки стійкого грошового обігу, уряди створили таку ситуацію, коли покоління, що виходило на пенсію у третій чверті нашого століття, було позбавлене великої частки з того, що ці люди намагалися відкласти на свою пенсію, через те набагато більше людей, ніж звичайно, незаслужено зіткнулися з бідністю, незважаючи на свої попередні зусилля, спрямовані на уникнення скрути. Як ніколи, можна з упевненістю сказати, що інфляція – це не природне лихо, яке важко оминути, а завжди наслідок безсилля або неуцтва тих, хто здійснює монетарну політику, хоча тягар відповідальности може лежати не на плечах когось одного, а розподілятися на плечі багатьох. Зусилля органів влади для уникнення інфляції можна розглядати як ще більше зло; і хоча це завжди заходи їхньої альтернативної політики, вони, однак теж ведуть до інфляції.

Якщо ми впритул наблизимося до проблеми забезпечення людей похилого віку, що і зробимо, повністю усвідомлюючи особливу відповідальність урядів, ми не можемо не запитати, чи збитки, завдані одному поколінню (яке, зрештою, розділяє ту відповідальність), можуть виправдати оподаткування нації, яке здійснює постійна система, при якій нормальним джерелом доходу людей вище деякого віку є пенсія, що зумовлена політичними обставинами і виплачується з поточних податків. Увесь західний світ, однак, тяжіє до цієї системи, що обов'язково створюватиме проблеми, які настільки домінуватимуть у майбутній політиці, що для більшости важко й уявити. У своїх намаганнях виправити одне зло ми можемо суттєво обтяжити майбутні покоління ще більшим тягарем, ніж вони здатні нести, чи так зв'язати їхні руки, що після багатьох зусиль виплутатися, вони, можливо, ще більше втратять довіру, як ми.

Проблема особливо загострюється, як тільки уряд береться надавати не тільки мінімум, але й "відповідне" забезпечення для всіх людей похилого віку, незважаючи на індивідуальні потреби або внесок, який зробив кожен із них. Як тільки держава одержує монополію в забезпеченні цього захисту, вона майже завжди робить два критичні кроки: по-перше, надає захист не тільки тим, хто через свої внески одержав право на нього, але й тим, хто ще не мав часу це зробити; по-друге, коли належні пенсії виплачує не з доходу на додатковий капітал, нагромаджений для

цього, отже, із додаткового доходу, отриманого завдяки зусиллям бенефіціяра, а шляхом передачі частини продуктів праці тих, хто на той час працює. Уважається, що однаково правильно, або уряд номінально розбудовує резервний фонд і "інвестує" його в державні цінні папери (тобто надає їх собі і фактично витрачає гроші), або він відкрито покриває поточні зобов'язання поточним оподаткуванням.[21] (Ніколи не практикується, хоч і можлива, альтернатива – урядове інвестування резервних фондів у виробничий капітал, що швидко посилить урядовий контроль над індустріяльним капіталом). Ці два звичні наслідки пенсійного забезпечення для людей похилого віку, яке здійснює держава, часто є головними арґументами організації такого типу.

Неважко побачити, що така повна відмова від страхового характеру угоди з визнанням права всіх тих, хто досягнув відповідного віку (а також усіх утриманців або непрацездатних) на "адекватний" дохід, який на цей момент визначає більшість (де бенефеціярії утворюють значну частину), здатна перетворити всю систему на знаряддя політики, м'яч для гри демагогів, які зваблюють виборців. Марно вважати, що будь-який об'єктивний стандарт справедливости встановить межу, поза якою ті, хто досяг привілейованого віку, навіть при можливості продовжувати роботу, наполягатимуть на "відповідній" підтримці з боку того, хто ще працює; вони знайдуть утіху навіть від думки про те, що в майбутньому, коли їх буде навіть пропорційно більше, а відповідно зросте їхній вплив на голосуваннях, вони будуть, тим не менше, у кращому становищі, щоб примусити тих, хто працює, забезпечити свої потреби.

Старанна пропаґанда приховує, що ця схема адекватних пенсій для всіх повинна означати, що багато з тих, хто нарешті досягнув довгоочікуваного часу виходу на пенсію і може бути на пенсії на основі своїх власних заощаджень, тим не менше будуть одержувачами грошової допомоги коштом тих, хто все ще не досягнув її. Багато з тих людей відразу вийшли б на пенсію, якби вони були впевнені в такому ж доході;[22] і що в розвинутому суспільстві, якого не спустошує інфляція, цілком нормально, що велика частка пенсіонерів буде забезпечена краще, ніж ті, що все ще працюють. Наскільки серйозно громадську думку було свідомо введено в оману, добре ілюструє часто цитоване твердження (яке прийняв Верховний суд Сполучених Штатів), що 1935 року у Сполучених Штатах "приблизно 3 з 4 осіб, які мали 65 років і старше, залежали частково або повністю від інших і потребували підтримки," – заява, що ґрунтується на статистичних даних, які

відкрито допускають, що всією власністю, яку утримували старші пари, володіли чоловіки, а отже, що всі жінки були "залежні"![23]

Неминучим наслідком цієї ситуації, яка стала типовою для багатьох країн, окрім Сполучених Штатів, стало те, що на початку кожного виборчого року з'являються міркування про те, скільки переваг соціяльного страхування буде відновлено.[24] Відсутність обмежень у вимогах, яких обіцяють домогтися, найочевидніше демонструє недавня декларація англійської Лейбористської партії, згідно з якою справді адекватна пенсія "означає право продовжувати жити в тому ж сусідстві, отримувати задоволення від тих же хобі і мати можливість спілкуватися з тим же колом друзів".[25] Це, напевно, триватиме недовго. Як тільки всіх переконають, що пенсіонерам потрібно дати більше грошей, ніж тим, що все ще працюють, бо вони мають більше часу на їх витрачення; то з'явиться думка (і з огляду на такий розподіл населення за віковими групами, до якого ми підходимо), чому б більшості людей віком понад сорок років не спробувати примусити молодших посилено працювати на них. У цьому сенсі існує ймовірність, що фізично сильніші повстануть і позбавлять старших і їхніх політичних прав, і їхніх законних вимог, які вони ще підтримують.

Тільки-но згаданий документ англійської Лейбористської партії важливий ще й тому, що його мотивує бажання допомогти людям похилого віку, а окрім цього, він свідчить про бажання зробити старших не спроможними допомогти собі, а отже, і залежними від підтримки уряду. Цей документ просякнутий ворожістю до всіх приватних пенсійних схем або аналогічних угод; і що особливо заслуговує уваги, то те холоднокровне припущення, яке лежить в основі числових розрахунків запропонованого плану, що ціни між 1960 і 1980 роками подвояться.[26] Якщо це ступінь інфляції, запланованої заздалегідь, то її реальним наслідком дійсно буде те, що більшість пенсіонерів у кінці століття залежатимуть від добродійности молодшого покоління. І, зрештою, не стан моралі, а те, що молодь творить поліцію й армію, може вирішити цю проблему: концентраційні табори для людей похилого віку, які не здатні утримувати себе, імовірно, можуть стати долею старшого покоління, чий прибуток цілком залежатиме від примусу молодих.

7. Забезпечення в разі хвороби не тільки породжує більшість проблем, які ми вже розглянули, але й є особливою проблемою саме собою. Вона є наслідком того, що проблему "потреби" трак-

тували так, ніби вона однакова для всіх, хто підпадає під конкретні об'єктивні критерії, як, наприклад, вік: кожна потреба порушує невідкладні і важливі проблеми, які мають бути збалансовані з витратами, що виникають, ці проблеми повинні вирішити або самі індивіди, або замість них хтось інший.

Безсумнівно, що розвиток страхування здоров'я рухається в бажаному напрямі. І, можливо, це також слугує арґументом на користь перетворення його на щось обов'язкове, оскільки багато з тих, хто зміг себе забезпечити таким чином, в іншому разі мав би зобов'язати громаду зробити це. Але існують вагомі арґументи проти єдиної схеми державного страхування; це справді неспростовні докази проти безкоштовного медичного обслуговування для всіх. Недоцільність таких схем стає, напевно, очевидною на прикладі країн, які їх прийняли, хоча політичні обставини складалися так, що від них навряд чи відмовилися б тоді, коли їх приймали. Один із найсильніших арґументів проти цих схем полягає в тому, що їхнє впровадження є чимось на зразок політичного безповоротного заходу, який має здійснюватися незалежно від того, чи він успішний, чи ні.

Позиція на користь безкоштовного медичного обслуговування, звичайно, базується на двох фундаментальних непорозуміннях. По-перше, це переконання, що медичні потреби є зазвичай об'єктивно переконливого характеру і що в кожній окремій ситуації їх треба передбачати незважаючи на якісь економічні моменти, по-друге, що це економічно важливо, бо вдосконалене медичне обслуговування призводить до відновлення економічної спроможности або здатности заробляти гроші, і таким чином воно оплачує себе.[27] Обидва твердження неправильно інтерпретують суть проблеми, яка охоплює більшість питань стосовно збереження життя і здоров'я. Немає об'єктивного стандарту для оцінки того, яке піклування і скільки зусиль потрібно в кожній окремій ситуації; а оскільки медицина рухається вперед, стає все більше зрозуміло, що немає обмежень для суми, яку можна було б реально витратити для того, щоб зробити все, що є об'єктивно можливе.[28] Крім того, також неправильно й те, що за нашою індивідуальною оцінкою все, що можна було б зробити для забезпечення здоров'я і життя, має абсолютний пріоритет над іншими потребами. Як і в усіх інших рішеннях, у яких нам доводиться мати справу не з упевненістю, а з імовірністю і шансами, ми постійно ризикуємо і вирішуємо на основі економічного аналізу, чи конк-

ретна обережність варта затраченого часу, тобто через балансування ризику та інших потреб. Навіть найбагатша людина не робить усього, що пропонує їй медицина для збереження здоров'я, можливо, через те, що інші справи відбирають її час та енергію. Хтось повинен завжди вирішувати, чи потрібні додаткові зусилля і додаткові витрати ресурсів. Предметом суперечки є те, чи індивід, про якого йде мова, може реально впливати і мати можливість через додаткові затрати отримати більшу увагу, чи це рішення за нього повинен зробити хтось інший. Хоча нам не подобається те, що необхідно врівноважувати нематеріяльні цінності, зокрема життя і здоров'я, з матеріяльними перевагами, і навіть попри небажання вибирати, нам усім необхідно робити вибір через обставини, незалежні від нас.

Концепція, що існує об'єктивно визначений стандарт медичного обслуговування, яким можна і треба забезпечити всіх, концепція, що лежить в основі схеми Беверіджа і всієї Британської національної служби здоров'я, не збігається з реальністю.[29] Сьогодні в такій сфері, як медицина, що зазнає стрімких змін, може хіба існувати поганий середній стандарт обслуговування, який доступний однаково для всіх.[30] І хоча той стандарт, яким у кожній проґресивній галузі можна об'єктивно забезпечити всіх, залежить від того, чим уже забезпечений дехто, унаслідок цього за отримання кращого, ніж середнє, обслуговування він платить набагато дорожче, що незабаром зумовлює пониження цього середнього рівня до рівня для більшости.

Проблеми, які породжує безкоштовне медичне обслуговування, ускладнюються ще й з огляду на те, що проґрес у медицині переважно виявляється не у відновленні працездатности, а в полегшенні страждань і продовженні життя; а це, звичайно, можна пов'язувати не з економічною, а тільки з гуманістичною сферою. Однак, доки боротьба із серйозними хворобами, які вражають населення зрілого віку і роблять його недієздатним, має відносно обмежений характер, то намагання сповільнити хронічні процеси, які, мабуть, призведуть до нашого остаточного занепаду, необмежені. Останнє твердження розгортається у проблему, яку аж ніяк не може вирішити безмежне постачання медичних засобів і яка, таким чином, репрезентує болючий вибір між цілями, що конкурують між собою. У системі державної медицини цей вибір нав'язує індивідам влада. Це може здатися аж надто суворим присудом, але, можливо, в інтересах нас усіх, щоби безкоштовна

система повністю лікувала працездатних людей від тимчасової і не остаточної втрати працездатности коштом деякого нехтування людьми похилого віку і смертельно хворими. Бо загалом там, де діють системи державної медицини, ті, чию активність можна було б швидко відновити, повинні чекати тривалий період, оскільки всі медичні засоби використовують ті, хто вже ніколи не буде жертвувати собою на потреби решти.[31]

Націоналізація медицини порушує так багато серйозних проблем, що ми не маємо змоги бодай перечислити найважливіші з них. Але варто згадати про одну небезпеку, яку громадськість навряд чи усвідомила і яка, імовірно, має величезне значення. Це неминуче перетворення лікарів, що були представниками вільної професії, насамперед відповідальними перед своїми пацієнтами, в оплачуваних державних службовців, офіційних осіб, які є обов'язковими об'єктами владних інструкцій і які звільнені від обов'язку дотримуватися таємниці настільки, наскільки це стосується влади. Може виявитися, що найнебезпечніший аспект нового розвитку полягає в тому, що тоді, коли розширення медичних знань дозволяє панувати над розумами людей тим, хто ними володіє, лікарів зроблять залежними від уніфікованої організації зі спільними намірами і ними керуватимуть, виходячи з тих державних мотивів, які застосовують до політики в цілому. Система, яка визначає індивідові обов'язкового помічника, що одночасно є представником держави, проникає в його найінтимніші справи, створює умови, за яких він повинен викласти ці знання начальникові і використати їх у намірах, які визначає влада, і відкриває страхітливі перспективи. Ситуація, коли державну медицину використовували в Росії як інструмент індустріяльної дисципліни,[32] дає нам приблизні уявлення про цілі, у яких цю систему можна використати.

8. Проблема соціяльного страхування, яка здавалася найважливішою перед останньою війною, – забезпечення від безробіття, – в останні роки помітно втратила свою актуальність. Хоча немає сумніву, що важливіше запобігати великому безробіттю, ніж забезпечувати безробітних, однак ми не можемо мати певности, що надовго вирішили цю проблему і що вона не постане знову. Так само ми не можемо мати певности, що характер нашого забезпечення безробітних не виявиться одним із найважливіших чинників, які визначають ступінь безробіття.

Ми знову вважатимемо за доведену придатність системи громадської допомоги, яка надає загальноприйнятий мінімум у всіх ситуаціях доведеної потреби, аби жоден член суспільства не відчував нестачі у провізії і житлі. Спеціяльна проблема, яку порушують безробітні, стосується того, як і хто надаватиме допомогу на основі їхніх нормальних заробітків і чи ця потреба виправдовує примусовий перерозподіл доходу відповідно до деякого принципу справедливости.

Головним арґументом ґарантованого для всіх забезпечення понад мінімум слугує те, що раптові і непередбачувані зміни в попиті на робочу силу виникають внаслідок обставин, яких робітник не може передбачити і якими не здатний керувати. Цей арґумент придатний тоді, коли стосується поширеного безробіття в часи головної депресії. Але існують і інші причини безробіття. Періодичне і передбачуване безробіття виникає через сезонну торгівлю, і тут, очевидно, було б в інтересах усіх, щоби постачанням робочої сили реґулювали сезонні заробітки для підтримки робітника протягом року або щоб потік робочої сили підтримували періодичні рухи від однієї до іншої професії. Маємо важливий приклад, який підтверджує, що безробіття – це безпосередній наслідок надто високої заробітної платні в окремих ґалузях (завдяки зусиллям спілки або через занепад в індустрії, якої це стосується). В обох ситуаціях обмеження безробіття вимагає гнучкости стосовно заробітної платні і мобільности самих робітників; однак ці два моменти обмежує система, яка ґарантує всім безробітним конкретний процент заробітної платні, яку вони одержували.

Безперечно, арґументом на користь істинного страхування від безробіття, де б воно не здійснювалося, є страхування, при якому у виплачених преміях відображено різний ступінь ризику. Оскільки промисловість унаслідок специфічної нестабільности упродовж тривалого часу вимагає резерву безробітних, бажано, аби достатня кількість робітників були готові до цього через пропозицію заробітної платні, достатньо високої, щоб компенсувати цей специфічний ризик. Із різних причин таку систему страхування важко негайно втілити в конкретних професіях (зокрема в сільському господарстві і домашньому господарстві), і це головно через те, що були прийняті державні схеми "страхування",[33] які, фактично, субсидували заробітки серед таких груп із фондів, отриманих шляхом збору з податків інших робітників або із загального податку. Коли, однак, ризик безробіття, особливо у

специфічних галузях, не перекривається із заробітків у цій галузі, а ззовні, це означає, що постачання робочої сили в цих галузях субсидоване для того, щоб перевищити той рівень, який економічно доцільний.

Головне значення сучасних систем допомоги для безробітних у всіх західних країнах у тому, що вони діють на ринку праці, де домінує примусова дія спілок, і що їх було розроблено під сильним впливом спілок для допомоги у їхній політиці в області заробітної плати. Система, при якій робітник розглядається як такий, що не спроможний знайти роботу, а отже, що має право на допомогу, оскільки робітники на фірмі або в галузі, де він шукає роботу, страйкують, обов'язково стає головним предметом підтримки з боку спілчанської політики тиску у сфері заробітної платні. Така система, що позбавляє спілки відповідальности за безробіття, створене їхньою політикою і покладене на державу, як тягар, вимагає не тільки підтримки, але збереження власне тих, кого вони не допускають до роботи, що, зрештою, тільки загострює проблему зайнятости.[34]

Здається, що розсудливе вирішення цих проблем у вільному суспільстві полягатиме в тому, що поки держава забезпечує тільки загальноприйнятий мінімум для всіх, хто неспроможний підтримати себе, і намагається якнайбільше зменшити циклічне безробіття відповідною монетарною політикою, будь-яке подальше забезпечення, якого вимагають для підтримки звичного стандарту, повинно здійснюватися на основі конкурентних і добровільних зусиль. Саме в цій області профспілки, як тільки їх буде позбавлено всієї влади примусу, можуть зробити свій найголовніший внесок; дійсно, вони були на шляху до задоволення потреб працівників, коли держава значною мірою звільнила їх від цього завдання.[35] Але обов'язкова схема так званого страхування від безробіття завжди буде використовуватися для "виправлення" відносних винагород різних груп, субсидування нестійких галузей коштом стійких і підтримання вимог підвищення заробітної платні, що несумісне з високим рівнем зайнятости. Тому, імовірно, посилювати зло тут означає виправляти його.

9. Труднощі, з якими всюди стикаються соціяльні системи страхування і які стали причиною періодичного обговорення "кризи соціяльного захисту", виникли внаслідок того, що апарат, створений для полегшення бідности, перетворився на інструмент

для перерозподілу прибутку, такого перерозподілу, що, на думку загалу, ґрунтується на деякому нереальному принципі соціяльної справедливости, але насправді, визначається *ad hoc (спеціяльними)* рішеннями. Щоправда, навіть забезпечення загальноприйнятого мінімуму для всіх тих, хто не може забезпечити себе, передбачає деякий перерозподіл доходу. Але існує велика різниця між забезпеченням такого мінімуму для тих, хто не може підтримувати себе за свою платню у нормальній ринковій системі, і перерозподілом, мета якого – "справедлива" винагорода у всіх найважливіших професіях, а також між перерозподілом, при якому більшість тих, хто живе на свої засоби для існування, погоджуються віддавати якусь частку тим, хто не здатний це робити, і перерозподілом, при якому більшість забирає від меншости якусь частку, бо остання має більше. Перший варіянт зберігає знеособлений метод пристосування, згідно з яким люди можуть вибирати своє становище; останній наближає нас до системи, при якій влада буде вказувати людям, що їм робити.

Це є, здається, доля всіх унітарних, політично керованих схем забезпечення таких послуг – швидко перетворюватися на інструмент для визначення відносних доходів великої більшости, а отже, для контролю за господарською діяльністю загалом.[36] План Беверіджа, який, за задумом, не мав би бути інструментом перерозподілу доходу, але завдяки політикам швидко перетворився у план такого типу, це тільки найвідоміший серед них. Але якщо у вільному суспільстві можливо всім надавати мінімальний рівень добробуту, то таке суспільство несумісне з розподілом доходу відповідно до деякого викривленого поняття справедливости. Ґарантія рівного мінімуму для всіх, хто перебуває у злиднях, передбачає, що цей мінімум надається тільки при доведенні потреби і що нічого, за що не заплачено особистим внеском, не дається без такого доведення. Цілком нерозумне заперечення "тесту на засоби існування", що, як передбачено, базується на потребі, знову і знову породжувало абсурдну вимогу, що допомагати потрібно всім незалежно від потреби, щоб ті, кому дійсно потрібна допомога, не почували себе гіршими. Це створило ситуацію, у якій зроблено спробу допомогти нужденним, а водночас дозволити їм відчувати, що те, що вони отримують, є продуктом їхніх зусиль або їхньою заслугою.[37]

Хоча традиційна ліберальна антипатія до будь-яких дискреційних повноважень, можливо, відіграла свою роль у тому, щоб

забезпечити саме цей шлях розвитку, звернімо увагу, що заперечення дискреційного примусу дійсно не може виправдати безумовного права будь-якої відповідальної особи на допомогу і на вирішальне слово експерта стосовно її потреб. У вільному суспільстві може не бути жодного принципу справедливости, який надає право на "необмежену" або "недискреційну" підтримку незалежно від доведеної потреби. Якщо такі вимоги приховувати під гаслом "соціяльного страхування", то це шлях дозволеного ошуканства громадськости, яке є джерелом гордости його авторів.[38] Такий шлях, звичайно, не має нічого спільного із законним принципом рівної справедливости.

Часом ліберали висловлюють надію, що "весь апарат Держави загального добробуту варто розглядати як минуще явище",[39] щось на зразок перехідної фази еволюції, яку незабаром витіснить загальне зростання багатства. Однак сумнівно, чи існує така окрема чітка фаза еволюції, коли вигідні практичні наслідки тих монопольних інституцій, а навіть більше, чи можливо, з політичного погляду, знову звільнитися від них. У бідних країнах тягар постійного щораз більшого апарату значно сповільнює зростання добробуту (не кажучи вже про його схильність загострювати проблему перенаселеності), а тому на невизначений час відкладається вирішення питання про його потрібність, тоді як у багатших країнах він гальмуватиме еволюцію альтернативних інституцій, які могли б перейняти деякі з його функцій.

Можливо, немає нездоланних перешкод до поступової трансформації, що здійснюватиметься від систем, які не борються з безробіттям і хворобами, у системи справжнього страхування, коли індивіди платять за переваги, які запропонували конкурентні інституції. Важко передбачити, як із часом можна буде відмовитися від системи забезпечення людей похилого віку, при якій кожне покоління, сплачуючи за потреби попереднього, висуває аналогічну вимогу – одержання підтримки від наступного покоління. Здається, що таку одного разу започатковану систему треба буде продовжувати вічно або цілком зруйнувати. Отож введення такої системи накладає гамівну сорочку на еволюцію і вішає на суспільство щораз важчий тягар, від якого воно, імовірно, знову намагатиметься виплутатися з допомогою інфляції. Ні цей вихід, ні навмисне невиконання зобов'язань, яке ми вже пережили,[40] не може стати базою для розвинутого суспільства. Перед тим, як розсудливо вирішити ці проблеми, демократія повинна

зрозуміти, що за власні помилки треба платити, і для того, щоб вирішити свої нинішні проблеми, вона не може дозволити не вирішувати проблем у майбутньому.

Добре сказано, що колись ми страждали від соціяльних бід, а тепер страждаємо від засобів проти них.[41] Різниця між ними в тому, що соціяльні біди із зростанням добробуту поступово зникають, на відміну від засобів, що почали загрожувати зростанню добробуту, від якого залежить наше майбутнє. Замість "п'яти гігантів", які держава загального добробуту, за доповіддю Беверіджа, створила для свого утвердження, нині ми піднімаємо нових гігантів, які можуть підтримувати навіть більших противників пристойного способу життя. І хоча для подолання злиднів, хвороб, неуцтва, занедбаности і неробства, можливо, зроблено й не так багато, у майбутньому ми можемо зробити ще менше, коли головними джерелами небезпеки стане інфляція, паралізуюче оподаткування, примус профспілок, щораз більший вплив уряду в освіті і соціяльна службова бюрократія з далекосяжними дискреційними повноваженнями – цих небезпек індивід не може уникнути своїми зусиллями, бо інерція надмірно роздутого апарату уряду, імовірно, радше збільшує їх, аніж послаблює.

Розділ двадцятий

Оподаткування і перерозподіл

Так уже й створені речі, що початок легкий, але як тільки почнемо докладати деяких зусиль, то темпи стрімко нарощуватимуться, досягаючи нарешті такого моменту, якого ніхто не міг передбачити.

Ф.Ґвіччардіні (1538 р.)

1. Із багатьох причин я не хотів би торкатися проблем цього розділу. Моя арґументація руйнує настільки усталені переконання, що я ризикую багатьох образити. Навіть ті, хто до цього часу поділяв мої погляди і, можливо, уважав мою позицію загалом розсудливою, імовірно, після цих рядків розглядатиме ці погляди на оподаткування як доктринерські, екстремістські і непрактичні. Багато з нас, можливо, бажало б утвердити повну свободу, яку я захищаю, за умови, що несправедливість, яку, як вони вважають, породжує свобода, скореґують відповідні заходи оподаткування. Як тільки з'явився перерозподіл через проґресивне оподаткування, його відразу ж почали схвально сприймати широкі маси. Однак уникнути обговорення цієї проблеми було б лицемірством. Крім цього, зробити так, означало б зіґнорувати те, що здається мені не тільки головною причиною безвідповідальности при демократії, але й вирішальним питанням, від якого залежатиме увесь характер майбутнього суспільства. Хоча звільнення від догматичних переконань у деякій сфері потребуватиме значних зусиль, стає очевидним, що як тільки чітко утвердиться якесь одне питання, політика зробить крок в напрямі до сваволі.

Після тривалого періоду, коли стосовно принципів проґресивного оподаткування не проводилося опитувань і не існувало різних нових думок із цього приводу, нарешті з'явився набагато критичніший підхід до проблеми.[1] Однак досі існує велика потреба ретельного перегляду цієї проблеми. На жаль, у цьому розділі ми можемо продемонструвати тільки короткий виклад наших спростувань.

Відразу ж зазначмо, що єдина проґресія, якою ми будемо займатися і яку, на нашу думку, не можна, урешті-решт, узгоджувати з вільними інституціями, є проґресія в оподаткуванні загалом, тобто більш ніж пропорційне оподаткування вищих прибутків, коли всі податки розглядати сукупно. Індивідуальні податки, а особливо прибутковий податок, можна ґрадувати з добрих міркувань, – тобто так, щоби зрівноважити тенденцію, закладену в багатьох непрямих податках, – пропорційно вище оподатковувати менші прибутки. Це єдиний реальний арґумент на користь проґресії. Однак вона застосовується тільки до окремих податків як частини конкретної структури оподаткування, і її не можна розширити до системи оподаткування в цілому. У цьому розділі ми переважно обговоримо впливи проґресивного прибуткового податку, оскільки він ще й досі використовується як головний інструмент для створення оподаткування, у цілому дуже проґресивного. Питання відповідного взаємного реґулювання різних видів податків усередині цієї системи ми не розглядатимемо.

Спеціяльно не торкатимемося проблем, які випливають із того, що, хоча проґресивне оподаткування є сьогодні головним інструментом перерозподілу прибутку, це не єдиний метод досягнення цього. Очевидно, що значний перерозподіл можливо здійснити при системі пропорційного оподаткування. Необхідно тільки використовувати реальну частину прибутку, щоб забезпечити служби, які приносять користь переважно окремому класові, або щоб субсидувати його безпосередньо. Подиву гідно, наскільки багато людей із нижчими статками буде готова зменшити свої доходи з допомогою податків в обмін на безкоштовні послуги. Важко виявити, як цей метод міг би в суті своїй змінити відмінності між групами з різними доходами, викликавши значне переміщення доходів від класу багатих до класу бідних. Але це не спричинеться до того вирівнювання вершини піраміди прибутку, яке є головним результатом проґресивного оподаткування. Для відносно заможних це, можливо, означатиме, що, поки їх будуть оподатковувати пропорційно до всіх їхніх доходів, відмінності в послугах, які вони одержать, будуть незначні. Однак саме для цього класу зміни у відносних доходах, породжені проґресивним оподаткуванням, найсуттєвіші. Технічний проґрес, розподіл ресурсів, стимули, соціяльна мобільність, конкуренція та інвестиції – ось сфери, на які переважно діє проґресивне оподаткування, впливаючи на цей клас. Щó би не трапилося в майбутньому, принаймні поки що проґре-

сивне оподаткування є головним засобом перерозподілу доходів, і без цього можливості такої політики дуже обмежені.

2. Так само, як і багато інших заходів, прогресивне оподаткування набуло своєї теперішньої ваги шляхом контрабанди і фальшивих претензій. Після відкритої підтримки прогресивного оподаткування як засобу перерозподілу доходів під час Французької революції і знову в часи соціялістичного збурення, яке передувало революції 1848 року, його було рішуче відкинуто. "Треба стратити автора, а не проєкт," – такою була обурена реакція ліберала Тарґота на такі пропозиції.[2] І коли в 1830-их роках його почали відстоювати ширше, Дж. Р. Маккалоч висловив головне заперечення в такій часто цитованій заяві: "Тоді, коли ви відмовляєтеся від кардинального принципу стягувати з усіх індивідів *однакову частину їхнього доходу* або *їхньої власности*, ви потрапляєте у відкрите море без керма і компаса, і не злічити несправедливости і дурниць, яких ви могли б учинити".[3] 1848 року Карл Маркс і Фрідріх Енґельс відкрито запропонували "прогресивно високий і ґрадуйований прибутковий податок" як один із заходів, з допомогою якого *після* першого етапу революції "пролетаріят використовуватиме своє політичне верховенство, щоб вирвати поступово весь капітал від буржуазії і централізувати всі інструменти виробництва в руках держави". Ці заходи вони описали як "засоби деспотичних посягань на право власности, а в умовах буржуазного виробництва... заходи..., які виявляються економічно недостатніми і непридатними, але які у процесі розвитку подій перевершують себе, роблять доконечним дальше вторгнення у старий соціяльний порядок і стають неминучими як засоби цілковитої революціонізації способу виробництва".[4] Загальне ставлення до цього добре висловив А. Тієрс: "Пропорційність – це принцип, а прогресія – просто огидне самоуправство",[5] або, за словами Джона Стюарта Мілля, "м'яка форма грабунку".[6]

Але після того, як було відбито цей перший напад, аґітація за прогресивне оподаткування видозмінилася. Соціяльні реформатори, хоча й загалом заперечували будь-які наміри змінити розподіл доходів, стверджували, що сумарний податковий тягар має визначатися по-іншому і розподілятися відповідно до "платоспроможности", щоб забезпечити "рівність внесків", і що найкраще це досягнути з допомогою оподаткування доходів при прогресивних ставках. Із численних арґументів, висунутих на підтримку

цього твердження, які досі можна знайти в підручниках із державних фінансів,[7] один, що здавався особливо науковим, у підсумку здобув перемогу. Він вимагає короткого розгляду, оскільки дехто й досі вважає, що його мета – щось на кшталт наукового виправдання прогресивного оподаткування. Базова концепція, на який опирається цей аргумент, – це концепція зменшення граничної корисности послідовних витратних дій. Усупереч або, можливо, унаслідок абстрактного характеру цієї формули, вона мала великий вплив на перетворення того, що раніше ґрунтувалося на довільних постулатах,[8] у науково авторитетне твердження.[9]

Сучасний розвиток, однак, у рамках практичного аналізу цілковито знищив підґрунтя для цього аргументу. Він втратив чинність частково й тому, що загалом відмовилися від можливости порівняння корисної дії різних осіб;[10] а частково й через те, що більш ніж сумнівно, чи концепцію зменшення граничної корисности взагалі можна законно застосувати до доходу в цілому, тобто, чи це і справді відіграє якусь роль, якщо ми вважаємо за дохід усі переваги, які особа отримує від використання своїх ресурсів. Згідно із загальноприйнятим нині поглядом, що корисність є винятково відносним поняттям (тобто, що ми можемо сказати тільки те, що річ має більшу, рівну або меншу корисність порівняно з іншою і що безглуздо говорити про ступінь корисности самої речі безвідносно до іншої), випливає, що ми можемо стверджувати про корисність (і про корисність по спадній) доходу тільки тоді, коли виражаємо її з погляду деякої іншої бажаної корисности, як, наприклад, дозвілля (або уникнення зусиль). Але якщо ми змушені ще більше згорнути наше твердження про те, що корисність доходу на рівні зусиль зменшується, ми прийдемо до дивних висновків. Насправді це означатиме, що, оскільки дохід особи зростає, зросте стимул з боку додаткового доходу, щоб спонукати ті ж граничні зусилля. Це могло би привести нас до думки на користь регресивного оподаткування, а не прогресивного. Однак навряд чи слушною була б така думка. На сьогодні практично безсумнівно, що використання аналізу корисности в теорії оподаткування було суцільною прикрою помилкою, якої допустилися деякі видатні економісти, і що чим швидше ми позбавимося збентеження, яке воно викликало, тим краще.

3. Ті, хто пропагував прогресивне оподаткування упродовж останньої половини XIX сторіччя, загалом наголошували, що

їхньою метою було тільки досягнути рівности внесків, а не перерозподілу доходу; вони зазначали, що ця мета могла би виправдати тільки "помірний" ступінь проґресії і що треба засуджувати його "надмірне" використання (як у Флоренції XV сторіччя, де ставки було збільшено до 50 відсотків). Усі спроби забезпечити об'єктивний стандарт для відповідної проґресивної ставки зазнали невдачі і не було запропоновано жодної альтернативи тій ідеї, що завдяки прийнятому принципові, відповідно до якого зникне межа, поза якою виправдати застосування проґресії буде важко; унаслідок цього обговорення повністю перемістилося у сферу очікуваних податкових ставок, де впливу на розподіл доходу не приділяли належної уваги. Припущення, що ставки вийдуть за деякі межі, розглядалося як злісне спотворення фактів, що свідчить про недостатню впевненість у мудрості демократичного уряду.

Саме в Німеччині, яка тоді була лідером "соціяльної реформи", було вперше подолано опір стосовно проґресивного оподаткування, і почалася його сучасна еволюція. 1891 року Пруссія задекларувала підвищення проґресивного подоходного податку від 0.67 до 4 відсотків. Марно Рудольф фон Ґнейст, шанований лідер у щойно зорганізованому русі за *Rechtsstaat*, заявляв у парламенті, що це означає відмову від основного принципу рівности перед законом, "від найсвятішого принципу рівности", який забезпечував єдиний бар'єр для вторгнення у право власности.[11] Особлива непомітність тягаря, прихованого в нових схемах, ніве-лювала будь-які спроби протистояти суті цього принципу.

І хоча згодом деякі інші континентальні країни почали наслідували Пруссію, цей рух потребував приблизно двадцяти років, щоб запанувати у великих англосаксонських державах. Тільки 1910 і 1913 року Великобританія і Сполучені Штати прийняли підвищення проґресивних подоходних податків до вражаючих на той час цифр 8,25 і 7 відсотків відповідно. Однак протягом тридцяти років ці цифри зросли аж до 97,5 і 91 відсотка.

Таким чином, упродовж одного покоління відбулося те, чого не змогли відстояти майже всі прибічники проґресивного оподаткування за половину сторіччя. Ця зміна в абсолютних ставках, звичайно, змусила цілком по-іншому підійти до суті проблеми, не тільки поглибивши її, але й змінивши характер. Отож незабаром відмовилися від усіх спроб виправдати такі ставки на основі платоспроможности, а прихильники цього повернулися до початкового арґументу на користь проґресії як засобу здійснення

справедливого розподілу доходу, того арґументу, якого довго уникали.[12] При цьому було ще раз визнано, що єдиною підставою для захисту проґресивної шкали повного оподаткування є прагнення змінити розподіл доходу; і що цей захист не може базуватися на будь-якому науковому арґументі, а його варто вважати відверто політичним постулатом, тобто спробою нав'язати суспільству зразок розподілу, який визначає рішення більшости.

4. Пояснення цього розвитку, який зазвичай пропонують учені, полягає в тому, що значне зростання державних видатків за останні сорок років не могло відбуватися без надмірної проґресії (як противаги цьому) або, принаймні, що без неї нестерпний тягар покладався б на бідних і що деякий ступінь проґресії неминучий, якщо ми вважаємо за потрібне допомоги бідним. При ретельному вивченні, однак, це пояснення здається просто мітом. Дохід, який отримують із високих ставок, що ними оподатковані великі доходи (особливо стосовно груп із високими доходами), настільки малий порівняно з валовим доходом, що заледве чи можемо говорити про тягар, який несе решта; але упродовж тривалого існування проґресії бідні не скористалися нею, а збагатів робітничий клас і нижчий прошарок середнього класу, які забезпечили найбільше число виборців. Мабуть, слушно стверджувати, що ілюзія, ніби з допомогою проґресивного оподаткування тягар може переміститися на плечі багатого, була головною причиною, чому так швидко зросло оподаткування і що під впливом цієї ілюзії народні маси перейняли на себе ще важчий тягар, ніж мали до цього. Основним результатом цієї політики було суворе обмеження прибутків, які могли б одержати заможні, а отже, припинення заздрощів бідніших.

Наскільки мізерний внесок проґресивних податкових ставок (навіть таких високих каральних ставок, якими оподатковуються найбільші прибутки) відносно загального доходу, ілюструє приклад Сполучених Штатів і Великобританії. Ось декілька цифр. Стосовно Сполучених Штатів було встановлено (1956 р.), що "повне проґресивне оподаткування становить тільки приблизно 17 відсотків загального доходу, отриманого від індивідуального подоходного податку" (або коло 8,5 відсотка всього федерального доходу), і що "половина [з нього] надходить від групи з до ходом у межах $16000-$18000, де податкова ставка сягає 50 відсотків, [у той час як] інша половина надходить від групи з вищими

доходами і ставками".[13] Стосовно Великобританії, яка має навіть жорсткішу шкалу прогресії і більший пропорційний податковий тягар, було вказано, що "*увесь* додатковий подоходний податок (на виробничі і невиробничі доходи) приносить тільки приблизно 2,5 відсотка всього державного доходу; і якщо ми заволодіємо кожним £1 з річного доходу понад £2000 [$5600], ми тільки отримаємо додаткових 1,5 відсотка чистого доходу... Дійсно солідний внесок у подоходний податок і додатковий подоходний податок приходить від доходів між £750 річних і £3.000 річних. [$2100-$8400] – це дохід від майстра і до менеджера, або від державного службовця на високій посаді і до того, хто стоїть на чолі наших громадянських та інших служб".[14]

Загалом з погляду прогресивного характеру двох податкових систем здаватиметься, що внесок прогресії у двох країнах сягає між 2,5 і 8,5 відсотка загального доходу, або між 0,5 і 2 відсотками валового національного доходу. Ці цифри, очевидно, не означають, що прогресія – це єдиний метод, яким можна одержати необхідний доход. Здається, імовірно (хоча ніхто не може говорити про це з упевненістю), що за прогресивного оподаткування вигода з доходу менша, ніж зниження реального доходу, який її викликає.

Отже, це ілюзія, що високі ставки, якими оподатковуються багатії, становлять обов'язковий внесок у загальний дохід, тому твердження, що прогресія слугує переважно для забезпечення найбіднішого класу, суперечить ситуації, яка склалася в демократичних державах упродовж тривалого періоду існування прогресії. Незалежні дослідження у Сполучених Штатах, Великобританії, Франції і Пруссії свідчать, що зазвичай саме особи з помірним доходом забезпечили найбільшу кількість виборців, більшу не тільки від тих, хто мав вагоміші прибутки, але також від тих, хто менше втратив від сукупного податку. Найкращою ілюстрацією цьому стала типова ситуація періоду від останньої війни. При вивченні умов у Великобританії виявляємо, що в 1936-37 роках податок на сукупний дохід сімей із двома дітьми становив 18 відсотків (для тих, хто мав річний дохід £100 щорічно), який потім поступово спадав до мінімуму – 11 відсотків (при £350) і знову піднімався, щоб досягнути 19 відсотків (при £1000).[15] Ці цифри (а також аналогічні дані інших країн) чітко демонструють ось що: як тільки відмовляються від принципу пропорційного оподаткування, то користь будуть мати не обов'язково

найбідніші прошарки населення, а, імовірно, класи з найбільшою кількістю голосів. А навіть більше – усе, одержане завдяки прогресивному оподаткуванню, можна було б одержати з допомогою оподаткування народних мас зі скромними прибутками; цей податок настільки ж важкий для них, як і для найбідніших.

Щоправда, після останньої війни розвиток у Великобританії, а можливо, і деінде, сприяв підвищенню прогресивного подоходного податку й повсюдному збільшенню тягаря оподаткування; через вдруге розподілені витрати на субсидії і послуги прибуток найнижчих класів зріс на 22 відсотки[16] (наскільки можна чітко порахувати цю вартість, а не важливість наданих послуг). Але недавній розвиток прогресії мало залежить від теперішніх високих ставок прогресивного податку, його стимулюють переважно прошарки середньої і вище середньої буржуазії.

5. Справжня причина того, чому всі запевнення, що прогресія буде помірною, виявилися хибними і чому її розвиток вийшов далеко за межі найпесимістичніших передбачень опонентів,[17] полягає в тому, що всі аргументи на підтримку прогресії з однаковим успіхом можна використати для виправдання будь-якого рівня прогресії. Її прихильники можуть усвідомлювати, що пізніший несприятливий вплив на ефективність економічної системи може стати настільки серйозним, що пригальмує її дальший розвиток. Але аргументи, що ґрунтуються на переконанні у справедливості прогресії, не передбачають жодних обмежень; як часто зазначають її прихильники, усі доходи, що перевищують деякий рівень, варто конфіскувати, а ті, що нижче цього рівня, залишити вільними від податків. На відміну від пропорційности, прогресія не забезпечує жодних принципів, які говорять нам, яким повинен бути відносний тягар податків для різних осіб. Це не більш, ніж відмова від пропорційности на користь дискримінації багатих без будь-якого критерію для обмеження величини цієї дискримінації. Оскільки "немає ідеальної швидкости прогресії, яку можна вираховувати за формулою",[18] існує тільки оновлений принцип, що заперечує пропорційність, пропонуючи відразу каральні ставки. Але чому б "трішки більше, ніж раніше" мало б завжди вважатися за справедливе і розсудливе.

Я не зводжу наклеп на демократію, ані не маю принизливих сумнівів у її мудрості, коли стверджую, що як тільки вона почне орієнтуватися на таку політику, то буде змушена піти значно

далі, ніж мала намір це зробити. Це не те саме, що сказати, що "вільні представницькі інституції зазнали поразки"[19] або що це викличе "цілковиту недовіру до демократичного уряду",[20] а що демократія все ще має вчитися того, щоб бути справедливою, у своїх діях вона повинна керуватися загальними принципами. Те, що правильне стосовно індивідуальної дії, буде правильним і стосовно дії колективу, а окрім того, що більшість навряд чи зможе розмірковувати стосовно свого рішення і його довготермінового впливу, а отже, вона навіть більше має потребу керуватися принципами. Там, маємо на увазі прогресію, де прийнятий принцип є не більше, ніж відкритим запрошенням до дискримінації, і, що ще гірше, запрошенням для більшости ставити меншість у гірші умови, лицемірний принцип справедливости повинен стати приводом для відвертої сваволі.

У цьому разі необхідне правило, яке, відкриваючи можливість допомоги меншості через оподаткування більшости, не дозволяє оподатковувати більшість будь-яким тягарем, який меншість вважає справедливим. Те, що більшість (тільки з огляду на те, що вона є більшістю) повинна мати право застосовувати до меншости правило, яке не застосовує до себе, є порушенням значно суттєвішого принципу, ніж власне демократія, принципу, на якому базується демократія. Як ми вже переконалися з розділів десятого і чотирнадцятого, класифікація осіб, яку застосовує закон, не буде ні привілеєм, ні дискримінацією, якщо ґрунтуватиметься на відмінностях, які є всередині вибраної групи і поза нею і визнані доречними.

Великою заслугою пропорційного оподаткування є те, що воно передбачає правило, яке, імовірно, буде узгоджуватися і з тими, хто платитиме значно більше, і тими, хто платитиме менше, і яке, прийняте одного разу, не породжує проблеми спеціяльного застосування тільки до меншости. Навіть якщо прогресивне оподаткування не називає індивідів, яких буде оподатковано за вищими ставками, воно через уведення поняття відмінностей слугує дискримінації, з допомогою якої тягар переміщується від тих, хто визначає ставки, на інших. У жодному разі прогресивну шкалу оподаткування не можна розглядати як загальне правило, придатне однаково до всього; у жодному разі не можна сказати, що податок у 20 відсотків на прибуток якоїсь особи і податок у 75 відсотків на більший прибуток іншої особи, – рівні. Прогресія не передбачає критерію того, що вважати справедливим, а що ні.

Вона не вказує на ніяку кінцеву точку в його застосуванні, і "тверезий розрахунок" тих людей, на який звичайно покладаються її захисники як на єдину ґарантію,[21] є лише теперішнім станом думки, що сформувала в минулому політика.

Те, що ставки проґресивного податку зросли так швидко, є наслідком того процесу, який діяв упродовж останніх сорока років, – інфляції. Тепер добре відомо, що підвищення сукупних грошових доходів сприяє залученню кожного у групу з більшим податковим рівнем, навіть якщо їхній реальний дохід залишився таким самим. Унаслідок цього члени більшостей знову несподівано відчувають себе жертвами дискримінаційних ставок, за які вони голосували з переконанням того, що на них це не впливатиме.

Цей вплив проґресивного оподаткування часто представляють як заслугу, оскільки він робить інфляцію (і дефляцію) деякою мірою схильною до самокоректури. Якщо дефіцит бюджету є джерелом інфляції, сукупний прибуток підніматиметься пропорційно вище, ніж окремі доходи, і може закрити прогалину; а якщо бюджетний надлишок створив дефляцію, то падіння доходів незабаром спричинить більше зниження річного доходу і знищить цей надлишок. Дуже сумнівно, однак, чи домінантне зміщення на користь інфляції – це дійсно перевага. Навіть без цього впливу бюджетні потреби в минулому були головним джерелом періодичних інфляцій; і стійке переконання, що вже розпочату інфляцію важко зупинити, деякою мірою діяло як стримувальний засіб. Звичайно ж, видається спокусливою така податкова система, у якій інфляція продукує більше, ніж пропорційне зростання прибутку через приховане підвищення податків, яке не вимагає втручання законодавчої влади.

6. Інколи стверджують, що у принципі пропорційне оподаткування таке ж довільне, як і проґресивне, і що, крім більшої математичної чіткости, інших переваг воно не має. Існують, однак, інші сильні арґументи на його користь, крім тих, які ми вже згадали, – воно передбачає загальноприйнятий принцип, за яким люди погоджуються платити різні суми. Можна було б ще багато сказати щодо старого арґументу, а саме: відтоді, як майже вся економічна діяльність користає із суттєвих послуг уряду, вони становлять більш або менш постійну складову всього, що ми споживаємо і чим користуємося, а отже, особа, яка володіє більшістю ресурсів суспільства, також одержує пропорційно більше від того, що надає уряд.

Ще важливішим наслідком спостереження стало те, що пропорційне оподаткування не змінює відношення між системами винагород за різні види роботи. Це не зовсім збігається зі старим принципом, згідно з яким "ніякий податок не є добрим, якщо він залишає індивідів у тому ж відносному становищі, у якому їх застає".[22] Це не впливає на відношення між індивідуальними доходами, а стосується відношення між системами винагород за виконання окремих послуг, і це економічно вагомий чинник. Зі старого принципу не можна вивести аксіому, що розмір різних прибутків не повинен змінюватися пропорційно.

Можуть бути різні думки щодо того, чи співвідношення між двома доходами залишається таким самим, коли вони зменшуються на однакову суму або в однаковій пропорції. Безсумнівно, однак, що чистий зиск від двох послуг, чи були вони однакові перед оподаткуванням, чи ні, залишається в тому ж відношенні після оподаткування. І це там, де наслідки прогресивного оподаткування суттєво відрізняються від наслідків пропорційного оподаткування. Користь, яку отримано від специфічних ресурсів, залежить від чистого зиску за послуги; якщо ресурси використано ефективно, важливо, щоб відносний зиск, який отримано за окремі послуги, оподаткування залишало на розсуд ринку. Прогресивне оподаткування суттєво змінює це відношення, роблячи залежним чистий зиск за окрему послугу від інших заробітків індивіда за конкретний період, звичайно за рік. Якщо перед оподаткуванням хірург отримує стільки ж за операцію, як і архітектор за планування будинку, або продавець отримує стільки ж за продаж десяти автомобілів, як і фотограф за виконання сорока портретів, те саме співвідношення утримуватиметься й далі, якщо пропорційні податки відраховуватимуться від їхніх надходжень. Але із прогресивним оподаткуванням доходів це співвідношення може дуже змінитися. Не тільки послуги, за які перед оподаткуванням отримували б ту саму винагороду, можуть принести дуже різний зиск; але й людина, яка отримує відносно велику плату за послугу, може, зрештою, залишитися з меншою винагородою, ніж інша, що отримує меншу платню.

Це означає, що прогресивне оподаткування обов'язково порушує те, що є, можливо, єдиним повсюдно визнаним принципом економічної справедливости: "однакова платня за однакову роботу." Якщо збереження однакової винагороди з гонорарів двох юристів за проведення схожих судових справ залежатиме від інших

заробітків упродовж року – ці люди, фактично, часто отримають різні доходи, хоч докладали однакові зусилля. Людина, яка працювала дуже тяжко або з якоїсь причини мала більший попит, може отримати набагато меншу винагороду за свої зусилля, ніж та, яка була лінива чи менш успішна. Дійсно, чим вище споживачі оцінюють послуги людини, тим менше коштуватимуть докладені зусилля надалі.

Хоча цей вплив на стимул у звичайному сенсі цього терміна дуже важливий і на нього часто звертають увагу, але він аж ніяк не найшкідливіший із того, що несе проґресивне оподаткування. І справа навіть не в тому, що внаслідок цього люди можуть не працювати на повну силу, а радше в тому, що зміна в чистому зиску за різні види діяльности часто скеровуватиме їхню енергію до тих видів діяльности, де вони принесуть менше користи, ніж могли б принести. Те, що із проґресивним оподаткуванням чистий зиск за будь-яку послугу в часі змінюватиметься зі швидкістю щораз більшого заробітку, стає джерелом не тільки несправедливости, але й причиною неправильного керування ресурсами.

Немає потреби докладно зупинятися тут на добре відомих і нерозв'язаних проблемах, які породжує проґресивне оподаткування у всіх ситуаціях, коли зусилля (чи затрати) і винагорода приблизно не збігаються в часі, тобто, де зусилля витрачаються у сподіванні на віддалений і сумнівний результат, чи то б пак де людські зусилля набувають форми довгої і ризикованої інвестиції. Жодна реальна схема усереднення доходів не може віддати належного авторові чи винахідникові, митцеві чи акторові, який тільки упродовж декількох років пожинає плоди, можливо, за десятирічні важкі зусилля.[23] І немає необхідности і далі розвивати готовність братися за ризиковані капіталовкладення через вплив жорсткого проґресивного оподаткування. Очевидно, що таке оподаткування ставить у гірші умови ті небезпечні ризиковані заходи, які матимуть користь тільки в разі успіху, коли вони принесуть таку велику віддачу, щоб компенсувати великий ризик загальних втрат. Більш ніж імовірно, що причина цього – і справді в удаваному "виснаженні інвестиційних можливостей", що лежить в компетенції бюджетної політики, яка ефективно ліквідовує низку ризикованих заходів, за які міг би братися приватний капітал.[24]

Ми не маємо наміру довго затримуватися на цих шкідливих впливах стосовно стимулу та інвестицій, і не через те, що вони

не достатньо важливі, а радше тому, що назагал добре відомі. Через обмежений обсяг книжки нам би хотілося більше уваги присвятити іншим впливам, менш зрозумілим, але таким самим важливим. Один із них, який, можливо, і досі заслуговує окремої уваги, є часте обмеження або скорочення поділу праці. Цей вплив особливо помітний там, де професійна праця не організована за напрямами виробничої діяльности і багато витрат, які мали б сприяти підвищенню продуктивности праці, не вважаються складовою собівартости. Тенденція "зробіть це самі" створює найабсурдніші результати, коли, наприклад, людина, яка бажає присвятити себе продуктивнішим видам діяльности, не реалізує того, що може заробляти за годину у двадцять або навіть сорок разів більше, щоб мати можливість платити іншим, чиї послуги за годину набагато дешевші.[25]

Варто хоча б стисло згадати про значний вплив проґресивного оподаткування на запас заощаджень. Якщо двадцять п'ять років тому твердження, що заощадження надто високі і повинні зменшитися, можливо, і здавалося хоч трохи правдоподібним, проте сьогодні посадові особи вже не сумніваються, що, якщо ми прагнемо досягти бодай кількох із поставлених завдань, нам потрібен такий високий рівень заощаджень, який тільки здатні забезпечити люди. Тим, кого хвилює цей вплив на заощадження, соціялісти відповідають, що вони не проти заощаджень загалом, а виступають за такі заощадження, які здійснює суспільство, тобто із фондів, зібраних з оподаткування. Це, однак, має сенс тільки тоді, коли далекосяжною метою соціялістів є соціялізм на старий кшталт з державною власністю на засоби виробництва.

7. Однією з головних причин широкого застосування проґресивної податкової системи стало те, що більшість людей вважає відповідний *дохід* єдиною законною і бажаною з погляду суспільства формою винагороди. Вона сприймає дохід не як оплату за послуги, а як те, що впливає на відповідний статус у суспільстві. З арґументу, який часто використовують на підтримку проґресивного оподаткування, дуже добре видно, що "жодна людина не одержує £10000 в рік, а при нашому теперішньому стані бідности, коли більшість людей заробляє менше як £6 за тиждень, тільки дуже небагато людей спроможні перевищити £2000 в рік".[26] Відразу помітно, що це твердження повністю позбавлене сенсу і наповнене тільки емоціями й упередженням, особливо коли пересвідчимося, що дія, яку будь-який індивід може виконати за рік

або за годину, може бути цінішою для суспільства, ніж £10000 ($28000). Звичайно, часом вона може в кілька разів перевищувати ту вартість. Не завжди існує залежність між часом, який займає дія, і користю, яку суспільство отримує від неї.

Загалом позиція, коли великі винагороди вважаються непотрібними і небажаними для суспільства, утвердилася завдяки тим людям, які продають свій час за визначену заробітну платню і тому розглядають винагороду з розрахунку за одиницю часу.[27] Але хоча цей метод винагороди почав домінувати в багатьох галузях, він природний тільки там, де люди продають свій час, аби його використали в іншому напрямі або щонайменше, щоби він діяв в інтересах інших і для здійснення їхньої волі. Такий метод безглуздий для тих людей, чиє завдання – управляти ресурсами на власний ризик і власну відповідальність і чия головна мета – збільшити ресурси, що перебувають під їхнім контролем незважаючи на власні заробітки. Саме для тих людей управління ресурсами є умовою того, щоб займатися своєю професією, тоді як надбання якихось навичок або специфічних знань є аналогічною умовою в інших професіях. Прибутки і втрати переважно творять механізм перерозподілу капіталу між цими людьми, не становлячи забезпечення їхніх поточних засобів до існування. Концепція, що поточний чистий заробіток звичайно призначається для поточного споживання, зрозуміла для службовця, але не властива тим, чия мета – започаткувати справу. Навіть концепція власне доходу в цій ситуації значною мірою є абстракцією, нав'язаною прибутковим податком. Це тільки оцінка того, що з огляду на сподівання і плани люди зможуть витрачати гроші, виходячи з можливої платоспроможности, яка нижче нинішнього рівня. Я сумніваюся, чи суспільство, яке складається переважно з індивідів, "зайнятих власним бізнесом", коли-небудь сприйме концепцію доходу, як відомо, значно субсидійованих, чи коли-небудь думатиме про оподаткування заробітків за деякі послуги відповідно до тарифів, за яких свого часу ці гроші нагромаджувалися.

Сумнівно, чи суспільство, не визнаючи іншої винагороди ніж та, що здається більшості відповідним доходом, і не вважаючи фортуною законну форму винагороди за деякі види діяльности у відносно короткий час, зможе зберегти систему приватного підприємництва. У широкій мережі успішних приватних підприємств не важко знайти малі підприємства, власники яких вдаються до послуг менеджерів, що отримують заробітну платню і займають

проміжну позицію між підприємцем і службовцем. Нові підприємства (досі і, можливо, завжди) формуються переважно завдяки особам, які контролюють значні ресурси. Нові напрями розвитку, як і раніше, підтримуватимуться коштом декількох осіб, добре обізнаних із конкретними можливостями; і, звичайно, не бажано, щоб уся майбутня еволюція залежала винятково від уже встановлених фінансових та індустріяльних корпорацій.

Ефект прогресивного оподаткування, що тісно пов'язаний із цією проблемою у площині капіталовкладень, різниться, однак, від неї передусім місцем формування. Однією з переваг конкурентної системи є те, що нові успішні ризиковані починання можуть, хоч і ненадовго, принести дуже великі прибутки, а отже, капітал, необхідний для розвитку, отримають особи, які мають найкращу можливість його використати. Великі доходи успішного новатора в минулому означали, що він, продемонструвавши здатність до вдалого застосування капіталу в нових ризикованих починаннях, незабаром міг підтримати своє нове починання більшими засобами. Велику частку щойно утвореного капіталу, який компенсує втрати капіталу інших людей, варто сприймати реалістично, як частину безперервного перерозподілу капіталу між підприємцями. Оподаткування таких прибутків при більших або менших конфіскаційних ставках рівнозначне досить великому податкові на той оборот капіталу, який є елементом рушійної сили прогресивного суспільства.

Однак найсерйознішим наслідком відмови від індивідуального капіталоутворення, де існують тимчасові можливості для великих прибутків, є обмеження конкуренції. Система в цілому має тенденцію сприяти корпоративності на противагу індивідуальному накопиченню, особливо для підсилення позицій уже встановлених корпорацій стосовно новоутворених. Отож вона допомагає створити квазимонопольні ситуації. Оскільки податки сьогодні поглинають більшу частину "надмірних" прибутків новачка, він не може, як було слушно сказано, "нагромадити капітал; він не може розширити власну справу; він ніколи не стане великою фірмою і достойним супротивником великих підприємств. Старим фірмам не варто боятися його конкуренції: їх захищають збирачі податків. Ці фірми можуть безкарно, як і заведено, нестися за течією і, залишаючись консервативними, нехтувати побаженнями громадськости. Щоправда, прибутковий податок перешкоджає нагромаджувати новий капітал і їм. Але важливішим для них є те, що він запобігає

нагромадженню будь-якого капіталу небезпечному новачкові. Стосовно податків вони знаходяться у привілейованому становищі. А тому в цьому сенсі проґресивне оподаткування стримує економічний проґрес і сприяє жорсткості [політики] ".[28]

Ще парадоксальніший і суспільно загрозливий ефект проґресивного оподаткування полягає в тому, що, призначений зменшити нерівність, яка неминуча в суспільстві вільного підприємництва, він насправді допомагає утвердити її, усуваючи на противагу їй найістотніше вирівнювання. Ознакою цієї вільної системи підприємництва, яка сприяла вирівнюванню, було те, що багаті не становили закритої групи й успішна людина могла за порівняно короткий час здобути великі ресурси.[29] Сьогодні, однак, шанси піднятися до того класу в деяких країнах, зокрема у Великобританії, щораз менші, ніж вони були в будь-який момент від початку сучасної епохи. Істотним наслідком цього явища стало те, що управління все більшою часткою світового капіталу зосереджується в руках людей, які, хоча й володіють дуже великими доходами і забезпечені всіма зручностями, ніколи не мали на власних рахунках реальних грошей і особисто не ризикували реальною власністю. Чи буде це вигідно, побачимо.

Щоправда, чим важче людині збагатитися, тим більше багатство стає привілеєм, який не потребує виправдання. А тому політика, безсумнівно, поставить за мету забрати ці багатства із приватних рук чи то повільним шляхом надмірного оподаткування спадщини, чи то швидким шляхом повної конфіскації. Система, яка базується на приватній власності й управлінні засобами виробництва, передбачає, що така власність та управління можуть зосереджуватися в руках будь-якої успішної людини. Якщо це буде неможливо, саме ті люди, які могли б бути найвидатнішими капіталістами нової ґенерації, вимушені стати першими противниками багатіїв.

8. У тих країнах, де податки на доходи сягають дуже високих ставок, рівність насправді реалізується з допомогою ліміту на чистий дохід, який потенційно можна заробити. У Великобританії упродовж останньої війни найбільший чистий дохід після оподаткування становив приблизно £5000, або $14000 – однак частково він був обмежений тим, що доходи із приросту капіталу не вважалися доходами. Ми переконалися, що незначний внесок, який завдяки проґресивному оподаткуванню роблять у дохід групи з більшими достатками, можна арґументувати тільки тим,

що ніхто не повинен отримувати великих доходів. Але що вважати великим прибутком, залежить від поглядів суспільства і, зрештою, від його середнього рівня добробуту. Чим бідніша країна, тим нижчим буде рівень максимальних доходів і тим важче будь-якому з її мешканців наблизитися до такого доходу, який у багатших країнах вважається всього лиш середнім. До чого це може призвести, ілюструє недавня пропозиція, яку заледве не провалила Національна комісія планування Індії, згідно з якою був встановлений максимальний рівень у $6300 річно для всіх доходів (а рівень у $4300 для доходів із заробітної платні).[30] Потрібно тільки застосувати такий самий принцип у різних регіонах будь-якої країни чи загалом у міжнародному масштабі, аби зрозуміти його зміст. Мої висновки, звичайно, – це коментарі, які ґрунтуються на переконанні, що більшість якої-небудь групи повинна мати право вирішувати проблеми стосовно меж доходів й оцінювати мудрість тих, хто вважає, що так можна покращити добробут народних мас. Чи можна сумніватися, що бідні країни, перешкоджаючи своїм громадянам розбагатіти, сповільнюють і загальне зростання добробуту? І хіба те, що стосується бідних країн, не стосується так само й багатих?

Зрештою, проблема проґресивного оподаткування – це й етична проблема, а при демократії її суть у тому, чи принцип і надалі матиме підтримку, якщо люди повністю зрозуміють, як він діє. Можливо, що його практика базується на ідеях, яких більшість людей не схвалювала б, якби їх було встановлено абстрактно. Те, що більшість повинна бути вільна, щоб нав'язати дискримінаційний податковий тягар меншості; що внаслідок цього рівні послуги мають винагороджуватися по-різному; що для всього класу на практиці не діють нормальні стимули, оскільки його доходи не відповідають доходам решти, – усе це принципи, яких не можна підтримати з погляду справедливости. Якщо, крім усього, ми розглянемо марно затрачену енергію й даремні зусилля, на яких ґрунтується проґресивне оподаткування і до чого воно призводить такими різними шляхами,[31] то переконати розсудливих людей у його небажаності буде не так важко. Однак досвід у цій сфері показує, як швидко звичка притуплює почуття справедливости, ставлячи за принцип те, що фактично у своїй суті є заздрощами.

Якщо хочемо мати прийнятну систему оподаткування, мусимо визнати за принцип таке: більшість, що визначає, якою має бути загальна сума оподаткування, повинна також платити мак-

симальну ставку. Не може бути ніякого справедливого заперечення для тієї більшости, яка вирішує надавати економічно слабкій меншості деяке полегшення у формі пропорційно нижчого оподаткування. Завдання встановити бар'єр проти перекосів проґресивного оподаткування ускладнюється й тим, що, як ми переконалися, деяка проґресія в оподаткуванні особистого доходу, можливо, має своє виправдання як шлях до вирівнювання впливів непрямого оподаткування. Чи принцип має якусь перспективу, якщо ефективно боротиметься з тими спокусами, що властиві проґресивному оподаткуванню після його виходу з-під контролю? Що стосується мене, я не вважаю, що встановлення верхньої межі, яку не повинна перевищувати проґресія, досягне своєї мети. Ця відсоткова цифра буде такою ж довільною, як і принцип проґресії: її так само охоче змінюватимуть, коли цього вимагатиме потреба додаткового доходу.

Потрібний принцип, який обмежить максимальну ставку прямого податку відносно повного тягаря оподаткування. Найрозсудливішим здається таке правило, яке фіксувало б максимально можливу межову ставку прямого оподаткування при тому відсотку повного національного доходу, який уряд приймає при оподаткуванні. Це означає, що, коли уряд визначив 25% національного доходу, то максимальна ставка прямого оподаткування будь-якої частини індивідуальних доходів буде також 25%. Якщо надзвичайне становище у країні змусило підняти цю пропорцію, максимальну ставку буде піднято до тієї ж цифри; її відповідно зменшать тоді, коли повний податковий тягар також зменшиться. Оподаткування все ще залишатиметься проґресивним, бо ті, хто платять максимальну ставку на свої доходи, також сплачуватимуть деякі непрямі податки, які могли б зумовити збільшення середньої національної величини їхнього повного пропорційного податкового тягаря. Дотримання цього принципу буде мати той позитивний наслідок, що планування кожного бюджету треба буде розпочинати з оцінки частини національного доходу, яку уряд запропонував стягнути як податки. Цей відсоток повинен забезпечити загальну ставку прямого оподаткування доходів, яке для низьких доходів має пропорційно зменшитися, оскільки їх було оподатковано непрямо. Остаточним результатом буде незначна повна проґресія, за якої, однак, гранична ставка оподаткування найбільших доходів не може ніколи перевищити ставки, при якій доходи були оподатковані за середньою величиною, більшою, аніж рівень непрямого оподаткування.

Розділ двадцять перший

Монетарна система

Немає витонченіших і певніших засобів для зміни панівних засад суспільства, ніж розхитати грошову систему. Цей процес залучає всі приховані сили закону економічного руйнування і робить це так, що жодна людина у світі не здатна поставити діягноз.

Дж. М. Кейнс

1. Досвід останніх п'ятдесяти років переконав більшість людей у важливості стійкої монетарної системи. Порівняно з попереднім століттям цей період був етапом великих монетарних неспокоїв. Уряди почали активніше контролювати грошовий обіг, і це стало причиною та й наслідком нестабільности. Закономірно, що в деяких людей виникло переконання, що було би краще, коли б уряд позбавити права контролювати грошово-кредитну політику. Інколи запитують, чому ми не можемо покластися на спонтанні сили ринку, щоб забезпечити все необхідне для задовільного обміну, як ми це робимо збільшого в інших ситуаціях?

На самому початку важливо чітко усвідомлювати, що сьогодні з політичного погляду це не тільки нездійсненне явище, але й небажане, навіть якщо було б і можливим. Напевно, щось на зразок монетарного реґулювання, яке б не вимагало спеціяльного контролю, могло б розвинутися за умови невтручань уряду; якщо б людина не підійшла так близько до використання кредитних засобів, зокрема грошей чи їх близьких замінників, ми могли б покластися на деякий самореґулювальний механізм.[1] Однак на сьогодні цей шлях для нас закритий. Ми не маємо суттєвої альтернативи кредитним інституціям, на яких переважно покладено організацію сучасного бізнесу; та й історичний розвиток створив умови, за яких існування цих інституцій пов'язане зі свідомим контролем за взаємодією грошей і кредитних сис-

тем. Крім того, інші обставини, яких ми зазвичай не здатні змінити тільки з допомогою заміни наших монетарних устроїв, обов'язково породжують суттєвий контроль уряду.[2]

Існують три основні причини (різного ступеня узагальнення і ваги), що визначають такий стан речей. Перша стосується власне грошей незалежно від часу і пояснює, чому зміни у їх відносному нагромадженні мають набагато більше значення, ніж зміни будь-яких інших чинників, які впливають на ціни та виробництво. Друга стосується всіх монетарних систем, у яких забезпечення грошима тісно пов'язане із кредитом; тобто йдеться про такі системи, на яких базується все сучасне економічне життя. Третя визначає теперішній обсяг урядових витрат і, таким чином, обставини, які ми здатні змінити, але на які нам варто зважати у своїх рішеннях стосовно монетарної політики.

Перша з цих причин наголошує, що гроші є чимось на зразок вільного з'єднання в ринковому механізмі, який в іншому разі був би самокерованим, це те вільне з'єднання, яке може стати вагомою перешкодою механізмові реґулювання, спричинюючи періодичні дезорієнтації виробництва, допоки ці наслідки непередбачені і їм не протидіють свідомо. Причиною цього є те, що гроші, на відміну від звичайних споживчих товарів, служать не тим, хто їх витрачає, а тим, кому їх передають. Унаслідок цього зміни в забезпеченні грошима (або в попиті на них) не породжують безпосередньо нової рівноваги. Монетарні зміни в деякому сенсі "самозворотні". Якщо, наприклад, надлишок грошових запасів спершу витрачено на якийсь конкретний товар або послугу, то це не тільки створює новий попит, за своєю природою тимчасовий і перехідний, але й викликає низку дальших впливів, які нівелюють впливи початкового зростання попиту. Ті, хто першими отримали гроші, витратять їх на інші речі. Зростання попиту, так само як хвилі на озері, коли туди кинути камінь, буде поширюватися на всю економічну систему, у кожній точці тимчасово змінюючи відповідні ціни; це буде відбувалося доти, допоки кількість грошей зростатиме, але матиме обернену дію, коли це зростання закінчиться. Те ж саме відбудеться, коли будь-яку частину грошової маси буде знищено чи навіть тоді, коли люди почнуть нагромаджувати більші або менші (стосовно своїх надходжень і витрат) суми готівки, ніж вони це роблять зазвичай; кожна зміна такого типу спричинить послідовні зміни попиту, які не відповідатимуть зміні дійсних чинників, що лежать в основі таких процесів, і які, таким чином, викличуть зміни в цінах та виробництві, що порушить рівновагу між попитом і пропозицією.[3]

Якщо зміни у грошовому забезпеченні носять дестабілізуючий характер, то саме грошове забезпечення, наскільки нам відомо, теж особливо чутливе до змін. Важливо, що рівень грошових витрат не може занадто коливатися. Це означає, що коли в будь-який момент люди змінять свою думку про те, скільки готівки вони хочуть зберігати у пропорції до здійснених платежів (або, як кажуть економісти, гроші стануть більше чи менше ліквідними), кількість грошей відповідно теж треба змінити. Як би ми не називали "готівку", людська схильність утримувати частину своїх ресурсів у цій формі може значно коливатися за короткий чи тривалий проміжок часу, і на це суттєво впливають розмаїті спонтанні вдосконалення (зокрема кредитні картки та дорожні чеки). Навряд чи якесь автоматичне реґулювання грошового забезпечення пристосовується відповідно до того, чи такі зміни попиту у грошах чи у їх замінниках матимуть позитивний або згубний вплив на ціни та зайнятість.

Погіршує ситуацію те, що в усіх сучасних монетарних системах грошове забезпечення не тільки не пристосовує до таких змін попиту, а змінює у протилежному напрямі. Щоразу, коли потреба грошей заміщує самі грошей, – і важко собі уявити, як цього уникнути, – забезпечення такими грошовими замінниками стає "неприродно гнучким".[4] Це наслідок того, що ті ж міркування, які спонукають людей нагромаджувати більшу кількість грошей, також примушують і тих, від кого залежить попит на гроші, через надання позичок зменшувати цей попит, і навпаки. Добре відомо, що за умов, коли всі довкола прагнуть стати платоспроможними, то банки з тих самих міркувань також прагнуть до більшої ліквідности і, таким чином, до надання менших кредитів; ось ще один вияв загальної тенденції, що властива більшості форм кредитування.

Цим мимовільним коливанням грошового забезпечення можна запобігти тільки в тому разі, коли хтось матиме владу прийнятним назагал засобом платежу свідомо змінити забезпечення у протилежному напрямі. Загальновизнано, що цю функцію необхідно доручити єдиній національній установі, у минулому – центральним банкам. Навіть такі країни, як Сполучені Штати, що давно виступали проти такої установи, зрештою визнали, що для уникнення періодичної паніки, система, яка інтенсивно використовує банківський кредит, повинна опиратися на таку центральну структуру, яка завжди могла б постачати готівку і зав-

дяки такому управлінню готівковими надходженнями впливати на повне забезпечення кредитами.

Ось такі вагомі і, мабуть, досі актуальні причини пояснюють потребу максимальної незалежности цих установ від уряду та його фінансової політики. Тут, однак, ми підходимо до третього пункту – історичного розвитку, на який, бодай частково, варто зважати в безпосередньому майбутньому. Монетарна політика, незалежна від фінансової, можлива тільки тоді, коли урядові витрати значно менші порівняно з усіма платежами, а борг уряду (особливо на короткий термін) становить тільки малу частку всіх кредитних засобів.[5] Сьогодні цієї умови більше немає. А тому ефективна монетарна політика може проводитися тільки в координації з фінансовою політикою уряду. Така координація, однак, неминуче означає, що будь-які наявні номінально незалежні монетарні органи мають, фактично, реґулювати свою політику відповідно до політики уряду. Вона, подобається нам це чи ні, обов'язково стає визначальним чинником.

Такий ефективний контроль уряду за монетарними умовами, на думку багатьох, цілком реальний і навіть бажаний. Чи дійсно ми опинимося у кращій позиції для ведення бажаної монетарної політики, про це поговоримо пізніше. Зараз важливо те, що поки урядові витрати становлять велику частку національного доходу, як це скрізь спостерігаємо в наш час, то маємо визнати, що уряд обов'язково домінуватиме в монетарній політиці і єдиним шляхом зміни такого становища було би значно зменшити витрати уряду.

2. Якщо уряд керує монетарною політикою, то головною загрозою в цій сфері стає інфляція. Завжди і всюди уряди були головною причиною знецінення грошей. Хоча бувало й випадкове тривале падіння вартости грошей, однак більшість інфляцій минулого – це наслідок дій уряду, спрямованих на знецінення грошової одиниці через випуск надмірної кількости паперових банкнот. Можливо, теперішнє покоління обережніше ставиться до тих непродуманих заходів, з допомогою яких нищилася національна валюта, коли уряди бралися за друкування грошей. Схоже може статися і в наш час, однак витонченішим способом, що не так помітний для громадськости.

Ми переконалися, що кожна з розглянутих вище головних ознак держави загального добробуту сприяє загостренню інфляції. Ми також пересвідчилися, що тиск професійних спілок на заробітну

платню, поєднаний із сучасною політикою повної зайнятости, теж працює на це, і що важкий фінансовий тягар, який уряди відчувають через необхідність виплати пенсій за віком, спонукає до повторних спроб полегшити його, знецінюючи гроші. Доцільно також зауважити, хоча це й не обов'язково пов'язане одне з одним, що уряди щоразу спричинюють інфляцію, щоб полегшити тягар своїх фінансових зобов'язань, коли частина національного доходу, яким вони розпоряджаються, перевищує 25 відсотків.[6] Ми також побачили, що при системі прогресивного оподаткування інфляція сприяє збільшенню податкових надходжень, що обернено пропорційно до зростання прибутків, тому спокуса вдатися до інфляції стає аж надто великою.

Однак, якщо справедливо те, що інституції держави загального добробуту тяжіють до заохочення інфляції, то ще справедливішим буде те, що саме наслідки інфляції посилили потребу в заходах соціяльного захисту. Це стосується не тільки окремих заходів, які ми вже розглянули, але й багатьох інших, які ми ще маємо дослідити або принаймні мусимо про них згадати, наприклад, обмеження оплат за оренду житла, субсидії на харчування та всі види контролю за цінами та видатками. Нам аж надто добре відомо, наскільки наслідки інфляції в наш час слугують основними аргументами щодо розширення урядового контролю, тому не будемо вдаватися до додаткових ілюстрацій. Але те, що вже понад сорок років безпрецедентні інфляційні тенденції визначають події у всьому світі, не знайшло глибокого усвідомлення. Це, можливо, найкраще видно на прикладі того впливу, який вони мали на ґенерацію людей працездатного віку, що прагнуть забезпечити свою старість.

Якщо ми розглянемо результати невеликого статистичного дослідження, то це допоможе нам побачити, що інфляція зробила із заощадженнями цих людей при досягненні пенсійного віку.[7] Мета дослідження – визначити, якою мала б бути в різних країнах сьогоднішня вартість нагромаджених заощаджень особи, яка протягом сорока п'яти років (з 1913-й по 1958-й рік) відкладала щороку грошима еквівалент такої ж реальної вартости та інвестувала цю суму за незмінною ставкою прибутку в 4 відсотки. Це приблизно відповідає тому прибуткові, який міг би одержувати пересічний вкладник у країнах Заходу від доступних йому інвестицій незалежно від того, у якій формі вони були зроблені: банківських заощаджень, урядових обліґацій чи страхування життя. Ми визначимо як стовідсоткову ту суму, яку вкладник

отримав би в кінці терміну, коли б вартість грошей зоставалася постійною. Яку частину цієї реальної вартости такий вкладник дійсно отримав би в 1958-му році?

Здається, що тільки в одній країні світу, а саме у Швейцарії, сума становила б майже 70 відсотків. Вкладник у Сполучених Штатах та Канаді все ще буде відносно задоволеним, зумівши зберегти приблизно 58 відсотків. Для більшости країн Британської співдружности та інших членів "стерлінґового блоку" цифри коливаються десь у межах 50 відсотків. А для Німеччини, незважаючи на втрату всіх заощаджень, зроблених до 1924 року, сума становитиме до 37 відсотків. Інвестори у всіх цих країнах, порівняно із вкладниками Франції чи Італії, були ще успішними; бо французи й італійці зберегли б усього десь між 11 та 12 відсотками тієї вартости своїх заощаджень, яка мала би бути на початок 1958 року.[8]

Сьогодні звично заперечувати важливість цієї довгої та поширеної у всьому світі інфляційної тенденції з огляду на те, що так було завжди та що історія значною мірою є історією інфляції. І як би це не було назагал слушно, однак таке твердження не відповідає істині стосовно того періоду, протягом якого розвивалася наша сучасна економічна система і безпрецедентно зростали багатство та прибутки. Упродовж двох століть, що передували 1914-му року, коли Великобританія приєдналася до золотого стандарту, рівень цін, наскільки його можна чітко виміряти, коливався довкола постійного рівня, досягнувши врешті майже початкового значення і нечасто відхиляючись більше ніж на третину від цього середнього рівня (окрім періоду Наполеонівських воєн, коли було відкинуто золотий стандарт).[9] Так само й у Сполучених Штатах за період 1749-1939 років також, здається, не відбулося значного росту цін.[10] Порівняно з цим рівень, на який піднялися ціни протягом останньої чверті століття в цих та інших країнах, суттєво змінився.

3. Хоча небагато людей свідомо захищають безперервний ріст цін, головним джерелом наявної інфляційної тенденції є загальне переконання, що дефляцію, протилежне до інфляції явище, необхідно боятися дещо більше, тому заради відчуття безпеки краща свідома помилка на користь інфляції. Але, оскільки ми не знаємо, як утримувати стабільні ціни, і можемо досягнути стабільности тільки за допомогою корегування незначних змін у якому-

небудь напрямі, то прагнення уникати дефляції за будь-яку ціну повинно закінчитися сукупною інфляцією. До того ж те, що інфляція і дефляція часто будуть місцевими або фраґментарними явищами, які обов'язково виникають як частина механізму перерозподілу економічних ресурсів, означає, що намагання запобігти будь-якому впливу дефляції на якусь більшу сферу економіки повинно закінчитися загальною інфляцією.

Сумнівно, однак, чи в перспективі дефляція дійсно завдасть більше шкоди, ніж інфляція. Хоча, звичайно, існує думка, що інфляція однозначно небезпечніша і вимагає більшої обережности. Із цих двох помилок, імовірно, будуть вибирати саме її. Це пов'язано з тим, що помірна інфляція назагал приємна, тоді як дефляція раптова і надзвичайно болюча.[11] Немає великої потреби в застосуванні попереджувальних заходів супроти будь-яких дій, негативні наслідки яких різко відчуватимуться; але потреба в таких заходах виникає щоразу, коли дії, що дають негайний позитивний результат чи полегшують тимчасові труднощі, викликають набагато більше шкоди, яка виявить себе згодом. Дійсно, існує більше, ніж просто поверхнева схожість, між інфляцією і прийманням наркотиків (це порівняння використовують аж надто часто).

Інфляція та дефляція зумовлюють специфічні наслідки, викликаючи непередбачені зміни цін, і обидві через це двічі розчаровують у сподіваннях. Уперше тоді, коли виявляється, що ціни вищі чи нижчі за очікувані, а вдруге, коли ці очікувані зміни цін припиняються (як повинно статися раніше чи пізніше), викликаючи той сам ефект, який мала їхня непередбачена поява. Різниця між інфляцією та дефляцією полягає в тому, що за першої спочатку приходить приємне здивування, а реакція – пізніше, у той час як за останньої першим наслідком у бізнесі є депресія. Наслідки обох, однак, "самозворотні". Час дії тих сил, які змушують обидві тенденції підтримувати одна одну, і період, протягом якого ціни змінюються швидше, ніж очікувалося, можуть бути продовжені. Але якщо ціни змінюватимуться в тому ж напрямі, навіть у прискореному темпі, то очікування повинні наздогнати їх. Як тільки це станеться, характер впливів зміниться.

Інфляція спочатку просто виробляє умови, за яких більше людей отримують прибутки і за яких прибутки назагал вищі, ніж звичайно. Майже всі справи закінчуються успішно, заледве чи є якісь невдачі. Те, що прибутки виявляються знову і знову більшими, ніж очікувалося, і що незвичайна кількість ризикова-

них заходів закінчуються вдало, створює загальну атмосферу, сприятливу для ризику. Навіть ті, хто мав би вийти з бізнесу без надприбутків, викликаних непередбаченим загальним підвищенням цін, мають змогу утримуватися на плаву й утримувати своїх службовців в очікуванні, що вони незабаром візьмуть участь у розподілі загального багатства. Ця ситуація триватиме, однак, тільки доти, доки люди не знатимуть, як підніматимуться ціни і якими темпами. Як тільки вони почнуть розраховувати, що ціни стануть на стільки-то відсотків вищими через стільки-то місяців, то збільшуватимуть ціну складових виробництва, які визначають собівартість, до рівня, який відповідає майбутнім очікуваним цінам. Якщо ціни потім підвищаться не більше, ніж очікувалося, то прибутки повернуться до нормального рівня, і частка тих, хто отримує прибуток, також впаде; оскільки протягом періоду винятково великих прибутків багато з тих, хто мав би змінити напрям своєї діяльности, втримувався "на плаву", то частка тих, хто зазнає втрат, буде більшою ніж звичайно.

Стимулюючий ефект інфляції, отже, діятиме доти, доки її не можна передбачити; як тільки вона стає передбачуваною, то тільки її прискорення підтримає той же рівень процвітання. Якщо в такій ситуації ціни виростуть менше, ніж очікувалося, то ефект має бути таким самим, як і від непередбаченої дефляції. Навіть якщо б ціни зросли тільки до очікуваного рівня, то це не визначало б виняткового стимулу, але мало б передбачити всі резерви реґулювання, які було усунуто, доки тривала дія тимчасового стимулу. Для того, щоб інфляція зберегла свій початковий ефект стимулювання, вона має йти завжди прискореними непередбачуваними темпами.

Ми не можемо розглянути тут усіх тих складних випадків, які роблять неможливим досконале пристосування до очікуваної зміни цін і перевірку далекосяжних чи близьких передбачень; ми також не можемо докладно зупинятися на різноманітних наслідках поточного виробництва та інвестицій, які відіграють важливу роль у будь-якому комплексному вивченні флуктуацій промисловости. Нам достатньо знати, що стимулюючі ефекти інфляції припиняються, якщо її темпи не прискорюються у проґресії, і що коли інфляція продовжується, то стають відчутніші деякі несприятливі наслідки, що полягають у неможливості повної адаптації. Найважливіший із них той, що методи обліку, на яких базується прийняття всіх ділових рішень, справджуються тільки тоді, коли вартість грошей

відносно стійка. Через прискорення темпів підвищення цін методи калькуляції капіталу та собівартости, які покладено в основу всього ділового планування, мали б невдовзі втратити своє значення. Згодом із допомогою будь-яких звичайних чи взагалі прийнятних методів було б важко пересвідчитися в реальності витрат, прибутків або доходів. І при наявності тих принципів оподаткування, які існують зараз, щораз більші суми, які для збереження капіталу мали б бути повторно інвестовані, стали би вираховуватися через оподаткування як прибутки.

Інфляція, таким чином, ніколи не є чимось більшим, ніж тимчасовим поштовхом, і навіть цей вигідний ефект може тривати рівно доти, допоки хтось дозволятиме себе ошукувати, а люди не розпрощаються зі своїми сподіваннями. Її стимули з'являються тільки завдяки помилкам, які вона ж породжує. Це особливо небезпечно, бо шкідливі наслідки навіть малих доз інфляції можна відвернути тільки ще більшими дозами інфляції. Якщо це продовжуватиметься деякий період, то навіть запобігання дальшому прискоренню створить ситуацію, за якої буде дуже важко уникнути мимовільної дефляції. Як тільки окремі види діяльности залежатимуть від безперервної інфляції, то їхнє одночасне припинення, напевно, може започаткувати хибний процес, якого слушно побоюються, тобто коли зменшення одних прибутків призведе до зменшення інших і так далі. З того, що нам відомо, випливає, що ми здатні запобігти серйозним депресіям, запобігаючи інфляції, яка їм зазвичай передує, але ми практично безсилі, щоб викорінити їх, якщо вони вже існують. Як не прикро, але перейматися депресією потрібно тоді, коли більшість людей найменше про неї думає.

Те, як діє інфляція, пояснює, чому так важко опиратися тоді, коли політику співвідносять переважно з конкретними, аніж із загальними умовами, і радше з короткочасними, ніж із тривалими проблемами. Це, звичайно, найлегше вирішення будь-яких тимчасових труднощів і для уряду, і для приватного бізнесу — шлях найменшого опору, а інколи й найпростіший метод допомогти економіці побороти всі ті перешкоди, які урядова політика поставила на її шляху.[12] Це неминучий наслідок тієї політики, яка трактує всі інші рішення як данність, до якої треба допасовувати нагромадження грошей, аби збитки від інших заходів були менше відчутні. Зрештою така політика робить з урядів заручників своїх попередніх рішень, які часто примушують їх вжива-

ти болючих заходів. Не випадково один автор, якого, можливо, інтерпретовано помилково, більше підтримуючи ці інфляційні тенденції, ніж будь-хто інший, несе відповідальність за суто антиліберальний афоризм: "Зрештою, усі ми мертві".[13] Інфляційна тенденція наших днів значною мірою є результатом панування недалекоглядної позиції, яку, у свою чергу, спричинили великі труднощі в розпізнаванні віддалених наслідків сьогоднішніх заходів і ближчих цілей, досягненням яких займаються заклопотані люди практичної сфери, особливо політики, з її невідкладними проблемами.

Оскільки із психологічного і політичного поглядів інфляцію зупинити важче, ніж дефляцію, а водночас технічно її легше попередити, економіст завжди повинен наголошувати на небезпеці інфляції. Як тільки стає відчутною дефляція, відразу виникають спроби її побороти – часто навіть тоді, коли вона є локальним і необхідним процесом, якому не потрібно перешкоджати. Під час дефляції існує більша загроза через невчасний страх, ніж через неможливість здійснення необхідних контрзаходів. Навряд чи хтось помилково сприйме місцеве чи регіональне покращення добробуту за інфляцію, однак люди часто вимагають здійснення цілком невідповідних монетарних контрзаходів у разі місцевої чи регіональної депресії.

Може здатися, що ці міркування пропонують для рівноваги дещо механічне правило, яке спрямоване на досягнення бажаного остаточного результату і зв'язує руки виконавчій владі у її короткочасних рішеннях, слугує кращій монетарній політиці, ніж ті принципи, які дають органам влади більші повноваження та свободу дії, роблячи їх вразливими до політичного тиску і породжуючи схильність переоцінювати терміновість обставин конкретного моменту. Це, однак, порушує ті проблеми, які ми повинні розглянути системно.

4. Переконливу арґументацію на користь «правил супроти конкретних структур у монетарній політиці» навів Генрі Сімонс у пізнішому відомому есе.[14] Арґументи, які висуваються в ньому на користь суворих правил, такі сильні, що й дотепер зостається актуальним питання про те, наскільки можливо на практиці узгодити діяльність фінансових органів влади з відповідними правилами. І досі актуально, що при досягненні повної узгодженості стосовно того, якою має бути мета монетарної політики, незалежна

монетарна система, цілковито захищена від політичного тиску і вільна у виборі засобів для досягнення поставлених цілей, могла б бути найкращим рішенням. Старі арґументи на користь незалежних центральних банків теж мають велику силу. Але те, що відповідальність за монетарну політику сьогодні неминуче лежить і на структурах, які головно розпоряджаються урядовими фінансами, мабуть, підсилює арґументацію супроти надання великих дискреційних повноважень, підтверджуючи доконечність максимально передбачуваних рішень стосовно монетарної політики.

Напевно, варто чітко вказати на те, що арґументи супроти дискреційних повноважень у грошово-кредитній політиці не цілком ті самі, як супроти дискреційних повноважень уряду щодо використання примусу. Навіть якщо управління фінансами знаходиться в руках монополіста, то здійснення цього управління не обов'язково передбачає примус приватних осіб.[15] Арґумент супроти дискреційних повноважень у грошово-кредитній політиці ґрунтується на тому, що грошово-кредитна політика та її наслідки повинні бути максимально передбачуваними. Актуальність арґументу залежить, отже, від того, чи зможемо ми придумати такий автоматичний механізм, який ефективно забезпечуватиме грошовий обмін у передбачуваний і менш руйнівний спосіб, ніж це зможуть робити будь-які ймовірні дискреційні заходи. Відповідь на це неоднозначна. Нам невідомо про жодний автоматичний механізм, який би примусив загальну грошову масу пристосуватися саме так, як нам хочеться; на користь будь-якого механізму (чи дії, визначеної суворими правилами) говорить те, що навряд чи на практиці будь-яке свідоме управління здійснюватиметься краще. Маємо підстави для такого сумніву, оскільки умови, за яких необхідно приймати свої рішення монетарним структурам, зазвичай несприятливі для домінування далекосяжних намірів, а також немає цілковитої певности, що саме ці структури повинні робити в конкретних обставинах; отже, обов'язково зростає непевність у власних діях, коли вони не узгоджуються зі встановленими правилами.

Ця проблема залишається гострою ще з часів знищення золотого стандарту в 1920-тих та 1930-тих роках.[16] Цілком природно, що деякі люди сприймають повернення до тієї перевіреної системи як єдине справжнє вирішення. А ще більша кількість, напевно, погодилася б сьогодні, що недоліки золотого стандарту були значно перебільшені і що сумнівно, чи відмова від нього принесла б користь. Це, однак, зовсім не свідчить про доцільність його сьогоднішнього відновлення.

Варто не забувати, що, по-перше, жодна країна не могла б його ефективно відновити самостійно. Його дія базується на тому, що це міжнародний стандарт. І якщо, наприклад, Сполучені Штати повернуться сьогодні до золота, то це, головним чином, свідчитиме, що політика Сполучених Штатів визначає вартість золота; і не обов'язково, що золото повинно визначати вартість долара.

По-друге, але не менш важливо, що функціонування міжнародного золотого стандарту базується на деяких поглядах і переконаннях, яких, можливо, більше немає. Зокрема цей стандарт діяв значною мірою на основі загального переконання, що відмова від золотого стандарту – це найбільша катастрофа і національна ганьба. Навряд чи він матиме великий вплив навіть як стандарт добробуту, коли відомо, що жодна країна не готова вживати болючих заходів для того, щоб зберегти його. Я можу помилятися у своєму переконанні, що ця *містика* золота зникла назавжди, але, поки я не побачу більше фактів, які свідчать про протилежне, я не вважатиму, що спроба відновити золотий стандарт може мати тривалий успіх.[17]

Справа із золотим стандартом тісно пов'язана із загальним арґументом на користь міжнародного, а не національного стандарту. У зв'язку з вище згаданими обмеженнями ми не будемо далі розглядати цю проблему. Додамо тільки, що, якщо потрібен стандарт, доведений майже до автоматизму, який водночас може стати міжнародним, то докладно розроблений стандарт товарного запасу, як на мене, є все ще найкращим способом досягнення всіх переваг золотого стандарту без його недоліків.[18] І хоча пропозиції такого стандарту заслуговують більшої уваги, ніж дотепер, вони заледве чи подають практичну альтернативу на найближче майбутнє. Навіть якщо були б шанси негайно запровадити таку схему, ми не мали б певности, що вона функціонуватиме так, як повинна, тобто маючи на меті стабілізувати тільки сукупну ціну великої групи вибраних товарів, а не ціни якого-небудь окремого товару.

5. Я, звичайно, не прагну ставити під сумнів арґументи на користь будь-якого рішення, яке примусить органи влади діяти правильно. Арґументація на користь такого механізму стає тим сильнішою, чим зростає передбачуваність монетарної політики, на яку впливають положення державного бюджету; але якщо ми будемо перебільшувати можливі досягнення, то це радше послабить, ніж підсилить арґументи. Очевидно, важко заперечити, що,

хоча ми і здатні обмежити дискреційність у цій області, проте ніколи не зможемо її ліквідувати; унаслідок цього втрачається важливість дій у межах неминучої дискреційности, що, імовірно, на практиці навіть визначатиме, чи буде дозволено механізмові колись діяти, чи ні.

Усі центральні банки стикаються з однією основною дилемою, яка робить неминучим залучення дискреційного принципу до їхньої політики. Центральний банк може здійснювати тільки посереднє і, таким чином, обмежене управління всіма платіжними засобами. Його влада ґрунтується головно на загрозі ненадання коштів, коли вони необхідні. А водночас вважається, що його обов'язок – ніколи не відмовляти постачати ці кошти за конкретну плату, коли виникатиме така потреба. Саме ця проблема, а не загальні впливи політики на ціни чи вартість грошей, обов'язково впливає на керівників центрального банку в їхній щоденній діяльності. Саме це завдання центрального банку зумовлюють постійні передбачення або випередження розвитку у сфері кредитів, і тут прості правила не можуть забезпечити достатнього реґулювання.[19]

Те ж саме майже справджується і стосовно заходів для впливу на ціни та зайнятість. Їх необхідно скеровувати більше для запобігання змін до того, як вони відбудуться, ніж для виправлення після того, як вони відбулися. Якщо б центральний банк завжди вичікував, поки правило або механізм примусять його діяти, то підсумкові коливання були б набагато більші, ніж вони мають бути. І якщо в межах своїх дискреційних повноважень центральний банк уживатиме заходів, протилежних до тих, які механізм або правило нав'яжуть йому пізніше, то це, можливо, створить ситуацію, за якої механізмові не буде дозволено діяти довго. Зрештою, навіть якщо дискреційні повноваження владних структур дуже обмежені, то наслідки, імовірно, залежатимуть від того, що влада робить у межах своїх дискреційних повноважень.

На практиці це означає, що за теперішніх обставин у нас немає іншої альтернативи, як тільки обмежити монетарну політику за допомогою радше окреслення мети, ніж конкретних дій. Сьогодні проблема в тому, що має вона утримувати: чи деякий стійкий рівень зайнятости, чи рівень цін. Розсудливо зінтерпретовані і з належною похибкою, зробленою через неминучі незначні коливання довкола обумовленого рівня, ці дві мети не обов'язково конфліктують, якщо на перше місце поставлено вимогу монетарної стабільности, а решту проблем економічної політики пристосовано до неї. Конфлікт виникає, однак, якщо "пов-

ну зайнятість" зробити головною метою й інтерпретувати, як це інколи роблять, як максимальну зайнятість, що її можна виробити монетарними засобами за короткий термін. Цей шлях веде до проґресуючої інфляції.

Прийнятну мету високого і стійкого рівня зайнятости можна забезпечити, одночасно прагнучи стабільности деякого загального рівня цін. Для практичних цілей, можливо, не має великого значення, як точно визначити цей рівень цін, за винятком того, що він повинен стосуватися не тільки кінцевих продуктів (в іншому разі за часів стрімкого проґресу в технологіях він усе ще може породжувати значну інфляційну тенденцію) і максимально ґрунтуватися на міжнародних, а не на на місцевих цінах. Така політика, якщо її дотримуються одночасно дві або три головні країни, повинна також узгоджуватися зі стабільністю обмінних курсів. Важливо визначити відомі цінові обмеження, які монетарні владні органи не дозволятимуть перевищувати або навіть підходити до тієї точки, за якою постає необхідність сильних дієвих змін у політиці.

6. Хоча й існують такі люди, які відверто захищають безперервну інфляцію, ми можемо мати її зовсім не через те, що більшість її хоче. Небагато хто бажатиме її, коли вказати, що навіть такий, на перший погляд, скромний ріст цін, як 3 відсотки на рік, означатиме, що рівень цін подвоюватиметься кожні двадцять три з половиною роки і що він буде приблизно вчетверо більший за звичайний проміжок робочого життя людини. Небезпека, викликана існуванням інфляції, завдячує не стільки силам тих, хто свідомо її захищає, як безсиллю опозиції. Для того, щоб запобігти цьому, необхідно, щоби громадськість була повністю обізнана з тим, що ми можемо зробити, та наслідками, якщо цього не робити. Більшість компетентних учених вважає, що труднощі в запобіганні інфляції є тільки політичними, а не економічними. Однак, здається, що майже ніхто не допускає, що монетарні органи влади мають владу запобігти їй і будуть це робити. Найбільший оптимізм стосовно короткочасних чудес, яких досягне монетарна політика, супроводжується повним фаталізмом стосовно того, що вона остаточно породить.

Існує два питання, які потребують постійної уваги: по-перше, очевидно, що ми не зможемо зупинити повільний рух у напрямі до щораз більшого державного контролю, аж поки не зупинимо інфляційну тенденцію; по-друге, будь-яке безперервне підвищен-

ня цін небезпечне тому, що як тільки ми починаємо залежати від його стимулювального ефекту, то прив'язуємося до курсу, який не залишає нам жодного вибору, окрім як ще більшу інфляцію з одного боку, та плату за нашу помилку спадом або депресією, з іншого. Навіть надзвичайно поміркований ступінь інфляції небезпечний через те, що вона зв'язує руки тим, хто відповідає за політику, створюючи ситуації, за яких щоразу, коли постає така проблема, трохи більша інфляція видається єдиним простим виходом зі становища.

Обсяг книги не дозволяє нам розглянути різноманітні шляхи, якими індивіди намагаються захистити себе від інфляції, зокрема угодами зі змінною шкалою оплати, що не тільки роблять цей процес самоприскорювальним, але й збільшують швидкість інфляції, що необхідно для підтримки ефекту стимулювання. Зауважмо тільки, що інфляція перешкоджає людям помірного достатку самим забезпечувати свою старість; що вона знеохочує збереження і заохочує позики; і що, знищуючи середній клас, вона створює той небезпечний розрив між злиденними і багатими, який характерний для суспільств, що пройшли через тривалі інфляції, і який є джерелом високої напруги в цих суспільствах. Можливо, навіть ще загрозливішим є психологічний ефект – виникнення в людей байдужости до далекосяжних намірів і виняткова зацікавленість негайною користю, яка вже тепер визначає суспільну політику.

Не випадково інфляційну політику назагал захищають ті, хто прагне більшого урядового контролю; однак, як не прикро, не тільки вони. Інфляція спричинює більшу залежність індивіда від уряду, що породжує вимоги пожвавити діяльність уряду. Для соціяліста все це може бути арґументом на користь інфляції. Ті, хто бажають зберегти свободу, мають визнати, однак, що інфляція, можливо, – найважливіший і єдиний чинник у тому хибному колі, у якому один вид діяльности уряду викликає необхідність урядового контролю. Із цієї причини всі ті, хто бажають зупинити повільний рух у напрямі до посилення урядового контролю, повинні зосередити свої зусилля на монетарній політиці. Можливо, ніщо не засмучує нас більше, ніж те, що так багато розумних та обізнаних людей, які в інших ситуаціях захищатимуть свободу, усе-таки, керуючись негайною користю експансійної політики, підтримують те, що, зрештою, має знищити основи вільного суспільства.

Розділ двадцять другий

Житлове будівництво і планування міського розвитку

Якщо уряд скасує житлові субсидії й одночасно зменшить податки з робітничого класу на суму, яка дорівнює субсидіям, то робітники не потраплять у гірше фінансове становище; але тоді вони, безсумнівно, витрачатимуть гроші не на житло, а на щось інше, живучи в переповнених та недостатньо обладнаних будинках: одні через те, що не знають переваг кращого житла, а інші через те, що цінують їх нижче порівняно з іншими способами витрачання своїх грошей. Це тільки доводить, хоч і дещо спрощено, користь житлових субсидій, оскільки дуже часто в літературі лівого спрямування це питання трактується відірвано від реальности.

В. А. Льюіс

1. Цивілізація, як відомо, невіддільна від міського життя. Майже все, що відрізняє цивілізоване суспільство від примітивного, тісно пов'язане з великими аґломераціями населення, які ми називаємо "містами", і, згадуючи "вишуканість", "цивілізованість" чи "ввічливість", ми маємо на увазі життя в містах. Більшість відмінностей між життям теперішнього сільського населення та життям примітивного народу з'являється завдяки тим реаліям, які забезпечують міста. До того ж у розвинутих цивілізаціях саме можливість користатися благами міста в сільській місцевості часто робить безтурботне життя ідеалом культурного життя.

Однак переваги міського життя, особливо ґрандіозне зростання продуктивности, що стало можливе завдяки промисловості,

яка дозволяє невеликій частині населення, що залишилася в селі, годувати всіх решта, куплені дорогою ціною. Міське життя не тільки продуктивніше, ніж сільське, воно і набагато дорожче. Тільки ті, чия продуктивність значно зросла за умов міського життя, будуть мати чистий зиск, який переважатиме витрати такого способу життя. І витрати, і зручності, які приходять разом із проживанням у місті, такі, що прожитковий мінімум, за якого можливе гідне життя, набагато вищий, ніж у сільській місцевості. Життя на межі бідности, яке все ще прийнятне на селі, не тільки не толерується в місті, але й приголомшує співгромадян зовнішніми ознаками убозтва. Тому місто, яке є джерелом майже всього, що надає цивілізації вартости, і яке забезпечує засобами для занять наукою та мистецтвом, створює матеріяльний комфорт і водночас несе відповідальність за найтемніші плями на цій цивілізації.

А навіть більше, витрати, викликані переважно проживанням у великому скупченні людей, не тільки дуже високі, але й значною мірою спільні, тобто вони не обов'язково падають на тих, хто їх спричинив, а можуть стосуватися всіх. Таке згущення міського життя уневажнює припущення, що лежать в основі будь-якого простого розподілу майнових прав. У таких умовах тільки частково справджується твердження, що все, що власник робить зі своєю власністю, стосується тільки його і нікого іншого. На перше місце виходить те, що економісти називають "наслідками сусідства", тобто вплив чиїхось дій, спрямованих на використання своєї власности, на власність інших. Корисність майже будь-якої власности в місті фактично залежатиме частково від того, що роблять найближчі сусіди, а частково – від комунальних служб, без яких ефективне використання землі стає майже неможливим.

Загальні формули приватної власности чи свободи підприємництва не дають, таким чином, негайної відповіді на складні проблеми, які ставить міське життя. Можливо, навіть якби не було влади із правом примусу, істотні переваги більших одиниць призвели б до розвитку нових леґальних інституцій – до деякого розподілу влади між суб'єктами вищого права, які визначають особливості розвитку великого району, та власниками підлеглих прав на користування меншими одиницями, які (у визначених вищими інстанціями межах) були б вільні вирішувати конкретні питання. У багатьох аспектах функції, що виконують організовані муніципальні органи влади, відповідають функціям такого власника.

Варто визнати, що донедавна економісти, на жаль, не приділяли достатньо уваги проблемі координації різних аспектів розвитку міста.[1] Хоча деякі з цих учених були першими критиками недоліків урбаністичного способу життя (приблизно п'ятдесят років тому сатиричний німецький тижневик запропонував своє визначення економіста як людини, що ходить довкола, вимірюючи помешкання робітників, і каже, що вони дуже малі!), але як тільки мова заходила про важливі питання міського життя, вони наслідували приклад Адама Сміта. У своїх лекціях він пояснював, що проблема чистоти та безпеки, "а саме конкретний метод очищення вулиць від бруду та здійснення правосуддя, наскільки воно стосується правил міської безпеки або запобігання злочинам, хоча й актуальна, проте занадто несуттєва, аби розглядати її в дискусії такого рівня".[2]

Беручи до уваги нехтування цієї надзвичайно важливої проблеми, економісти, напевно, не повинні скаржитися, що стан її дослідження незадовільний. У цій галузі думка розвивалася тільки завдяки тим людям, які турбувалися ліквідацією конкретних недоліків і які повністю нехтували головним: як мають взаємно узгоджуватися окремі зусилля людей. Однак проблема, як ефективно використати знання та майстерність індивідуальних власників у рамках таких обмежень, де вони не зароблятимуть на витратах когось іншого, у цьому плані особливо важлива. Ми не повинні ігнорувати того, що ринок керував еволюцією міст хоч і недосконало, однак загалом успішніше, ніж це зазвичай вважалося, і що більшість пропозицій поліпшити становище не через покращення його роботи, а через систему центрального керівництва, свідчать про поверхневе усвідомлення того, що треба досягнути такій системі, аби хоча б за ефективністю зрівнятися з ринком.

Дійсно, коли ми розглянемо, як уряди, не маючи чіткого розуміння сил, які визначають розвиток міст, назагал безсистемно вирішують ці важкі проблеми, то можна тільки подивуватися, чому недоліки не більші, ніж вони є зараз. Часто політика, маючи намір побороти окремі вади, насправді поглиблює їх. І деякі з останніх удосконалень потенціяльно створили більші можливості для прямого контролю влади за приватним життям індивіда, ніж це можна побачити в будь-якій іншій області політики.

2. Спочатку ми розглянемо ті засоби, які завжди вважалися великим винаходом для переборення надзвичайного стану, і хоч

ніхто не декларував цього, але насправді їх постійно застосовували в Західній Європі; можливо, для обмеження свободи та стримування добробуту вони зробили більше, ніж будь-що інше, за винятком хіба що інфляції. Це обмеження квартирної платні та обмеження максимальних цін при наймі житла. Уведене для того, щоб запобігти підвищенню квартирної плати під час першої світової війни, воно збереглося в багатьох країнах упродовж більше ніж сорока років у період основних інфляцій, і внаслідок цього квартирна плата зменшилася до невеликої частини від того, якою вона мала би бути у вільному ринку. Таким чином, власність на будинки було насправді експропрійовано. Можливо, більше, ніж будь-який інший засіб, він поглибив те зло, яке був покликаний вилікувати, і створив ситуацію, за якої виконавча влада отримала реально свавільну владу стосовно переміщення людей. Він також зробив свій внесок у порушенні поваги до власности та послабленні почуття індивідуальної відповідальности. Тим, хто не зазнав його тривалих впливів, ці зауваження можуть здатися аж надто надуманими. Але той, хто бачив прогресуюче погіршення стану будинків та спостерігав впливи на загальний спосіб життя в Парижі, Відні або навіть Лондоні, розумітиме смертельні наслідки, які має цей засіб на всю економіку і навіть життя людей.

Найголовніше, що будь-яке закріплення квартирної плати на рівні, що нижча за ринкову ціну, неминуче викличе вічний дефіцит житла. Попит перевищуватиме пропозицію, і якщо ефективно встановлено верхню межу (тобто, уникнено "переплати"), то це вимагатиме від виконавчої влади механізму розподілу житла. Мобільність різко зменшиться, і з часом розподіл людей між районами й типами житла перестає відповідати потребам чи бажанням людей. Нормальна ротація, за якої сім'я упродовж того часу, коли її голова має змогу заробляти більше, займає більшу площу, ніж дуже молода пара чи пенсіонери, тимчасово припиняється. Оскільки людям неможливо наказати переїхати, то вони просто тримаються за те, що мають, і винайняті приміщення стають чимось на зразок невід'ємної власности сім'ї, яка передається від покоління до покоління незалежно від потреб. Ті, хто успадкував винайняте житло, часто заможніші, ніж ті, хто цього не робить, але постійно зростає та частка населення, яка або взагалі не може отримати окремого помешкання, або може це зробити тільки за умови прихильного ставлення офіційної особи, або

за гроші, які вона заледве чи зможе собі дозволити заплатити, або якимись нелегальними й обхідними шляхами.[3]

А водночас власник втрачає будь-який інтерес вкладати більші кошти на утримання будівель, ніж ті, які закон дозволяє йому повернути від оренди на ці специфічні цілі. У таких містах, як Париж, де інфляція в минулому зменшила реальне значення квартирної плати до двадцятої або й меншої частини, стан занепаду, у який потрапляють будинки, такий, що їхнє відновлення неможливе упродовж найближчих десятиріч.

Найважливіші, однак, не матеріяльні збитки. Через обмеження квартирної плати великі прошарки населення у країнах Заходу стали об'єктами свавільних рішень владних структур у поточних справах і призвичаїлися шукати дозволу та вказівок стосовно життєво важливих рішень. Люди вже звично ставляться до того, що кошти, які треба заплатити за дах над їхніми головами, має забезпечити хтось інший, і що індивідуальний економічний добробут залежить від прихильности панівної політичної партії, яка часто використовує контроль за житловим забезпеченням, щоб допомогти своїм прибічникам.

Надзвичайно сильно підірвало повагу до власности, до закону і до судів те, що владу постійно закликають визначити відносну вартість потреб, розподілити життєво важливі послуги і згрупувати все ще номінально особисте нерухоме майно згідно із власними уявленнями за рівнем важливости різних індивідуальних потреб. Наприклад, питання, чи "буде власник із непрацездатною дружиною та трьома малими дітьми, що бажає мати свій будинок, поневірятися більше, якщо відмовлять йому у проханні, ніж орендар з однією дитиною, але з тещею, прикутою до ліжка, якщо таке прохання власника задовольнять"[4] – ось проблема, яку неможливо вирішити на визнаних засадах справедливости, а тільки з допомогою свавільного втручання виконавчих структур. Як поширюється такий контроль уповноважених структур за найважливішими рішеннями приватного життя, яскраво засвідчили недавні рішення Адміністративного апеляційного суду Німеччини, який визнав неправомірною відмову місцевої урядової біржі праці знайти роботу чоловікові з іншого району, якщо він спершу не отримає від житлового управління дозволу на в'їзд та ґарантії на поселення. Це арґументовано не тим, що жодна виконавча структура не уповноважена відмовляти в його проханні, але тим, що їхня відмова означала "недопустиме об'єднання окремих інтересів

адміністрації". [5] Дійсно, координація в діяльності різних органів влади, якої так бажають плановики, призвела б до того, що в іншому разі трактувалося б тільки як свавілля у прийнятті окремих рішень, тобто, як деспотична влада над усім життям індивіда.

3. Якщо обмеження квартирної плати, яке ще пам'ятає більшість людей, і досі трактується як захід у кризовому стані, від якого з політичного погляду неможливо відмовитися,[6] то намагання зменшити вартість проживання для найбіднішої частини населення за допомогою громадського житла чи будівельних субсидій сприймається як невід'ємна складова держави суспільного добробуту. Це зовсім не означає, що якщо ці намагання не надто обмежувати в цілях і методах, то вони дадуть такі ж результати, як і обмеження квартирної плати.

Передусім зауважмо, що будь-яка група людей, якій уряд намагається допомогти, надаючи громадське житло, матиме користь тільки тоді, коли уряд ґарантує забезпечення все новим житлом, яке ці люди зможуть отримувати. Якщо владні структури забезпечують тільки частиною житлового фонду, то це насправді буде не доповненням, а тільки заміною того, що забезпечує приватне будівництво. По-друге, дешевше житло, яким забезпечує уряд, має мати точного адресата – той клас, якому намагаються допомогти; тільки для того, щоб задовольнити потребу в нижчих квартирних платах, уряд буде змушений надавати значно більше житла, ніж в іншому разі займав би той клас. По-третє, таких лімітів у громадському забезпеченні житлом тільки для найбідніших сімей назагал можна дотримуватися тоді, коли уряд не прагнутиме постачати дешевше якісніше житло, ніж бідні мали до цього; інакше люди, яким допомагають у такий спосіб, будуть мати краще житло, ніж ті, хто економічно стоїть безпосередньо вище; зросте тиск останніх, щоб включити їх у схему; таким чином, цей процес розгортатиметься, у проґресії залучаючи до себе все більше людей.

Унаслідок цього, як часто наголошують реформатори житлового забезпечення, будь-яку далекосяжну зміну житлових умов з допомогою громадських дій можна досягнути тільки тоді, коли практично все забезпечення житлом у місті вважатиметься комунальною послугою й оплачуватиметься із громадських фондів. Це означає, однак, не тільки те, що людей назагал примусять витрачати більше на забезпечення житлом, ніж вони готові це

робити, але і що їхня особиста свобода буде під серйозною загрозою. Якщо виконавча влада не буде успішно надавати стільки кращого і дешевшого житла, скільки вимагатиме квартирна плата, то з'явиться потреба в постійній системі розподілу доступних можливостей, тобто в системі, з допомогою якої виконавча влада визначає, скільки люди мають витрачати на забезпечення житлом і які житлові умови повинна отримати кожна сім'я чи особа. Легко зрозуміти, яку владу над індивідуальним життям отримали б виконавчі структури, якщо одержання квартири чи будинку повністю залежало б від їхнього рішення.

Варто також усвідомити, що спроба визначити забезпечення житлом як комунальну послугу часто стає головною перешкодою до загального покращення житлових умов, протидіючи тим силам, які сприяють поступовому зниженню вартості будівель. Загальновідомо, що всі монополісти неекономні, а особливо бюрократична машина уряду; припинення механізму конкуренції і тенденція будь-якого централізовано керованого процесу до закостеніння перешкоджають досягненню бажаної й технічно досяжної мети – реального та прогресивного зниження витрат, які можуть охопити всі житлові потреби.

Отже, громадське забезпечення житлом (і субсидоване забезпечення житлом) можуть бути у кращому разі інструментом у допомозі для бідних, щоправда, з тим неминучим наслідком, що це зробить тих, хто користається такою перевагою, залежними від владних структур до такого ступеня, який із політичного погляду буде особливо серйозним, якщо залежні складатимуть велику частку населення. Як і будь-яка допомога для бідної меншости, такий засіб загалом не суперечить системі свободи. Але він породжує справді важливі проблеми, які варто передбачити, аби уникнути небезпечних наслідків.

4. Можливість більше заробляти та інші переваги, які пропонує міське життя, значною мірою нейтралізуються більшими видатками, які назагал зростають зі збільшенням розмірів міста. Ті, чия продуктивність значно зростає коштом праці в місті, отримують безсумнівні переваги, навіть якщо їм доводиться платити більше за їхню обмежену житлову площу і, можливо, за щоденні поїздки на довгі відстані. Інші отримують такі переваги тільки тоді, коли перестають витрачати гроші на подорожі чи дорогі квартири або погоджуються жити в гамірних помешкан-

нях, аж поки не матимуть потреби витрачати більше на щось інше. Старі будівлі, які зосереджуються в центральній частині міста, на землі, що зараз користується великим попитом, але використовується для інших цілей і перестала бути привабливою для будівництва нового житла, більше не цікавлять заможних людей, що часто надає людям із низькою продуктивністю можливість користати з переваг того, що місто пропонує коштом перенаселеного проживання. Доки люди готові жити в цих старих будинках, доти це залишиться найприбутковішим способом використання такої землі. Таким чином, парадоксально, але найбідніші мешканці міста часто живуть у районах, де вартість землі дуже висока, і власники землі отримують високі прибутки від тієї частини міста, що, імовірно, найбільше знищена. У такій ситуації така житлова власність усе ще доступна тільки з огляду на те, що старі будівлі з малими витратами на їхній ремонт або утримання мають велику щільність заселення. Якщо б вони були недоступні або їх не можна було б використовувати саме таким чином, то для більшости їхніх мешканців не було б можливости підвищити свої заробітки на суму, що перевищує додаткові витрати на проживання в місті.

Існування таких міських нетрів, які здебільшого з'являлися в часи зростання міст, породжує дві групи проблем, що їх потрібно розрізняти, але які, зазвичай, сплутують. Безсумнівно, що наявність такого антисанітарного житла з його цілковито незадовільними умовами, що часто не відповідає нормам, може мати шкідливий вплив на решту міста та змушує міську адміністрацію або інших мешканців нести витрати, яких ті, хто живе в нетрях, не беруть до уваги. Це правда, що мешканці нетрів вважають перевагою жити в центрі міста тільки через те, що вони не покривають усіх витрат такого проживання. А тому існує думка на користь зміни ситуації шляхом вкладання цих коштів у такі квартали, аби їх знищити, замінивши будівлями для комерційних чи індустріяльних потреб. Це, очевидно, не допоможе мешканцям нетрів. Арґументація на користь дій у цій сфері ґрунтується не на інтересах мешканців; ці проблеми спричинені "наслідками сусідства" і належать до питань міського планування, які ми розглянемо пізніше.

Цілком інші підходи застосовано в арґументах на користь очищення нетрів, які ґрунтуються на передбачених інтересах і потребах мешканців нетрів. І це становить справжню дилему. Адже часто тільки можливість жити в переповнених старих будівлях

надає додаткові шанси заробити в місті. Якщо ми хочемо знищити нетрі, то змушені вибирати одне із двох: або ми не дозволимо цим людям користати з того, що для них є частиною їхніх можливостей, знищуючи дешеве, але занедбане житло, усуваючи будь-які можливості для заробітку й ефективно витісняючи їх із міста (тим ми забезпечимо відповідні мінімальні стандарти міського житла);[7] або змушені забезпечити їх кращими житловими умовами за такою ціною, яка не покриватиме витрати і, таким чином, субсидувати їхнє перебування, заохочуючи переселення до міста все більшої кількости людей. А це означає, що ми стимулюватимемо зростання міст вище деякої межі, за якою вони стають економічно нерентабельними, та свідомо творитимемо клас людей, залежних від суспільства в питанні забезпечення тим, чого, припустімо, вони потребують. Навряд чи можемо сподіватися, що це не стане поштовхом до того, щоб владні структури також почали претендувати на право вирішувати, кому можна дозволити переселитися в якесь місто, а кому ні.

Покликана забезпечити деяку кількість людей у багатьох сферах, політика не зможе врахувати тієї додаткової кількости, яку внаслідок цього треба буде забезпечувати. Справді, частина населення нетрів найбільших міст складається зі старших мешканців, які знають тільки міське життя і навряд чи здатні заробити відповідні кошти для існування в сільських умовах. Але гостріша проблема виникає через наплив великої кількости людей із бідніших, переважно сільських реґіонів, для яких дешеве проживання у старих та зруйнованих будівлях міста пропонує початкову точку на шляху догори, який обіцяє привести до більшого добробуту. Незважаючи на перенаселення та антисанітарні умови ці люди вважають вигіднішим для себе переселитися в місто. Забезпечення їх набагато кращими квартирами за однаково низькою ціною буде притягувати ще більше людей. Розв'язанням проблеми можуть стати або економічно невигідні дії, або безпосередній контроль за напливом населення; ті, хто вірить у свободу, вважатимуть меншим злом першу пропозицію.

Житлову проблему не можна вирішити окремо від інших: вона є частиною загальної проблеми бідности і зникне тільки із загальним підвищенням прибутків. Цей процес, однак, гальмуватиметься, якщо ми субсидуватимемо переселення людей звідти, де їхня продуктивність усе ще більша, ніж вартість засобів для існування, до місць, де вона буде меншою, або якщо ми не пере-

шкоджатимемо переселенню тих, хто вважає, що завдяки цьому вони зможуть покращити свої перспективи ціною проживання в умовах, які нам здаються поганими.

За браком місця в цій книжці ми не зможемо розглянути всі інші муніципальні заходи, які, хоч і розроблено для задоволення потреб конкретної групи людей, на практиці сприяють субсидіям на користь зростання гігантських міст вище економічно доцільної межі. Політика тарифів на громадські послуги, яка має своєю найближчою метою звільнення від перенаселеності та поступове зростання віддалених районів, забезпечуючи послугами нижче собівартості, значною мірою тільки погіршує справу. Усе, що було сказано про нинішню житлову політику в Англії, однаково справедливо і для більшости інших країн: "Ми поступово прийшли до практики фінансового заохочення коштом податків, зібраних з усієї нації, до утримання непомірно великих і надмірно централізованих міських структур, і в разі неможливости зупинити зростання великих міст, у принципі продовжуємо неекономічний розвиток".[8]

5. Інший комплекс проблем постає через велике скупчення людей у місті. Ціновий механізм дуже недосконало відображає ту вигоду чи шкоду, яку власник майна може заподіяти іншим своїми діями. На відміну від ситуації, яка назагал стосується рухомої власности, де переваги чи недоліки від її використання зазвичай не виходять за рамки тієї особи, яка нею володіє, користь, отримана з ділянки землі, часто впливатиме на корисність сусідніх ділянок. За умов міського життя це стосується не тільки дій приватних власників, але навіть більше – користи, отримуваної від землі, що перебуває в комунальній власності, зокрема вулиць, громадських служб, які особливо істотні для життя міста. Для того, щоб ринок міг ефективно координувати індивідуальні зусилля, індивідуальні власники й органи влади, які контролюють громадську власність, повинні займати таку позицію, щоб мати можливість враховувати принаймні найважливіші наслідки своїх дій стосовно власности інших. Тільки тоді, коли вартість власности особи чи міської влади відображатиме всі переваги, які вона містить, то ціновий механізм функціонуватиме так, як він повинен це робити. Без спеціяльних заходів ця умова буде справджуватися тільки частково. Вартість будь-якої частини власности залежатиме від того, як сусіди використовують свою частину, а ще більше – які надані послуги і правила запровадили органи

влади; і доки різноманітні постанови не враховуватимуть цих впливів, імовірність того, що загальні прибутки перевищать загальні витрати, залишатиметься мізерною.[9]

І хоча ціновий механізм – недосконалий індикатор у використанні міської землі, він усе ще обов'язковий, якщо розвиток покладаємо на приватну ініціятиву з використанням знань і припущень багатьох людей. Існують сильні арґументи на користь того, щоби здійснювати будь-які практичні заходи, які сприяють дії механізму, примушуючи власників зважати на всі можливі наслідки їхніх рішень. Тому систему правил, у межах якої рішення приватного власника мають узгоджуватися із громадським інтересом, необхідно описати докладніше, краще пристосувавши до особливостей місцевости, ніж це було зроблено щодо інших видів власности. Таке "планування міста", що впливає на ринок і встановлює загальні умови, яким повинен відповідати розвиток усіх районів чи прилеглих територій, у межах цих умов надає індивідуальному власникові можливість приймати рішення, свідчить про прагнення зробити ринковий механізм ефективнішим.

Існує цілком інший тип управління, щодо якого, однак, також застосовують назву "планування міського розвитку". На відміну від інших, він прагне обійтися без цінового механізму і замінити його централізованим управлінням. Багато складових планування розвитку міста, яке фактично здійснюють архітектори та інженери, що ніколи не розуміли ролі, яку відіграють ціни в координації індивідуальної діяльности,[10] належить до цієї категорії. Навіть коли такі дії не пов'язані з майбутнім розвитком згідно з попереднім планом, який передбачає використання кожної ділянки землі, вони призводять до цього, перетворюючи ринковий механізм у щораз більше неефективний.

Проблема, таким чином, полягає не в тому, чи хтось хоче, чи не хоче бути прихильником планування міста, але чи заходи, які при цьому вживатимуться, будуть доповнювати ринок та допомагати йому, чи гальмуватимуть його, замінюючи централізованим управлінням. Практичні проблеми, які політика порушує з цього приводу, дуже складні, і годі очікувати їх досконалого розв'язання. Сприятливий характер будь-яких заходів виявлятиметься у стимулюванні бажаного розвитку, елементи якого, однак, значною мірою будуть непередбачувані.

Головні практичні труднощі постають через те, що більшість заходів із розвитку міста підвищуватимуть вартість однієї індиві-

дуальної земельної власности і знижуватимуть вартість іншої. Якщо такі заходи мають бути вигідні, то сума прибутків повинна перевищувати суму збитків. Якщо ми сподіваємося на досягнення ефективного балансу, то необхідно, щоб і за прибутки, і за збитки від цих заходів відповідали офіційні органи планування, які повинні бути готові нести відповідальність за встановлення платні індивідуальним власникам у зв'язку зі зростанням вартости їхньої земельної власности (навіть якщо заходи, які це спричинили, здійснювано супроти волі деяких власників) і за надання компенсації тим, чия власність постраждала. Цього можна досягнути, не покладаючи на офіційні структури довільних та неконтрольованих повноважень, а надаючи їм тільки право на експропріяцію за справедливою ринковою вартістю. Назагал достатньо дати можливість владі забирати будь-які прирости вартости, що були спричинені її діями, і викуповувати частку тих, хто противитиметься таким заходам, бо вони зменшують вартість цієї власности. На практиці владі немає потреби купувати, а, опираючись на своє право примусового придбання нерухомости, вона може вести переговори про узгоджену платню або компенсацію із власником. Доки експропріяція за ринковою вартістю є єдиною формою примусу, законні інтереси не будуть порушені. Такий підхід, звичайно, дещо недосконалий, оскільки за таких обставин "ринкова вартість" не має однозначної величини, і думки про те, що є справедливою ринковою вартістю, можуть не збігатися. Важливо, однак, те, що такі суперечки можуть вирішувати незалежні суди, і немає потреби залишати їх на розсуд офіційних органів планування.

В основному небезпека криється у прагненні тих, хто здійснює планування, у своїх схемах звільнитися від необхідности враховувати всі витрати. Часто знаходиться виправдання, що якщо їх примусять здійснювати компенсацію за ринковою вартістю, то вартість проведення деяких удосконалень стане непомірно високою. Щоразу, коли постає таке питання, стає зрозуміло, що запропонований план не повинен впроваджуватися в життя. Ніщо не викликає більше підозр, ніж арґументи, які використовують ті, хто здійснює міське планування, аби виправдати експропріяцію нижче ринкової вартости. Ці арґументи зазвичай ґрунтуються на хибному твердженні, що ці заходи можуть зменшити соціяльні видатки всієї схеми. Такі схеми означають тільки те, що деякі витрати не враховуватимуться: ті, хто планує, досягають

переваг, просто покладаючи деякі видатки на плечі приватних осіб, а потім не враховують ці кошти.

Більшість із того, що наводиться в арґументах на користь планування політики міста, насправді є арґументом на користь збільшення планувальних одиниць для деяких цілей понад звичайний розмір індивідуальної власности. Деякі цілі можна досягнути через перегляд суті права власности, передаючи окремі рішення в компетенцію носія вищого права, тобто деякої влади, яка репрезентує весь район або реґіон та володіє повноваженнями обкладати податками прибутки та тарифи індивідуальних субвласників. Майновий розвиток, за якого зберігається постійний контроль за використанням індивідуальних земельних ділянок, передбачає щонайменше одну альтернативу такого управління, яке здійснюють політичні владні структури. Перевагою також буде те, що більша одиниця планування буде однією з багатьох і що у здійсненні повноважень її обмежуватиме необхідність конкурувати з іншими аналогічними структурами.

До деякої міри, звичайно, навіть конкуренція між муніципалітетами або іншими політичними підрозділами матиме схожий стримувальний ефект. Ті, що планують політику міста, часто вимагають проводити планування на реґіональному або навіть національному рівні. Дійсно, завжди у плануванні розвитку міста існуватимуть деякі положення, які знаходитимуться в компетенції більших структур. Але незаперечно й те, що з розширенням сфери уніфікованого планування специфічне знання місцевих обставин буде використовуватися менш ефективно. Планування в національному масштабі означатиме, що замість того, щоб збільшувати конкуренцію, її ліквідують цілком. Це, напевно, не є позитивним вирішенням. Можливо, не існує досконалої відповіді на реальні питання, які породжують деякі труднощі. Але тільки той метод, який діє через стимули та можливості, надані приватному власникові, і який робить його вільним у використанні конкретної земельної ділянки, дасть задовільні результати, оскільки жоден інший метод не буде так повно використовувати всебічні знання перспектив і можливостей розвитку, як це робить ринок.

Досі існують деякі організовані групи, які стверджують, що всі ці труднощі можна вирішити, якщо затвердити план "єдиного податку", тобто якщо передати власність на землю суспільству з її подальшою передачею в оренду для приватних користувачів за плату, яку визначає ринок. Ця схема соціялізації землі є, за

їхньою логікою, можливо, найспокусливішою та особливо переконливою з-поміж усіх соціяльних схем. Якщо фактичні припущення, на яких вона базується, були би правильними, тобто, якщо було б можливо чітко розрізнити вартість "постійних і невикористаних потенцій ґрунту", з одного боку, а з іншого – вартість, яка постає завдяки двом різним видам удосконалення, – з боку комунальних служб та індивідуальних власників, то не було б сумнівів у правильності прийняття такої схеми. Однак майже всі труднощі, які ми згадували, походять із того, що неможливо провести такої розрізнювальної межі з деяким ступенем певности. Для того, щоб створити необхідні умови для приватного розвитку будь-якої земельної ділянки, оренда, яку варто надавати за незмінною рентою, повинна бути довготривалою (із правом вільної передачі), а це настільки наблизить оренду до приватної власности, що знову породить проблеми індивідуальної власности. І хоч ми часто прагнемо до спрощень, про що, зокрема, свідчить програма єдиного податку, її впровадження не зарадить розв'язанню жодної із проблем, про які йшлося вище.

6. Адміністративний деспотизм, яким послуговуються міські адміністратори в галузі економіки, добре ілюструють особливо радикальні положення Закону Великобританії про планування розвитку міст та сільської місцевости від 1947 року.[11] І хоч через декілька років їх було скасовано, вони знайшли своїх прихильників в інших країнах, зокрема у Сполучених Штатах, де вважалися прикладом для наслідування.[12] Вони передбачали не що інше, як повну експропріяцію всіх прибутків власника міської власности, отриманих від будь-яких великих змін, здійснених завдяки використанню його землі, причому прибуток визначався як будь-яке зростання вартости землі понад ту, якою вона була б за умови, коли б зміни в її використанні були заборонені, а вартість дорівнювала нулеві.[13] Відшкодування за цю конфіскацію всіх прав розвитку мало б бути часткою одноразово виплачуваної суми, виділеної для таких цілей.

В основі такої схеми лежала концепція, що люди мають право продавати та купувати землю тільки за ціною, у якій передбачалося, що конкретна ділянка землі буде постійно використовуватися за теперішнім призначенням: будь-який прибуток, отриманий від зміни використання, мав надходити офіційній владі як ціна дозволу здійснити цю зміну, а водночас будь-які збитки,

викликані падінням вартости землі за її теперішнього використання, мали б впливати тільки на власника. У тому разі, коли земельна ділянка переставала приносити будь-який прибуток за умов її теперішнього використання, "витрати на розвиток", як називався податок, мали б сумарно дорівнювати повній вартості землі за будь-якого нового її використання.

Оскільки офіційним структурам, створеним для того, щоби впроваджувати ці положення закону, було доручено повний контроль за всіма змінами у використанні землі, окрім сільського господарства, то насправді їм було дано монополію на вирішення суперечок стосовно використання будь-якої землі у Великобританії для нових індустріяльних чи комерційних цілей, а також усі повноваження використовувати цю владу, щоб здійснювати ефективне управління цим розвитком. Така влада за своєю суттю не може мати ніяких нормативних обмежень, і Центральне земельне правління, якому її доручили, від самого початку чітко показало, що воно не збирається обмежувати себе будь-якими накладеними самим на себе правилами, яких мало би послідовно дотримуватися. *Практичні нотатки*, які воно випустило на початку своєї діяльности, відразу ствердили це з такою відвертістю, яка трапляється винятково рідко. Вони чітко залишили за собою право відхилятися від проголошених правил діяльности щоразу, коли "зі специфічних причин звичайні правила не діють", а також "час від часу міняти [свою] політику" і ставитися до "загальних правил роботи [як до] змінних, якщо вони не відповідають конкретній ситуації".[14]

Не дивно, що ці положення закону було визнано недієвимии, і через сім років, ще перед тим, як були сплачені будь-які компенсації за "націоналізацію вартости розвитку" всієї землі, їх скасували. Однак і далі існує ситуація, за якої будь-який розвиток землі здійснюється згідно з дозволом органів планування; передбачено, однак, що їхній дозвіл можливий, якщо конкретне вдосконалення не суперечить проголошеному загальному планові. Індивідуальний власник, таким чином, знову має стимул краще використовувати свою землю. До всього цього експерименту можна було б ставитися як до цікавого епізоду, що ілюструє дурниці непродуманого законодавства, якщо б він логічно не випливав із поширених концепцій. Усі намагання зупинити ринковий механізм у земельному питанні, замінивши його централізованим управлінням, можуть створити таку систему управління, яка надаватиме деяким офіційним структурам цілковиту владу над усім роз-

витком. Невдалий британський експеримент не привернув ширшої уваги, тому що в той час, коли діяв закон, механізм його здійснення ніколи не запрацював на повну силу. Закон та управлінський апарат, які були необхідні для його впровадження, були настільки складними, що ніхто, за винятком кількох бідолах, зловлених у його пута, не прийшов до розуміння, що ж то саме було насправді.

7. Проблеми загального планування міського розвитку охоплюють проблеми будівництва. Хоча вони у принципі не є особливо важливі, їх теж варто стисло розглянути. Існують дві причини, чому потрібний деякий контроль за будівлями, дозволеними у містах. Перша з них – це добре відома теза про збитки, завдані від зведення інших будівель, які становлять небезпеку для здоров'я, наприклад у випадку пожежі; у сучасних умовах це стосується всіх тих людей, зокрема сусідів, користувачів будівлею, замовників чи клієнтів, але не власників, кому потрібна якась ґарантія (або щонайменше деякі засоби певности), що будівля, у яку вони входять, безпечна. Друга причина – це те, що в будівництві, можливо, єдиним ефективним шляхом запобігання шахрайству будівельників є дотримання конкретних стандартів: стандарти, які закладено у правилах будівництва, слугують засобами інтерпретації будівельних контрактів та ґарантують дійсне використання властивих матеріялів і технологій, за винятком, коли б контракт визначав інше.

Хоча заледве чи можна сперечатися про важливість таких правил, існує декілька ділянок, у яких урядове реґулювання теж допускає можливість для зловживань: надто буквальне його застосування породжувало шкідливі або й цілком нераціональні обмеження на розвиток і, таким чином, часто сприяло посиленню майже монопольних позицій місцевих виробників. Повсюди, де такі правила виходять поза вимоги мінімальних стандартів, а особливо там, де вони тяжіють до того, щоб у якийсь час і в якомусь місці стати стандартом і єдиним дозволеним методом, вони можуть перетворитися на серйозну перепону для бажаного економічного розвитку. Через те, що вони ускладнюють експериментування з новими методами та підтримують місцеві монополії на підприємництво та робочу силу, нерідко на них лежить часткова провина за високі будівельні витрати і відповідальність за брак житла та його переповненість. Це стосується й тих сфер, де

правила не тільки вимагають, щоб будівлі задовольняли деякі умови, але й приписують конкретні технології, які треба застосовувати. Варто наголосити на тому, що "кодекси експлуатаційних характеристик" колишнього типу запроваджували менші обмеження спонтанного розвитку, ніж "кодекси технічних вимог", а отже, їм треба було б віддавати перевагу. Може спершу здатися, що останні більше узгоджуються з нашими принципами, бо вони надають офіційним структурам менші дискреційні повноваження; однак дискреційність, яку передбачають "кодекси експлуатаційних характеристик", не завжди об'єктивна. Чи задовольняє така технологія критерії експлуатаційних характеристик, які закладені у правилах, чи ні, можуть встановити незалежні експерти, і будь-яку суперечку, якщо вона з'явиться, здатний вирішити суд.

Ще одне важливе питання, яке викликає деякі труднощі, полягає в тому, хто повинен укладати будівельні правила: місцеві чи центральні органи влади. Мабуть, буде справедливо сказати, що місцеві правила більше сприяють зловживанням місцевих монополій, а отже, будуть слугувати більшою перешкодою. Напевно, існують сильні аргументи на користь старанно продуманого національного стандарту чи зразка, який муніципалітети зможуть прийняти з будь-якими, на їхню думку, необхідними модифікаціями. Назагал, однак, видається ймовірним, що коли кодекси визначатимуться локально, то конкуренція між місцевими органами влади спричинить швидше усунення обструкційних і непродуманих обмежень, ніж це було б можливо, якби кодекси вводилися уніфіковано з допомогою закону для всієї країни або великого реґіону.

8. Питання такого типу, які постають при "містопланування", імовірно, стануть надзвичайно важливими в майбутньому у зв'язку з поширенням індустрії в національному масштабі. Ця проблема все більше привертає увагу адміністративних працівників, і саме в цій сфері ми найчастіше стикаємося із твердженням, що результати вільної конкуренції болючі та ірраціональні.

Скільки в цій уявній ірраціональності реального розташування індустріяльної мережі та уявної можливости вдосконалення з допомогою централізованого планування? Звичайно, справедливо, що якби правильно передбачити розвиток, то багато рішень стосовно розташування заводів були б інші, і що в цьому сенсі те, що сталося в минулому, у ретроспективі видалося б нерозум-

ним. Це не означає, однак, що при доступних тоді знаннях можна було б очікувати іншого рішення або що результати були б задовільними, коли б розвиток знаходився під контролем централізованої влади. І знову постає питання, чи централізоване планування могло б так успішно керувати розвитком, як це робить ринок, коли ціновий механізм діє недосконало і не береться до уваги багато з того, на що варто було б зважати. Вражає, наскільки досконалий у цьому плані ринок, оскільки він змушує індивідів враховувати те, про що вони безпосередньо не знають, але що відображено в цінах. У найкращому з відомих мені критичних досліджень із цієї проблематики А. Льош приходить до висновку, що "можливо, найважливіший результат цієї книжки – це демонстрація дивовижної тривалости, упродовж якої сприятливо діють вільні сили". Далі він стверджує, що ринок "із пошаною ставиться до всіх людських бажань, невидимих помислів незалежно від того, чи позитивні вони, чи нездорові", що "механізм вільного ринку працює значно більше на загальний добробут, ніж це назагал можна передбачити, однак із деякими винятками".[15]

Розділ двадцять третій

Сільське господарство і природні ресурси

Я виступаю проти зловживань будь-якої адміністрації, а особливо проти всякого втручання влади, усякого вторгнення в життя людини...

Едмунд Берк

1. Зростання міського й індустріяльного населення, яке завжди відбувається одночасно зі зростанням добробуту й цивілізації, у сучасному західному світі викликало зменшення не тільки відносної, але й абсолютної кількости сільського населення. Технологічний проґрес настільки збільшив продуктивність людських зусиль у виробництві продуктів, що невелика кількість людей порівняно з минулим може тепер задовольняти потреби значної кількости населення. І хоча ріст населення, до речі, останнім часом сповільнений, викликає пропорційне зростання попиту на продукти, і дальший проґрес переважно реалізується через зростання доходу на душу населення, то все менше і менше додаткового доходу йде на щораз більше споживання продуктів. Людей усе ще можуть схилити витрачати більше грошей на продукти, пропонуючи кращу якість цих товарів, але наступає такий момент, після якого споживання, наприклад, основних хлібних виробів, уже не зростатиме, а, навпаки, зменшуватиметься. Це зростання продуктивности, поєднане із гнучким попитом, означає, що якщо ті, хто займається сільським господарством, хочуть одержувати свій середній дохід (не кажучи вже про те, щоб підтримати загальне зростання доходів), їхня кількість повинна зменшитися.

Якщо існує такий перерозподіл людських ресурсів між сільським господарством та іншими професіями, то тоді незрозуміло, зрештою, чому ті, хто залишився в сільському господарстві, не мали б отримувати стільки ж користи від економічного проґресу, як

усі решта. Але доки сільськогосподарське населення становить відносно велику частку, то такий перерозподіл об'єктивно їм шкодить. Стихійний відплив із сільського господарства буде відбуватися тільки за умови, що доходи в сільському господарстві зменшуватимуться відносно доходів міських професій. Чим більше фермерів або селян не схоче опановувати нових професій, тим більше поглибляться відмінності в доходах упродовж перехідного періоду. Коли ж такі зміни охоплюватимуть декілька поколінь, відмінності в доходах залишатимуться малими, навіть якщо міґрація населення швидко зростатиме.

Політика, однак, перешкоджає цьому реґулюванню, унаслідок чого ця проблема неухильно загострюється. Населення, яке залишилося в сільському господарстві завдяки свідомому впровадженню сприятливої політики, виросло настільки, що для зрівнювання продуктивности його й індустріяльного населення часто потрібні міґрації, а це, здається, нереально упродовж обмеженого періоду часу.[1]

Таку політику провадили з різних причин. В европейських країнах, де індустріялізація проходила стрімко, ця політика стала свідченням невизначености поняття "властивого балансу" між індустрією та сільським господарством, де "баланс" означав трохи більше, ніж утримання традиційної пропорційности між цими галузями. У країнах, які внаслідок індустріялізації відчули себе залежними від імпортованих продуктів, ці арґументи підтримано стратегічними міркуваннями про самодостатність у військовий час. Також часто вважають, що міґрації людей не зумовлені періодичною необхідністю і що проблему можна дещо пом'якшити, розгортаючи цей процес на тривалий час. Але здебільшого уряд керується міркуванням про те, що міґрацію можна припинити, ґарантуючи "адекватний прибуток" людям, які на цей момент зайняті в сільському господарстві.

Громадська підтримка цієї політики часто випливала з уявлення про те, що не тільки менш продуктивна частина сільськогосподарського населення, а загалом усе воно не здатне одержати необхідного доходу. Це переконання ґрунтується на тому, що перед здійсненням необхідної реорганізації ціни на сільськогосподарську продукцію мали тенденцію до різкого падіння. Але це саме той тиск цін, який не тільки зумовлює необхідне зменшення сільськогосподарського населення, але й сприяє утвердженню нових сільськогосподарських методів, що знижують вартість і

дають змогу вижити тільки тій частині населення, яка найбільш придатна для сільськогосподарського виробництва.

Позбутися малоефективних земель і ферм, які знижують середні витрати, з допомогою обмеженого забезпечення; припинити, а, можливо, навіть і частково повернути назад процес падіння цін на продукцію – ось тільки кілька складових необхідної реорганізації. Для процвітання відновленого сільського господарства набувають ваги зміни у внутрішній структурі, які породжені змінами у відносних цінах різних сільськогосподарських продуктів. Однак політика, яку проводять для сприяння сільському господарству, звичайно, заперечує те справжнє реґулювання, яке повинне зробити його прибутковим.

Тут подаю тільки один вагомий приклад. Як вже було згадано, коли тільки загальне зростання доходів перевищить деякий рівень, люди навряд чи збільшуватимуть свої витрати на продукти, доки їм не запропонують їх кращі види. У західному світі це переважно означає заміну хлібних виробів та інших продуктів, які містять крохмаль, на продукти з високим вмістом протеїну, зокрема м'ясо і молочні продукти. Цей процес можна було б прискорити, коли б сільське господарство виробляло більше цих продуктів при зменшенні відносних витрат. Це було б реально, якби було дозволено опускати ціни на зернові, допоки не стало б прибутковим використовувати їх як корм для великої рогатої худоби і, таким чином, непрямо виробляти їжу, якої вимагають споживачі. Такий розвиток повинен запобігти скороченню сумарного споживання зерна настільки, наскільки це могло б зменшити вартість м'яса. Однак, зазвичай, зробити це неможливо через політику підтримки цін на зернові на такому рівні, що нагромадження цих запасів переростає людське споживання, і їх не можна вигідно використати в інший спосіб.

Цей приклад переконливо демонструє різні шляхи, якими політика перешкоджає пристосуванню сільського господарства до нових умов. Із відповідним пристосуванням менша кількість виробників (однак більша, ніж могла б бути без цього пристосування) здатна збільшити свою продуктивність настільки, щоб дійти до рівня загального процвітання. Слушно, що проблема сільського господарства почасти полягає в тому, що характер його процесів і характер виробника послаблюють можливості адаптуватися до змін. Але вихід, очевидно, не може полягати в підвищенні їхньої стійкости до адаптації. Це, однак, саме те, що ставить за мету

більшість урядів, приймаючи важливі управлінські заходи, особливо, що стосуються контролю за цінами.

2. Навряд чи маю потребу нагадувати, що, зрештою, контроль за цінами не служить бажаним намірам і що упродовж обмеженого періоду він може стати ефективним тільки тоді, коли його об'єднати із прямим контролем за виробництвом. Якщо контроль за цінами і може бути корисним для виробників, то його мали б доповнювати рішення влади про те, хто має виробляти, скільки і чого. Оскільки мета цього – дати можливість людям, які зараз працюють на землі, зоставатися на ній й діставати прибутки, які їх задовольняють, і оскільки споживачі не готові витрачати стільки на продукти, щоб підтримати цих людей на відповідному рівні, влада повинна вдатися до насильного перерозподілу доходів. Наскільки це вдається, найліпше демонструє приклад Великобританії, де повна фінансова допомога сільському господарству незабаром сягне "приблизно двох третин сукупного чистого доходу сільського господарства".[2]

Варто наголосити на двох особливостях цього розвитку. Одна з них полягає в тому, що в більшості країн винесення сільського господарства за межі ринкового механізму і тенденція до все більшого урядового контролю почалися перед тим, як аналогічні процеси відбулися в індустрії; це, звичайно, було проведено за підтримки або навіть з ініціативи консерваторів, які не виявляли спротиву щодо соціялістичних заходів, якщо вони слугували вигідним для них цілям. Друга з цих особливостей полягає в тому, що такі процеси діяли інтенсивніше в тих країнах, де сільськогосподарське населення складало порівняно малу частку від усього населення, але через особливе політичне становище йому було надано привілеї, яких ніяка група ще не мала і яких не могли б ґарантувати всім без винятку всередині системи. Надаючи привілейовний статус окремим групам і кидаючи обіцянки на вітер, демократичний уряд породжує багато сумнівів стосовно своєї здатности діяти раціонально й переслідувати будь-які розумні цілі. У сільському господарстві ми досягли такого стану справ, що тепер майже всюди серйозні експерти вже не питають про те, якою повинна бути раціональна політика, аби втілити її в життя, а тільки про те, які напрями, що здаються реальними з політичного погляду, завдали б найменших збитків.

У своїй книзі я можу, однак, не звертати уваги на політичну необхідність, нав'язану поточними рішеннями. Обмежу себе ілю-

страціями того, що в сільськогосподарській політиці більшости західних країн домінували саморуйнівні концепції, застосування яких призвело до тоталітарного управління всією господарською діяльністю. Ми не можемо застосовувати соціялістичні принципи на користь тільки однієї групи; бо тоді не маємо права ігнорувати вимоги інших груп, доходи яких мали б так само визначати офіційні структури відповідно до уявних принципів справедливости.

Найкращою ілюстрацією наслідків такої політики є, можливо, ситуація, яка склалася у Сполучених Штатах після двадцятиріч-них намагань застосувати концепції "паритету". [3] Спроба ґарантувати сільськогосподарським виробникам незмінні ціни стосовно фіксованих цін на індустріяльні товари зумовила припинення платежів, що неминуче обмежило сільськогосподарського виробника, експлуатаційні видатки якого найнижчі, навіть у прибутковому виробництві. Незаперечно, що якщо таку політику продовжувати надалі, то зростання доходів для сільськогосподарського виробника упродовж перехідного періоду значно відставатиме. Але, бажаючи уникнути цього, окрім як загальмувати технічний проґрес і зростання добробуту, нічого вдіяти не можна. Спроба послабити ці впливи проґресу примусовим перерозподілом доходу від міського до сільського населення, аби загальмувати адаптацію, створить передумови для ще більшої адаптації, яку свого часу вдалося відтермінувати, а це ще більше ускладнить проблему.

Наслідки цієї політики у Сполучених Штатах – велике нагромадження надлишкових запасів, що стало новою загрозою для стабільности не тільки американського, але й світового сільського господарства, в основі своїй довільного й досі неефективного; нераціональний розподіл земельних площ тощо – аж надто відомі, тому не потребують докладного опису. Небагато знайдеться людей, котрі заперечать, що головною проблемою стало те, як американській політиці виплутатися з тієї ситуації, яку вона ж сама створила, і що сільське господарство було би в ліпшому стані, якби уряд ніколи не втручався в обсяг, ціни і методи виробництва.

3. Хоча нераціональність та абсурдність сучасної сільськогосподарської політики, можливо, найлегше побачити у Сполучених Штатах, звернімося до інших країн, щоб дізнатися, наскільки така систематична й послідовна політика здатна обмежити фермера (чия "здорова незалежність" є водночас арґументом для його фінансової підтримки з боку суспільства), перетворивши на особливо реґламентованого і контрольованого виробника.

Цей розвиток, можливо, найдалі пішов у Великобританії, де було встановлено такий ступінь нагляду й контролю за більшістю видів фермерської діяльности, що нагадує залізну завісу. Із переходом фермерства на суспільні кошти було необхідно впровадити в життя відповідні стандарти, а навіть карати за погане, на думку влади, ведення фермерського господарства, змушуючи винних провадити його своїм коштом. Наївно, однак, сподіватися, що сільське господарство ефективніше пристосується до зміни умов, якщо методи господарювання знаходитимуться під контролем спілки сусідів і якщо всюди нав'язуватимуть стандарти доброго господарювання, які визначає більшість або якась вища влада. Такі обмеження можуть призвести до консервації такого сільського господарства, яке нам відоме і яке багато людей (а саме ті, на мою думку, хто живе в місті) хоче зберегти із сентиментальних причин; але внаслідок цих обмежень сільськогосподарське населення ставатиме все більш залежним.

Фактично, надзвичайну турботу за долю сільського господарства англійська громадськість виявляє радше з естетичних, ніж економічних міркувань. Таку ж саму чи навіть більшу турботу виказує громадськість Австрії та Швейцарії стосовно збереження гірського селянства. У всіх цих ситуаціях з важким передчуттям побоюються, що знайомі краєвиди сільської місцевости зміняться разом із занепадом нинішніх методів сільського господарства і що без спеціяльного захисту фермер або селянин зникне зовсім. Це те побоювання, яке примушує хвилюватися через будь-яке зменшення сільського населення і викликає в уяві картини покинутих сіл або долин, як тільки бодай кілька фермерських садиб зоставлять люди.

Однак це саме те "збереження", яке є головним ворогом життєздатного сільського господарства. Навряд чи завжди можна стверджувати, що всім фермерам або селянам однаково загрожує суспільний прогрес. Між процвітанням і бідністю фермерів, які працюють за однакових умов, існує така ж велика різниця, як і в будь-яких інших професіях.[4] Як у всіх інших галузях, у сільському господарстві, що вимагає безперервної адаптації до змінних обставин, важливо, щоб приклад тих осіб, які мають успіх, бо правильно зреаґували на зміни, наслідували інші. З цього випливає, що деякий тип виробництва зникатиме. У сільському господарстві, зокрема, це означає, що для досягнення успіху фермер або селянин змушений поступово стати бізнесменом — це необхідний процес, який багато людей засуджує і якому хоче

запобігти. Але альтернативою цьому буде перетворення сільськогосподарського населення у щось на зразок додатку до національного парку; такий собі чудернацький народ, збережений для декорацій, якому свідомо заважають у створенні інтелектуальних і технічних допоміжних засобів.

Такі спроби зберегти окрему частину сільськогосподарського населення, створюючи для неї сприятливі умови, замість того щоб належно змінити міцні традиції і звички, перетворять цих людей у постійних підопічних уряду, у пенсіонерів, які існують коштом решти населення і залежать від політичних рішень. Звичайно, буде меншим злом, якщо окремі віддалені фермерські садиби занепадуть, а подекуди орна земля перетвориться на пасовища або навіть заросте лісами. Ми повинні більше зважати на гідність людини, навіть якщо для цього буде потрібно, щоб деякі напрями життя зникли зовсім, аніж маємо зберігати їх як свідчення минулих часів.

4. Твердження, що сільське господарство не сумісне з контролем за цінами та виробництвом чи з будь-яким іншим видом всеохопного планування і що більшість таких заходів були економічно нерозумні, а навіть загрозливі для індивідуальної свободи, зовсім не означає, що в сільськогосподарській політиці немає справжніх і важливих проблем і що уряд не повинен виконувати важливих завдань у цій галузі. Але тут, як і скрізь, ці завдання охоплюють, з одного боку, поступове вдосконалення леґітимних інституцій, які зможуть активізувати ринкові функції і спонукати індивіда отримувати більшу користь від своїх дій, а з іншого боку, – такі види діяльности, завдяки яким уряд, як репрезентант громади, забезпечує відповідними засобами, переважно інформацією, що, принаймні на деяких стадіях розвитку, навряд чи буде доступна будь-яким іншим способом. Однак тут уряд також ніколи не повинен привласнювати собі виняткових прав, а радше сприяти зростанню добровільних сил, які можуть вчасно перейняти ринкові функції.

До першої категорії належать усі ті проблеми, які в сільському господарстві, не менше ніж у місті, виникають через ефект сусідства, а також через інші далекосяжні наслідки, які може мати використання шматка землі для решти суспільства.[5] Деякі з цих проблем ми розглянемо трохи пізніше у зв'язку із загальною проблемою збереження природних ресурсів. Однак є й такі

специфічно сільськогосподарські проблеми, щодо яких наша система законів, а особливо закон про власність і володіння, вимагає вдосконалення. Велику кількість серйозних недоліків у роботі цінового механізму можна виправити тільки через еволюцію відповідних елементів підприємництва під єдиним управлінням, а часом через співробітництво відповідних груп, кожна з яких має властиві їй наміри. Як далеко зайде така еволюція відповідних форм організації, значною мірою залежатиме від характеру закону про землю, від тих можливостей, які він ґарантує, забезпечуючи від примусової експропріяції. Немає сумніву, що зміцнення володінь, успадковане в Європі ще із середньовіччя, або відмежування спільних общинних земель в Англії були необхідними законодавчими заходами, які зазнали вдосконалення завдяки індивідуальним зусиллям. Принаймні практичний досвід із "земельними реформами" дає небагато підстав, щоб припустити, що за конкретних обставин зміни в законі про землю сприятимуть розпаду тих латифундій, які стали неприбутковими, а проте усе ще існують завдяки деяким особливостям чинного законодавства. Доки є можливість такого поступового вдосконалення у структурі законів і достатня свобода для експериментування у сфері укладання угод, доти буде ймовірність того, що зміни йдуть у правильному напрямку.

Уряд має достатньо простору для тих дій службового характеру, які, зокрема, сприяють поширенню інформації. Однією з реальних проблем сільського господарства в динамічному суспільстві є те, що за характером своїх занять селяни перебувають у меншому контакті з досягненнями і змінами у сфері знань, ніж інші. Отже, як це часто буває із селянами, що схильні до традиційних методів землеробства, більшість із них навіть не знає, що існують корисні знання, доступні і варті того, щоб за них платити; тому суспільство матиме користь від інвестування коштів у розповсюдження цих знань. Усі ми зацікавлені в тому, щоб наші громадяни мали можливість зробити розумний вибір, і якщо дехто ще не зрозумів переваг від тих можливостей, які пропонує розвиток технологій, часто достатньо порівняно малих витрат, щоб спонукати індивідів скористатися ними, а вже далі рухатися за власною ініціятивою. Окрім того, уряд не повинен ставати єдиним розповсюджувачем знань із правом вирішувати те, що індивід повинен знати, а що ні. Також існує можливість того, що надто велика активність уряду буде шкідливою, оскільки перешкоджатиме зростанню ефективних добровільних зусиль. При-

наймні проти таких послуг, які надає уряд, немає принципових заперечень; і питання про те, які з цих послуг варто надавати і наскільки, не викликають істотних проблем.

5. Хоча ми не можемо тут докладно розглянути сільськогосподарські проблеми "слаборозвинутих країн",[6] однак варто зосередити увагу на стислому коментарі парадоксального явища, що існує там у сільському господарстві. У той час, як старі країни борюкаються з найабсурднішими проблемами, щоб запобігти скороченню сільськогосподарського населення, нові країни вдаються до того, щоби прискорити зростання індустріяльного населення штучними засобами.[7] Багато цих намагань, здається, ґрунтується радше на наївній помилці *post hoc ergo propter hoc*: оскільки історично зростання добробуту постійно супроводжувала стрімка індустріялізація, то, на їхню думку, індустріялізація мала би спричинитися до швидкого зростання добробуту. Це не більше, як сплутування проміжного ефекту із причиною. Слушно, що, оскільки виробництво на душу населення зростає внаслідок інвестицій більшого капіталу в засоби виробництва, і навіть більше, – у знання і майстерність, то буде потрібно все більше додаткових потужностей у формі промислових товарів. Також слушно, що значне зростання виробництва продуктів у цих країнах вимагатиме збільшеного постачання засобів виробництва. Але жодне із цих двох тверджень не змінює того, що, якщо велика індустріялізація і мала б бути найкоротшим шляхом до збільшення середнього доходу, то повинен існувати сільськогосподарський надлишок, достатній, щоб нагодувати індустріяльне населення.[8] Якби в розпорядженні був достатньо великий капітал, а навіть якби його наявність могла швидко змінити знання і стан сільськогосподарського населення, було б розсудливо для цих країн здійснити заплановану реконструкцію їхніх економік за моделями передових капіталістичних країн. Однак це виходить за рамки їхніх можливостей. Такі країни, як Індія і Китай, прагнучи до стрімкого підвищення життєвого рівня свого населення, тільки малу частку того капіталу, який знаходиться в їхньому розпорядженні, виділяють на створення сучасного промислового устаткування, і нічого – на високо технологічні "капіталомісткі" об'єкти; і, навпаки, для країн, де дуже висока вартість робочої сили, характерне вкладання коштів у ті капіталомісткі об'єкти, що знаходяться в сільськогосподарських реґіонах і безпосередньо збільшують виробництво продуктів харчування.

Принципово непередбачуваний розвиток, який може проходити завдяки застосуванню передових технологій в економіці, надзвичайно бідній на капітал, імовірно, набуватиме швидких обертів, якщо забезпечено можливість вільного розвитку, а не коли нав'язано взірець, запозичений у тих суспільств, де пропорція між капіталом і робочою силою цілковито різниться від тієї, якою вона була б у новіших економічних системах у передбачуваному майбутньому. Хоча в таких країнах відчутне прагнення уряду перейняти ініціятиву в забезпеченні стандартів і витрат на вільне поширення знань і освіти, однак мені здається, що арґументи проти всеохопного планування і спрямування всієї господарської діяльности сильніші саме там, ніж у передових країнах. Я це стверджую, ґрунтуючись і на економічному, і на культурному розвиткові. Здається, що тільки вільне зростання дає можливість таким країнам розвинути власну життєздатну цивілізацію, спроможну долучитися до забезпечення потреб людства.

6. Найрозсудливіші люди на Заході усвідомлюють, що на сьогодні завданням політики є вивести сільське господарство поза систему урядового контролю, у яку його було втягнуто, і відновити діяльність ринку. Але щодо експлуатації природних ресурсів, то все ще побутує думка, що нинішня специфічна ситуація вимагає, аби уряди перебирали функції далекосяжного контролю. Цей погляд особливо сильний у Сполучених Штатах, де "рух за збереження" є переважно джерелом аґітації за економічне планування, істотно сприяючи місцевій ідеології радикальних економічних реформаторів.[9] Ніякі арґументи не діяли так широко й ефективно, аби переконати громадськість у "марноті конкуренції" і потребі центрального управління господарською діяльністю, як голослівне твердження про те, що приватні підприємства марнують природні ресурси.

Існує кілька причин, чому в новій країні, швидко заселеній імміґрантами, які несли передову технологію, проблема збереження ресурсів стала гострішою, ніж в Европі. Там еволюція проходила поступово і деяка рівновага встановилася значно раніше (частково, безсумнівно, через те, що найгірша експлуатація природи, зокрема вирубування лісів і поступова ерозія багатьох південних схилів Альп, проходила на ранніх стадіях людського розвитку). Стрімке заселення в Америці величезних просторів незайманих земель породило проблеми різного характеру. Нас не повинно диву-

вати те, що зміни, які призвели до розорювання землі протягом одного століття, викликали такі порушення природної рівноваги і в ретроспективі здаються нам сумною необхідністю.[10] Більшість тих, хто скаржиться на те, що трапилося, стали дещо зваженими після тих подій, однак малоймовірно, що з тими знаннями, які існували на той час, навіть найрозумніша урядова політика могла б запобігти тим впливам, які тепер ми засуджуємо.

Не можна заперечувати, що були реальні втрати; проте наголошу, що найважливіша з них – вирубування лісів – стала наслідком того, що вони *не* були приватною власністю, а знаходилися на громадських землях і були передані для приватного користування на умовах, які не давали користувачам стимулу для охорони. Дійсно, стосовно деяких видів природних ресурсів майнові угоди, які в цілому діють адекватно, не забезпечують ефективного використання, а тому потрібне спеціяльне законодавче забезпечення. Нижче ми розглянемо проблеми, які стосуються окремих видів природних ресурсів.

Експлуатація деяких із них, зокрема родовищ корисних копалин, обов'язково означає, що вони поступово виснажуватимуться, а щодо інших маємо підстави говорити про безперервне відновлення упродовж невизначеного періоду.[11] Причиною звичайного незадоволення експертів з охорони природи є те, що перша група природних ресурсів – "ресурсні запаси" – витрачаються надто швидко, а друга група – "поточні ресурси" – не використовується так, щоб дати настільки високе незмінне відтворення, на яке вони здатні. Ці твердження почасти ґрунтуються на переконанні, що приватний експлуататор природних ресурсів не заглядає далеко уперед або не на стільки передбачає майбутній розвиток, як уряд, а почасти й на простій помилці, яка міститься в багатьох арґументах на користь охорони природи.

У зв'язку з цим виникає також проблема сусідства, яка в окремих ситуаціях може призвести до марнотратної експлуатації, хіба що об'єкт власности буде такого обсягу, що принаймні всі найважливіші наслідки від дій будь-кого із власників відіб'ються на вартості його особистої власности. Ця проблема постає й у зв'язку з різними типами "недовговічних ресурсів"; зокрема дичину, рибу, воду, нафту або природний газ (і, можливо, дощ також у недалекому майбутньому) ми можемо привласнити, тільки витративши їх, і жоден індивідуальний експлуататор природних ресурсів не матиме інтересу зберігати їх, оскільки те, що не візьме він, візьмуть

інші. Це породжує ситуацію, коли приватна власність у деяких галузях не може існувати (наприклад, глибоководне морське рибальство чи аналоґічні ресурси дикої природи), унаслідок цього ми мусимо знайти інше вирішення, бо приватне майно реґулюватиме раціональне використання тільки за умов, що межі уніфікованого управління узгоджено щодо ділянки, усередині якої можуть використовуватися ті самі ресурси, наприклад поклади нафти. Незаперечно, що там, де з технологічних причин індивідуальні власники не можуть мати виняткового контролю за специфічними ресурсами, ми повинні вдатися до альтернативних форм реґулювання.

У деякому сенсі, звичайно, найбільші витрати невідновних ресурсів базуються на одному арґументі. Загалом ми впевнені, що з часом, коли ресурси виснажаться, буде відкрито щось нове, що або задовольнить ту ж потребу, або ж щонайменше компенсує нам те, чого ми більше не маємо, щоб ми не відчували незручностей, як і раніше. Ми постійно витрачаємо ресурси на основі абсолютного переконання, що наші знання можливих ресурсів постійно зростатимуть – і це відбуватиметься власне через те, що ми витрачаємо доступне так швидко. Звичайно, якщо ми маємо намір повністю використати доступні ресурси, ми мали б виходити із припущення, що вони продовжуватимуть збільшуватися, навіть якщо деякі наші сподівання можуть не виправдатися. Промисловий розвиток дуже сповільнився б, якби шістдесят чи вісімдесят років тому прислухалися до попереджень експертів про загрозливе виснаження запасів вугілля; машини внутрішнього згоряння ніколи би не революціонізували транспорт, коли б їхнє використання було обмежене відповідно до відомих на той час запасів нафти, бо на початку перших десятиріч впровадження автомобіля й аероплана відомі ресурси нафти за тодішніми темпами використання мали б вичерпатися за десять років. Хоча важливо, щоби думка експертів, особливо стосовно фізичних явищ, таки прозвучала, однак результат здебільшого був би невтішний, коли б вони могли вплинули на економічну політику.

7. Головні арґументи, які переконали б людей у необхідності дотримуватися основного і єдиного напряму в системі охорони природних ресурсів, такі, що суспільство має більший інтерес і ширші можливості, ніж індивіди, аби передбачити майбутнє, і що збереження деяких ресурсів порушує проблеми, відмінні від проблем забезпечення майбутнього в цілому.

Зміст твердження, що суспільство більше зацікавлене в забезпеченні майбутнього, ніж індивіди, виходить далеко за проблеми збереження природних ресурсів. Це твердження означає не тільки те, що конкретні майбутні потреби, зокрема безпеку або захист, може забезпечити тільки суспільство в цілому. Справа ще й у тому, що суспільство здатне присвятити більшу частку своїх ресурсів передбаченню майбутнього, ніж коли б рішення приймали індивіди. Або, як часто зазначають, майбутні інтереси може вище оцінити суспільство (або, навпаки, опустити їх на найнижчу поділку), ніж індивіди. Якщо це твердження обґрунтоване, то воно дійсно виправдовує централізоване планування основної економічної діяльности. Однак його немає чим підтримати, окрім як довільною оцінкою тих, хто його захищає.

У вільному суспільстві не існує більшого виправдання, яке позбавляє індивідів відповідальности за майбутнє, ніж твердження, що минулі покоління мали забезпечити нас краще, ніж вони це зробили. Це твердження не стає аж ніяк переконливішим від часто повторюваного помилкового арґумента, що, оскільки уряд може робити позики при малих відсотках, він є в ліпшій ситуації, щоб піклуватися про майбутні потреби. Воно хибне тому, що перевага, яку уряд має при цьому, ґрунтується тільки на тому, що він так не ризикує зазнати невдачі у своїх інвестиціях, як платник податків. Фактично, ризик не менший, до того ж настільки, наскільки це стосується оцінки вартости інвестиції. Але оскільки уряди, які можуть компенсувати власні збитки з допомогою оподаткування, якщо інвестиція не приносить очікуваної віддачі, звичайно враховують тільки відсоток, який вони дійсно платять як вартість використовуваного капіталу, то цей арґумент діє радше проти, ніж на користь інвестування уряду.

Переконання, що уряд володіє абсолютними знаннями, породжує складнішу проблему. Не можна заперечувати, що деякі тенденції майбутнього розвитку уряд, імовірно, знає краще, ніж більшість індивідуальних власників природних ресурсів. Багато недавніх досягнень науки ілюструє це. Однак завжди існуватиме ще більший обсяг знань, на які має зважати влада у своїх рішеннях стосовно ресурсів, що їй не належать, а зосереджені в руках окремих осіб. Якщо навіть уряд, як припускаємо, знає те, що відомо небагатьом, отже, обов'язково знайдуться такі факти, якими він не володіє, зате про них знає хтось інший. Ми можемо зосередити всі знання, які стосуються окремої проблеми, тільки максимально поширивши

базову освіту, що є в розпорядженні уряду, а не з допомогою централізації спеціяльних знань, якими володіють індивіди. Напевно, важко навести приклади, коли б влада оволоділа вичерпними знаннями всіх явищ, які мають вплив на спеціяльне рішення, а водночас повідомила б власникам конкретних ресурсів узагальнені міркування, на які варто зважати, оскільки вона не може вивчити всі розрізнені факти, відомі індивідам.

Виявляється, це можливо там, де проблема стосується швидкости, з якою мають витрачатися наявні ресурси, наприклад, родовища мінералів. Розумне рішення припускає раціональну оцінку майбутнього курсу цін на матеріяли, про які йде мова, а це залежить від прогнозів щодо майбутнього технологічного й економічного розвитку, які малий індивідуальний власник, звичайно, не здатний передбачити. Це не означає, однак, що ринок не спонукатиме індивідуальних власників діяти так, наче вони взяли до уваги ці міркування, або що такі рішення не могли б покладатися на тих, хто обізнаний із величезною кількістю умов, що визначають теперішню корисність конкретного родовища. І хоча власники можуть мало знати про ймовірний майбутній розвиток, на їхні рішення впливатимуть знання інших, тих, хто створить власну справу на основі оцінювання цих ймовірностей і хто буде готовий пропонувати за ресурси такі ціни, які визначатиме таке оцінювання. Якщо власник може отримати більшу віддачу із продажу ресурсів тим, хто їх хоче зберегти, ніж безпосередньо з їхньої експлуатації, то він вибере перший варіянт. Очевидно, існуватиме потенційна продажна ціна ресурсів, яка відбиватиме всі чинники, що впливають на їх майбутню вартість; і рішення, оперте на порівнянні вартости цих ресурсів, як придатного для продажу засобу, з тим, що ці ресурси мали б принести в разі їхньої експлуатації на цей момент, можливо, буде більш дієвим, аніж будь-яке рішення центральної влади.

Ми вже пересвідчилися, що монопольна експлуатація рідкісних природних ресурсів розтягує їхнє використання на довший період; і це, можливо, єдиний приклад того, що такі монополії здатні сформуватися і втриматися у вільній економіці.[12] Я не можу погодитися з тими, хто використовує це як арґумент на користь таких монополій, оскільки я не переконаний, що вищий ступінь збереження, який повинна досягати монополія, бажаний із соціяльного погляду. Але для тих, хто хоче більшого збереження ресурсів, бо вважає, що ринок звично недооцінює майбутніх по-

треб, монополії, які розвиваються здебільшого спонтанно, у таких ситуаціях ґарантують відповідь.

8. Багато арґументів за ресурсозбереження, однак, ґрунтуються просто на безпідставному упередженні. Їхні прихильники вважають за аксіому, що вигоди, які забезпечують ці ресурси, особливо потрібні, і що рівень віддачі вимагає постійної підтримки. І хоча вони визнають, що це неможливо, беручи до уваги ресурсні запаси, проте бідкаються, коли коефіцієнт окупности ресурсів потоку опускається нижче рівня, при якому ще фізично можливо його підтримувати. Цю позицію часто відстоюють і щодо родючости ґрунту загалом, і щодо запасів дичини, риби тощо.

Щоб виявити суть цього упередження, ми розглянемо тут найяскравіший приклад, коли більшість людей схильна некритично приймати помилковість багатьох арґументів, які йдуть від прихильників ресурсозбереження. Це переконання, що природну родючість ґрунту треба зберегти за будь-яких обставин, уникаючи так званого "розорювання ґрунтів". Можна легко пересвідчитися, що ця позиція необґрунтована і що рівень, на якому варто підтримувати родючість, мало пов'язаний із початковим станом окремої земельної ділянки. Фактично, за конкретних обставин суспільство на майбутнє може бути зацікавлене в "розорюванні ґрунтів" так само, як у використанні будь-яких інших ресурсних запасів.

Рівень родючости ґрунту часто створюється нагромадженням покладів органічних речовин, і як тільки землю віддали під культивування, його можна підтримати за умови, коли прибутки перевищують вкладення. За деяких обставин родючість земельної ділянки можна забезпечити через штучне збагачення її до того рівня, при якому те, що щорічно вкладається в неї, повернеться у зростанні виробництва, за інших обставин можна зменшити родючість до того рівня, при якому інвестиції все ще будуть окуповуватися. Часом це може навіть означати, що прагнення до постійного культивування землі економічно невиправдане і що після того, як сукупну природну родючість вичерпано, від землі необхідно відмовитися, тому що в деяких географічних або кліматичних умовах ґрунт не даватиме постійної віддачі.

У цьому разі нерозбірливе використання безкоштовно дару природи є не меншим марнотратством і не меншою ганьбою, ніж аналогічна експлуатація природних ресурсів. Звичайно, існують і інші відомі або можливі наслідки від тривалих змін у розвитку

окремої ділянки землі, на які потрібно зважати, зокрема тимчасове культивування може спричинитися до втрати властивостей ґрунту, тобто до зниження його потенціялу, який можна було б використати з якоюсь іншою метою. Але це окрема проблема, яка нас не стосується. Ми зосередили свою увагу тільки на спростуванні того, що маємо максимально підтримувати рівень і характер корисности будь-якого виду природних ресурсів. Це прийнятне в окремій ситуації, але ніколи не запрацює через деякі міркування, що стосуються властивостей окремої ділянки землі або іншого виду ресурсів.

Ресурси, як і інший капітал суспільства, мають властивість виснажуватися; і якщо ми хочемо підтримати або збільшити наш дохід, маємо бути готові замінити використані ресурси новими, які принаймні будуть тотожними стосовно збагачення майбутнього доходу. Однак це не означає, що ресурси треба зберігати в тому ж вигляді або замінювати на аналогічні, тобто що сумарний запас природних ресурсів повинен залишатися незмінним. Із соціяльного погляду, як і з індивідуального, будь-який вид природних ресурсів становить тільки один елемент нашого повного запасу придатних до експлуатації ресурсів, і наша проблема не в тому, щоб якось спеціяльно зберігати цей запас, а в тому, щоб завжди підтримувати його в тій формі, яка сприятиме збагаченню загального доходу. Існування окремого виду природних ресурсів тільки означає, що доки він існує, його тимчасовий внесок у наш дохід сприятиме створенню нового доходу, який так само допоможе нам у майбутньому. Це, звичайно, не означає, що ми повинні замінити будь-які ресурси іншими того ж виду. Мусимо мати на увазі, що якщо один вид ресурсів стає дефіцитним, то продукція, яка залежить від нього, у майбутньому також буде дефіцитна. Передбачуване підвищення цін на продукти внаслідок поглибленого дефіциту на природні ресурси дійсно буде одним із чинників, що визначають суму інвестицій, яка піде на збереження цього виду ресурсів.[13]

Якщо стисло сформулювати суть справи, то варто зазначити, що повне збереження ресурсів визначає суму інвестицій і має бути оцінене точно тими самими критеріями, як і всі інші інвестиції.[14] У збереженні природних ресурсів немає нічого такого, що робить його ліпшим об'єктом інвестицій, ніж штучне обладнання або людські можливості. Суспільство повинно передбачати виснаження ресурсів і спрямовувати туди свої інвестиції, пропорційні дохо-

дам, одержаним від експлуатації цих природних ресурсів, – іншої економічної бази для арґументів на користь збереження будь-якого виду ресурсів знайти важко. В іншому разі розширення інвестицій у збереження будь-якого виду природних ресурсів до рівня, де віддача нижча, ніж вкладений капітал, викликало б зниження майбутнього доходу. Як було слушно зазначено, експерт з охорони довкілля, який закликає нас "подбати про краще забезпечення майбутнього", фактично, переконує знизити забезпечення наступних поколінь.[15]

9. Якщо більшість арґументів на користь урядового контролю за приватною діяльністю в інтересах збереження природних ресурсів не має за собою підстав, окрім як арґументи на користь більшого забезпечення інформацією і знаннями, то ситуація із забезпеченням вигод чи можливостей для відпочинку, збереження природної краси чи історичних пам'яток, місць наукових інтересів тощо різко відрізняється. Такі види соціяльно-культурних послуг надаються громадськості, що дозволяє індивідуальному споживачеві безкоштовно користуватися ними; виділені під ці інституції земельні ділянки часто стають сприятливим полем для докладання громадських зусиль.

Те саме стосується користи від природних парків, заповідників тощо, якими опікується муніципалітет, щоправда, у меншому масштабі. Ними радше займаються добровільні організації, зокрема у Великобританії цим видом природних ресурсів опікується Організація національного довір'я. Але немає ніяких заперечень, коли уряд стає ініціятором в організації таких послуг там, де він є власником землі, про яку йде мова, або де він придбав її із фондів, отриманих шляхом податків, або, можливо, навіть із допомогою примусової купівлі за умови, що громада схвалює це, сповна усвідомлюючи вартість і чітко розуміючи, що ця конкретна мета конкурує з іншими, а не тільки з об'єктивного погляду заміщує всі інші потреби. Якщо платник податків знає увесь обсяг витрат, які він понесе внаслідок цього і має останнє слово у прийнятті рішень, то надалі ці проблеми загалом вичерпуються.

Розділ двадцять четвертий

Освіта і наукова діяльність

Загальна державна освіта – це засіб формування людей, схожих один на одного: усе відбувається в такій формі, яка потрібна тим, хто знаходиться при владі, незалежно від того, чи це монарх, чи духовенство, аристократія чи більшість тогочасного покоління; така освіта досить переконливо утверджує деспотизм над розумом, природним шляхом зумовлює панування когось одного над групою людей.

Дж. С. Мілль

1. Знання, мабуть, – головне благо, яке має свою вартість, але той, хто не осягнув його, часто не може усвідомити його користи. Усе ж найважливіше мати доступ до джерел знань, які необхідні для роботи в сучасному суспільстві, включно з умінням керувати технікою; насамперед ідеться про ті знання, які люди повинні набути перед тим, як самі зможуть вирішувати, що для них корисне. Хоч наші арґументи, які передбачають повну свободу, значною мірою ґрунтуються на тому, що конкуренція є одним із найвпливовіших засобів поширення знань, зазвичай це твердження про вагу знань переконує тих, хто не осягнув їх. Безсумнівно, що застосування знань можна значно розширити з допомогою свідомих зусиль. Неуцтво є однією з головних причин, чому людські наміри часто не реалізуються з більшою користю для тих, хто нас оточує. Існують різні причини, чому суспільство зацікавлене прищеплювати знання навіть тим людям, які мають малий стимул його здобувати чи якось посвячуватися задля нього. Ці причини особливо переконливі, коли мова заходить про дітей, однак вони не менше стосуються і дорослих.

Важливо, звичайно, що діти не є відповідальними особистостями, до яких можна повністю застосувати арґумент волі. І

хоча від імені дитини про фізичний і розумовий розвиток турбуються її батьки чи опікуни, однак це не означає, що батьки повинні мати необмежену свободу поводитися зі своїми дітьми так, як їм заманеться. Інші члени суспільства теж мають по-справжньому дбати про добробут дітей. Арґументація батьків та опікунів про деякий мінімум освіти для тих, ким вони опікуються, очевидно, дуже переконує.[1]

У сучасному суспільстві докази на користь обов'язкового навчання за визначеними мінімальними стандартами базується на двох принципах. Головним арґументом є те, що всі ми перебуватимемо в менш загрозливому становищі й отримаємо більше користи від наших ближніх, якщо ділитимемося базовими знаннями. А в країні з демократичними інституціями важливо ще й те, що демократія, імовірно, не зможе існувати, за винятком найнижчого місцевого рівня, із частково безграмотним населенням.[2]

Важливо визнати, що загальна освіта не єдина і, може, навіть не основна ланка у сфері передачі знань. Існує потреба в деяких загальних нормах і цінностях, і хоч надмірна увага до них може спричинитися до значного гальмування, мирне співжиття, очевидно, неможливе без таких стандартів. Якщо в давно заселених спільнотах із домінантою місцевого населення це навряд чи буде серйозною проблемою, то, зокрема, у Сполучених Штатах під час великої імміґрації це, можливо, породжувало значні труднощі. Здається, загалом зрозуміло, що Сполучені Штати не стали б таким ефективним "плавильним чаном" і, мабуть, зіткнулися б віч-на-віч із надзвичайно важкими проблемами, якби вони не вели обережної політики "американізації" через систему безплатних шкіл.

Те, що вся освіта повинна і буде опиратися на визначені цінності, є, однак, і джерелом реальної небезпеки в будь-якій системі громадської освіти. Кожен має визнати, що в цьому питанні більшість лібералів XIX сторіччя керувалася наївною і надмірною впевненістю в тому, що можна досягнути справжнього поєднання знань. Джерелом таких доказів на користь загальної освіти був їхній раціоналістичний лібералізм, що полягав у тому, ніби поширення знань мало б вирішити найголовніші проблеми й освіта необхідна тільки для прищеплення народним масам того незначного додаткового знання, яким уже володіють окремі освічені люди, бо це "підкорення неуцтва" розпочинає нову еру. Не маємо підстав уважати, що, якщо зробити для загалу доступним

ті знання, якими вже володіють деякі люди, то можна суттєво поліпшити суспільство. Знання і неуцтво – дуже відносні поняття, і з цього зовсім не випливає, що відмінності у знанні, які завжди існують у суспільстві між більше і менше освіченими людьми, може мати таку вирішальну роль у його характері.

2. Якщо ми визнаємо загальні докази на користь обов'язкового навчання, то постають такі питання: Як забезпечити таке навчання? Яку частку населення воно має охоплювати? Як будуть відбиратися ті, хто зможе отримати кращу освіту, і на чиї кошти вони навчатимуться? Мабуть, неминучим наслідком впровадження обов'язкового навчання стане те, що сім'ї, на які ця оплата може лягти важким тягарем, матимуть підтримку від громадських фондів. Однак ще й досі залишається відкритим питання про те, як і наскільки суспільство повинно забезпечувати навчання своїм коштом. Щоправда, з погляду історії обов'язкове навчання звичайно передувало можливостям урядового забезпечення державних шкіл. Найраніші експерименти з налагодження обов'язкового навчання у Пруссії на початку XVIII сторіччя обмежувалися тими районами, де уряд створив школи. Очевидно, саме це суттєво полегшило процес перетворення освіти на загальну. Нав'язування загальної освіти народові, значною мірою незнайомому з інституціями та перевагами такої освіти, дійсно було важким завданням. Це не означає, однак, що обов'язкова освіта чи навіть загальна освіта, фінансована за кошти уряду, сьогодні потребує того, аби освітніми інституціями керував уряд.

Здається курйозом, але одну з перших ефективних систем, де обов'язкове навчання поєднувалося з урядовим забезпеченням більшости освітніх інституцій, створив один із найбільших захисників індивідуальної свободи Вільгельм фон Гумбольдт тільки п'ятнадцять років після того, як він довів, що загальна освіта шкідлива, бо вона не зважає на різницю здібностей і не потрібна вільній нації, де не бракуватиме освітніх інституцій. "Освіта, – казав він, – як мені здається, знаходиться цілком поза межами дії політичного чинника".[3] Власне тогочасний стан Пруссії періоду Наполеонівських війн і потреби національної оборони змусили його відмовитися від попередньої позиції. Бажання "розвивати індивідуальність особистости в її найбільшій розмаїтості", що надихнуло ранні роботи, відійшло на другий план порівняно з бажанням мати сильно організовану державу, що привело його

до думки присвятити своє життя будівництву системи державної освіти, яка стала моделлю для решти світу. Заледве чи можна заперечити, що загальний рівень освіти, якого досягла Пруссія, був однією з головних причин її стрімкого економічного зростання, а пізніше і стрімкого економічного зростання всієї Німеччини. Можна, однак, запитати, чи цей успіх не досягнуто аж надто високою ціною? Роль, яку зіграла Пруссія в долі пізніших поколінь, ставить під сумнів те, чи були такі знамениті прусські шкільні вчителі дійсно загальним добром для світу або навіть для самої Пруссії.

Могутня влада над людським розумом, яку надзвичайно централізована система освіти з урядом на чолі вкладає в руки владних структур, змушує нас дещо завагатися, перед тим як її прийняти. Деякою мірою арґументи, які промовляють на користь обов'язкового навчання, також вимагають, щоб урядові дозволили втручатися у зміст освіти. Як ми вже згадували, часом можуть виникнути обставини, коли арґументи на користь урядового забезпечення середнього культурного рівня для всіх громадян видаються особливо переконливими. Крім того, ми маємо пам'ятати, що забезпечення загальною освітою створює такі проблеми, як сеґрегація негрів у Сполучених Штатах. Серйозні проблеми етнічних або релігійних меншин мають тенденцію з'являтися там, де уряд бере під свій контроль головні засоби передачі культури. У багатонаціональних державах проблема контролю за системою шкільництва стає головним джерелом міжнаціональних непорозумінь. Для тих, хто бачив, як це відбувалося у країнах, схожих на стару Австро-Угорщину, особливо переконують арґументи на користь того, що, може, навіть краще, якщо деякі діти зостануться без формальної освіти, ніж вони мають бути знищені в боротьбі за те, хто контролюватиме цю освіту.[4]

Навіть в етнічно гомоґенних державах панують сильні настрої супроти того, щоб доручати урядові здійснювати контроль за змістом освіти, а він може його мати, безпосередньо управляючи більшістю шкіл, доступних народним масам. Якщо й освіта була наукою, яка навчила нас найкращих методів досягнення конкретної мети, то навряд чи ми захочемо, щоб пізніші методи застосовувалися універсально з цілковитим запереченням інших – до того часу, доки мета стала б загальновизнаною. Дуже мало проблем освіти, однак, є науковими проблемами, у тому сенсі, що їх можна вирішувати з допомогою будь-яких об'єктивних експериментів. Здебільшого ж це або суто проблеми цінностей,

або щось на кшталт проблем, які стосуються оцінок деяких людей і ґрунтуються на довірі до одних людей і недовірі до інших, оскільки перші в окремій сфері зуміли продемонструвати більше здорового глузду. Дійсно, реальна можливість того, що в системі державної освіти концепцію початкової школи творитимуть специфічні групи, які вважають, що мають наукові відповіді на всі питання (як це упродовж останніх тридцяти років було у Сполучених Штатах), повинна застерегти нас від тих небезпек, які породжує підпорядкування всієї системи освіти центральному керівництву.

3. І справді, чим вище ми оцінюємо владу, яку освіта має над людським розумом, тим чіткіше будемо бачити небезпеку від зосередження цієї влади в руках однієї структури. Навіть якщо можливості освіти чинити добро дехто не оцінює так високо, як це робили раціоналістичні ліберали XIX сторіччя, тим не менше, просте визнання цих можливостей приведе нас до висновків, цілком протилежних до ліберальних. І якщо нині однією з головних причин обмеження освітніх можливостей є наші мінімальні знання про результати різних освітніх методів, то докази на користь розмаїття цих можливостей були б переконливіші, якби ми знали більше про методи досягнення конкретних результатів, що ми незабаром і зможемо зробити.

У сфері освіти, можливо, більше ніж у будь-якій іншій, найсерйозніша небезпека для свободи, імовірно, іде від розвитку психологічних методів, які незабаром можуть дати нам набагато більшу владу свідомо формувати розум людини, ніж ми колинебудь мали. Але знання того, що ми можемо формувати людей, якщо контролюватимемо істотні умови їхнього розвитку, хоча і передбачають жахливу спокусу, не обов'язково означають, що завдяки цьому ми можемо вдосконалити людину більше, аніж тоді, коли б їй було дозволено розвиватися вільно. Аж ніяк не очевидно, що було б вигідно, якби ми змогли створити такі людські типи, які на думку загалу, були б нам потрібні. Цілком можливо, що незабаром у цій сфері постане велика проблема: як запобігти використанню влади, яку ми маємо і яка може стати сильною спокусою для всіх тих, хто розглядає контрольований результат як беззаперечну перевагу над неконтрольованим. Дійсно, із часом ми можемо виявити, що вирішення цієї проблеми полягає в тому, щоб уряд перестав бути головним суб'єктом у поши-

ренні освіти, а став справедливим захисником індивіда від усіх зазіхань такої заново виявленої влади.

Тепер, як ніколи, нас не тільки більше переконують думки проти урядового управління школою, але і зникає більшість причин, які в минулому можна було б навести на користь такого управління. Усе, що справджувалося тоді, не актуальне сьогодні, коли міцно утвердилися традиції та інституції загальної освіти і з'явилися сучасні можливості переміщення, що розв'язують більшість труднощів, пов'язаних із відстанню. Більше немає необхідности, щоб уряд не тільки фінансував освіту, але і щоб керував нею.

Як показав професор Мільтон Фрідман,[5] тепер цілком реально покривати витрати на загальну освіту з державної скарбниці без урядової підтримки шкіл, даючи вавчери, що рівнозначні вартості освіти кожної дитини, батькам, які могли б передати їх обраним школам. Усе це не виключає того, що уряд безпосередньо мав би фінансувати школи для деяких обмежених спільнот, де кількість дітей надто мала (і середня вартість освіти, таким чином, надто висока), зокрема приватні школи. Але стосовно більшости населення, то було б добре залишити організацію й управління освітою в їхніх руках, а уряд тільки б забезпечував основні фінансові потреби і ґарантував би мінімальний стандарт для всіх шкіл, куди б можна було вкладати вавчери. Іншою значною перевагою цього плану є те, що перед батьками не поставало б більше питання, чи приймати будь-яку освіту, якою забезпечує уряд, чи сплачувати повну вартість іншої й, очевидно, дорожчої освіти; і якщо б вони вибрали школу іншого, ніж загального типу, то мали б сплатити тільки додаткові витрати.

4. Складнішою для розв'язання є проблема про те, який рівень освіти треба забезпечувати на суспільні кошти і кого треба забезпечувати освітою понад той мінімум, ґарантований для всіх. Навряд чи можна сумніватися, що завжди серед великої маси населення існуватиме та невелика група людей, чиї потреби в освіті будуть перевищувати деякий рівень, достатній для того, щоб видатки окупилися. Також, імовірно, важко заперечити, що ми не маємо конкретних методів, щоб заздалегідь з'ясувати, хто з молоді найбільше скористає з поглибленої освіти. Крім того, що б ми не робили, однак неминуче, що багато з тих, хто отримує поглиблену освіту, пізніше зможуть одержувати більші матеріяльні переваги, ніж їхні товариші, тільки через те, що дехто

вирішив більше інвестувати в їхню освіту, а не через природні здібності чи більші зусилля з їхнього боку.

Ми не зупинятимемося на докладному розгляді того, який має бути загальний рівень освіти або як довго діти повинні вчитися у школі. Відповідь залежить почасти від специфічних обставин, зокрема загального добробуту суспільства, його економіки, а почасти навіть від кліматичних умов, які впливають на вік юнацтва. У багатших суспільствах проблема, зазвичай, полягає не тільки в тому, що навчання підвищить ефективність економіки, а радше в тому, чим зайняти дітей до того часу, поки їм буде дозволено заробляти на засоби для існування, аби пізніше допомогти їм краще використовувати своє дозвілля.

Постає важливе питання, як відібрати тих, чию освіту варто було б продовжити понад загальний мінімум. Витрати на таку продовжену освіту з погляду матеріяльних і, більше того, людських ресурсів настільки значні навіть для багатої країни, що бажання дати великій частці населення поглиблену освіту завжди буде суперечити бажанню продовжити загальну освіту для всіх. Також імовірно, що суспільство, яке бажає отримати максимальну економічну віддачу від обмежених витрат на освіту, повинне зосередити свою увагу на вищій освіті для порівняно малочисельної еліти,[6] що на сьогодні мало б означати радше збільшення тієї кількости людей, які одержують поглиблену освіту, ніж продовження освіти для всіх. Окрім того, при демократії для державної освіти не бажано і взагалі не прийнятно, щоби влада визначала тих, хто повинен одержати таку освіту.

Як і в усіх інших галузях, арґументи, які промовляють за субсидування вищої освіти (і досліджень), повинні базуватися не на перевагах, які воно дає одержувачеві субсидій, а на отриманій унаслідок цього суспільній користі в цілому. Тому немає підстав переконувати про користь від субсидування будь-якого з видів професійного навчання, бо набута майстерність виявлятиметься в більшій здатності заробляти, що і буде найкращою мотивацією, щоб інвестувати в таке навчання. Збільшення заробітку у професіях, які потребують такого навчання, буде тільки поверненням капіталу, інвестованого в нього. Найкраще вирішення в цій ситуації бачу в тому, щоб ті, для кого така інвестиція обіцяє найбільшу віддачу, могли позичати капітал і пізніше віддавати його зі своєї великої платні. Однак при впровадженні такої угоди стикаємося зі значними практичними труднощами.[7]

Ситуація дещо різниться там, де витрати на вищу освіту навряд чи відбиваються на відповідному зростанні ціни за пропоновані послуги краще вишколеної людини і де метою навчання є дальше розповсюдження і зростання знань у суспільстві (на відміну від медицини, права, інженерії тощо, де ціна за послуги доброго спеціяліста відповідає витратам на навчання). Користь, яку суспільство отримує від учених та дослідників, не можна виміряти тією ціною, за якою продаються інші послуги, оскільки велика частка доробку цих людей вільно доступна для загалу. Таким чином, переконливими здаються арґументи на користь підтримки принаймні декого з тих, хто подає надії і виявляє здібності до навчання.

Припускати, однак, що всі, хто інтелектуально здатний здобути вищу освіту, претендують на неї, – це вже інша річ. З тієї тези, що в загальних інтересах дати можливість усім обдарованим здобути освіту, у жодному разі не випливає, що вони матимуть матеріяльну користь від такої поглибленої освіти чи навіть що така освіта могла б бути доступна тільки для тих, хто має безперечні здібності до неї і можливість нормального чи винятково просування до вищих позицій. Як було вказано вище, це могло б спричинитися до різкого розподілу між класами, і менш успішні відчули б себе справді невдахами, якщо б усі розумніші свідомо потрапили у групу багатих. Тоді б універсальним фактом, а не просто припущенням стало те, що відносно бідні – це, відповідно, менш розумні. Існує також інша проблема, яка набула серйозних масштабів у деяких европейських країнах і на яку ми мусимо зважати. Це велика кількість інтелектуалів, більша, ніж ми можемо вигідно працевлаштувати. Немає більшої небезпеки для політичної стабільности, ніж існування інтелектуального пролетаріяту, який не знаходить застосування своїй учености.

Спільна проблема, з якою ми стикаємося у вищій освіті, полягає ось у чому: якимось шляхом варто було б вибирати молодих людей у такому віці, коли ще не можна з упевненістю судити про їхню потенційну корисність, щоб надати їм можливість здобути освіту, яка дозволить мати вищі прибутки, ніж решта; і щоб така інвестиція окупилася, їх треба вибирати так, щоб вони були компетентні, аби заробляти більше грошей. Зрештою, визнаймо, що тоді, коли комусь іншому доведеться платити за освіту, ті, хто користуватимуться перевагами від неї, одержать "незаслужені" привілеї.

5. Останнім часом ця проблема особливо загострилася, і її розсудливе вирішення майже неможливе через широке використання державної освіти як засобу в досягненні еґалітаристських цілей. Хоча можна віднайти арґументи на користь забезпечення поглибленою освітою тих, хто, імовірно, матиме користь від неї, однак контроль уряду за освітою значною мірою використовується для того, щоб зрівняти перспективи всього, що дуже різне за своєю суттю. І хоч еґалітаристи відкидають звинувачення, що їхньою метою є щось на кшталт автоматичної рівности, яка позбавила б деяких людей переваг, яких неможливо надати всім, але в освіті відчутні ознаки того, що така тенденція існує. Цей погляд еґалітаристів, звичайно, ніде не засвідчено так чітко, як у *Рівності* Р. Г. Тоні. Автор стверджує, що було б несправедливо "на освіту нетямущого витрачати менше, ніж на освіту розумного".[8] Але чомусь усюди плутають два суперечливі бажання: зрівняти можливості і пристосувати їх до здібностей (які, наскільки нам відомо, аж ніяк не стосуються заслуг у будь-якому моральному сенсі).

Погодьмося, що допоки йдеться про освіту за суспільні кошти, арґументи про рівне ставлення до всіх важко спростувати. А ще коли додати арґументи, які заперечують будь-які спеціяльні переваги для успішних людей, то з цього випливатиме, що всім необхідно дати те, що отримує будь-яка середня дитина, і що ніхто не повинен мати того, чого не можна дати всім. Отже, із цієї послідовности випливає, що на освіту будь-якої дитини не можна витрачати більше, ніж можна витратити на освіту кожної дитини. І якщо б узагальнити це твердження, то це б слугувало сильним арґументом на користь того, що уряд не повинен концентрувати у своїх руках владу над освітою, окрім початкової, яку дійсно варто надати всім, зоставивши поглиблену освіту у приватних руках.

Те, що деякі привілеї варто обмежити, зовсім не означає, що влада повинна мати виняткові повноваження, аби вирішувати, кого вони мали б стосуватися. Сумніваюся, щоб такі повноваження в руках влади сприяли б розвитку освіти чи створенню задовільних або справедливих соціяльних умов, аніж це могло б бути в іншій ситуації. Уже на перший погляд зрозуміло, що ніяка влада не може мати монополії на оцінювання того, наскільки потрібний якийсь вид освіти, скільки треба інвестувати в додаткову освіту і який саме вид освіти найбільше потребує

цього. У вільному суспільстві немає і не може бути єдиного стандарту, керуючись яким ми можемо оцінювати відносну важливість різних цілей або відносну бажаність різних методів. Можливо, у жодній іншій галузі альтернативні шляхи не відіграють такої ролі, як в освіті, завдання якої – підготувати молодь до постійно змінного світу.

Стосовно справедливости, то ми мусимо зрозуміти, що ті, хто, на думку загалу, найбільше "заслуговує" на поглиблену освіту, не обов'язково зусиллями і самопожертвою здобули ці суб'єктивні заслуги. Природні здібності і вроджені задатки є такими ж «несправедливими перевагами», як і випадкове оточення, а тому звуження переваг від вищої освіти для кола тих, стосовно кого можна впевнено передбачити, що прибуток від них буде найбільшим, обов'язково посилить, а не послабить розбіжності між економічним статусом і суб'єктивними заслугами.

Бажання ліквідувати випадкові впливи, на яких ґрунтуються вимоги «соціяльної справедливости», у сфері освіти, як і скрізь, можна реалізувати тільки через ліквідацію всіх тих можливостей, що не є предметом свідомого управління. Але зростання цивілізації значною мірою залежить від індивідів, що максимально використовують будь-яку випадковість, з якою стикаються, одержуючи непередбачувану перевагу від якогось виду знань у нових обставинах.

І хоча мотиви тих, хто палко бажає, щоби в інтересах справедливости всі мали однакові стартові можливості, заслуговують на похвалу, їхніх ідеалів достеменно втілити не вдасться. До того ж будь-яка претензія на те, що їх вдалося втілити чи принаймні наблизитися до них, може тільки погіршити стан справ для невдах. І хоч маємо підстави, щоб усунути ті чи інші перешкоди, які породжують нинішні інституції, однак неможливо та й не бажано забезпечити однаковий старт і однакові шанси всім, бо це можна досягнути, тільки позбавивши всіх деяких можливостей. Якщо ми бажаємо максимально розширити можливості кожного, ми повинні, звичайно, звузити можливості найбільш успішних, аби перешкодити їм досягти кращих результатів порівняно з невдахами. Сказати, що всі, хто живе в той сам час в одній країні, повинні починати з того ж місця, означає суперечити цивілізаційному розвиткові, це однаково, що ґарантувати таку рівність людям, які живуть у різний час і в різних місцях.

Мабуть, в інтересах суспільства варто створити можливості займатися науковою діяльністю тим, хто виявляє виняткові

здібності до цього, незалежно від фінансового забезпечення. Але це не ґарантує обов'язкового права на таку можливість і зовсім не означає, що її зобов'язані надавати всім, чиї виняткові здібності не викликають сумніву, або ж позбавляти такої можливости того, хто не пройшов спеціяльних об'єктивних випробувань.

Не всі якості, які дозволяють зробити особливий внесок, можна виявити з допомогою іспитів або тестів. А тому важливіше, щоб принаймні дехто з тих, хто володіє такими якостями, могли б поглиблювати знання, ніж щоб цю можливість було надано всім, хто відповідає тим самим вимогам. Великий потяг до знань чи незвичайна комбінація інтересів можуть бути важливішими, ніж очевидні таланти чи здібності, які можна перевірити тестами; і часто загальний рівень знань та інтересів або висока пошана до освіченості, що виховується в сімейному колі, більше сприяє досягненням, аніж природні здібності. Те, що деякі люди користають із переваг сприятливої домашньої атмосфери, – суспільне досягнення, яке еґалітарна політика може знищити, але яким не можна скористатися без незаслуженої нерівности. І оскільки потяг до знань – це навички, які, імовірно, передаються через сім'ю, маємо всі підстави вважати, що батькам, які дбають про освіту дітей, варто надати можливість реалізувати це, надаючи матеріяльну допомогу, навіть якщо з іншого погляду, ці діти можуть не заслуговувати її порівняно з тими, хто не отримує цієї допомоги.[9]

6. Наполягання на тому, що освіту варто надавати тільки тим, хто довів свої здібності, створює ситуацію, у якій усе населення поділене за рівнями відповідно до деякого об'єктивного тесту і панує єдина думка про те, якому саме типові людей належить скористатися із поглибленої освіти. Це означає офіційне розташування людей в ієрархії із сертифікованим генієм на вершині і сертифікованим ідіотом на дні, ієрархію набагато гіршу, оскільки вона передбачає вираження «заслуги» і буде визначати доступ до можливостей, що можуть виявитися цінними. Там, де вважають, що виняткова довіра до урядової системи освіти служить "соціяльній справедливості", те, що складає поглиблену освіту, а потім і можливості, які вона передбачає, будуть розглядатися на основі того, що якщо хтось отримав поглиблену освіту, то можна припустити, що він "заслужив" її.

В освіті, як і в інших галузях, загальновизнано, що, якщо в інтересах громадськости допомагати декому, то це не означає, що

тільки ті, кого визнали такими, що заслуговують на допомогу із громадських фондів, повинні мати доступ до поглибленої освіти або що нікому не може бути дозволено допомогти окремим індивідам, керуючись іншими міркуваннями. Можливо, варто було б говорити про окремих членів різних груп, яким був наданий шанс, навіть якщо вони видаються менш достойними, ніж члени інших груп, які не одержали цього шансу. Саме тому різні місцеві, релігійні, професійні або етнічні групи мали б допомагати деяким молодим своїм членам, аби ті, хто отримує вищу освіту, змогли репрезентувати відповідну групу в тій пропорції, яка виявляє її ставлення до освіти.

Навряд чи суспільство, у якому можливості здобувати освіту надано людям відповідно до припущених здібностей, буде толерантнішим до невдах, ніж до людей, у яких велику роль відіграла випадковість народження. У Великобританії, де повоєнна реформа освіти тривалий час розвивалася в напрямі до створення системи, яка базується на припущених здібностях, наслідки цього процесу вже викликають тривогу. Недавнє дослідження соціяльної мобільности говорить, що на сьогодні "граматичні школи постачатимуть нову *еліту,* еліту, очевидно, з позицією більше захищеною, оскільки цих людей вибрано для "виміру інтелекту". Процес відбору зумовлює зростання престижу тих професій, які вже й так мають значну соціяльну популярність, і, як уже вважає багато з нас, населення розподіляється на потоки настільки ж різні, як вівці і кози. Відвідування не граматичної школи буде ще серйознішою дискваліфікацією, ніж у минулому, коли було відомо, що в системі освіти існувала соціяльна нерівність. І відчуття обурення може ще більше загостритися, а не пом'якшитися, коли індивід, якого це стосується, усвідомлює, що у процесі відбору діє деяка законна сила, яка перешкодила йому потрапити до граматичної школи. У цьому аспекті очевидну справедливість може й важче перенести, ніж несправедливість".[10] Або, як узагальнив інший британський автор, "одним непередбаченим наслідком держави загального добробуту є те, що вона повинна зробити жорсткішою соціяльну структуру".[11]

Варто спробувати будь-яким способом розширити загальні можливості. Але, роблячи так, ми мусимо добре усвідомлювати, що, розширюючи можливості для всіх, допомагаємо тим, хто здатний краще скористатися своєю перевагою, і тим самим часто, принаймні спочатку, поглиблюємо нерівність. Там, де вимога

"рівних можливостей" веде до спроб ліквідувати такі "несправедливі переваги", це тільки, мабуть, шкодить. Усі людські відмінності, чи то відмінності у вроджених талантах, чи то в можливостях, створюють несправедливі переваги. Але оскільки головний внесок будь-якого індивіда полягає в тому, щоби найкраще скористатися випадковістю, з якою він зіткнеться, успіх значною мірою повинен залежати від випадку.

7. Поглиблення знань із допомогою навчання у вищій школі невіддільне від досліджень. Проблеми, що знаходяться на межі з наукою, можуть розв'язати тільки ті люди, головним заняттям яких є дослідження. Упродовж XIX сторіччя, особливо на європейському континенті, університети функціонували як інституції, що у кращому разі давали освіту як побічний продукт дослідження і де студент набував знань, працюючи учнем творчого науковця або вченого. З того часу через збільшення обсягу знань, якими необхідно оволодіти перед тим, як закінчити освіту, і через зростання кількости тих, хто отримує університетську освіту без жодних намірів коли-небудь завершити її, характер університетів дуже змінився. Більша частина того, що досі зветься "університетською роботою", сьогодні за своєю суттю становить продовження шкільного навчання. Тільки "аспірантура", а насправді тільки найкращі її зразки, і досі зосереджується переважно на тих видах робіт, які характеризували континентальні університети минулого сторіччя.

Немає підстав гадати, однак, що ми не потребуємо передового типу роботи. І досі це такий вид роботи, від якого головним чином залежить загальний рівень інтелектуального життя країни. Якщо в експериментальних науках науково-дослідні інститути, де молоді вчені проходять курс свого навчання, деякою мірою задовольняють цю потребу, то в деяких галузях науки існує небезпека, що демократичне розширення освіти може зашкодити тій первісній роботі, яка оживлює знання.

Можливо, варто менше турбуватися про неадекватну, як думає багато, кількість вихованих університетських спеціялістів, яких сьогодні продукує західний світ,[12] ніж про неадекватний випуск людей найвищої якости. І хоча у Сполучених Штатах і в інших місцях, де спостерігаємо зростання економіки, відповідальність лягає на школу і на інституції прикладного характеру, які передусім дозволяють набути професійних кваліфікацій, ми не по-

винні вивищувати демократичні переваги в наданні кращих матеріяльних можливостей великій кількости людей для поглиблення знань, що завжди буде прагненням відносно тих небагатьох, які дійсно мають найсильнішу потребу у громадській підтримці.

Наші арґументи на користь перспектив розвитку інституцій на кшталт старих університетів, які проводять дослідження і водночас навчають, залишаючись головним джерелом нового знання, ґрунтується на тому, що тільки такі інституції можуть пропонувати ту свободу у виборі проблем і ті контакти між представниками різних дисциплін, які створюють найкращі умови для творення концепцій і продукування нових ідей. Хоча значний проґрес у цьому напрямі можна прискорити з допомогою свідомого підпорядкування практичних зусиль конкретній меті, однак рішучі і непередбачувані кроки в загальному проґресі зазвичай спостерігаємо не при переслідуванні заздалегідь визначених цілей, а в експлуатації тих можливостей, які надала індивідові випадкова комбінація специфічних знань, талантів, сприятливі обставини і контакти. Спеціялізована дослідницька інституція може бути найефективнішою у вирішенні всіх завдань, які мають "прикладний" характер, таке інституційне дослідження є завжди деякою мірою керованим дослідженням, реалізація мети якого залежить від спеціялізованого обладнання, добре зібраної команди і конкретно від мети, яку ставить собі ця інституція. Але у "фундаментальному" дослідженні на межі відомого часто немає фіксованих предметів чи областей, і переконливе просування здебільшого відбувається завдяки іґноруванню умовного розподілу дисциплін.

8. Отже, проблема поглиблених знань і підтримки тих, хто їх здобуває, тісно пов'язана із проблемою "академічної свободи". Концепції, на яких базується цей термін, розвинулися у країнах Европейського континенту, де університети були державними інституціями і де завжди відчувався сильний спротив політичному втручанню в діяльність цих установ.[13] Реальна проблема, однак, набагато ширша. Мусимо мати сильні арґументи проти будь-якого унітарного планування і керування дослідженнями, чи то в особі сенату, до складу якого входять відомі вчені і дослідники, чи то далеких від цього органів влади. Хоча природно, що вченого мало б найбільше обурювати втручання у його вибір досліджу-

ваних проблем, коли йому вказують, що для нього найголовніше. Здається, було б менше збитків, якби існували розмаїті інституції, кожна з яких підпорядковувалася б іншій зовнішній владі, ніж коли б вони відчували на собі уніфікований тиск однієї концепції, що в той момент користується найбільшою популярністю.

Академічна свобода не означає, звичайно, що кожний учений повинен робити те, що йому заманеться. Це не означає також, що наука в цілому підлягає самоврядуванню, а радше те, що має бути стільки незалежних наукових центрів, скільки можливо; і ті люди, які виявили свої здібності до глибоких знань і відданість науковим завданням, у межах цих центрів самі можуть визначати проблеми, на які вони повинні витрачати свою енергію і де вони можуть показати результати незалежно від того, чи їх схвалюють працедавець або громадськість, чи ні.[14]

На практиці це означає, що ті люди, які вже виявили свої здібності в колі рівних собі і отримали вищі посади, що надають змогу визначати власний напрям діяльности і роботу підлеглих працівників, повинні мати ґарантований термін перебування на посаді. Це привілей, який надається з тих самих причини, що і суддям, щоб забезпечити їхнє становище, і це робиться не в інтересах окремого індивіда, а через те, що, як справедливо вважають, особи на таких посадах добре захищатимуть громадські інтереси тільки тоді, коли не відчуватимуть на собі тиску зовнішньої думки. Це, звичайно, не безмежний привілей, однак, як тільки його надано, то забрати вже неможливо, за винятком спеціяльно передбачених обставин.

Однак немає причин, чому б ці умови мали зоставатися незмінними з уваги на нову ситуацію, коли ми набуваємо нового досвіду, хоча це не стосується тих, кому вже визначено те, що у Сполучених Штатах називається "терміном перебування на посаді". Здається, недавній досвід свідчить, що термін повноважень точно реґламентує, що суб'єкт за таких обставин позбувається привілею, якщо він свідомо приєднується або підтримує будь-який рух, який суперечить тим принципам, на яких базується цей привілей. Толерантність – це зовсім не захист від нетерпимости. На підставі вищесказаного я стверджую, наприклад, що комуністові не варто надавати "терміну перебування на посаді". Але якщо вже його надано без таких чітких обмежень, то необхідно буде дотримуватися, як будь-якого іншого припису.

Усе це стосується тільки спеціяльного привілею – "терміну перебування на посаді". Окрім цих доказів, які я наводив, коли мова йшла про цей термін, майже немає інших арґуменів для утвердження права на свободу робити те або навчати того, що подобається. З іншого боку, існує стійке правило, де утверджується думка, що тих, хто відстоює особливі погляди, треба взагалі виключати з інституцій. Хоча інституції, метою яких є високі стандарти, незабаром виявлять, що навіть залучення першокласних талантів і ґарантування всім, у тому числі наймолодшим членам, широкого вибору занять і думок, не виключить того, що працевлаштування здійснюватиметься залежно від інтересів і поглядів, яких дотримується окрема людина.

9. Потреба захищати навчальні заклади від грубого засилля політичних чи економічних інтересів сьогодні настільки чітко усвідомлена, що великої небезпеки в цій сфері, особливо коли йдеться про авторитетні інституції, немає. Але все ще треба бути обережним, особливо в соціяльних науках, де тиск часто чиниться в ім'я надзвичайно ідеалістичної і загалом схвальної мети. Тиск проти непопулярного погляду завдає більше шкоди, ніж опозиція до популярного погляду. Для нас, звичайно, слугують попередженням слова Томаса Джефферсона, який переконував, що принципи, на яких базується навчання, а відповідно й навчальні тексти в університеті Вірґінії, повинні знаходитися в полі зору уряду, а отже, їх має визначати влада, оскільки наступний професор міг би представляти "школу колишнього федералізму"![15]

Сьогодні небезпека лежить, однак, не так в очевидних зовнішніх перешкодах, як у посиленому контролі тих, хто має набитий гаманець, чому сприяють щораз більші фінансові потреби у дослідженні. Це становить справжню загрозу для інтересів наукового розвитку, тому що ідеал уніфікованого й централізованого спрямування всіх наукових активізованих зусиль поділяють також деякі науковці. Хоча перший великий напад, розпочатий під сильним марксистським впливом в ім'я планування науки ще у 1930-ті роки, був успішно відбитий,[16] і це викликало глибше усвідомлення важливости свободи в науці, здається, однак, що спроби "організувати" наукові зусилля і спрямувати їх до конкретної мети знову з'являються в нових формах.

Помітні успіхи, яких досягли росіяни в конкретних областях і які є причиною відновленого інтересу до свідомої організації

наукових зусиль, не повинні дивувати нас чи давати нам підставу, аби ми змінили думку про важливість свободи. Немає сумніву, що будь-яка мета або будь-які обмежені цілі, коли вже відомо про їх здійсненність, імовірно, досягатимуться швидше, коли їм буде надано пріоритет в центральному розподілі всіх ресурсів. У цьому власне і криється причина, чому тоталітарна організація дійсно має більшу ефективність у короткочасній війні і чому такий уряд небезпечний для інших, особливо коли він здатний вибрати найсприятливіший момент для війни. Але це зовсім не означає, що коли всі зусилля скеровані на те, що в якийсь момент здається найважливішою метою, відбувається проґрес у сфері знань, або що нація, яка свідомо організувала більше зусиль, буде найсильнішою.[17]

Інший чинник, який сприяв зміцненню переконання в перевагах керованого дослідження, є почасти гіперболізована концепція, згідно з якою сучасна індустрія своїм проґресом завдячує організованій співпраці великих індустріяльних лабораторій. Насправді, як вже було докладно проаналізовано вище,[18] на противагу загальноприйнятій думці, пропорційно більший внесок у технологічний проґрес недавніх часів здійснено з допомогою індивідуальних зусиль, часто завдяки тим людям, які переслідували любительські інтереси або кого привів до цих проблем випадок. І те, що підтверджується у прикладних галузях, зазвичай знаходить ще більше підтвердження стосовно базових досліджень, де важче передбачати важливі за своєю суттю зрушення. У цій області дійсно може бути небезпечно наголошувати, як нині, на кооперації і співпраці, це, зокрема, стосується й європейського вченого з його великим індивідуалізмом (який зумовлений меншими споживацькими потребами, а отже, меншою залежністю від достатньої матеріяльної підтримки), що, здається, дає йому деякі переваги над американським вченим у сфері фундаментальної науки.

Можливо, немає важливішого застосування для наших головних постулатів, аніж те, що проґрес у сфері знання, імовірно, буде простежуватися найбільше там, де наукові пошуки не обмежені деякою уніфікованою концепцією їхньої соціяльної корисности і де кожна людина, що пройшла відповідне тестування, може присвятити себе завданням, в яких вона бачить найкращий шанс реалізувати свої можливості і зробити свій внесок. Там, де це виявляється найчіткіше, зокрема у всіх експериментальних областях, таку сприятливу можливість більше не можна надавати,

ґарантуючи кожному компетентному вченому можливість вирішувати, як використовувати свій час; перспективи просування у сфері великих матеріяльних затрат найсприятливіші тоді, коли замість управління фондами, зосередженими в руках одного керівника відповідно до унітарного плану, існували б численні незалежні джерела фінансування, так що навіть неортодоксальний мислитель міг би мати шанс знайти сприятливе середовище.

Однак ми ще досі маємо глибоко вивчити оптимальний спосіб управління незалежними фондами, які призначено на підтримку досліджень, і хоч важко визначити, наскільки вплив справді великих фундацій (з їхньою неминучою залежністю від думки більшости і послідовною тенденцією акцентувати на зміні наукової моди) за інших умов був би корисний, не варто сумніватися, що велика кількість приватних фондів, зацікавлених в окремих областях, – одна з найбільш обіцяючих ознак американського сьогодення. Теперішні податкові закони можуть тимчасово збільшити кількість таких фондів, але ми повинні пам'ятати, що ті ж закони ускладнюють досягнення нових успіхів і що деякою мірою ці джерела, імовірно, будуть вичерпані в майбутньому. Як і в інших ділянках, збереження свободи у сферах розуму і духу остаточно залежатиме від розсіювання влади над матеріяльними ресурсами та від існування таких людей, які здатні витратити великі кошти заради цілей, що здаються для них важливими.

10. Ніде свобода немає такої ваги, ніж у тій сфері, де маємо найбільше неуцтво, – на стикові науки та освіти, іншими словами, там, де ніхто не може передбачити того, що лежить за крок уперед. Хоча загроза свободі існує навіть там, це ще та область, де ми можемо покладатися на найбільшу згуртованість людей в обороні свободи, коли вони усвідомлять цю загрозу. Якщо в цій книзі ми розглядали переважно свободу в інших сферах, то це через те, що ми надто часто забуваємо сьогодні, що інтелектуальна свобода має значно ширшу базу, без якої вона не може існувати. Але остаточною метою свободи є збільшення тих можливостей, завдяки яким люди перевершують своїх попередників і кожна ґенерація робить свій внесок у поглиблення знань і поступове підвищення моральних й естетичних переконань, де жодному зверхникові заборонено нав'язувати єдину думку про те, що правильне або хороше, і де тільки дальший досвід може вирішити те, що повинно переважати.

Так уже повелося, що як би не перевершувала людина свої теперішні можливості, де з'являється нове, оцінка знаходиться в майбутньому, і свобода, зрештою, виявляє її вартість. Проблеми освіти і дослідницької роботи, таким чином, повертають нас до провідної теми цієї книги, до того, де наслідки свободи чи, навпаки, заборон не надто значні і менш очевидні, однак де вони становлять найвідчутніший вплив на остаточні цінності. І ми не можемо придумати кращих слів, щоб підвести підсумок, аніж слова Вільгельма фон Гумбольдта, які сто років тому Джон Стюарт Мілль помістив перед своїм есе *Про свободу*: "В основі кожного арґументу лежить фундаментальний, провідний принцип, представлений на цих сторінках: це абсолютна й істотна важливість людського розвитку в його найбільшому розмаїтті".[19]

ПІСЛЯСЛОВО

Чому я не консерватор

В усі часи свобода мала небагато щирих друзів, і її тріумфи завдячуємо меншостям, які одержували перевагу, пов'язуючи себе з кимсь іншим, чиї цілі часто різнилися від їхніх; цей зв'язок, завжди небезпечний, а інколи навіть згубний, давав опонентам підстави для справедливої критики.

Лорд Ектон

1. Тоді, коли більшість рухів, які вважаємо проґресивними, підтримують дальші посягання на індивідуальну свободу,[1] ті, хто дбає про неї, витрачають свою енергію, щоби зберегти її. При цьому вони здебільшого знаходяться по той бік барикад, що й ті, хто за звичкою опирається змінам. Нині у контексті поточної політики вони взагалі не мають жодної альтернативи, окрім як підтримувати консервативні партії. І хоч позицію, яку підтримую я, також часто визначають як "консервативну", вона дуже різниться від тієї, якій традиційно приписують цю назву. Існує небезпека сплутати умови, які ставлять в один ряд захисників свободи і справжніх консерваторів у спільній протидії такому розвиткові, який однаково загрожуватиме їхнім різним ідеалам. Таким чином, важливо чітко розмежувати позицію, яку відстоюю тут, від тієї, яка давно була відома під відповідною назвою – консерватизм.

Власне консерватизм – це законне, можливо, необхідне і дуже поширене ставлення опозиції до драстичних змін. Із часів Французької революції упродовж півтора століття він відігравав важливу роль в европейській політиці, доки не виник соціялізм, протидією якому став лібералізм. До цього конфлікту нічого такого не спостерігаємо в історії Сполучених Штатів, тому що те, що в Європі нарекли "лібералізмом", тут було загальною традицією, на якій збудовано американську політичну систему: отже, захисник американських традицій був лібералом в европейському сенсі.[2]

Цю плутанину поглибили недавні спроби перенести до Америки європейський тип консерватизму, який, оскільки він чужий американській традиції, набув дещо дивних рис. А за якийсь час перед цим американські радикали та соціялісти почали називати себе "лібералами". Проте нині я вважаю ліберальною ту позицію, якої дотримуюсь і яка, сподіваюся, відрізняється від справжнього консерватизму, як і від соціялізму. Дозвольте мені відразу наголосити, що я роблю це із щораз більшим передчуттям недоброго, а тому пізніше буду змушений розглянути те, якою мала б бути відповідна назва для партії свободи. Причина цього не тільки в тому, що термін "ліберальний" сьогодні став джерелом постійного непорозуміння у Сполучених Штатах, але й у тому, що в Європі панівний тип раціоналістичного лібералізму давно слугував одним із законодавців моди для соціялізму.

Дозвольте мені рішуче виступити проти будь-якого консерватизму, який заслуговує на таку назву. Саме завдяки своїй справжній суті він не може запропонувати альтернативи тому напряму, куди ми рухаємося. Він може успішно протидіяти поточним тенденціям, сповільнювати небажаний розвиток, але, оскільки він не вказує на альтернативні напрями, він не може запобігти цьому розвиткові. Саме тому незмінною долею консерватизму є рух не за власним вибором. Перетягування канату між консерваторами та проґресистами може вплинути тільки на швидкість, але не на напрям сучасного розвитку. І хоч існує потреба у "гальмі для машини прогресу"[3], я особисто не можу бути задоволений простою роллю гальма. Ліберал передусім повинен запитати, не як швидко або як далеко ми маємо рухатися, а куди ми повинні рухатися. Фактично, він набагато більше відрізняється від сьогоднішніх колективістських радикалів, ніж консерватор. У той час як останній назагал дотримується м'якої та помірної лінії стосовно упереджень, ліберал сьогодні повинен рішучіше опонувати деяким основним концепціям, які більшість консерваторів поділяє із соціялістами.

2. Картина, яка в загальному мала б змальовувати відносну позицію трьох сторін, більше затемнює, ніж висвітлює їхні справжні відносини. Зазвичай різні позиції цих напрямів представляють на одній лінії так: соціялісти зліва, консерватори справа, а ліберали десь посередині. Ніщо інше не є більш оманливим. Якщо б ми хотіли зобразити це схематично, то було би слушно

розмістити їх у трикутнику з консерваторами, які займають один кут, соціялістами, які тягнуть до другого, і лібералами – до третього. Оскільки соціялісти мали змогу упродовж тривалого часу тягнути сильніше, то консерватори схиляються до того, щоби слідувати радше соціялістичним, ніж ліберальним напрямом, приймаючи за цей час ті ідеї, які радикальна пропаґанда зробила досить респектабельними. Саме консерватори реґулярно йшли на компроміси із соціялізмом і приховували його загрозу. Консерватори, захисники серединного шляху,[4] не мали власних цілей і керувалися переконанням, що правда має лежати десь посередині між крайнощами – як результат, вони переміщали свою позицію щоразу, коли з якого-небудь боку з'являвся екстремальний рух.

Тому позиція, яку справедливо можна назвати консервативною, у будь-який момент залежить від напряму наявних тенденцій. Оскільки протягом останніх десятиріч розвиток тривав у соціялістичному руслі, може видатися, що і консерватори, і ліберали займалися переважно сповільненням цього руху. Але головним пунктом лібералізму є те, що він хоче рухатися далі, а не стояти непорушно. Хоча сьогодні може виникнути і протилежне враження, викликане тим, що були часи, коли лібералізм мав сильніші позиції і досягав деяких цілей, однак він ніколи не був доктриною, що дивиться назад. Ніколи ще не було, щоб ідеали лібералізму повністю реалізовано, лібералізм дивиться в майбутнє для подальшого вдосконалення інституцій. Лібералізм прихильний до еволюції та змін; і коли урядовий контроль стримує спонтанні зміни, він прагне великих політичних перетворень. Сьогодні, допоки питання стосується поточних дій уряду, для ліберала існує небагато причин, щоб прагнути зберегти речі такими, якими вони є. Справді, лібералові має здаватися, що невідкладним завданням для більшости реґіонів є ретельне усунення перешкод на шляху до вільного зростання.

Цю різницю між лібералізмом і консерватизмом не знівельовано у Сполучених Штатах, де все ще можливо боронити індивідуальну свободу, захищаючи загальноприйняті інституції. Для ліберала вони цінні не тому, що загальноприйняті чи просто американські, а тому, що вони відповідають тим ідеалам, які він плекав.

3. Перед тим як розглянути головні питання, стосовно яких ліберальна позиція різко протистоїть консервативній, я повинен наголосити, що існує багато речей, яких ліберал міг би з користю

навчитися, читаючи праці деяких консервативних мислителів. Нам варто запозичити (щоправда, поза межами економічної сфери) їхнє пристрасне і шанобливе вивчення ролі суспільних інституцій, глибоке проникнення в суть речей, що є цінним внеском у наше розуміння вільного суспільства. Якими б політичними реакціонерами не були такі фігури, як Кольрідж, Бональд, де Местр, Мезер чи Донозо Кортес, вони справді виявляли неабияке розуміння сутности спонтанно виниклих інституцій, зокрема мови, закону, моралі та звичаїв, що розвинуло сучасні наукові підходи і з чого могли б користати ліберали. Але захоплення консерваторів вільним зростанням загалом звернено тільки в минуле. Вони постійно відчувають брак відваги привітати ті ж незаплановані зміни, із яких виникають нові засоби людських прагнень.

Це підводить мене до першого питання, у якому консервативна та ліберальна позиції відрізняються радикально. Як часто підтверджували автори-консерватори, однією з основних характерних рис консервативної позиції є страх перед зміною, очевидна недовіра до нового,[5] у той час як ліберальна позиція ґрунтується на підтримці та довірі, на готовності дозволити змінам іти своїм шляхом, навіть якщо ми не можемо передбачити, куди вони приведуть. Мало що можна було б заперечити, якби консерваторам просто не подобалися занадто стрімкі зміни в інституціях та громадській політиці; у цьому разі арґументи на користь обережности та повільного процесу дійсно переконливі. Але консерватори схильні використовувати повноваження уряду, щоб запобігти змінам або обмежувати їх значення, незважаючи на заклики до обережних підходів. Коли консерватори дивляться в майбутнє, вони відчувають брак віри у спонтанні сили пристосування, яка примушує ліберала беззастережно приймати зміни, навіть якщо він не знає, як будуть відбуватися необхідні пристосування. Дійсно, одним з елементів ліберальної позиції є припущення, що, зокрема в галузі економіки, саморегуляційні сили ринку здійснюють необхідне пристосування до нових умов, хоча ніхто не може передбачати, як вони це зроблять у конкретній ситуації. Можливо, немає жодного іншого чинника, що так би посилював небажання людей дозволити ринкові запрацювати, ніж їхня нездатність зрозуміти, як без свідомого управління вдасться забезпечити необхідний баланс між попитом і пропозицією, між експортом та імпортом тощо. Консерватор почуває себе безпечним та вдоволеним, тільки якщо йому ґарантовано, що деякий вищий розум слідкує та наглядає за змінами, та тільки тоді,

коли він знатиме, що деяка владна структура уповноважена провадити зміни "організовано".

Цей страх перед довірою до неконтрольованих соціяльних сил тісно пов'язаний із такими двома іншими особливостями консерватизму, як любов до влади та відсутність розуміння економічних сил. Оскільки він не довіряє ні абстрактній теорії, ні загальним принципам,[6] то ані не розуміє тих спонтанних сил, на які покладається політика свободи, ані не володіє базою для формулювання політичних принципів. Для консерваторів порядок є результатом безперервної уваги влади, якій для досягнення цієї мети треба дозволити робити те, чого вимагають конкретні обставини, а не прив'язуватися до жорсткого правила. Відданість принципам передбачає розуміння загальних сил, якими скоординовано зусилля суспільства, але саме такої теорії суспільства, особливо економічного механізму, консерватизмові помітно бракує. Консерватизм був настільки непродуктивним у виробленні загальної концепції того, як встановлюється соціяльний лад, що сучасні його прихильники при спробі побудувати теоретичні основи незмінно посилаються на авторів, які вважають себе лібералами. Маколей, Токвілль, лорд Ектон і Ласкі, безперечно, справедливо вважали себе лібералами, навіть Едмунд Берк до кінця зоставався старим віґом і, напевно, здригнувся б при думці, що його могли б сприйняти за торі.

Дозвольте мені повернутися, однак, до головного, чи то б пак до характерного для консерваторів самозаспокоєння стосовно діяльности встановлених владних структур, та до їхньої основної турботи, щоби владні структури не ослабли, аніж щоб утримувати їхню владу в деяких рамках. Це важко узгодити зі збереженням свободи. Загалом можна сказати, що консерватор не протестує проти примусу чи дискреційних повноважень, доки їх використовують для реалізації мети, яку він уважає за правильну. Якщо уряд, на думку консерваторів, знаходиться в руках достойної людини, то його не треба обмежувати занадто жорсткими правилами. Оскільки консерватор – у своїй суті опортуніст і не має власних принципів, то його головною надією є те, щоби правили мудрість і добро – і то не тільки прикладом, як бажають усі, але на основі наданих і реалізованих повноважень.[7] Як і соціяліст, він менше переймається проблемою того, як треба обмежити повноваження уряду, а більше тим, кому їх надано; як соціяліст, він уважає, що має право силою нав'язувати іншим ті цінності, яких сам дотримується.

Коли я говорю, що консерваторам бракує принципів, я не маю на увазі, що їм бракує моральних переконань. Типовий консерватор насправді є людиною з дуже сильними моральними переконаннями. Я маю на увазі, що він не має політичних принципів, які давали б йому можливість працювати з людьми, чиї моральні цінності відрізняються від його власних, заради утвердження політичного ладу, у якому обидва могли б дотримуватися своїх переконань. Саме визнання таких принципів, які дозволяють співіснувати різним ціннісним системам, робить можливим з допомогою мінімальних зусиль збудувати мирне суспільство. Прийняття таких принципів означає, що ми погоджуємося толерувати багато з того, що нам не подобається. Багато цінностей консерваторів приваблюють мене більше, ніж цінності соціялістів; однак для ліберала роль, яку він бачить у конкретних цілях, не є достатнім виправданням, аби примушувати інших служити їм. Я не сумніваюся, що деяких моїх друзів-консерваторів шокуватимуть ті погляди, які я виклав у третьому розділі цієї книги; вони, мабуть, трактуватимуть їх так, наче я писав на догоду сучасним віянням. Мені, так само як і їм, можуть не подобатися деякі розглянуті заходи, і я міг би голосувати проти них, проте я не знаю загальних принципів, до яких я міг би апелювати, щоб переконати тих, хто дотримується інших поглядів, що такі заходи недозволені в такому суспільстві, до якого ми прагнемо. Успішне співжиття і праця поряд з іншими потребує більше, ніж відданости конкретній меті. Це вимагає інтелектуальної прив'язаности до того ладу, при якому навіть у фундаментальних для когось питаннях іншим дозволяється переслідувати інші цілі.

Тому для ліберала ні моральні, ні релігійні ідеали не є об'єктами примусу, у той час як і консерватори, і соціялісти не визнають таких обмежень. Часом мені здається, що найпомітнішим атрибутом лібералізму, який відрізняє його від консерватизму і від соціялізму, є думка, що моральні переконання, які стосуються поведінки і безпосередньо не торкаються захищеної сфери інших осіб, не виправдовують примусу. Тому і зрозуміло, що соціяліст, який розкаявся, набагато легше знаходить новий духовний дім у таборі консерваторів, ніж лібералів.

Зрештою, консервативна позиція ґрунтується на переконанні, що в будь-якому суспільстві шанують осіб вищого ранґу, чиї успадковані стандарти, цінності і позиції потребують захисту, такі люди повинні мати більший, ніж інші, вплив на громадські

справи. Ліберал, звичайно, не заперечує, що існують вибрані люди, він не еґалітарист, а проте заперечує, що будь-хто має повноваження вирішувати, кому належить стати саме цією людиною. Коли консерватори мають схильність захищати окремо встановлену ієрархію і прагнуть владних повноважень, щоб захистити статус тих, кого вони цінують, то ліберал відчуває, що ніяка повага до встановлених цінностей не може виправдати привілеї, монополії чи будь-якої іншої державної влади примусу, щоб захистити таких людей від впливу економічних змін. Ліберал повністю обізнаний із важливою роллю, яку в еволюції цивілізації відігравала культурна та інтелектуальна еліта, однак він уважає, що їй необхідно самоутверджуватися з допомогою власної здатности відстоювати свої позиції на основі тих самих правил, що і для решти.

З цим тісно пов'язане традиційне ставлення консерватора до демократії. Вище я чітко показав, що правило більшости я не вважаю за мету, але за спеціяльний засіб, можливо, навіть за найменше зло з-поміж усіх форм управління, яких можемо вибрати. Я переконаний, що консерватори ошукують себе, коли покладають вину за все зло нашого часу на демократію. Головним злом є необмежене правління, і не можна нікого призначити на таку посаду, аби посідати безмежну владу.[8] Влада, якою розпоряджається сучасна демократія, була б ще нестерпнішою в руках нечисленної еліти.

Уважається, що тільки тоді, коли влада перейшла в руки більшости, зникла потреба в дальшому обмеженні владних повноважень уряду. У цьому сенсі демократія та необмежене правління взаємопов'язані. Але небезпека не в самій демократії, а в необмеженому правлінні, і я не розумію, чому люди ще й досі не навчилися обмежувати владу більшости, як і будь-яку іншу владу. Принаймні, видається, що переваги демократії як методу мирних змін та політичного виховання такі значні порівняно з будь-якою іншою системою, що важко мати симпатії до антидемократичної суті консерватизму. Не те, хто керує, але те, що уряд уповноважений робити – ось що здається мені основною проблемою.

Те, що консервативна опозиція стосовно надмірного контролю за урядом не є питанням принципу, а пов'язана з частковими цілями правління, чітко видно в економічній сфері. Консерватори зазвичай опонують колективістським та директивним заходам у виробничій сфері, і тут ліберали часто знаходять у них спільників.

Але водночас консерватори, зазвичай, – прихильники протекціонізму, а тому часто підтримують соціялістичні заходи в сільському господарстві. Справді, хоча обмеження, які існують сьогодні у виробництві та комерції, переважно є наслідком соціялістичних поглядів, такі ж важливі обмеження (навіть раніше) у сільському господарстві було введено завдяки консерваторам. У своїх намаганнях дискредитувати вільне підприємництво багато консервативних лідерів могли б навіть позмагатися із соціялістами.[9]

4. Вище я вже звертав увагу на відмінності між консерватизмом і лібералізмом в інтелектуальній сфері, але хочу повернутися до цього ще раз, бо таке ставлення – не просто серйозний недолік консерватизму, але й шкодить будь-якій добрій справі, що пов'язана з цим напрямом. Консерватори інстинктивно відчувають, що саме нові ідеї, а не що-небудь інше приводять до змін. Але, опираючись на цей слушний погляд, консерватизм боїться нових ідей, бо він не має власних характерних принципів, щоб ставити їм чоло; і через свою недовіру до теорії та відсутність уяви (покладатися на те, що вже довів досвід), він позбавляє себе зброї, необхідної для боротьби ідей. На відміну від лібералізму з його фундаментальним переконанням стосовно далекосяжної влади ідей, консерватизм зв'язаний сукупністю ідей, успадкованих на цей час. І оскільки він дійсно не вірить у владу арґументів, його останнім захистом зазвичай стає претензія на вищу мудрість, яка оперта на деяку приписувану вищість.

Ця різниця найочевидніше виявляється в різному підході до поглиблення знань. Хоча ліберал не вважає всі зміни проґресом, він сприймає розвиток знань як одну з головних цілей людських зусиль й очікує від нього поступового вирішення проблем і труднощів. Не надаючи переваги новому тільки через те, що воно нове, ліберал усвідомлює, що суттю людських досягнень є продукування чогось нового; і він готовий погоджуватися з новими знаннями незалежно від того, чи подобаються йому безпосередні наслідки таких знань, чи ні.

Я вважаю, що найбільшим недоліком консервативної позиції є схильність відкидати цілком обґрунтоване нове знання тільки через те, що не до вподоби деякі його наслідки, які випливають з нього, тобто я маю на увазі обскурантизм. Я не заперечуватиму того, що вчені, так само як і інші люди, підлягають примхам і моді і що ми маємо багато причин обережно сприймати висновки,

які вони роблять зі своїх найновіших теорій. Але причини нашого несприйняття самі собою мають бути раціональні, і їх необхідно відділяти від нашого почуття жалю, коли ці нові теорії руйнують наші стійкі переконання. Я не маю толерантности до тих, хто заперечує, наприклад, теорію еволюції або те, що називають "механістичними" поясненнями феномену життя, тільки через моральні наслідки, які випливають із цих теорій, а ще до тих, хто вважає, що ставити запитання – це виражати несхвалення чи взагалі неповагу. Відмовляючись визнавати факти, консерватор тільки послаблює власну позицію. Часто висновки, які з раціоналістичною самовпевненістю роблять на основі нового наукового відкриття, анітрохи не випливають із нього. Але тільки за активною участю в обробці результатів нових відкриттів ми насправді дізнаємося, пристосовуються вони до нашої картини світу, чи ні, і якщо так, то яким чином. Якби наші моральні переконання дійсно залежали від фактологічних припущень, некоректність яких було доведено, то заледве чи було б морально захищати їх, відмовляючись визнавати нові явища.

Недовіра консерваторів до нового та незнайомого поєднується з ворожістю до інтернаціоналізму та схильністю до різкого націоналізму. Ось де ще одне джерело слабкости консерватизму в боротьбі ідей! Не можна іґнорувати того, що ідеї, які змінюють нашу цивілізацію, не визнають кордонів. Але чиясь відмова ознайомитися з новими ідеями тільки позбавляє цю людину можливости ефективно протистояти їм, коли виникає така необхідність. Зародження ідей – міжнародний процес, і тільки ті, хто повністю заанґажований в їхнє обговорення, зможуть здійснювати значний вплив на нього. Не маємо підстав стверджувати, що сама ідея американська, британська чи німецька, що ідеали, навіть помилкові або хибні, ліпші, коли їх пропонує один із наших співвітчизників.

Про тісні зв'язки між консерватизмом та націоналізмом можна було б говорити більше, але я не хочу докладно зупинятися на цьому питанні, оскільки може видатися, що моя особиста позиція робить мене не здатним симпатизувати будь-якій формі націоналізму. Я тільки додам, що саме ця націоналістична упередженість часто прокладає місток від консерватизму до колективізму: якщо думати в термінах "наша" індустрія або ресурси, то це означає тільки незначне відхилення від вимоги, щоб такими національними фондами керували в суто національних інтере-

сах. Але в цьому аспекті континентальний лібералізм, який започаткувала Французька Революція, дещо кращий від консерватизму. Мені заледве чи варто доводити, що такий націоналізм є чимось дуже відмінним від патріотизму і що несприйняття націоналізму зовсім не заперечує глибокої прихильности до національних традицій. Але те, що я віддаю перевагу і відчуваю пошану до деяких традицій мого суспільства, не мусить бути причиною ворожости до того, що незнайоме й інакше.

Спочатку здається парадоксальним, що антиінтернаціоналізм консерватора часто поєднується з імперіялізмом. Але чим більше особі не подобатиметься чуже і вона вважатиме свій шлях найкращим, тим більше вона схилятиметься до того, що її місією є "цивілізувати" інших[10] – не через добровільне і вільне спілкування з ліберальними цінностями, але з допомогою занесення їм благ сучасного правління. Суттєво, що в цій ситуації ми знову часто бачимо братання консерваторів і соціялістів супроти лібералів – не тільки в Англії, де веббівці та їхні фабіянівці були відвертими імперіялістами, чи в Німеччині, де державний соціялізм і колоніяльний експансіонізм ішли нога в ногу, знаходячи підтримку у групі "кафедральних соціялістів", але також у Сполучених Штатах, де навіть під час першого урядування Рузвельта можна було чути таке: "Шовіністи і соціяльні реформатори зібралися разом і сформували політичну партію, яка загрожувала захопити уряд і використовувати його для своєї програми цезарівського патерналізму, [цієї] небезпеки, як зараз видається, вдалося уникнути тільки завдяки іншим партіям, що прийняли цю програму в дещо м'якших формах".[11]

5. Існує один момент, стосовно якого можна говорити, що ліберал займає проміжну позицію між соціялістом і консерватором: ліберал однаково далекий і від грубого раціоналізму соціяліста, який хоче перебудувати всі соціяльні інституції відповідно до зразка, який підказує йому власний розум, і від містицизму, у якому так часто знаходить притулок консерватор. Ліберали, як і консерватори, стоять на позиціях недовіри, що базується на здоровому глузді: ліберал дуже добре усвідомлює, що ми не знаємо всіх відповідей; він сумнівається, що відповіді, які ми маємо, абсолютно правильні або навіть що ми здатні знайти їх. Він також не вважає нижчим своєї гідности звертатися до будь-яких нераціональних інституцій чи традицій, що довели свою цінність.

Однак ліберал відрізняється від консерватора готовністю відкрито визнати свою необізнаність і погодитися з тим, як мало він знає, не посилаючись на авторитет надприродних джерел знання, тоді коли його розум зазнав невдачі. Варто визнати, що ліберал у своїй основі є дещо скептиком,[12] але, здається, до такого ступеня скромним, щоб дозволити іншим знаходити успіх за власними методами і послідовно дотримуватися тієї толерантности, яка є істотною особливістю лібералізму.

Це не означає, що ця позиція мала б заперечувати наявність релігійних переконань у ліберала. На відміну від раціоналізму Французької революції, справжній лібералізм не суперечить релігії, і я можу тільки пошкодувати стосовно тієї войовничої і в суті своїй обмеженої антирелігійности, яка так часто стимулювала континентальний лібералізм XIX сторіччя. Те, що це внутрішньо не властиве лібералізмові, переконливо демонструють його англійські попередники, старі віґи, які постійно були виразниками конкретних релігійних переконань. Головне, що відрізняє ліберала від консерватора, це те, що якою б глибокою не була його власна духовна віра, він ніколи не вважатиме себе уповноваженим нав'язувати її іншим, і що для нього духовне та світське життя є різними сферами, яких не можна сплутувати.

6. Наведених доказів мало б бути достатньо, щоб пояснити, чому я не вважаю себе консерватором. Однак багато людей уважатимуть, що окреслена позиція заледве чи є тією, яку вони звикли називали "ліберальною". А тому я ставлю сьогодні питання, чи ця назва відповідає партії свободи. Я вже зазначав, що, хоч усе життя вважав себе лібералом, останнім часом роблю це з недобрими передчуттями – не тільки тому, що у Сполучених Штатах цей термін постійно викликає масу непорозумінь, але також і тому, що все більше усвідомлюю, яка велика прірва існує між моєю позицією та раціоналістичним континентальним лібералізмом або навіть англійським лібералізмом утилітаріянців.

Якщо лібералізм означає те саме, що він означав у 1827 році для англійського історика, який говорив про революцію 1688 року як про "тріумф тих принципів, які мовою сьогоднішнього дня можна назвати ліберальними або конституційними";[13] якщо разом із лордом Ектоном можна вважати Берка, Маколея і Ґладстона трьома найбільшими лібералами чи погодитися з Гарольдом Ласкі, що визначив Токвілля і лорда Ектона як "основних

лібералів XIX сторіччя",[14] тоді я дійсно міг би гордитися таким ім'ям. Але, оскільки мене кортить називати їхній лібералізм справжнім лібералізмом, то мушу визнати, що більшість континентальних лібералів підтримувала такі ідеї, яким ці люди опонували, і що континентальні ліберали керувалися радше бажанням нав'язати світові упереджену раціональну систему, ніж надати йому можливість вільного зростання. Це ж саме стосується і того англійського середовища, яке вважає себе ліберальним ще з часів Ллойда Джорджа.

Таким чином, варто усвідомлювати, що те, що я називав "лібералізмом", має мало спільного з будь-яким сучасним політичним рухом із тією ж назвою. Також сумнівно, чи історичні асоціації, які має сьогодні ця назва, сприятливі для успіху будь-якого руху. Чи за цих обставин треба намагатися врятувати цей термін від того, що, на думку багатьох, є хибним вживаннями, чи ні, – питання, із приводу якого думки розбігаються. Особисто я все більше переконуюся, що його використання без довгих пояснень викликає багато плутанини і що той ярлик став більше баластом, ніж джерелом сили.

У Сполучених Штатах, де стало майже неможливо вживати слово "ліберальний" у тому сенсі, у якому використовую його я, замість нього впроваджено термін "лібертаріянський". Це може бути виходом із ситуації; але, як на мене, то таке слово винятково непривабливе. Як на мій смак, воно несе в собі дуже багато штучного, це щось на зразок замінника. Мені б хотілося, щоб це слово описувало партію життя, партію, яка підтримує вільне зростання і спонтанну еволюцію. Але я намарно виснажував свій мозок, щоб знайти вдалий термін, який би описував це поняття.

7. Не забуваймо, однак, що коли ідеали, які я спробував заново сформулювати, уперше поширилися на Заході, то партія, яка їх представила, мала загальновизнану назву. Саме ідеали англійських віґів надихали той рух, що пізніше в Європі став відомий як ліберальний[15], віґи пропонували ті концепції, які американські колоністи несли зі собою і використовували в боротьбі за незалежність, а також при створенні конституції.[16] І допоки характер цієї традиції не змінила Французька революція з її тоталітарною демократією та соціялістичними нахилами, "віґ" було назвою, яку носила партія свободи.

Ця назва померла у країні свого народження почасти тому, що принципи, які за нею стояли, не стали характерною особливі-

стю конкретної партії, а люди, які носили цю назву, не залишалися вірними тим принципам. Партії віґів XIX сторіччя у Великобританії і Сполучених Штатах остаточно дискредитували цю назву. Але все-таки лібералізм зайняв місце віґізму тільки після того, як у рух за свободу проник грубий та войовничий раціоналізм Французької революції, і якщо ставимо собі за завдання звільнити цю традицію від надто раціоналістичних, націоналістичних і соціялістичних впливів, то справедливо, що віґізм є саме цією історично коректною назвою для ідей, у які я вірю. Чим більше вивчаю еволюцію ідей, тим більше переконуюся, що я нерозкаяний старий віґ, із наголосом на слові "старий".

Визнавати себе старим віґом зовсім не означає, звичайно, що хтось хоче повернутися назад у кінець XVII сторіччя. Одним із моїх намірів у цій книзі було показати, що доктрина, яка була сформульована тоді вперше, продовжувала поширюватися і розвиватися аж до моменту, що минув близько сімдесяти або вісімдесяти років тому, навіть якщо вона і не стала головною метою окремої партії. Відтоді ми багато чого навчилися, і це дасть нам змогу повторно сформулювати її в досконалішій та ефективній формі. І хоча вона вимагає повторного формулювання у світлі нашого теперішнього знання, основними залишаються все ті ж принципи старих віґів. Справді, пізніша історія партії, яка носила це ім'я, змусила деяких істориків засумніватися, чи існувала чітка система віґівських принципів; але я можу погодитися з лордом Ектоном, що, навіть якщо деякі "патріярхи доктрини і були ганебними людьми, однак поняття вищости закону над муніципальними кодексами, з якого почався віґізм, – це найвище досягнення англійців, надбання вігів, яке вони передали нації"[17], а ми можемо сюди додати, – і світові. Саме це вчення лежить в основі загальної традиції англосаксонських країн. Саме з нього континентальний лібералізм почерпнув усе найцінніше. Саме на цьому вченні базується американська система управління. У Сполучених Штатах воно представлене не радикалізмом Джефферсона, не консерватизмом Гамільтона чи навіть Джона Адамса, а ідеями Джеймса Медісона, "батька Конституції."[18]

Я не знаю, чи відновлення цієї старої назви буде завданням практичної політики. Те, що для маси людей в англосаксонському світі та й повсюди вона сьогодні є терміном без визначених асоціяцій, є, мабуть, більше перевагою, аніж недоліком. Для тих, хто обізнаний з історією ідей, це, можливо, єдина назва, яка

цілком виражає те, що означає ця традиція. Для істинного консерватора, а навіть більше – для тих соціялістів, які перетворилися на консерваторів, віґізм є головним предметом відрази, бо виявляє основний інстинкт їхньої групи. Це назва єдиної системи ідеалів, яка послідовно опонувала свавільній владі.

8. Закономірно може виникнути запитання, чи назва дійсно має таке велике значення. У такій країні, як Сполучені Штати, що загалом характеризується вільними інституціями, і де, таким чином, захист того, що існує, часто є захистом свободи, можна було б не робити такої великої різниці, якби захисники свободи не називали себе консерваторами, хоча навіть тут спілка з консерваторами через опозицію часто лякає. Навіть коли людина схвалює ті ж самі заходи, необхідно запитати, чи вона схвалює їх через те, що вони існують, чи через те, що вони потрібні самі собою. Загальний опір колективістській течії не повинен нівелювати того, що віра у спільну свободу ґрунтується на сутнісно перспективній позиції, а не на будь-якому ностальгічному прагненні минулого чи романтичному захопленні ним.

Однак потреба в чіткому розмежуванні доконечна там, де, як у багатьох реґіонах Европи, консерватори перейняли значну частку колективістських переконань – переконань, які керували політикою так довго, що велика кількість їхніх інституцій в очах людей стали звичайною річчю, джерелом гордости "консервативних" партій, які їх створили.[19] У цій ситуації той, хто вірить у свободу, не може не конфліктувати з консерваторами і не зайняти радикальної позиції, спрямованої проти стійких упереджень, укорінених позицій та непохитно встановлених привілеїв. Дурниці та зловживання не ліпші за давно встановлені політичні принципи.

Хоча *quieta non movere* часом для державного діяча може бути і мудрим принципом, він не може задовольнити політичного філософа. Він хотів би, щоб політику здійснювали обережно, і тільки тоді, коли громадська думка готова її підтримати; але він не може схвалювати політичні заходи тільки тому, що поточна громадська думка санкціонувала їх. Нині у світі, як і на початку XIX сторіччя, назріла потреба звільнити спонтанний проґрес від тих перешкод, які виникли через людську недалекість, а тому його (політичного філософа) сподівання повинні ґрунтуватися на переконаннях і підтримці тих, хто за своїм становищем виконує

"проґресивну" роль, тих, хто, може, і не знаходячи правильного шляху, прагне змін, критично досліджує їх і в разі необхідности змінює їхній напрям.

Сподіваюся, що я не ввів в оману читача, випадково говорячи про "партію" у тій ситуації, коли мав на увазі групу людей, які захищають систему інтелектуальних і моральних принципів. Партійна політика жодної країни не була предметом розгляду моєї книги. Питання про те, яким чином принципи, що я спробував відновити з окремих фраґментів традиції, можуть трансформуватися в загальновизнану програму, політичний філософ повинен покласти на "зрадливих і хитрих тварин, як вульґарно називають державних діячів і політиків, зібранням яких керують мінливі і змінні обставини".[20] Єдиним завданням політичного філософа є вплив на громадську думку, а не організація людей до дії. Він робитиме це ефективно не тоді, коли опиратиметься на те, що можливе з політичного погляду, а тоді, коли послідовно захищатиме "загальні принципи, які завжди ті самі".[21] У цьому сенсі я сумніваюся, чи може існувати така річ, як консервативна політична філософія. Консерватизм часто може бути корисною практичною максимою, але він не дає нам ніяких керівних принципів, які впливатимуть на тривалий розвиток.

ПРИМІТКИ

Слова подяки і примітки

Багато з того, що я говорю в цій книзі, було сказано вже раніше, і навряд чи я зможу зробити це краще, але вся ця інформація розкидана в різних виданнях і праці, які її містили, часто недоступні сучасному читачеві, тому я вважав за потрібне подати ширші коментарі, а не просто покликання на те, що практично становить антологію ліберальної думки в іменах. Ці цитати покликані показати, що ідеї, які сьогодні можуть здатися дивними й незнайомими, були колись загальною спадщиною нашої цивілізації, і якщо ми покладаємося на ці традиції, перед нами стоїть завдання об'єднати їх в єдину концепцію, безпосередньо придатну для нашого часу. Саме для того, щоб змоделювати нову доктрину, я дозволив собі розширити примітки до такого обсягу. Проте вони не подають повної бібліографії з цієї теми. Корисний список доречних праць можна знайти у: Hazlitt H. *The Free Man's Library*. – New York, 1956.

Ці примітки не слугують підтвердженням моєї зобов'язаності. Процесові, упродовж якого я формував ідеї, висловлені в цій книзі, передував план, за яким передбачалося викладення їх саме в цій формі. Після того, як вибрано цю манеру і послідовність викладу, я мало що почерпнув із праць авторів, із якими сподівався погодитися, це сталося переважно тому, що я почерпнув від них дуже багато в минулому. Читаючи, я радше прагнув виявити недоліки, із якими міг стикнутися, й арґументи, яким мав протистояти, знаходячи форми, у яких ці ідеї були втілені в минулому. Унаслідок цього імена тих, хто найбільше сприяв оформленню моїх ідей, чи то моїх вчителів, чи то товаришів по боротьбі, рідко фігурують на сторінках цієї праці. Якби я вважав своїм завданням висловити подяку всім причетним і відзначити всі взаємовпливи, ці примітки мали б рясніти покликаннями на праці Л. фон Мізеса (Ludwig von Mises), Ф. Найта (Frank H. Knight), Е. Каннана (Edwin Cannan); В. Юкена (Walter Eucken), Г. Сімонса (Henry C. Simons), В. Ропке (Wilhelm Ropke), Л. Роббінса (Lionel Robbins), К. Поппера (Karl R. Popper), М. Поляного (Michael Polanyi) і Б. де Жувенела (Bertrand de Jouvenel). Дійсно, якби я вирішив висловити не свою мету, а свій обов'язок у присвяті до цієї книги, то було б найвідповідніше присвятити її членам гуртка Монт Перелін (Mont Pelerin Society) і, зокрема, його двом інтелектуальним лідерам Людвіґові фон Мізесові (Ludwig von Mises) і Франкові Найту (Frank H. Knight).

Висловлюю, однак, особливу подяку тим, хто читав різні частини ранішого проєкту цієї книги і допомагав мені своїми коментарями. Це Е. Бенфілд (E. Banfield), К. Бернард (C. I. Barnard), В. Бук (W. H. Book), Дж. Давенпорт (John Davenport), П. Ґудріч (P. F. Goodrich), В. Фроліх (W. Frohlich), Д. Ґрен (David Grene), Ф. Гарпер (F. A. Harper), Д. Гуттон (D. G. Hutton), А. Кемп (A. Kemp), Ф. Найт (F. H. Knight), В. і Ш. Летвіни (William L. і Shirley Letwin), Ф. Махлюп (Fritz Machlup), Л. Мартін (L. W. Martin), Л. фон Мізес (L. von Mises), А. Морін (A. Morin), Ф. Морлі (F. Morley), С. Петро (S. Petro), Дж. Рейсс (J. H. Reiss), Ґ. Штурц (G. Stourzh), Р. Тарві (Ralph Turvey), К. Ванґ (C. Y. Wang), Р. Веа (R. Ware). Багато хто з них, а також А. Діректор (A. Director), В. Еренберґ (V. Ehrenberg), Д. Форбс (D. Forbes), М. Фрідман (M. Friedman), М. Ґінзберґ (M. Ginsberg), К. Ґвільбо (C. W. Guillebaud), Б. Леоні (B. Leoni), Дж. Неф (J. U. Nef), М. Рейд (Margaret G. Reid), М. Рейнштейн (M. Rheinstein), Г. Ротфелс (H. Rothfels), Г. Шок (H. Schoeck), І. Шилс (Irene Shils), Т. Плакнетт (T. F. T. Plucknett), Я. Вінер (Jacob Viner) подали мені важливі довідки чи факти, однак я ледь наважився назвати їхні імена, оскільки боюся, що неминуче можу забути декого з тих, хто допоміг мені на цьому шляху.

На завершальних етапах підготовки цієї книги я скористався з неоціненної допомоги пана Едвіна МакКлеллана. Ця книга вийшла кращою, ніж я би міг її написати, головним чином завдяки старанням його і (як я розумію) пані МакКлеллан, що спростили мої заплутані речення. Далі працю шліфував мій друг Г. Газлітт (Henry Hazlitt), який люб'язно погодився прочитати і прокоментувати частину остаточного машинописного тексту. Я також зобов'язаний пані Л. Ферн (Mrs. Lois Fern) за перевірку всіх цитат у примітках, а також пані В. Кровфорд (Miss Vernelia Crawford) за підготовку предметного покажчика.

Хоча ця книга не є результатом досить поширеної тепер колективної праці, я так і не навчився користуватися допомогою асистента, але, з іншого боку, отримав велику допомогу й гарні можливості від різноманітних організацій та установ (Volker, Guggenheim, Earhart, Relm). У зв'язку з цим хотів би їм також подякувати. Лекції, прочитані в Каїрі, Цюріху, Мехіко, Буенос-Айресі та Ріо-де-Жанейро, а також у різних американських університетах і коледжах, забезпечили можливість не тільки апробувати деякі ідеї, викладені в цій книзі, але й набути досвіду, що було важливо при її написанні. Видання, де публікувалися раніші проєкти деяких розділів, згадано у примітках, і я вдячний різним редакторам і видавцям за дозвіл перевидати їх. Я також хочу висловити свою вдячність бібліотеці Чиказького університету, якій я довірив чи не найголовніше у праці над цією книжкою, і міжбібліотечна служба якої незмінно забезпечувала всім, що мені було потрібно, а також Комітетові соціологічних досліджень і персоналові видавничого центру Відділу соціології Чиказького університету, які надали мені фонди і робочу силу для друку наступних проєктів цієї книги.

Однак у найбільшому боргу я перед Комітетом суспільної думки Чиказького Університету і його головою. Професор Дж. Неф (John U. Nef) упродовж кількох років поставив мені за головне завдання працю над завершенням цієї книги, що радше полегшувало роботу, ніж перешкоджало виконанню інших моїх обов'язків у Комітеті.

Поданий перелік скорочень деяких назв, що часто вживаються в тексті, охоплює лише ті праці, заголовки яких відносно довгі.

ACTON. *Hist. Essays:* DALBERG-ACTON JOHN E. E. *Historical Essays and Studies* / Ed. by J. N. FIGGIS and R. V. LAURENCE. – London, 1907.

ACTON. *Hist. of Freedom:* DALBERG-ACTON JOHN E. E. *The History of Freedom and Other Essays* / Ed. by J. N. FIGGIS and J. N. LAURENCE. – London, 1907.

A.E.R.: American Economic Review.

BAGEHOT. *Works: The Works and Life of Walter Bagehot* / Ed. by MRS. RUSSELL BARRINGTON: 10 vols. – London, 1910.

BURKE. *Works: The Works of the Right Honourable Edmund Burke*: 14 vols. / New ed. – London: Rivington, 1814.

DICEY. *Constitution:* DICEY A. V. *Introduction to the Study of the Law of the Constitution* / 9 th ed. – London, 1939.

DICEY. *Law and Opinion: Lectures on the Relation between Law and Public Opinion in England during the Nineteenth Century* / 2d ed. – London, 1914.

E.J.: Economic Journal (London).

E.S.S.: Encyclopaedia of the Social Sciences: 15 vols. – New York, 1930-35.

HUME. *Essays:* HUME DAVID. *Essays Moral, Political, and Literary*: 2 vols. / Edited by T. H. GREEN and T. H. GROSE. – London, 1875. – Vol. II: *Enquiry concerning Human Understanding*; *Enquiry concerning the Principles of Morals.*

HUME. *Treatise:* HUME DAVID. *A Treatise of Human Nature* / Ed. by T. H. GREEN, T. H. GROSE. – London, 1890. – Vol. II.

LOCKE, *Second Treatise:* LOCKE JOHN. *The Second Treatise of Civil Government and A Letter concerning Toleration* / Ed. by J. W. GOUGH. – OXFORD, 1946.

J.P.E.: Journal of Political Economy (Chicago).

Lloyds B.R.: Lloyds Bank Review (London).

MENGER. *Untersuchungen:* MENGER C. *Untersuchungen über die Methode der Socialwissenschaften und der politischen Oekonomie insbesondere.* – Leipzig, 1883.

MILL J. S. *Principles:* MILL J. S. *Principles of Political Economy, with Some of Their Applications to Social Philosophy* / Ed. by W. J. ASHLEY. – London, 1909.

MONTESQUIEU. *Spirit of the Laws:* MONTESQUIEU BARON DE. *The Spirit of the Laws* / Translated by T. NUGENT / Edited by F. NEUMANN: 2 vols. in one. – New York: Hafner Library of Classics, 1949.

Proc. Arist. Soc.: Proceedings of the Aristotelian Society (London).

R.E.&S.: Review of Economics and Statistics (Cambridge, Mass.).

SMITH. *W.o.N.:* SMITH A. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*: 2 vols. / Edited by E. CANNAN. – London, 1904.

TOCQUEVILLE. *Democracy:* TOCQUEVILLE A. DE. *Democracy in America*: 2 vols. / Translated by HENRY REEVE / Edited by PHILLIPS BRADLEY. – New York, 1945.

U.S.: United States Reports: Cases Adjudged in the Supreme Court. – Washington: Government Printing Office. (Згідно з американськими нормами юридичної практики покликання на ці та інші справи у федеральному суді, такі як "Dallas", "Cranch", "Wheaton" і "Wallace", а також на справи в судах штатів *містять* номер тому, а далі йде номер сторінки, на якій починається повідомлення про випадок і, якщо потрібно, сторінка, до якої зроблено примітку).

Посилання Op. cit., Loc. cit. або Ibid. завжди стосуються праці того ж автора, цитованого вище у примітці до цього ж розділу.)

Цитату на титульній сторінці взято з: Sidney A. *Discourses concerning Government.* – London, 1698. – P. 142 (*Works* / New ed. – London, 1772. – P. 151.

Вступ

Цитату на початку взято з Похоронної промови Перікла, як повідомляється у праці: Thucydides. *The Peloponnesian War.* – II. – P. 37-39 (Trans. R. Crawley. – P. 104; у серії "Modern Library").

1. Існують вислови, які поширилися завдяки тому, що виражали, як здавалося на той час, важливі істини, ці вислови використовувалися й тоді, коли згадані істини стали відомі кожному, уживають їх і досі, хоча через часте й механічне повторювання вони перестали передавати свою суть. Вони зрештою і зникнуть, тому що не викликатимуть ніякої думки. Їх повторно відкривають тільки після забуття, а потім вони можуть використовуватися з новою силою, щоб висловити щось схоже до їхнього первинного значення, але це тільки після успішного повторного проходження циклу.

2. Останньою вичерпною спробою повторно утвердити принципи вільного суспільства, уже компетентніше і в доволі обмеженій формі, яку вимагають від академічного підручника, є праця: Sidgwick H. *The Elements of Politics.* – London, 1891. Хоча в багатьох аспектах це дуже добра праця, однак вона навряд чи торкається того, що мало би репрезентувати британську ліберальну традицію, і вже аж надто пропахла тим раціоналістичним утилітаризмом, який породив соціялізм.

3. В Англії, де традиція свободи усталилася раніше, ніж в інших европейських країнах, ще 1885 року автор, чия праця потім одержала широке визнання в ліберальних колах, міг би сказати про цих лібералів, що "реконструкція суспільства, а не визволення індивідів тепер є

їхнім особливо невідкладним завданням" (Montague F. C. *The Limits of Individual Liberty.* – London, 1885. – P. 16).

4. Watkins F. *The Political Tradition of the West.* – Cambridge: Harvard University Press, 1948. – P. 10.

5. Я також сподіваюся, що не дам підстав для застереження, схожого на те, що його С.Т. Кольрідж адресував Едмундові Берку, воно набуває особливої ваги саме в наш час: "Зображати політичну систему в непривабливому світлі для всіх, окрім грабіжників та убивць, – це погана політика; тільки в умах дурнів чи божевільних могла зародитися думка, що досвід показує, ніби велика небезпека системи криється в її особливій привабливості, завдяки чому вона розраховує впливати на благородні та наділені багатою уявою душі, на всіх тих, які в добродушному сп'янінні юнацької доброзичливости схильні помилятися щодо своїх найкращих і доброчесних можливостей на рівні середніх здібностей і рис людського характеру" (*The Political Thought of Samuel Taylor Coleridge* /Ed. R. J. White. – London, 1938. – P. 235).

6. Пор: James H. *The American Scene* (Introduction of Auden W. H). – New York, 1946. – P. XVIII: "Свобода не є цінністю, а підставою для цінности"; а також див.: Bay C. *The Structure of Freedom.* – Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1958. – P. 19: "Свобода є основою повного зростання інших цінностей". (Остання праця стала доступною мені надто пізно, аби я дозволив собі щось більше, крім випадкових покликань у цих примітках).

7. Пор.: Whitehead A. N. *Adventure of Ideas.* – New York: Mentor Books, 1955. – P. 73. Автор пише: "Як не прикро, але літературне трактування поняття свободи позбавило його змісту... Поняття свободи було зведене до уявлень людей, які шокують своє покоління. Коли ми думаємо про свободу, ми схильні обмежуватися свободою думки, свободою преси, свободою віросповідування... Це хибна думка... Літературне трактування свободи переважно є кривляннням.... Фактично свобода дії – це первинна потреба".

8. Becker C. L. *New Liberties for Old.* – New Haven: Yale University Press, 1941. – P. 4.

9. Д. Г'юм, що буде нашим постійним супутником у роздумах і мудрим провідником сторінками цієї книги, уже 1742 року сказав таке: "Важливі філософські намагання во ім'я досконалости під приводом виправлення помилок і позбавлення упереджень ударяють по всіх сердечних почуттях, що прагнуть любови, і всіх найкорисніших інстинктах, які можуть керувати людською істотою" (Hume D. *Essays.* – Vol. II. – P. 371). І далі він попереджає нас "не відступати надто далеко від отриманих принципів способу дії і поводження й не вести пошуки во ім'я Щастя чи Досконалости" (с. 373).

10. Wordsworth W. *The Excursion.* – London, 1814. – Part II.

ЧАСТИНА І

Цитату для І частини взято з: Phillips H. B. On the Nature of Progress // *American Scientist.* – 1945. – Vol. XXXIII. – P. 255.

Розділ перший

СВОБОДА І СВОБОДИ

Цитату на початку розділу взято з: *The Writings of Abraham Lincoln* // Ed. A. B. Lapsley. – New York, 1906. – Vol. VII. – P. 121. Порівняй з аналогічним зауваженням, яке зробив Ш. Монтеск'є: Montesquieu Sh. *Spirit of the Laws.* – Vol. XI. – 2 (1). – P. 149: "Немає іншого слова, яке б допускало стільки різних тлумачень і справляло б стільки вражень на людський розум, ніж слово *свобода.* Дехто розуміє його як спосіб усунення особи, якій надано повноваження тирана; інші – як можливість вибору старшого, якому всі зобов'язані підпорядковуватися; ще інші – як право служити у війську, одержуючи можливість використовувати силу; як привілей керуватися законами власної країни й знаходитися під керівництвом її уродженця".

1. Здається, немає істотної різниці у значеннях слів "freedom" і "liberty", а тому у книзі їх використано як синоніми. Хоча я особисто віддаю перевагу слову "freedom", оскільки, на мою думку, ним зловживають менше. Навряд чи воно б надавалося для того "чудового каламбуру" Франкліна Д. Рузвельта (Robinson J. *Private Enterprise or Public Control.* – London, 1943), який у своїй концепції свободи проголосив "свободу від нужди".

2. Обмежену роль навіть дуже глибокого семантичного аналізу терміна "freedom" добре проілюстрував М. Кренстон: Cranston M. *Freedom: A New Analysis.* – New York, 1953. Він призначений для читачів, які цікавляться тим, як філософи через курйозне визначення цього поняття зв'язали собі руки. Щодо докладного огляду розмаїтих тлумачень цього слова див.: Adier M. *The Idea of Freedom: A Dialectical Examination of the Conceptions of Freedom.* – New York, 1958. Чорновий варіянт цієї праці я мав задоволення бачити. Див. також більшу за обсягом працю Г. Офстада, яку видавництво Oslo University Press уже подало до друку.

3. Bentham J. *The Limits of Jurisprudence Defined* / Ed. by C.W. Everett. – New York: Columbia University Press, 1945. – P. 59: "Тоді свобода

буває двох або навіть більше видів відповідно до кількости сторін, від яких може виходити примус, у разі коли вона відсутня". Див. також: Schlick M. *Problems of Ethics.* – New York, 1939. – P. 149; Knight F.H. *The Meaning of Freedom // The Philosophy of American Democracy* / Ed. by C.M. Perry. – Chicago: University of Chicago Press, 1943. – P. 75: "Первинне значення свободи у суспільстві... – завжди негативне поняття ..., і примус – це власне той термін, який вимагає визначення"; докладніше про дискусію з цього приводу див. у цього ж автора: *The Meaning of Freedom // Ethics.* – 1941-42. – Vol. Lll; *Conflict of Values: Freedom and Justice // Goals of Economic Life* / Ed. by A. Dudley Ward. - New York, 1953; Neumann F. *The Democratic and the Authoritarian State.* – Glencoe, 1957. – Vol. III. – P. 202: "Формула – свобода рівна відсутності примусу – і досі слушна, ... з цієї формули випливає основа всієї раціональної системи законів цивілізованого світу. ... Це елемент концепції свободи, від якого ми ніколи не можемо відмовитися"; а також: Bay C. *The Structure of freedom.* – Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1958. – P. 94: "Серед усіх цілей свободи до першочергових пріоритетів належить максимальне звільнення свободи від примусу".

4. На сьогодні у Сполучених Штатах вислів "громадянська свобода", здається, використовується головним чином щодо тих виявів індивідуальної свободи, які особливо важливі для демократії; це, зокрема, свобода слова, зборів і преси, які ґарантує Білль про Права. Термін "політична свобода" подекуди використовується на противагу "внутрішній свободі", для визначення не колективної свободи, стосовно якої ми повинні вживати його, а свободи особистої. І хоча таке вживання цього терміна пішло ще від Ш. Монтеск'є, сьогодні воно може викликати тільки плутанину.

5. Пор.: Barker E. *Reflections on Government.* – Oxford: Oxford University Press, 1942. – P. 1: "Спершу свобода означала становище або статус вільної людини, чи вільного виробника, на відміну від раба". Очевидно, що етимологічно тевтонський корінь "вільний" (free) визначав становище захищеного члена суспільства (Neckel G. Adel und Gefolgschaft // *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache und Literatur.* – 1916. – Vol. XLI. – P. 403: "Frei" hiess ursprünglich derjenige, der nicht schutz- und rechtlos war". Дивись також. Schrader O. *Sprachvergleichung und Urgeschichte:* Vol. II (2). – *Die Urzeit.* – Jena, 1906-7. – P. 294; Waas A. *Die alte deutsche Freiheit.* – Munich and Berlin, 1939. – P. 10-15. Аналогічно латинське *liber* і грецьке *eleutheros*, очевидно, походять від слів, які означають членство у групі, клані. Сучасне розуміння цього явища розглянемо пізніше, коли досліджуватимемо відношення між законом і свободою.

6. Пор.: Green T. H. *Lectures on the Principles of Political Obligation.* - London, 1911. – P. 3: "Стосовно значення, яким ми наділяємо слово "свобода", то необхідно визнати, що кожне вживання цього терміна для вираження всього, тільки не соціяльних і політичних відносин між однією людиною та іншими, є метафорою. Навіть при перших застосуван-

нях цього терміна значення його розмите. Він і справді завжди означає деяке звільнення від примусу інших, але ступінь та умови цього звільнення, якими користується "вільна людина" у різних державах, дуже різні. Як тільки термін "свобода" почали застосовувати ширше, аніж для визначення встановлених відносин між людиною та іншими людьми, його значення ще більше змінилося". Із цього приводу див. також: Mises L. von. *Socialism.* – New Haven: Yale University Press, 1951: "Свобода – соціологічне поняття. Безглуздо застосовувати його поза суспільством" (С. 191) і далі: "Тоді це свобода поза життям людини – тобто людина стає незалежною від довільної влади її співгромадян" (С. 194).

7. Пор.: Knight F. H. Discussion: The Meaning of Freedom // *Ethics.* – – 1941-42. – Vol. LII.– P. 93: "Якби Крузо потрапив у пастку або заблудився в хащах джунглів, тільки тоді можна було б, звичайно, говорити про його самовизволення або повторне досягнення свободи, так само це стосується і тварин". Можливо, на сьогодні це й добра ілюстрація усталеного використання цього терміна, але в руслі іншої концепції свободи, ніж та концепція відсутности примусу, яку захищає професор Найт.

8. Здається, що з лінґвістичного погляду причина широкого вживання терміна "вільний" (free) і похідних іменників криється у відсутності в англійській мові (і, очевидно, в усіх германських і романських мовах) прикметника, який міг би використовуватися на означення того, що чогось бракує. "Позбавлений" (devoid) чи "неприсутній" (lacking), загалом уживається тільки для вираження відсутности чогось бажаного або зазвичай наявного. Немає відповідного прикметника (іншого, ніж *вільний від* – free of), щоб описати відсутність того, що небажане чи не притаманне об'єктові. Ми можемо сказати, що щось вільне від паразитів, бруду чи зла, і тоді свобода означатиме відсутність чогось небажаного. Так само щоразу, коли маємо намір сказати, що щось діє само собою, поза зовнішніми чинниками, ми говоримо про звільнення від впливів, які нормально не поєднуються з цим. У науці ми розрізняємо навіть ступені свободи, коли існує декілька можливостей, на які не впливають відомі чи допустимі детермінанти (пор. Cranston. Ibid. – P. 5).

9. Як стверджував із цього приводу Г. Ласкі, усе треба описувати від протилежного, а саме: "Право... на виборче право – невід'ємний елемент свободи, а громадянин, позбавлений його, не може бути вільним. Див. про це: Laski H. J. *Liberty in the Modern State.* – London, 1948. – P. 6. Аналогічно визначає свободу Г. Келсен, доходячи до висновку, що "спроби виявити істотний зв'язок між свободою і власністю... зазнали невдачі", хоча всі ті, хто відстоювали такий зв'язок, говорили про індивідуальну, а не політичну свободу (Kelsen H. Foundations of Democracy // *Ethics.* – 1955. – Vol. LXVI. – No. I. – Pt. 2. – P. 94).

10. Mims E. Jr. *The Majority of the People.* – New York, 1941. – P. 170.

11. Пор. Montesquieu Sh. *Spirit of the Laws.* – Vol. XI (2). – 1. – P. 150: "Отож при демократії здається, що люди діють майже так, як вони хочуть, цей тип уряду вважається особливо вільним, а тому владу лю-

дей плутали з їхньою свободою". Про це див. також у праці: De Lolme J. L. *The Constitution of England.* – London, 1800. – P. 240. Там, зокрема, знаходимо: "Погоджуватися з чиїмось виборчим правом, вводити закони, користування розподілом влади, яким би він не був, жити в державі, де закони рівні для всіх, бути впевненим, що вони виконуються... – це означає бути вільними". Пор. також уривок, цитований у прим. 2 і 5 до розділу VII.

12. У повному описі справжнього душевного стану єзуїта Ігнатія Лойоли, один із листів якого цитує В. Джеймс, говориться про таке: "У руках мого настоятеля я повинен бути м'яким воском, річчю, від якої він може вимагати всього, чого забажає, чи то писати, чи отримувати листи, розмовляти або не розмовляти до тієї чи іншої особи; і я повинен вкласти всю свою пристрасть у те, щоб завзято і точно виконувати все, що мені наказано. Я повинен вважати себе трупом, який не має ні розуму, ні волі; бути схожим на речовинну масу, яка без опору дозволяє розміщувати себе там, де комусь заманеться; уподібнитися до палиці в руках старої людини, яка використовує її відповідно до своїх потреб і ставить там, де їй потрібно. Саме так я повинен підпорядковуватися руці Закону, щоб служити йому в той спосіб, який він уважає найкориснішим" (James W. *Varieties of Religious Experience.* – New York and London, 1902. – P. 314)

13. Різницю між поняттям внутрішньої свободи і свободи в сенсі відсутности примусу спостерегли ще середньовічні схоласти, які чітко відмежовували *libertas a necessitate* і *libertas a coactione.*

14. Wootton B. *Freedom under Planning.* – London, 1945. – P. 10. Найраніше (яке мені відоме) точне визначення свободи стосовно влади знаходимо у Вольтера (Voltaire. *Le Philosophe ignorant.* –Vol. XIII), яке цитуємо за: Jouvenel B. de. *De la souveraineté.* – Paris, 1955. – P. 315: "Être véritablement libre, c'est pouvoir. Quand je peux faire ce que je veux, voilà ma liberté". З того часу воно, здається, стало тісно пов'язане з тим, що пізніше (Розд. IV) ми назвемо *раціоналізмом*, або французькою традицією свободи.

15. Пор.: "Чим менше свободи, тим більше розмов про "нову свободу". Однак ця нова свобода – це не більше, ніж слова, які різко спростовують усе те, що Європа коли-небудь розуміла під словом свобода... Нова свобода, яку проповідують в Європі є, однак, правом більшости проти індивіда" (Drucker P. *The End of Economic Man.* – London, 1939. – P. 74). Те, що цю "нову свободу" проповідують так само у Сполучених Штатах, продемонстрував Вільсон: Wilson W. *The New Freedom.* – New York, 1913. – P. 26 (див. особливо цю сторінку). Недавньою ілюстрацією цього слугує подана тут стаття: Gruchy A. G. The Economics of the National Resources Committee // *A.E.R.* – 1939. – Vol. XXIX. – P. 70. Її автор слушно зауважує, що "для економістів Комітету національних ресурсів економічна свобода не стосується відсутности обмеження на види індивідуальної діяльности, а, навпаки, це проблема нав'язаних індивідам і групам ко-

лективного обмеження і скерування до мети – можливого досягнення індивідуальної безпеки.

16. На визначення свободи як відсутности обмежень наголошено, зокрема, у праці: Corwin E. S. *Liberty against Government.* – Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1948. – P. 7: Погоджуюся з ним і вважаю прийнятним, що "свобода означає відсутність обмежень, які накладають на нашу свободу вибору й наші дії інші особи".

17. *The Shorter Oxford English Dictionary* (Oxford, 1933) подає перше визначення "примусу" (coerce): "Примушувати силою чи обмежувати владою, яка чинить опір силі".

18. Russell B. Freedom and Government // *Freedom, Its Meaning* / R. N. Anshen. – New York, 1940. – P. 251.

19. Hobbes T. *Leviathan* / Ed. M. Oakeshott. – Oxford, 1946. – P. 84.

20. Commons J. R. *The Legal Foundations of Capitalism.* – New York, 1924. – Chaps. II-IV (особливо).

21. Dewey J. Liberty and Social Control // *Social Frontier.* – 1935. – November. – P. 41. Його ж. Force and Coercion // *Ethics.* – 1916. – Vol. XXVI. – P. 362. Там читаємо: "Чи [використання сили] законне, чи ні, ... є за своєю суттю питанням дієвости (включно з економікою) засобів у досягненні цілей"; і далі: "Критерій вартости лежить у відносній дієвості та економії затрат зусиль як засобу досягнення мети" (Ibid. – P. 364). Шахрайство Дьюї з поняттям свободи і справді настільки жахливе, що думка Д. Фосдика з цього приводу навряд чи є перебільшенням: "Той період, однак, повністю був прийнятниий для цього [ототожнення свободи з деяким принципом, зокрема рівністю], тому що визначення свободи і рівности були настільки оманливі, що обидва стосувалися приблизно однакових умов діяльности. Крайнощі такого спритного шахрайства знаходимо в Джона Дьюї, який говорить: "Якщо свободу поєднувати з розсудливою кількістю рівности, а безпеку сприймати як культурну, моральну, а також матеріяльну, я не думаю, що безпека була б сумісна з усім, крім свободи". Після переосмислення двох понять таким чином, що вони почали означати приблизно ту ж умову діяльности, він запевняє нас, що ці поняття практично накладаються. Немає кінця такому спритному шахрайству" (Fosdick D. *What Is Liberty?* – New York, 1939. – P. 91).

22. Dewey J. *Experience and Education.* – New York, 1938. – P. 74; пор. також. Sombart W. *Der moderne Kapitalismus.* – Leipzig, 1902. – II. – P. 43, де пояснюється, що "Technik" – це "die Entwicklung zur Freiheit". Цю ідею докладно розкрито у праці: Zschimmer E. *Philosophie der Technik.* – Jena, 1914. – P. 86-91.

23. Пор. у Р. Перрі: "Відмінності між добробутом і свободою загалом стираються, оскільки ефективна свобода людини пропорційна її ресурсам". Це породило інше твердження: "Чим більше людей здатні купити автомобілі і взяти відпустку, тим більше свободи ми маємо" (Perry R. B. *Freedom: Its Meaning* / Ed. R. Anshen. – New York, 1940. – P. 269). Для довідки див. розділ XVI, прим. 72 моєї книги.

24. Цікаву ілюстрацію цього явища подають Д. Ґабор і А. Ґабор: Gabor D., Gabor A. An Essay on the Mathematical Theory of Freedom // *Journal of the Royal Statistical Society.* – 1954. – Ser. A. – Vol. CXVII.– P. 32. Автори починають із твердження, що свобода "означає відсутність небажаних обмежень, а тому це поняття майже накладається у просторі і часі з усім, що бажане". А далі, замість того, щоб спростувати це очевидно неприйнятне твердження, не тільки беруть його за основу, а продовжують характеризувати свободу в цьому ж дусі.

25. Пор. Acton Lord. *Lectures on Modern History.* – London, 1906. – P. 10: "Між свободою і владою є такі ж співвідношення, як між вічністю і часом". Malinowski B. *Freedom and Civilization.* – London, 1944. – P. 47: "Якщо ми будемо легковажні, ототожнюючи свободу із владою, ми, очевидно, виплекаємо тиранію, так само як досягнемо анархії, прирівнюючи свободу з відсутністю будь-яких обмежень". Див. також: Knight F. H. Freedom as Fact and Criterion // *Freedom and Reform.* – New York, 1947. – P. 4 (і наступні сторінки); Cropsey J. *Polity and Economy.* – The Hague, 1957. – P. XI. Bronfenbrenner M. Two Concepts of Economic Freedom. // *Ethics.* – 1955. – Vol. LXV.

26. Відмінності між "позитивною" і "негативною" свободою виклав у загальнодоступній формі Т. Х. Грін, що, зрештою, запозичив від Геґеля. Див., зокрема, лекцію: Liberal Legislation and Freedom of Contract. *The Works of T. H. Green* / Ed. R. L. Nettleship. – London, 1888. – Vol. III. Відтоді часто використовували цю ідею, яка там пов'язана переважно з поняттям "внутрішньої свободи". Пор.: Berlin Sir Isaiah. *Two Concepts of Liberty.* – Oxford, 1958. Характеристику адаптації соціялістичних арґументів до консервативної концепції знаходимо у праці: Rossiter C. Toward an American Conservatism // *Yale Review.* – 1955. – Vol. XLIV. – P. 361, яка переконує, що "консерватор повинен дати нам таке визначення свободи, яке позитивне і всеохопне... У новому лексиконі консерваторів *свобода* визначатиметься через такі слова, як *можливість, творчість, продуктивність* і *безпека*".

27. Westermann W. L. Between Slavery and Freedom // *American Historical Review.* – 1945. – Vol. L. – P. 213-227.

28. Принаймні це було судовим прецедентом, якщо навіть і не мало точної фіксації в законі. Пор.: Jones J. W. *The Law and Legal Theory of the Greeks.* – Oxford: Oxford University Press, 1956. – P. 282.

29. Пор.: Knight F. H. *Freedom and Reform.* – New York, 1947. – P. 193: "*Первинною* функцією уряду є *запобігати примусу* і таким чином ґарантувати кожній людині право жити своїм життям, вільно спілкуватися з друзями". Див. також його обговорення цієї теми у статті, яку цитую у прим. 3 вище.

30. Пор.: Ihering R. von. *Law as a Means to an End* / Trans. I. Husik. – Boston, 1913. – P. 242. А також. Weber M. *Essays in Sociology.* – New York, 1946. – P. 78. Там зазначено: "Держава є спільнотою людей, яка успішно претендує на *монополію законного використання фізичної*

сили". В іншій праці читаю, що держава "є єдиною історичною інституцією, яка має монополію на силу" (Malinowski B. *Freedom and Civilization.* – London, 1944. – P. 265). Пор.: "Передбачається, що насильство і примус є монополією держави" (Clark J. M. *Social Control of Business.* – New York, 1939. – P.115. Hoebel E. A. *The Law of Primitive Man.* – Cambridge: Harvard University Press, 1954. – Chap. II.

Розділ другий

ТВОРЧИЙ ПОТЕНЦІЯЛ ВІЛЬНОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ

Цитату на початку розділу взято з: Whitehead A. N. *Introduction to Mathematics.* – London, 1911. – P. 61. Раніша версія розділу з'явилася в *Essays on Individuality* / Ed. F. Morley. – Pittsburgh: University of Pennsylvania Press, 1958.

1. Пор.: Ferguson A. *An Essay on the History oj Civil Society.* – Edinburgh, 1767. – P. 279. Там читаємо: "Винахідливість бобра, мурашки чи бджоли приписують мудрості природи. Досконалі нації приписують собі, як припускається, перевагу розумових здібностей над примітивним розумом. Але сама природа породжує правлячі еліти людей, схоже, як і тварин; це наслідок інтуїції, інстинктів, що керують різноманітними ситуаціями, у які потрапляє людство. Ці переваги виникають завдяки вдалим удосконаленням, які було здійснено без будь-якого розуміння їхнього загального ефекту; вони настільки заплутали людські справи, що навіть найрозумніші представники, які в будь-яких ситуаціях були б окрасою людства, не могли ні повністю втілити їх, ні осягнути повною мірою, навіть коли б усе можна було виконати".

2. Пор.: Polanyi M. *The Logic of Liberty.* – London, 1951. – P. 199, де зазначено: "Концепції, у світлі яких люди оцінюватимуть наші власні ідеї чи за тисячі років, чи навіть за п'ятдесят, неможливо передбачити. Якщо б до наших рук сьогодні потрапила бібліотека 3000 року, ми б не змогли зрозуміти її змісту. Як ми можемо свідомо передбачати майбутнє, яке за своєю суттю знаходиться поза нашим розумінням? Така самовпевненість демонструє тільки обмеженість світогляду, якому бракує скромности".

3. White Leslie A. Man's Control over Civilization: An Anthropocentric Illusion // *Scientific Monthly.* – 1948. – Vol. LXVI. – P. 238.

4. Див.: Ryle G. Knowing How and Knowing That // *Proceedings of the Aristotelian Society.* – 1945/46. А також пор.: Polanyi M. *Personal Knowledge: Towards a Post-critical Philosophy.* – London and Chicago, 1958.

5. Пор. часто цитоване зауваження, яке зробив Ф. Рамсі: "Немає ніяких знань, крім науки" (Ramsey F. P. *The Foundations of Mathematics.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1925. – P. 287).

6. Про різні види знання див. мою статтю: Ueber den "Sinn" sozialer Institutionen // *Schweizer Monatshefte.* – 1955. – (October). Із приводу застосування арґументів цього розділу до власне економічних проблем див. два есе у моїй перевиданій книзі: Economics and Knowledge, The Use of Knowledge in Society // *Individualism and Economic Order.* – London and Chicago, 1948.

7. Santillana G. De. *The Crime of Galileo.* – Chicago: University of Chicago Press, 1955. – P. 34. Герберт Спенсер також десь зауважує: "У науці чим більше ми знаємо, тим ширший контакт із незнанням".

8. Пор. у Г. Барнетта: "Кожен індивід є найбільшим новатором" (Barnett H. G. *Innovation: The Basis of Cultural Change.* – New York, 1953. – P. 19). І далі: "Існує позитивне співвідношення між індивідуалізмом і новаторським потенціялом. Чим більше свободи має індивід у дослідженні світу відповідно до власного досвіду і в організації його елементів згідно із власною інтерпретацією своїх чуттєвих вражень, тим більша ймовірність нових ідей, що надійдуть у буття" (Ibid. – P. 65).

9. Пор. у В. Льюїса: "Ці новатори завжди в меншості. Нові ідеї в технології чи нові форми організації, нові споживчі товари чи інші новації спершу засвоює одна-дві особи або дуже небагато осіб. Ці ідеї може швидко прийняти решта населення. Їх радше сприймають із скептицизмом і недовірою, і спочатку вони просуваються дуже повільно, якщо взагалі просуваються. Через деякий час стає очевидно, що нові ідеї мають успіх, і тоді їх приймає щораз більша кількість людей. Таким чином, часто говорять, що зміни – це заслуга еліти чи що кількість змін залежить від якости суспільного керівництва. У цьому є рація, якщо мається на увазі не більше ніж те, що переважно люди не є новаторами, а тільки повторюють те, що роблять інші. Однак уважати, що деякий клас чи група людей отримує всі нові ідеї, дещо оманливо" (Lewis W. A. *The Theory of Economic Growth.* – London, 1955. – P. 148). І далі: "Колективний погляд на нові ідеї так часто неправильний, що сумнівно, чи прогрес залежить від індивідів, вільних відстоювати власні погляди незважаючи на колективну незгоду... Надати монополію на рішення урядовому комітету буде невигідно для обох світів" (Ibid. – P. 172).

10. Одним із небагатьох авторів, які зуміли побачити хоч дещо з того, був Ф. Мейтленд, який наголошує на тому, що "найсильнішим арґументом є той, що стосується необізнаности, неминучої необізнаности наших керівників (Maitland F. W. *Collected Papers.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1911. – Vol. I. – P. 107). Див. і такий погляд: "Головною особливістю командної ієрархії чи будь-якої групи в нашому суспільстві є не знання, а необізнаність. Уважаємо, що будь-яка особа може знати тільки частинку з того, що відбувається навколо неї. Багато того, що знає особа чи у що вона вірить, буде радше помилковим, ніж правильним. У будь-який момент існує значно більше невідомого, ніж відомого, чи то стосовно однієї особи в командному ланцюгу, чи то всієї організації. Тоді можливо, що, самоорганізовуючись у владну ієрар-

хію для збільшення ефективности, ми будемо утверджувати незнання. Незважаючи на те, що краще використовувати маловідоме, ми переконуємося, що переважна більшість уникає дослідження невідомих областей поза нашими знаннями" (Kline B. E., Martin N. H. Freedom, Authority and Decentralization // *Harvard Business Review.* – 1958. – Vol. XXXVI. – P. 70 (особливо зазначену сторінку).

Термін "незнання" не здатний охопити одного важливого значення, а тому він дещо вузький для наших цілей. Часто було б краще говорити про "непевність", відсилаючись на незнання стосовно того, що правильне, а що ні, оскільки існують сумніви, чи можемо чітко говорити про те, що щось правильне, якщо ніхто не знає, що може бути правильним в окремому контексті. У цьому разі справа може бути в тому, що чинні звичаї не забезпечують відповіді на проблему, хоча якби така відповідь була, якщо б вона набула поширення, то була б неоціненною. Я дуже зобов'язаний містерові П.Ф. Ґудріху, чиї критичні зауваження при обговоренні книги допомогли прояснити для мене це важливе питання, хоч я загалом не був схильний наголошувати на "недосконалості" незнання.

11. Пор.: "Основна наша проблема в тому, що ми дуже швидко робимо помилки" (Wheeler A. J. A Septet of Sibyls: Aids in the Search for Truth // *American Scientist* – 1956. – Vol. XLIV. – P. 360).

12. Пор. зауваження Льюїса Пастора: "У дослідженні випадок допомагає тільки тим людям, чий розум добре підготований до цього" (цит. за: Taton R. *Reason and Chance in Scientific Discovery.* – London, 1957. – P. 91.

13. Пор. в А. Ленера: "Доктрини вільної торгівлі набувають сили *загальних правил*, використання яких в цілому приносить користь. Як і всі загальні правила, вони охоплюють такі специфічні випадки, коли при знанні всіх супровідних обставин і наслідків у всіх можливих варіяціях було би краще їх не застосовувати. Але це не означає, що правило погане, або не дає підстав для того, щоб не застосовувати його там, де в нормальній ситуації ніхто б не знав про розгалужену мережу винятків" (Lerner A. P. The Backward-leaning Approach to Controls // *J.P.E.* – 1957. – Vol. LXV. – P. 441).

14. Пор.: "Аргументи за свободу не достатньо спростувати наполегливими зусиллями, як це красномовно і дотепно зробив містер Ловес Дікінсон (Dickinson L. *Justice and Liberty: a Political Dialogue*), зокрема на сторінках 129, 131. Припущення, що убогий чорнороб при звичайному капіталістичному режимі володіє більшою свободою, аніж при соціялізмові, цілком абсурдні. Надзвичайно важливо, щоб хтось міг мати свободу – це можливість принаймні для деяких людей бути спроможними розпоряджатися своїм часом на власний розсуд, хоча така свобода часто і неможлива, і небажана для переважної більшости. Важливо, що культура вимагає значного диференціювання соціяльних умов" (Rashdall H. The Philosophical Theory of Property / *Property: Its Duties and Rights.* – New

York; London, 1915. – P. 62. Див. також статтю Клайна і Мартіна, яку цитую у прим. 10: "Якщо свобода призначена для небагатьох, що можуть скористатися нею, то її треба надавати майже всім. Якщо з історії ми і винесли якісь уроки, то саме ці" (С. 69).

15. Стосовно вживання терміна "формація", який у цьому контексті більш доцільний, ніж звичайне "інституція, установа", див. моє дослідження: *The Counter-Revolution of Science*. – Glencoe. – 1952. – Part III. – P. 83.

16. Пор. мою статтю: Degrees of Explanation // *British Journal for the Philosophy of Science*. – 1955. – Vol. VI.

17. Див.: Director A. The Parity of the Economic Market Place // *Conference on Freedom and the Law*: University of Chicago Law School Conference Series. – Chicago, 1953. – No. 13.

18. Пор. мою книгу: *The Road to Serfdom*. – London and Chicago, 1944. – Chap. vii.

19. Див. у К. Поппера: "Якщо ми бажаємо залишатися людьми, то існує тільки один шлях, шлях у відкрите суспільство. Знаходячись у невідомості, непевності і ненадійності, залежно від причин, які маємо, ми мусимо спланувати і безпеку, і свободу" (Popper K. R. *The Open Society and Its Enemies* / American ed. – Princeton: Princeton University Press, 1950. – P. 195).

Розділ третій

ЗДОРОВИЙ ГЛУЗД ПРОҐРЕСУ

Цитату на початку розділу взято з: *Mémoires du Cardinal de Retz*. – Paris, 1820. – II. – P. 497, де з уст президента Беллівре записані слова Кромвеля: "On ne montait jamais si haut que quand on ne sait où l'on va". Ця фраза, імовірно, справила глибоке враження на мислителів XVIII сторіччя, її цитують Д. Ґ'юм (*Essays* – Vol. I. – P. 124), А. Фергюсон (*An Essay on the History of Civil Society*. – Edinburgh, 1767. – P. 187), а також Тарґот (згідно з Forbes D. Scientific Whiggism // *Cambridge Journal*. – 1954. – Vol. VII. – P. 654). Вона з'являється знову в Дікея (Dicey. *Law and Opinion*. – P. 231). Дещо змінену версію знаходимо в опублікованій посмертно праці Ґете (Goethe. *Maximen und Reflexionen: Literatur und Leben // Schriften zur Literatur: Grossherzog Wilhelm Ernst Ausgabe*. – Leipzig, 1913. – II. – P. 626): "Man geht nie weiter, als wenn man nicht mehr weiss, wohin man geht". Із цього приводу пор. також: Vico G. *Opere* / Ed. G. Ferrari. – Milan, 1854. – Vol. V. – P. 183: "Homo non intelligendo fit omnia". Оскільки іншої можливости звернутися до Віко не буде, то тут варто згадати, що він та його великий послідовник Ф. Ґаліяні становлять на континенті єдину паралель британським традиціям антиреалізму, на чому зосередимо увагу в наступному розділі.

Німецький переклад ранішої і дещо докладнішої версії теперішнього розділу опубліковано в Ordo: *Ordo.* – 1957. – Vol. IX.

1. Bury J. B. *The Idea of Progress.* – London, 1920. – P. 2.

2. Пор.: Mill J. S. Representative Government // *On Liberty* / Ed. R. B. McCallum. – Oxford, 1946. – P. 121.

3. Пор.: "Якщо палац не належить до природних явищ, то котедж теж не є в цьому плані винятком: найвишуканіші реалії політичного і морального життя так само штучні за своєю суттю, як і перші вияви почуттів і розуму" (Ferguson A. *History of Civil Society.* – Edinburgh, 1767. – P. 12). В. Рошер для ілюстрації "згубности витончених речей" подає факти про те, як суворі моралісти час від часу гнівно засуджували виделки, рукавички і глазуровані вікна. Платон у "Феді" лякає одного з ораторів, що винахід письма може викликати послаблення пам'яті, а внаслідок цього спричинитися до деґенерації! (Roscher W. *Ansichten der Volkswirth-schaft.* – Leipzig, 1861).

4. Якщо була б можливість змінити загальноприйняте вживання слова "проґрес", тоді був би сенс звузити його значення до свідомого просування до вибраної мети, обмежуючись тільки "еволюцією цивілізації".

5. Пор. у Дж. Бері: Отже, теорії проґресу поділяються на два окремі типи відповідно до двох радикально протилежних політичних підходів, що апелюють до двох антаґоністичних темпераментів. Один із цих типів – це тип конструктивних ідеялістів і соціялістів, що можуть назвати всі вулиці і вежі "золотого міста", які, за їхніми уявленнями, розташовані навколо мису. Розвиток людини – це закрита система; він чітко визначений і знаходиться в межах досяжности. Інший тип репрезентують ті, хто, оглядаючи поступове сходження людини, уважає, що завдяки тій самій взаємодії сил, яка спричинилася до розвитку свободи і за яку люди боролися до переможного кінця, людство повільно рухатиметься до утвердження гармонії і щастя. Тут розвиток не визначений: його час не обмежений і тягнеться у віддалене майбутнє. Рушійною силою цієї групи є індивідуальна свобода, а відповідною політичною теорією – лібералізм (Bury J. B. *The Idea of Progress.* – London, 1920. – P. 236-37).

6. Див: Popper K. R. *The Poverty of Historicism.* – London, 1957; а також мою працю: *The Counter-Revolution of Science.* – Glencoe, 1952. – III.

7. Це добре сформулював І. Ланґмур (Langmuir I. Freedom, the Opportunity To Profit from the Unexpected // [General Electric] *Research Laboratory Bulletin.* – 1956. – (Fall)): "У дослідницькій роботі ви не можете спланувати відкриття, але ви можете спланувати роботу, яка може спричинитися до відкриття".

8. Пор. Polanyi M. *The Logic of Liberty.* – London, 1951. Цікавий аналіз цих проблем знаходимо в ранній праці С. Бейлі, особливо в передмові до неї: "Здавалося, що необхідною умовою науки є те, що ми повинні досліджувати багато некорисних речей для того, щоб дізнатися щось корисного; і оскільки неможливо, випереджуючи попередній досвід, знати цінність наших надбань, єдиний спосіб, з допомогою якого люд-

ство може оволодіти всіма перевагами знань, – це проводити дослідження у всіх можливих напрямках. Не може бути більшої перешкоди в науковому прогресі, ніж постійні і нав'язливі нагадування про очевидну її корисність. Маючи впевненість, що загальні результати принесуть користь, нерозумно надмірно домагатися негайного відшкодування кожного індивідуального зусилля. Крім того, наука тяжіє до деякої завершености, тому ми часто змушені за будь-яку ціну заглиблюватися в якісь подробиці. Не варто забувати, що тривіяльні та, імовірно, непотрібні надбання часто є необхідним приготуванням до важливих відкриттів. (Bailey S. *Essays on the Formation and Publication of Opinions.* – London, 1821).

9. Smith A. *W.o.N.* – Vol. I. – P. 83. Пор. з Дж. Міллем, який 1848 року серйозно стверджував, що "тільки у відсталих країнах світу важливою метою залишається зростання виробництва; у розвинутих, навпаки, економічно необхідний кращий розподіл" (Mill J. S. *Principles.* – Vol. IV. – Chapt. VI (2). – P. 749). Виявляється, він і не підозрював, що в його час спроба виправити крайню бідність з допомогою перерозподілу, так і не досягнувши мети, призвела б до знищення всього того, що він уважав культурним життям.

10. Tarde G. *Social Laws: An Outline of Sociology* / Trans. H. C. Warren. – New York, 1907. – P. 194.

11. Пор. дві важливі статті в *Times Literary Supplement*: "The Dynamic Society" у формі памфлета (за 24 грудня 1956 року) і "The Secular Trinity" (за 28 грудня 1956 року).

12. Пор.: Wallich H. C. Conservative Economic Policy // *Yale Review.* – 1956. – Vol. XLVI. – P. 67. Там зазначено: "З погляду доларів і центів цілком очевидно, що за якийсь час навіть ті, хто вважає, що знаходиться у складному нерівному становищі, повинні мати більшу вигоду від швидкого зростання, ніж від будь-якого перерозподілу прибутку. Збільшення реального обсягу продукції тільки на один відсоток у рік згодом підніме навіть економічно найслабших у групу людей із таким доходом, якого б вони не мали при ніякому перерозподілі... Для економіста економічна нерівність набуває функціонального виправдання завдяки концепції зростання. Її остаточні результати приносять користь навіть для тих, хто спершу був, як здавалося, у програші".

13. Пор. про цей вплив в одному з найвіддаленіших куточків світу у Дж. Кларка: "Контакти із Заходом, чи то безпосередньо, чи через "треті руки", стали можливими для найвіддаленіших кочівників, для найглухіших сіл у джунглях. Більше ніж мільярд людей довідалося, що ми живемо щасливішим життям, виконуємо цікавішу роботу і маємо більший комфорт, аніж вони. Їхні власні культури не дали їм цих речей, хоч ці люди прагнули також володіти ними. Більшість жителів Азії, бажаючи наших вигод, не сприймає найменших змін у власних звичаях" (Clark J. *Hunza: Lost Kingdom of the Himalayas.* – New York, 1956. – P. 266).

Розділ четвертий

СВОБОДА, РОЗУМ І ТРАДИЦІЇ

Цитату на початку розділу взято в Токвілля: Tocqueville. *Democracy.* – Vol. I. – Chap. XIV. – P. 246. Пор. також: "Переваги, які приносить свобода, виявляються тільки згодом, і завжди можна неправильно зрозуміти причину того, звідки вони походять". (Ibid. – Vol. (II). – Chap. II. – P. 96). Раніша і дещо довша версія цього розділу з'явилася в *Ethics.* – 1958. – Vol. LXVIII.

1. Токвілль десь зазначає: "Du dix-huitième siècle et de la révolution, étaient sortis deux fleuves: le premier conduisant les hommes aux institutions libres, tandis que ie second les menant au pouvoir absolu". Пор. висловлювання сера Т. Мея: "Її сучасна історія [Франції] є історією демократії, а не свободи: історія інших [Англії] є історія свободи, але не демократії" (May T. E. *Democracy in Europe.* – London, 1877. – Vol. II. – P. 334). Див. також Ruggiero G. de. *The History of European Liberalism* / Trans. R. G. Collingwood. – Oxford: Oxford University Press, 1927. – P. 12, 71, 81 (особливо зазначені сторінки). Про відсутність справді ліберальної традиції у Франції див.: Faguet E. *Le Libéralisme.* – Paris, 1902. – P. 307 (особливо цю сторінку).

2. "Раціоналізм" і "раціоналістичний" використовую тут і далі у значенні, яке подано у праці: Groethuysen B. Rationalism // *E.S.S.* – Vol. XIII. – P. 113. Це тенденція "реґулювати особисте і соціяльне життя згідно із принципами розуму і якомога ефективніше оминати чи відсувати на задній план усе нераціональне". Пор. також: Oakeshott M. Rationalism in Politics // *Cambridge Journal.* – 1947. – Vol. 1.

3. Див.: Halevy E. *The Growth of Philosophic Radicalism.* – London, 1928. – P. 17.

4. Пор. у Дж. Л. Талмона (Talmon J. L. *The Origins of Totalitarian Democracy.* – London, 1952). Хоча Дж. Талмон не ототожнює соціяльної демократії з тоталітарною, я не можу не погодитися з Г. Келсеном (Kelsen H. The Foundations of Democracy // *Ethics.* – 1955. – Vol. LXVI. – Part 2. – P. 95), який стверджує, що "антаґонізм, який Дж. Талмон описує як напруженість між ліберальною і тоталітарною демократією, є за своєю суттю антаґонізмом між лібералізмом і соціялізмом, а не двома типами демократії".

5. Lieber F. Anglican and Gallican Liberty // *Miscellaneous Writings.* – Philadelphia, 1881. – P. 282. Уперше (1849 р.) цю працю опубліковано в одній із газет Південної Кароліни. У ній також зазначено: "Те, що галлійська свобода цілковито покладається на *організації*, тоді як англіканська схиляється до *розвитку*, пояснює нам, чому так мало вдосконалень, у тому числі у сфері інституцій, спостерігаємо у Франції; але коли вдосконалення здійснено, усе кардинально змінюється – усе йде *ab*

ovo – заново починається обговорення перших елементарних принципів" (Ibid. – P. 385).

6. Ця філософія зростання, яка заклала інтелектуальні основи для політики свободи, ще чекає відповідної оцінки, яку я не маю змоги висловити тут. Для кращого розуміння шотландсько-англійської школи і її особливостей порівняно із французькою раціоналістичною традицією див.: Forbes D. Scientific Whiggism: Adam Smith and John Millar // *Cambridge Journal.* – 1954. – Vol. VII; а також мою лекцію (*Individualism, True and False.* – Dublin, 1945), перевидану в *Individualism and Economic Order* (London and Chicago, 1948). В останній я залишив без уваги роль Б. Мандевілля в цій традиції. Для дальшої довідки див. ранішу версію цієї статті в *Ethics.* – 1958. – Vol. LVXIII.

7. Див. особливо працю сера М. Гейла, до якої відсилаюся нижче у примітці 20.

8. Співвітчизники Монтеск'є, Константа і Токвілля часто вважали їх англоманами. Констант частково отримав виховання в Шотландії, а Токвілль міг про себе сказати, що "так багато моїх думок і почуттів поділяють англійці, що Англія для мене перетворилася на другу батьківщину для мого розуму" (Tocqueville A. de. *Journeys to England and Ireland* / Ed. J. P. Mayer. – New Haven: Yale University Press, 1958. – P. 13). У когорту видатних французьких мислителів, які належали радше до еволюційної "британської", ніж до раціоналістичної французької" традиції, необхідно було б включити молодого Тарґота й Е. де Кондильяка.

9. Про відхід Джефферсона від "британської" традиції і приєднання до "французької" після його перебування у Франції див. важливу працю: Vossler O. *Die amerikanischen Revolution side ale in ihrem Verhältnis zu den europäischen.* – Munich, 1929.

10. Talmon. Op. cit. – P. 2.

11. Ibid. – P. 71. Пор. також: Mumford L. *Faith for Living.* – New York, 1940. – P. 64-66, де розмежовано "ідеальний" і "праґматичний" лібералізми. Відмінності між консервативними і радикальними лібералами подано: McGovern W. M., Collier D. S. *Radicals and Conservatives.* – Chicago, 1958.

12. Ferguson A. *An Essay on the History of Civil Society.* – Edinburgh, 1767. – P. 187.

13. Jeffrey F. Craig's Life of Millar // *Edinburgh Review.* – 1807. – Vol. IX. – P. 84. Ф. Мейтленд значно пізніше говорив про "форварда, який спотикається, керуючись досвідом і рухаючись навпомацки у своєму розумі".

14. Forbes. Op. cit. – P. 645. Важливу роль шотландських філософів моралі як попередників культурної антропології підтвердив Е. Еванс-Прітчард: Evans-Pritchard E. E. *Social Anthropology.* – London, 1951. – P. 23-25.

15. Mises L. von. *Socialism* / New ed. – New Haven: Yale University Press, 1951. – P. 43. Про суспільну угоду автор пише: "Раціоналізм не

знайшов би кращого пояснення, особливо після того, як він позбувся старої віри, що виводила суспільні інституції з божественних джерел, або принаймні з освіченості людини, яку подарувало божественне натхнення. Оскільки це призвело до сучасного укладу життя, люди вважають суспільний розвиток абсолютно важливим і раціональним; а як би інакше могло все розвиватися, якщо б не через свідоме визнання того, що він був важливим і раціональним?"

16. Цит. за: Talmon. Op. cit. – P. 73.

17. Cicero Tullius M. *De re publica.* – Vol. II. – Chap. 1. – P.2; пор. також його: P. 21, 37. Нератій, пізніше Римський адвокат, якого зацитовано в *Corpus iuris civilis*, у своїх поглядах зайшов настільки вперед, що навіть застерігає юристів: "Rationes eorum quae constituuntur inquiri non oportet, alioquin multa quae certa sunt subvertuntur" ("Ми не повинні дошукуватися розумного пояснення нашим інституціям, бо в іншому разі багато з них без жодних сумнівів буде повалено"). Хоч у цьому аспекті греки були дещо більше раціоналістичними, однак і в них існує схожа концепція утвердження закону. Див., наприклад, працю оратора Аттики Антифона: Antiphon. *On the Choreutes:* Part 2. // *Minor Attic Orators*: Loeb Classical Library / Ed. K. J. Maidment. – Cambridge: Harvard University Press, 1941. – (1). – P. 247. Він говорить про закони, які "відзначаються тим, що найдавніші в цій країні, ... а це і є ґарантією хороших законів, оскільки час і досвід указує людству, що недосконале".

18. Descartes R. A Discourse on Method // *Everyman.* – Part II. – P. 11.

19. Пор.: Talmon. Op. cit. – P. 142. Про вплив Спартанського ідеалу на грецьку філософію, а особливо на Платона та Арістотеля, див.: Ollier F. *Le Mirage spartiate.* – Paris, 1933; а також Popper K. R. *The Open Society and Its Enemies.* – London, 1945.

20. Працю "Sir Mathew Hale's Criticism on Hobbes Dialogue on the Common Law" перевидано як додаток до: Holdsworth W. S. *A History of English Law.* – London, 1924. – Vol. V. – P. 504-5 (модернізований правопис). В. Голдсворс слушно наводить аналогії між деякими з цих арґументів та арґументами Едмунда Берка. Насправді це спроба докладно розвинути ідеї сера Едварда Кока, якого критикував Гоббс за відому концепцію "штучного розуму" (Coke E. *Seventh Report* / Ed. I. H. Thomas та I. F. Fraser. – London, 1826. – Vol. IX. – P. 6), побудовану на такому твердженні: "Наші дні на землі – це лише тінь давніх днів і минулих часів, де завдяки мудрості найкращих людей, що формувалася багато віків підряд, завдяки тривалому і безперервному досвіду (випробовуванню світлом і правдою), закони набули такої витонченості і досконалості, що жодна людина, обмежена в часі, навіть коли б володіла мудрістю всіх людей світу, у будь-якому віці не змогла створити їх". Пор. також юридичне прислів'я: "Per varies usus experientia legem fecit".

21. Найкращим із відомих мені досліджень процесу соціяльного зростання є праця: Menger C. *Untersuchungen*: Book III. – Appendix VIII. – P. 163-165; 203-204; 208. Пор. також обговорення у книзі: Macbeath A.

Experiments in Living. – London, 1952. – P. 120. Там читаємо: "Принцип, який сформулював Фразер (*Psyche's Task*. – P. 4) і підтримав Маліновський та інші антропологи, полягає в тому, що жодна інституція не може існувати, якщо вона не виконує корисної функції". У примітці додається застереження: "Але функція, яку сьогодні виконує інституція, може бути не тією, заради якої її було створено". Далі йдеться про те, що лорд Ектон стисло окреслює терміном свобода в античні та християнські часи (Acton H.B. *Hist. of Freedom*. – P. 58): "Я хочу ... розповісти, як і завдяки кому було визнано істинний закон утворення вільних Штатів і чому це відкриття близьке тим, хто під гаслом розвитку, еволюції і цілісности, запропонували нові і глибші методи для інших наук, вирішивши давню проблему між стабільністю і зміною, між традицією і проґресом думки. Це схоже на теорію, яку сформулював сер Джеймс Макінтош, який сказав, що Конституції не творяться, а зростають; що не воля уряду, а звичаї й національні особливості тих, ким управляють, є творцями закону".

22. Я не посилаюся тут на почуття обов'язку, яке проголосив Дарвін стосовно теорій Мальтуса (а опосередковано і Р. Кантиллона), а на загальну атмосферу еволюційної філософії, яка визначала суспільну думку в XIX сторіччі. Хоча вряди-годи цей вплив був загальновизнаним (див., наприклад, Osborn H. F. *From the Greeks to Darwin*. – New York, 1894. – P. 87), він ніколи не став об'єктом систематичного дослідження. Я вважаю, що аналіз показав би, що майже весь понятєвий апарат, до якого звертався Дарвін, лежить на поверхні. Одним із тих, кому завдячує Дарвін ознайомленням з еволюційними поглядами шотландців, був шотландський геолог Джеймс Гуттон.

23. Див.: Lovejoy A. 0. Monboddo and Rousseau // *Essays in the History of Ideas*. – Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1948. Працю уперше видано в 1933р.

24. Мабуть, суттєво, що першим, хто розглянув це в галузі лінґвістики, був сер Вільям Джонс – юрист за освітою і видатний ліберал за переконанням. Пор. його знамените твердження у "Third Anniversary Discourse" 2 лютого 1786 року (*Asiatick Researches*. – Vol. I. – P. 422), і перевиданій пізніше (Jones Sir William. *Works*. – London, 1807. – Vol. III. – P. 34): "*Санскритська* мова, якою б давньою вона не була, має чудову структуру; досконалішу, ніж грецька, багатшу, ніж *латинська*, вона витонченіша порівняно з будь-якою з цих мов, однак помітна схожість між ними, особливо в коренях дієслів й у граматичних формах, не могла виробитися випадково: справді, ця схожість настільки помітна, що жоден філолог, досліджуючи ці три мови, не міг не стверджувати, що вони походять із деякого спільного джерела, якого, можливо, більше не існує". Пізніше зв'язок між мовою і політичними інституціями найкраще проілюстрував Дуґалд Стюарт в одній із найдокладніших лекцій про ліберальну доктрину, прочитаних у 1809-10 рр. (Stewart D. *Lectures on Political Economy // The Collected Works of Dugald Stewart*. – Edinburg,

1856. – Vol. IX. – P. 422-24. Одне із тверджень цитую у примітці до ранішої версії цього розділу (*Ethics*. – 1958. – Vol. LXVIII). Це особливо важливо через вплив Стюарта на групу лібералів, об'єднану довкола *Edinburgh Review*. Чи випадково в Німеччині найбільший філософ свободи В. фон Гумбольдт був також одним із найбільших теоретиків мови?

25. Tucker J. *The Elements of Commerce* (1755) // *Josiah Tucker: A Selection* / Ed. R. L. Schuyier. – New York: Columbia University Press, 1931. – P. 92.

26. Для Адама Сміта, зокрема, це була не "природна свобода" (у буквальному значенні), від якої залежить налагоджена робота економічної системи, а свобода, підвладна законові, що видно із праці: *W.o.N.* – Book IV. – Chap. V. – (II). – P. 42-43. Пор.: "Самої тільки ґарантії, що закони Великобританії забезпечують кожній людині можливість користуватися плодами своєї праці, достатньо, щоб створити добробут у будь-якій країні всупереч цим і двадцятьом іншим абсурдним правилам комерції: і цю ґарантію підтвердила революція, приблизно в той час, коли встановила заохочувальну премію. Природні зусилля кожного індивіда покращити власні умови, коли є змога вільно і безпечно це робити, – настільки переконливий принцип, що він один, без будь-якої допомоги, здатний вести суспільство до багатства і процвітання, а навіть більше, – долати сотні недоречних перепон, які через безглуздя людських законів надто часто перешкоджають його дії". Пор. ще: "Можна переконатися, що теорія політичної економії, яка з'являється в багатих національних державах, є послідовною теорією закону і законодавства, ... знаменитий уривок про невидиму руку Адама Сміта співзвучний з його поглядами на закон" (Cooke C. A. Adam Smith and Jurisprudence // *Law Quarterly Review*. – 1935. – Vol. LI. – P. 328), а також цікаві думки Дж. Кропсі (Cropsey J. *Polity and Economy*. – The Hague, 1957). Становить деякий інтерес і те, що головний арґумент А. Сміта про "невидиму руку", "яка сприяє людині в досягненні результату, що не був часткою її намірів" з'являється вже в Монтеск'є (Montesquieu. *Spirit of the Laws*. – Vol. I. – P. 25), коли він каже, що "тоді, коли індивід думає про сприяння власним інтересам, він працює на суспільне благо".

27. Bentham J. *Theory of Legislation* / 5th ed. – London, 1887. – P. 48.

28. Див.: MacGregor D. H. *Economic Thought and Policy*. – Oxford: Oxford University Press, 1949. – P. 54-89; Robbins L. *The Theory of Economic Policy*. – London, 1952. – P. 42-46.

29. Burke E. *Thoughts and Details on Scarcity* // *Works*. – Vol. VII. – P. 398.

30. Пор., наприклад, відмінності між Г'юмом, Мак'явеллі, з одного боку, і Прайсом, – з іншого: "Письменники-політики, задумуючи будь-яку систему управління і закріплюючи перевірки і контроль за конституцією, взяли за принцип підозрювати кожну людину в тому, що вона *шахрай* і у своїх діях не має іншої мети, ніж приватний інтерес" (Hume D. *Essays*. – Book I. – Chap. VI. – P. 117). Пор. у Мак'явеллі:

"Законодавець у своїх інтересах повинен передбачати, що всі люди погані" (ця цит. стосується праці: Machiavelli. *Discorsi.* – Vol.I. – P. 3). І з іншого боку: "Воля кожної людини, якщо вона вільна від обмежень, повинна незмінно породити чесність і доброчесність" (Price R. *Two Tracts on Civil Liberty.* – London, 1778. – P. 11. Див. також мою працю: *Individualism and Economic Order.* – London and Chicago, 1948. – P. 11-12.

31. Див. Mill S. *Essays on Some Unsettled Questions of Political Economy.* – London, 1844. – Essay V.

32. У важливому есе про принципи і тенденції ліберальної школи, уперше опублікованому в 1858 році (Renan E. *Essais de morale et de critique*), що пізніше увійшло до зібрання (Renan E. *Œuvres complètes.* / Ed. H. Psichari. – Paris, 1947. – Vol. II. – P. 45), зауважено: "Le libéralisme, ayant la prétention de se fonder uniquement sur les principes de la raison, croit d'ordinaire n'avoir pas besoin de traditions. Là est son erreur. ... L'erreur de l'école libérale est d'avoir trop cru qu'il est facile de créer la liberté par la réflexion, et de n'avoir pas vu qu'un établissement n'est solide que quand il a des racines historiques. ... Elle ne vit pas que tous ses efforts ne pouvait sortir qu'une bonne administration, mais jamais la liberté, puisque la liberté résuite d'un droit antérieur et supérieur à celui de l'État, et non d'une déclaration improvisée ou d'un raisonnement philosophique plus ou moins bien déduit". Пор. також спостереження, яке робить Р. Маккалум у вступі до свого видання: "Хоча Мілль погоджується з незаперечною роллю звичаїв і їх використанням у деяких сферах, він критикує ті правила, які від них залежать і не мають розумного пояснення. Мілль зауважує: "Люди мають звичку вірити, і їх заохочують у цій вірі ті, хто схильні до філософствування про те, що відчуття віри краще, ніж розуміння, вважаючи його взагалі зайвим". Із цим Мілль як утилітарний раціоналіст ніколи не міг погодитися. В основу всіх систем, що користувалися нераціоналістичними підходами, покладено принцип "симпатії-антипатії", який розглядав Бентам. Основне твердження Мілля як політичного мислителя полягає в тому, що всі припущення, які не мають розумного підґрунтя, варто вдумливо і зважено розглянути з позиції мислячої людини" (McCallum R. B. *J. S. Mill, On Liberty.* – Oxford, 1946. – P. 15).

33. Butler J. *Works* / Ed. W. E. Gladstone. – Oxford, 1896. – Vol. II. – P. 329.

34. Ніхто краще від професора Г. Баттерфілда не розуміє того, що до парадоксів історії належить те, що "Англія почала асоціюватися зі свободою, з одного боку, і традицією, – з іншого" (Butterfield H. *Liberty in the Modern World.* – Toronto, 1952. – P. 21).

35. Jefferson T. *Works.* / Ed. P. L. Ford. – New York, 1905. – Vol. XII. – P. 111.

36. Див., наприклад, в Е. Берка: "Стосовно громадянської свободи люди кваліфікуються відповідно до схильности накладати на себе, на свої інстинктивні потреби моральні пута, а також відповідно до того,

наскільки їхня любов до справедливости стоїть над жадібністю; наскільки їхня розсудливість і тверезість розуміння вивищується над їхню пиху і самовпевненість; наскільки вони прислухаються до мудрої і корисної поради на противагу лестощам шахраїв" (Burke E. *A Letter to a Member of the National Assembly // Works.* – Vol. VI. – P. 64). Пор. також слова Джеймса Медісона в дебатах на Вірґінській ратифікаційній конвенції 20 червня 1788 року: "Химерна ідея лежить у припущенні, що будь-яка форма управління забезпечить свободу чи щастя, якщо не буде доброчесности в людях" (*The Debates in the Several State Conventions, on the Adoption of the Federal Constitution, etc* / Ed. J. Elliot. – Philadelphia, 1863. – Vol. III. – P. 537). Див. у Токвілля: "Свободу не можна встановити без моралі, ні мораль без віри" (Tocqueville I. *Democracy.* – Vol. I. – P. 12). І далі: "Жодне вільне суспільство не існувало без норм моралі" (Ibid. – Vol. II. – P. 235).

37. Hume D. *Treatise.* – Book III. – Part I. – Sec. I (II). – P. 235), параграф під заголовком "Moral Distinctions Not Deriv'd from Reason": "Моральні правила, отже, не є результатом нашого розуму". Ту ж ідею закладено у схоластичному принципі "Ratio est instrumentum non est judex". Стосовно еволюційних поглядів Г'юма на мораль, я радий можливости цитувати його твердження, хоч мав би робити це з деякими побоюваннями, бо, на думку тих, хто не стоїть на моїх позиціях, я прочитав у Г'юма більше, ніж насправді є в автора. У праці К. Бая (C. Bay *The Structure of Freedom.* – Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1958. – P. 33) зазначено: "Норми моралі і справедливости є тим, що Г'юм називає артифактом; вони не мають божественного призначення, не є складовою первинної людської природи, їх не створив чистий розум. Вони є наслідком практичного досвіду людства, і єдиним критерієм у повільному випробуванні часом є та корисність, яку кожна моральна норма може долучити до людського добробуту. Г'юма можна назвати предтечею Дарвіна у сфері етики. Справді, він проголосив доктрину природного відбору на рівні людських угод – беручи за основу не добрі зуби, а максимальну суспільну корисність".

38. Пор.: Acton H. B. Prejudice // *Revue internationals de philosophie.* – 1952. – Vol. XXI. Стосовно співзвучности поглядів Г'юма і Берка адресуємо до цікавих доказів того ж автора: Tradition and Some Other Forms of Order // *Proc. Arist. Soc.* – 1952-53. На початку лорд Ектон зауважує, що "ліберали і колективісти об'єднуються проти традиції, якщо існує "забобон", який треба зруйнувати". Див. також: Robbins L. *The Theory of Economic Policy.* – London, 1952. – P. 196.

39. Можливо, це формулювання аж надто сильне. Гіпотеза може бути абсолютно помилкова, але якщо з неї випливають деякі нові правильні висновки, то це краще, ніж коли б її взагалі не було. Такі попередні, хоч і частково хибні, відповіді на важливі питання можуть мати величезне значення для практичних цілей, однак учені недолюблюють їх, тому що вони перешкоджають проґресові.

40. Пор.: Sapir E. *Selected Writings in Language, Culture, and Personality.* / Ed. D. G. Mandelbaum. – Berkeley: University of California Press, 1949. – P. 558: "Інколи форми суспільної поведінки варто усвідомлювати для того, щоб максимально адаптуватися до змінних умов; я вважаю, що це можна сформулювати як принцип далекосяжної заяви, але в нормальному житті не потрібно і навіть шкідливо для індивіда проводити свідомий аналіз його власних культурних моделей. Це можна покласти на студента, справою якого є зрозуміти ці моделі. Здорове неусвідомлення форм суспільної поведінки, суб'єктом якої ми є, таке ж необхідне для суспільства, як і необізнаність розуму, чи як нерозуміння роботи внутрішніх органів для здорового тіла". Див. також P. 26.

41. Descartes. Op. cit. – Part IV. – P. 26.

42. Передмова до Burke E. *A Vindication of Natural Society // Works.* – Vol. I. – P. 7.

43. Holbach de P. H. T. *Système social.* – London, 1773. – Vol. I. – P. 55. Гольбаха цитує і Талмон: Talmon. Op. cit. – P. 273. Схожі наївні заяви не важко знайти у творах сучасних психологів. Зокрема Б. Скіннер примушує героя своєї утопії сперечатися: "Чому не експеримент? Питання достатньо просте. Яка поведінка індивіда буде найсприятливіша для групи? І як можна примусити індивіда поводитися саме так? Чому б не дослідити ці питання з наукового боку?

Ми могли б зробити саме так, як у Walden Two. Ми вже розробили кодекс поведінки – об'єкт, звичайно, експериментальних модифікацій. Якщо кожен житиме згідно з кодексом, він повинен згладжувати перебіг справ. Нашим завданням було побачити, що кожен індивід використовує це" (Skinner B. F. *Walden Two.* – New York, 1948. – P. 85).

44. Пор. мою статтю: Was ist und was heisst "sozial"? // *Masse und Demokratie* / Ed. A. Hunold. – Zurich, 1957. Спробу захистити концепції знаходимо у праці: Jahrreiss H. *Freiheit und Sozialstaat* // Kölner Universitätsreden. – Krefeld, 1957. – No. 17, тепер перевидану у *Mensch und Staat.* – Cologne and Berlin, 1957.

45. Пор. у Токвілля: "Загальні ідеї не є доказом сили, а радше слабкости людського інтелекту" (Tocqueville. *Democracy.* – Vol. II. – P. 13).

46. Сьогодні часто запитують, чи послідовність є перевагою суспільної дії. Прагнення до послідовности часом навіть уважають раціоналістичним упередженням, а оцінку кожної ситуації відповідно до індивідуальних заслуг – за справді експериментальну чи емпіричну процедуру. Насправді все є з точністю до навпаки. Прагнення до послідовности виникає з визнання неспроможности нашого розуму точно зрозуміти смисл окремої ситуації, водночас як, на думку загалу, праґматична процедура ґрунтується на тому, щоб ми могли належно оцінити весь смисл, не сподіваючись на ті принципи, які вказують нам, на що ми повинні зважати.

47. Constant B. De l'arbitraire // *Euvres politiques de Benjamin Constant* / Ed. C. Louandre. – Paris, 1874. – P. 91-92.

48. Варто відзначити, що коли традицію, про яку йдеться, після Берка підхопили французькі реакціонери й німецькі романтики, з антираціоналістських позицій вона перейшла в нераціональні переконання, дещо трансформувавшись в інші форми. Але це зловживання, за яке несе часткову відповідальність і Берк, не повинно дискредитувати те, що є цінним у цій традиції; не можна змусити нас забути, "наскільки до кінця послідовним був ліберал Берк", на що слушно наголосив В. Мейтленд (Maitland F. W. *Collected Papers.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1911. – Vol. I. – P. 67).

49. Wolin S. S. Hume and Conservatism. *American Political Science Review.* – 1954. – Vol. XLVIII. – P. 1001. Пор. також: Mossner E. C. *Life of David Hume.* – London, 1954. – P. 125: "У вік раціоналізму (XVIII сторіччя) Г'юм сформувався як абсолютний антираціоналіст".

50. Пор. Popper K. R. *The Open Society and Its Enemies.* – London, 1945, *passim* (див. розділи книги. – Прим. перекл.).

Розділ п'ятий

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ І СВОБОДА

Цитату на початку розділу взято з: Wormuth F. D. *The Origins of Modern Constitutionalism.* – New York, 1949. – P. 212.

1. Цю стару істину стисло виразив Ґ. Шов: "Свобода означає відповідальність. Тому більшість людей побоюється її". (Shaw G. B. *Man and Superman: Maxims for Revolutionaries.* – London, 1903. – P. 229). Ця тема знайшла відображення і в деяких романах Ф. Достоєвського, особливо в епізоді з великим судовим слідчим у *Братах Карамазових,* і важко щось додати до його психологічної інтуїції сучасним психоаналітикам й екзистенціялістським філософам. Див. Е. Фромм (Fromm E. *Escape from Freedom.* – New York, 1941, англійське видання з'явилося під назвою *The Fear of Freedom*, а також: Grene M. *Dreadful Freedom.* – Chicago: University ot Chicago Press, 1948; Veit O. *Die Flucht vor der Freiheit.* – Frankfort on the Main, 1947). Протилежним до віри в індивідуальну відповідальність та пов'язаної з нею поваги до закону, які переважають у вільних суспільствах, є поняття симпатії до злочинця, що, здається, стабільно розвивається в невільних суспільствах і характерне для російської літератури XIX сторіччя.

2. Для докладного дослідження філософських проблем загального детермінізму див.: Popper K. R. *The Logic of Scientific Discovery— Postscript: After Twenty Years.* – London, 1959. Пор. також моє есе Degrees of Explanation // *British Journal for the Philosophy of Science.* – 1955. – Vol. VI.

3. Waddington C. H. *The Scientific Attitude.* – London: Pelican Books, 1941. – P. 110.

4. Це було очевидно вже для Т. Гоббса чи Дж. Локка, останній зазначає, що "саме питання, *чи буде воля людини вільною, чи ні,* нерозумне, тому що заплутане. Бо я не помилюся, коли скажу, що саме це питання в цілому неправильне" (Locke J. *An Essay concerning Human Understanding.* - Book II. – Chap. XXI. – Sec. 14; а також Hobbes T. *Leviathan* / Ed. M. Oakeshott. – Oxford, 1946. – P. 137. Про недавні погляди, див.: Gomperz H. *Das Problem der Willensfreiheit.* – Jena, 1907; Schlick M. *Problems of Ethics.* – New York, 1939; Broad C. D. *Determinism, Indeterminism, and Libertarianism.* – Cambridge: England, 1934; Hare R. M. *The Language of Morals.* – Oxford, 1952; Hart H. L. A. The Ascription of Responsibility and Rights // *Proc. Arist. Soc.* – 1940-41 (перевиданий в *Logic and Language* / Ed. A. Flew /1st ser. – Oxford, 1951); Nowell-Smith P. H. Free Will and Moral Responsibility // *Mind.* – 1948. – Vol. LVII і того ж автора *Ethics.* - London: Pelican Books, 1954; Mabbott J. D. Freewill and Punishment // *Contemporary British Philosophy* / Ed. H. D. Lewis. – London, 1956; Campbell C. A. Is Free Will a Pseudo-Problem? // *Mind.* – 1951. – Vol. LX; MacKay D. M. On Comparing the Brain with Machines (British Association Symposium on Cybernetics) // *Advancement of Science.* – 1954. – Vol. X. - P. 406; *Determinism and Freedom in the Age of Modern Science* / Ed. S. Hook. – New York: New York Press, 1958; Kelsen H. Causality and Imputation // *Ethics.* – 1950-51. – Vol. LXI.

5. Пор.: Hume D. *An Enquiry concerning Human Understanding* // *Essas.*– Vol. II. – P. 79, де зазначено: "У такому разі під свободою ми розуміємо *можливість діяти або не діяти згідно з визначенням волі".* Див. також арґументи в моїй книзі: *The Sensory Order.* – London and Chicago: University of Chicago Press, 1952. – P. 8.93-8.94.

6. Хоча це твердження здається дещо парадоксальним, воно походить від Д. Г'юма, а може, навіть і від Арістотеля. Д. Г'юм чітко стверджував: "Тільки із необхідности особа має переваги чи втрати від своїх дій, незважаючи на те, що загальна думка може свідчити про протилежне (Hume D. *Treatise.* – Vol. II. – P. 192). Про Арістотеля див.: Simon Y. *Traité du libre arbitre.* – Liége, 1951; Heman K. F. *Des Aristoteles Lehre von der Freiheit des menschlichen Willens.* – Leipzig, 1887. Остатнього цитує Сімон. Див. недавні праці: Hobart R. E. Free Will as Involving Determination and Inconceivable without It // *Mind.* – 1934. – Vol. XLIII; Foot P. Free Will as Involving Determinism // *Philosophical Review.* – 1957. – Vol. LXVI.

7. Представники крайньої детерміністичної позиції схильні заперечувати, що термін воля ("will") має будь-яке значення (це слово навіть вилучили з деяких видів супернаукової психології) або що є така річ, як добровільна дія. Однак навіть ті, хто стоїть на таких позиціях, не можуть заперечувати відмінности між тими видами дій, на які здатні вплинути раціональні міркування, і тими, на які вони не впливають. І в цьому власне різниця. Прихильники таких поглядів мають визнати (і це насправді є *reductio ad absurdum* їхньої позиції), що від того, вірить

особа чи не вірить у свою здатність складати і виконувати плани, а отже, кажучи популярно, вільна особа у своїх діях чи ні, залежать її вчинки.

8. Ми визнаємо рішення людини "вільним", незважаючи на ті умови, які ми створили, тобто, коли вона вимушена робити те, чого ми від неї хочемо, бо ті умови не визначають однозначно її дій, а тільки передбачають, що будь-хто в її становищі робитиме те, що ми схвалюємо. Ми намагаємося "впливати", але не визначаємо, що вона зробить. У цьому контексті та й у багатьох інших під "вільними" людськими вчинками ми часто маємо на увазі те, що не знаємо, чим керується людина у своїх учинках, а не те, що її дії не залежать ні від чого.

9. Пор.: Carver T. N. *Essays in Social Justice.* – Cambridge: Harvard University Press, 1922; і перше есе у моїй праці: *Individualism and Economic Order.* – London and Chicago, 1948.

10. Milton J. Areopagitica // *Everyman.* – London, 1927. – P. 18. На концепції моральної заслуги, що залежить від свободи, наголошували деякі філософи-схоласти, а також представники німецької "класичної" літератури. Пор., наприклад: "Людина повинна мати свободу бути готовою до моралі" (Schiller F. *On the Aesthetic Education of Man.* – New Haven: Yale University Press, 1954. – P. 74).

11. Crosland C. A. R. *The Future of Socialism.* – London, 1956. – P. 208.

12. Пор. також цитату: "Dans chaque groupe collectif une partie du jugement de l'individu est absorbée avec une partie de sa responsabilité par ie mot d'ordre collectif. Le sentiment d'être tous ensemble responsables de tout, accroît dans le monde actuel le danger de l'irresponsabilité absolue de l'action des masses" (Huizinga J. *Incertitudes.* – Paris, 1939. – P. 216).

13. Див.: Riesman D. *The Lonely Crowd.* – New Haven: Yale University Press, 1950.

Розділ шостий

РІВНІСТЬ, ЦІННОСТІ І ЗАСЛУГИ

Цитату на початку розділу взято із праці: *The Holmes-Laski Letters: The Correspondence of Mr. Justice Holmes and Harold J. Laski, 1916-1935.* – Cambridge: Harvard University Press, 1953. –Vol. II. – P. 942. Німецький переклад ранішої версії цього розділу з'явився в *Ordo.* – 1958. – Vol. X).

1. Див., наприклад: *Equality.* – London, 1931. – P. 47.

2. Williams R. J. *Free and Unequal: The Biological Basis of Individual Liberty.* – Austin: University of Texas Press, 1953. – P. 23, 70; пор. також: Haldane J. B. S. *The Inequality of Man.* – London, 1932; Medawar P. B. *The Uniqueness of the Individual.* – London, 1957.

3. Williams. Op. cit. – P. 152.

4. Див. про цей популярний погляд у статті Г. Каллена: "При народженні немовлята, незважаючи на спадкові риси, майже всі однакові, усі, як Форди" (Kallen H. M. Behaviorism // *E.S.S.* – Vol. II. – P. 498).

5. Пор. у Платона: "Для нерівностей рівності стають нерівні" (Plato. *Laws*. – Chap. VI. – № 757A.

6. Пор. у Ф. Найта: "Немає очевидного тлумачення, чому хтось має більше право на прибутки завдяки успадкованим особистим здібностям, ніж завдяки будь-якій іншій успадкованій власності" (Knight F. H. *Freedom and Reform*. – New York, 1947. – P.151); а також інші арґументи: Roepke W. *Mass und Mitte*. – Erlenbach and Zurich, 1950. – P. 65-75.

7. Цю позицію Р. Тоні знаходимо як підсумок у праці: Plamenatz J. P. Equality of Opportunity // *Aspects of Human Equality* / Ed. L. Bryson. New York, 1956. – P. 100.

8. Crosland C. A. R. *The Future of Socialism*. – London, 1956. – P. 205.

9. Mill J. S. *On Liberty* / Ed. R. B. McCallum. – Oxford, 1946. – P. 70.

10. Пор. Gallie W. B. Liberal Morality and Socialist Morality // *Philosophy, Politics, and Society* / Ed. P. Laslett. – Oxford, 1956. – P. 123-25. Автор ілюструє це як суть "ліберальної моральности", яка претендує на винагороду, що рівна заслузі у вільному суспільстві. Саме ця позиція деяких лібералів XIX сторіччя часто послаблювала їхні арґументи. Типовим прикладом є висловлювання В. Самнера, який доводив, що якби всі "мали рівні шанси настільки, наскільки їх забезпечує або обмежує суспільство", це "вплинуло б на неоднаковість результатів, тобто результати були б пропорційними до заслуг індивідів" (Sumner W. G. *What Social Classes Owe to Each Other // Freeman*. – Vol. VI. – P. 141). Ця теза справджується тільки тоді, якщо "заслуга" уживається в тому сенсі, у якому ми використовуємо слово "цінності" без будь-яких додаткових значень у моральній сфері, але, звичайно, вона хибна, якщо прагнути до пропорційности в будь-яких намаганнях зробити хорошу або правильну річ або в будь-яких суб'єктивних зусиллях досягти ідеального стандарту.

Як ми згодом переконаємося, Ґаллі правий, що в термінах Арістотеля лібералізм прагне до комутативної справедливости, а соціялізм – до розподільної. Але, як і більшість соціялістів, він не бачить, що розподільна справедливість несумісна зі свободою вибору діяльности: це справедливість ієрархічної організації, а не вільного суспільства.

11. Хоча я вважаю, що ця відмінність між заслугою і цінностями така сама, як та, що мали на увазі Арістотель і Тома Аквінський, коли розрізняли "розподільну справедливість" і "комутативну", однак не бажаю приєднуватися до дискусії між цими традиційними концепціями, які з часом стали асоціюватися із труднощами і плутаниною. Те, що ми тут називаємо "винагородою за заслуги", відповідає розподільній справедливості Арістотеля, і це зрозуміло. Більше плутанини викликає поняття "комутативної справедливости" і розмова, що з ним пов'язана. Пор.: Solomon M. *Der Begriff der Gerechtigkeit bei Aristoteles*. – Leiden,

1937; а для ширшого огляду: Vecchio G. del. *Die Gerechtigkeit* / 2d ed. – Basel, 1950.

12. Труднощі з термінами виникають через те, що ми використовуємо слово "достоїнства" також в об'єктивному сенсі і говоритимемо про "достоїнства" (merit – "достоїнства, заслуги" – Прим. перекл.) ідеї, книги або картини, незалежно від заслуг, яких досягла особа, що їх створила. Інколи це слово також використовується, щоб описати те, що ми розглядаємо як "справжню" цінність деякого досягнення, на відміну від його ринкової вартости. Однак навіть людське досягнення, яке має найбільшу цінність або достоїнства в цьому сенсі, не обов'язково є доказом моральної заслуги з боку того, завдяки кому воно з'явилося. Здається, наше вживання знаходить підтримку у філософській традиції. Пор., наприклад, у Д. Г'юма: "Неістотний вчинок не має заслуги. Ми повинні шукати моральних якостей... Остаточною метою нашої похвали і нашого схвалення є мотив, який їх породжує" (Hume D. *Treatise*. – Vol. II. – P. 252).

13. Пор. важливе есе: Alchian A. A. Uncertainty, Evolution, and Economic Theory // *J.P.E.* – 1950. – Vol. LVIII. – Sec. II: Success Is Based on Results, Not Motivation. – P. 213-214. Можливо, не випадково, американський економіст Ф. Найт, який зробив найбільший внесок у розвиток нашого розуміння вільного суспільства, розпочав свою професійну кар'єру з вивчення праці: *Risk, Uncertainty, and Profit.* Пор. також: Jouvenel B. de. *Power.* – London, 1948. – P. 298.

14. Часто стверджують, що справедливість вимагає, аби винагорода була пропорційна до непринадности роботи і що через це прибиральникові вулиці або робітникові, що працює в каналізації, повинні платити більше, ніж лікареві чи службовцеві. І справді, це мало б випливати із принципу винагороди відповідно до заслуги (або "розподільної справедливости"). При ринкових відносинах таке можливо тільки тоді, коли б усі люди були однаково майстерні у всіх професіях, аби тим, хто міг би заробити стільки, скільки й інші на приємніших роботах, платили більше, щоб заохотити до неприємних професій. У реальному світі ці неприємні роботи забезпечують тих, чия придатність до привабливіших робіт є можливістю заробити більше, ніж вони могли б в іншому місці. Те, що особи, які можуть запропонувати своїм громадянам менше, ніж інші, повинні мати змогу заробити дохід, аналогічний доходу інших, тільки при значно більшій затраті зусиль, неминуче в будь-яких угодах, за яких індивідові дозволено вибирати власну сферу запотребованости.

15. Пор. у Кросланда: "Навіть якби всіх невдах можна було переконати, що вони мали рівні шанси, їхнє незадоволення все ж таки не було б погамоване; насправді, воно могло б навіть посилитися. Коли відомо, що можливості були нерівні, і коли вибір, очевидно, схиляється на користь багатства чи походження, люди можуть заспокоїти себе, кажучи, що в них ніколи не було справжнього шансу – система була несправедливою, а шальки терезів проти них – надто важкими. Але якщо вибір здійснюється відкрито за заслугою, то це джерело заспокоєння пропа-

дає і невдача викликає відчуття меншовартости, яке важко подолати. І це (за примхами людської натури) справді збільшує заздрість і обурення щодо успіху інших" (Crosland. Op. cit. – P. 235). Пор. також розд. XXIV у прим. 8. Я однак не бачив праці М. Янґа, який, судячи з оглядів, пропонує чітке розв'язання цих проблем (Young M. *The Rise of the Meritocracy*. – London, 1958).

16. Див. цікаві арґументи в Р. Коллінґвуда, який робить такий висновок: "Справедлива ціна, справедлива заробітна платня, справедлива процентна ставка є очевидною суперечністю. Питання, що особа повинна натомість отримувати за свою компетентність і працю, цілковито позбавлене змісту. Єдиними обґрунтованими питаннями є ті, що він *може* одержати за свою компетентність чи працю і чи йому взагалі варто їх продавати" (Collingwood R. G. Economics as a Philosophical Science // *Ethics*. – 1926. – Vol. XXXVI. – P. 174)

17. Звичайно, відмінності між заслуженими (зароблениими) і незаслуженими (незароблениими) доходами, прибутками чи приростами можуть мати досить чітке законне формулювання, але вони тоді перестануть збігатися з моральними особливостями, які і виправдовують їхнє існування. Будь-яка серйозна спроба застосувати моральні критерії на практиці стикається з тими ж нездоланними труднощами, що і будь-яка спроба оцінити суб'єктивну заслугу. Наскільки мало філософи звертають увагу на ці труднощі (окрім рідкісних випадків, як ті, що я цитував у попередній примітці), добре ілюструє праця Л. Стеббінґа, у якій наводиться очевидна, але не чітка відмінність між леґальними прибутками і надприбутками, чи наживою: "Очевидною є відмінність між надприбутками (наживою) і леґальними прибутками, хоча ця відмінність нечітка" (Stebbing L. S. *Thinking to Some Purpose*. – London: Pelican Books, 1939. – P. 184.

Розділ сьомий

ВЛАДА БІЛЬШОСТИ

Цитату на початку розділу взято із праці: Hume D. *Essays*. – Vol. 1. – P. 125. Цю ідею, очевидно, породили великі дебати минулого (XIX. – Прим. перекл.) сторіччя. Вільям Галлер до першого тому праці *Tracts on Liberty in the Puritan Revolution, 1638-1647* (New York: Columbia University Press, 1934) поміщує фронтиспис – листівку із ґравюрою Венцесласа Голлара, датовану 1641 роком, під заголовком "Світом керує й управляє думка".

1. Стосовно походження концепції "тотальної" держави і протистояння лібералізму тоталітаризмові, а не демократії, див. ранні міркування в автора: Ziegler H. O. *Autoritärer oder totaler Stoat*. – Tübingen, 1932. – P. 6-14; пор. Neumann F. *The Democratic and the Authoritarian State*. –

Glencoe, 1957. – Vol. III. Тлумачення того, що ми називаємо "догматичні демократи", можна знайти у праці: Mims E. Jr. *The Majority of the People.* – New York, 1941; Commager H. S. *Majority Rule and Minority Rights.* – New York, 1943.

2. Пор., наприклад, в Ортеґи-і-Ґассета: "Виявляється, що лібералізм і демократія – це два напрями, які, не маючи нічого спільного, випливають один з одного і закінчуються, маючи взаємно антагоністичну суть, коли це стосується тенденцій. Демократія і лібералізм – це дві відповіді на два цілком різні запитання".

"Демократія дає відповідь на таке запитання: Кому треба реалізовувати громадянську владу? Відповідь тут така: реалізація громадянської влади належить громадянам як юридичній особі.

Але це запитання не торкається того, що повинно бути сферою громадської влади. Це стосується тільки визначення, кому така влада належить. Демократія передбачає, що ми всі правимо, тобто, що ми суверенні у всіх суспільних діях.

Лібералізм, з іншого боку, відповідає на інше питання: Незважаючи на те, хто здійснює громадянську владу, які повинні бути її обмеження? Відповідь така: Залежно від того, хто здійснює громадську владу, самодержець чи народ, вона не може бути абсолютною: індивід має права, які є вищі над будь-яке втручання держави". (Ortega y Gasset J. *Invertebrate Spain.* – New York, 1937. – P. 125).

Див. також працю того ж автора: *The Revolt of the Masses.* – London, 1932. – P. 83.

Не менш виразним у відстоюванні догматичної демократичної позиції є М. Лемер: "Коли я говорю про *демократію*, я хочу чітко відмежувати її від *лібералізму*. Сьогодні в умах неспеціялістів немає більшої плутанини, ніж тенденція ототожнювати ці напрями" (Lemer M. Minority Rule and the Constitutional Tradition // *The Constitution Reconsidered* / Ed. Conyers Read. – New York: Columbia University Press, 1938. – P. 199. Пор. також у Г. Келсена: "Важливо усвідомлювати, що принцип демократії і принцип лібералізму не ідентичні, що між ними існує навіть деякий антагонізм" (Kelsen H. Foundations of Democracy // *Ethics.* – 1955. – Vol. LXVI. – P. 3).

Одну з найкращих історичних оцінок цих стосунків можна знайти у праці: Schnabel F. *Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert.* – Freiburg, 1933. – Vol. II. – P. 98. Пор.: "Liberalismus und Demokratie waren also nicht sich ausschliessende Gegensätze, sondern handelten von zwei verschiedenen Dingen: der Liberalismus sprach vom Umfang der staatlichen Wirksarnkeit, die Demokratie vom Inhaber der staatlichen Souveränität". Пор. також: Lowell A. L. Democracy and Liberty // *Essays on Government.* – Boston, 1889; Schmitt C. *Die geistesgeschichtlichen Grundlagen des heutigen Parlamentarismus.* – Munich, 1923; Radbruch G. *Rechtsphilosophie* / 4th ed. – Stuttgart, 1950. – P. 137, 160; Croce B. Liberalism as a Concept of Life // *Politics and Morals.* – New York, 1945;

Wiese L. von. Liberalismus und Demokratismus in ihren Zusammenhangen und Gegensatzen // *Zeitschrift fiir Politik.* – 1916. – Vol. IX. Корисно ознайомитися ще з такою працею: Thur J. *Demokratie und Liberalismus in ihrem gegenseitigen Verhaltnis*: dissertation. – Zurich, 1944.

3. Див.: Hermens F. A. *Democracy or Anarchy?* – Notre Dame, Ind., 1941.

4. Варто нагадати, що в найдавнішій і найуспішнішій з європейських демократій, Швайцарії, жінки й досі не беруть участі в голосуванні, і то, очевидно, зі згоди більшости з них. Можливо, що навіть у примітивних умовах право голосу, обмежене, скажімо, для землевласників, здатне виробити законодавчу владу, достатньо незалежну від уряду, для розвитку ефективного контролю за ним.

5. Пор. у Ф. Мейтленда: "Ті, хто вважав, що дорога до демократії була дорогою до свободи, прийняли тимчасові засоби за остаточну мету" (Maitland F. W. *Collected Papers.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1911. – Vol. 1. – P. 84. А також: "Демократія є політичним *методом,* тобто деяким типом інституційної угоди для досягнення політичних, законодавчих та адміністративних рішень, а тому не здатна сама бути метою, незалежно від того, з яких рішень вона випливатиме в історичних умовах" (Schumpeter J. *Capitalism, Socialism, and Democracy.* – New York, 1942. – P. 242).

6. Пор.: Hoebel E. A. *The Law of Primitive Man.* – Cambridge: Harvard University Press, 1954. – P. 100; Fleiner F. *Tradition, Dogma, Entwicklung als aufiauende Kräfte der schweizerischen Demokratie.* – Zurich, 1933. Згодом її перевидано у праці: *Ausgewählte Schriften und Reden.* – Zurich, 1941. Див. також: Menger. *Untersuchungen.* – P. 277.

7. Пор., наприклад, промову Дж. Чемберлена: "Коли уряд репрезентував повноваження Корони і погляди окремого класу, тоді я міг зрозуміти, чому першим обов'язком людей, які цінували свою свободу, було обмежити його повноваження й обмежити його витрати. Але все це змінилося. Тепер уряд є організованим виразником побажань і потреб народу, і за цих обставин припинімо ставитися до нього з підозрою. Підозра – це продукт давніших часів, обставин, які давно зникли. Тепер ми повинні розширити його функції і розглянути, як можна корисно збільшити сферу його діяльности" (Chamberlain J. Eighty Club. – 1885. – (April 28); а також у *Times* (London). – 1885. – (April 29)). Але проти таких поглядів ще у 1848 році виступав Дж. Мілль: Mill J. S. *Principles.* – Book V. – Chap. XI. – Sec. 3. – P. 944; Його ж. *On Liberty* / Ed. R. B. McCallum. – Oxford, 1946. – P. 3.

8. Finer H. *Road to Reaction.* – Boston, 1945. – P. 60.

9. Див.: Stephen J. F. *Liberty, Equality, Fraternity.* – London, 1873. – P. 27. Автор пише: "Ми погоджуємось випробовувати силу, рахуючи голови, а не стинаючи їх.... Наймудріша не та сторона, яка виграє, а та, яка до пори до часу показує свою силу (одним із елементів якої, безсумнівно, є мудрість) і заручається найбільшою підтримкою. Меншість поступається не через переконання, що це неправильно, а через те, що

вона переконана у своїй меншості". Пор. також у Л. фон Мізеса: "Заради внутрішнього миру лібералізм прагне до демократичного правління. Демократія, отже, не є революційною інституцією. Навпаки, саме вона є засобом запобігання революціям і громадянським війнам. Вона забезпечує метод мирного пристосування уряду до волевиявлення більшости" (Mises L. von. *Human Action.* – New Haven: Yale University Press, 1949. – P. 150. Аналогічні думки в К. Поппера: "Особисто я називаю демократією такий тип правління, який можна повалити без насильства, інші – це тиранія" (Popper K. R. Prediction and Prophecy and Their Significance for Social Theory // *Proceedings of the 10th International Congress of Philosophy.* – Amsterdam, 1948. – Vol. I. – P. 90).

10. Culpepper Sir John. *An Exact Collection of All the Remonstrances, etc.* – London, 1643. – P. 266.

11. Наскільки зачарованими були раціоналістичні ліберали концепцією правління, коли політичні проблеми вирішувалися б не "через звернення, прямого чи непрямого, до думки або волі чи то неосвіченої маси, чи то джентельменів, чи клоунів, а з допомогою свідомо сформованих думок порівняно незначної кількости осіб, спеціяльно навчених для цих завдань", добре продемонстрував Дж. Мілль у своєму ранньому есе: Mill J. S. Democracy and Government // *London Review,* 1835 (перевиданому в *Early Essays.* – London, 1897. – P. 384). Автор звертає увагу на те, що "з усіх урядів, давніх чи сучасних, особливо досконалим був уряд Пруссії – наймогутніша і майстерно організована аристократія найосвіченіших людей у королівстві". Пор. його ж. *On Liberty* / Ed. R. B. McCallum. – Oxford, 1946. – P. 9. Що стосується свободи і демократії в менш цивілізованих державах, то дехто зі старих лібералів були значно більше ліберальними, ніж пізніші радикали. Т. Маколей, наприклад, десь каже: "Багато сучасних політиків має звичку формулювати як очевидне твердження те, що люди не повинні бути вільними, поки вони не готові застосувати свою свободу. Цей принцип достойний дурня в давньому жарті, який вирішив не заходити у воду, поки не навчиться плавати. Якщо люди мають чекати, поки вони в рабстві стануть мудрими і хорошими, їм дійсно доведеться чекати вічно".

12. Це, здається, і пояснює виникнення суперечности в думках, які збивають із пантелику, коливаючись між постійними нападками на демократію майже з усіх специфічних питань і підкресленим прийняттям принципу, що характерно для його праці.

13. Пор. уривок із праці Дікея, цитований у прим. 15.

14. Mill J. S. Bentham // *London and Westminster Review.* – 1838 (перевидана у *Dissertations and Discussions* / 3d ed. – London, 1875. – Vol. I. – P. 330). Уривок продовжується так: "Двоє авторів, про яких ми говоримо (тобто Бентам і Кольрідж), ніколи не були доступні для масового читача, за винятком хіба небагатьох їхніх робіт, отож читачів у них було небагато, але ці автори були вчителями вчителів; навряд чи можна знайти в Англії інтеліґента, який (хоч би потім і дотримувався інших

поглядів) спершу не вчився думати так, як один із них; і навіть якщо їхній вплив мав своєрідні канали поширення в суспільстві, навряд чи існує публікація, адресована до освічених класів, на яку б не вплинули ці дві особи". Пор. також часто цитований уривок лорда Кейнса, який сам є найвидатнішим прикладом такого впливу на наше покоління: "Ідеї економістів і політичних філософів незалежно від того, чи вони правильні, чи ні, є могутніші, ніж ми зазвичай уявляємо. Дійсно, світом керує невелика решта. Практичні люди, які вважають себе цілком вільними від будь-якого інтелектуального впливу, переважно є рабами якогось, може, і покійного, економіста. Наділені владою божевільні, які чують голоси в повітрі, знаходять суть своїх безумств у якогось академічного писаки із праці кількарічної давности. Я переконаний, що владу закріплених інтересів значно перебільшено порівняно з поступовим надходженням нових ідей. І справді воно відбувається не відразу, але після деякого часу; тому що в галузі економічної і політичної філософії небагато знайдеться людей, яким виповнилося двадцять п'ять чи тридцять років, на кого впливають нові теорії, так що ідеї, які застосовують чиновники і політики чи навіть аґітатори до поточних подій, навряд чи будуть найновіші. Але так чи інакше, це ідеї, а не сталі інтереси, які можуть нести і добро, і зло" (Keynes. *The General Theory of Employment, Interest, and Money.* – London, 1936. – P. 383).

15. Класичний опис того, як ідеї впродовж тривалого часу впливають на політику, зробив Дікей: "Думка, яка змінює закон, у якомусь сенсі є думкою того моменту, коли дійсно пройшли зміни в законі; але в іншому сенсі це та думка, що була поширена якихось двадцять чи тридцять років до часу змін у законі, як це часто буває в Англії; фактично, це думка не сьогоднішнього, а вчорашнього дня".

І далі: " Законодавча думка повинна бути сучасною, тому що при змінах у законі відповідно до потреб сьогодення законодавці переконані, що ці зміни мають характер виправлення. Але ця законотворча думка є також думкою вчорашнього дня, тому що ідеї, які досягли такого впливу на законодавство, що здатні змінити закон, мислителі і письменники створили задовго до того, як пройшла зміна в законі. Таким чином, цілком може трапитися, що нововведення доходить до мети в той час, коли вчителі, які знаходили арґументи на їх користь, уже лежать у землі чи навіть, – і це краще, ніж нічого, – коли в інтелектуальному світі вже розпочався рух проти тих ідей, які вплинули на сферу діяльности і законодавства" (Dicey. *Law and Opinion.* – P. 28, 33).

16. Пор. Schoeck H. What Is Meant by "Politically Impossible"? // *Pall Mall Quarterly.* – 1958. – Vol. I; див. також: Philbrook C. "Realism" in Policy Espousal // *A.E.R.* – 1953. – Vol. XLIII.

17. Пор. зауваження А. Маршалла: "Учені-соціологи повинні боятися народного схвалення: біда їм, коли всі люди про них добре говорять. Коли якесь коло думок завдяки пропаґанді здатне збільшити тираж газети, тоді вчений, який прагне зоставити слід у світі чи у своїй країні,

мусить докладно зупинитися на їхніх обмеженнях, недоліках і помилках, коли вже на це пішло, і ніколи не пропаґувати їх беззастережно, навіть *ad hoc*. Для вченого майже неможливо бути справжнім патріотом і мати репутацію єдиного у своєму часі" (*Memorials of Alfred Marshall* / Ed. A. C. Pigou. – London, 1925. – P. 89).

18. Див. докладніше обговорення цих проблем у V розділі моєї книги: *The Road to Serfdom*. – London and Chicago, 1944. Пор. також: "[Люди] можуть керувати тільки тоді, коли вони розуміють, як *може* керувати сама демократія; що вона може керувати, тільки призначаючи представників для того, щоб виносити судові рішення, впроваджувати в життя і переглядати закони, які проголошують права, обов'язки, привілеї та імунітет осіб, асоціяцій, суспільств та службових осіб, як безпосередньо, так і кожного стосовно всіх інших".

І далі: "Це конституція вільної держави. Оскільки демократичні філософи XIX сторіччя чітко не усвідомлювали, що обов'язковим результатом представницького уряду є специфічний спосіб правління, їх приголомшив передбачуваний конфлікт між законом і свободою, між суспільним правлінням і свободою особистости. Цих конфліктів немає там, де суспільне правління відбувається законними методами на основі надання взаємних прав і їхнього реґулювання. Таким чином, у вільному суспільстві держава не керує справами людей. Вона керує правосуддям серед людей, які керують своїми власними справами" (Lippmann W. *An Inquiry into the Principles of the Good Society*. – Boston, 1937. – P. 267).

Розділ восьмий

НЕЗАЛЕЖНІСТЬ І НАЙМАНА ПРАЦЯ

Цитату з поезії Роберта Бернса запозичено від Сем'юеля Смайлза (Smiles S. *Self Help*. – London, 1859. – C.215), де її використано на початку розділу IX.

1. Пор.: Mills C. W. *White Collar*. – New York, 1951. – P. 63. Автор зазначає: "На початку XIX сторіччя приблизно (точних цифр немає) чотири п'ятих населення були зайняті власним бізнесом; на період 1870 року тільки близько одної третьої, а в 1940 році – близько однієї п'ятої належало до цього старого середнього класу". Див. також про те, наскільки цей розвиток став результатом зменшення частки сільського населення, однак, це не змінює свого політичного значення (Ibid. – P. 65).

2. Важливо нагадати, що навіть ті особи, хто через свій вік або особливості своїх здатностей індивідуально не може змінити свого становища, також захищені потребою працедавця створювати робочі місця, які забезпечують його необхідним потоком новобранців.

3. Пор. цікаві міркування з цього приводу: "Die Zahl der *Unselbstständigerwerbenden* hat stark zugenommen, sowohl absolut wie prozentuell

zu den Beschäftigten. Nun ist das Gefuhl der Verant-wortung für sich und die Zukunft bei den Selbstständigerwerbenden aus naheliegenden Gründen lebhafter entwickelt; sie müssen auflange Sicht planen und haben auch die Moglichkeit, durch Geschick und Initiative für schlechte Zeiten vorzusorgen. Die Unselbstständigerwerbenden hingegen, die in regelmässigen Abständen ihren Lohn erhalten, haben ein anderes, statisches Lebensgefühl; sie planen selten auf lange Sicht, und erschrecken bei der geringsten Schwankung. lhr Sinnen und Trachten ist auf *Stabilitat und Sicherheit gerichtet*". (Bieri E. Kritische Gedanken zum Wohlfahrtsstaat // *Schweizer Monatshefte.* – 1956. – Vol. XXXV. – P. 575.

4. Пор. із цього приводу працю: Barnard C. I. *The Functions of the Executive.* – Cambridge: Harvard University Press, 1938.

5. Про зв'язок між бюрократичною організацією, бюрократичною діяльністю та неможливістю підрахунку прибутків і збитків див. особливо: Mises L. von. *Human Action.* – New Haven: Yale University Press, 1949. – P. 300-307.

6. Пор. про це: Schumpeter J. *Capitalism, Socialism, and Democracy.* – New York and London, 1942; і дальше обговорення характеру великих організацій нижче (Chap. XVII. – Sec. 8).

7. Хотів би і я володіти таким красномовством, з яким одного разу при мені покійний лорд Кейнс говорив про важливу роль, яку людина з незалежним достатком відіграє в будь-якому пристойному суспільстві. Я був дещо здивований, що ці слова виходили з уст людини, яка раніше вітала "евтаназію рантьє". Я мав би менше підстав для здивування, якби знав, як гостро сам Кейнс відчував, що для становища, до якого він прагнув, необхідне нагромадження незалежного багатства, і наскільки успішно він досягнув цього. Як розповідає нам його біограф, у віці тридцяти шести років Кейнс "вирішив не повертатися до низькооплачуваної важкої роботи. Він постановив стати фінансово незалежним. Він відчував, що мав у собі те, що виправдовувало таку незалежність. Він мав багато сказати нації. І він хотів достатку". Таким чином, він поринув у гру на біржі і, починаючи практично з нічого, заробив пів мільйона фунтів стерлінґів за дванадцять років (Harrod R. F. *The Life of John Maynard Keynes* [London, 1951], p. 297). Отже, мене не мало б дивувати, що на мою спробу викликати його на розмову з цього приводу, він відповів захопленим панегіриком про ту роль, яку відіграють освічені власники у розвитку цивілізації; і я міг би тільки побажати, щоб його відповідь із багатими ілюстраціями було надруковано.

8. Я, звичайно, не заперечую належного впливу інтелектуальних класів, до яких і сам належу, тобто ролі професора, журналіста чи службовця. Однак я визнаю, що, як зайнята група, вона має свої професійні тенденції, які в деяких суттєвих моментах суперечать вимогам вільного суспільства і які треба повністю чи частково змінити з допомогою різних позицій, світоглядів людей, які не є членами організованої ієрархії, чиє життєве становище не залежить від популярности поглядів, які вони

виражають, і які можуть спілкуватися на рівних умовах із багатими і могутніми. Випадково в історії цю роль виконувала землевласницька шляхта (або сільська аристократія Вірґінії в кінці XVIII сторіччя). Щоб створити такий клас (інтелектуалів), немає потреби у спадковому привілеї, отож аристократичні роди багатьох республіканських комерційних міст, можливо, здобули собі кращу репутацію, ніж усі ці знані особи з почестями. Без людей, які здатні присвятити своє життя будь-яким вибраним цінностям, не виправдовуючи своєї діяльности ні перед начальниками, ні перед споживачами, а які не залежать від винагород за визнані заслуги, шляхи еволюції, якими б корисними не були, закриті. Якщо ця "найбільша із земних благословінь – незалежність" є "привілеєм", як назвав її Е. Ґіббон (Gibbon E. *Autobiography* // World's Classics. – P. 176), то мало володіти нею, не менш важливо, щоб хтось міг користати з неї. Ми можемо тільки сподіватися, що ця рідкісна перевага не стане об'єктом розподілу згідно з людською волею, а випадково потрапить до рук деяким щасливцям.

9. Сам Дарвін добре усвідомлював, що "наявність групи вишколених людей, які не мусять працювати задля хліба насущного, важлива настільки, що її важко переоцінити; вони виконують усю високо інтелектуальну роботу, а переважно від такої роботи залежить матеріяльний прогрес в усіх сферах, я вже не кажу про інші і вищі переваги" (Darwin Ch. *The Descent of Man* // Modern Library. – P. 522).

10. Про важливу роль, яку багаті люди відіграли в поширенні радикальних думок на теренах сучасної Америки, див.: Friedman M. Capitalism and Freedom // *Essays on Individuality* / Ed. F. Morley. – Pittsburgh: University of Pennsylvania Press, 1958. – P. 178; пор.: Mises L. von. *The Anti-capitalistic Mentality*. – New York, 1956; а також моє есе The Intellectuals and Socialism // *University of Chicago Law Review*. – 1949. – Vol. XVI.

11. Видатки Сполучених Штатів на тютюн і спиртні напої сягають близько 120 доларів у рік на кожного дорослого!

12. Вивчення розвитку англійської місцевої архітектури та звичаїв навіть наштовхнуло видатного данського архітектора на думку, що "в англійській культурі лінощі стали коренем усього доброго" (Rasmussen S. E. *London, the Unique City*. – London and New York, 1937. – P. 294).

13. Пор.: Jouvenel B. de. *The Ethics of Redistribution*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1951. – P. 80.

ЧАСТИНА II

Цитату до частини II взято із: Hooker R. The Laws of Ecclesiastical Polity // *Everyman.* – 1593. – Vol. I. – P. 192. Цей уривок, незважаючи на раціоналістичну інтерпретацію історичного розвитку, дуже повчальний.

Розділ дев'ятий

ПРИМУС І ДЕРЖАВА

Цитату Генрі Бректона на початку розділу запозичено із праці: Polanyi M. *The Logic of Liberty.* – London, 1951. – P. 158. Головну ідею розділу також добре відбито в Ф. Мейтленда: Maitland F. W. Historical Sketch of Liberty and Equality as Ideals // *Collected Papers* (1875). – Cambridge: Cambridge University Press, 1911. – Vol. I. – P. 80. Автор пише: "Реалізація влади тими способами, яких не можна передбачити, викликає чи не найбільші обмеження, тому що обмеження найбільше відчутні і, таким чином, найважчі тоді, коли вони непередбачувані. Ми відчуваємо себе менше вільними, коли знаємо, що обмеження можуть бути накладені в будь-який момент на будь-які наші дії, і, крім того, ми не можемо передбачити їх. ... Загальновідомі закони, які б не були погані, менше перешкоджають свободі, ніж рішення, що ґрунтуються на невідомому зазделегідь правилі".

1. Пор. у Ф. Найта: "Примус є "довільним" маніпулюванням однією з угод або альтернативою вибору – і, звичайно ж, треба сказати, невиправданою перешкодою" (Knight F. H. Conflict of Values: Freedom and Justice // *Goals of Economic Life* / Ed. A. Dudley Ward. – New York, 1953. – P. 208). Див. також: Maciver R. M. *Society: A Textbook of Sociology.* – New York, 1937. – P. 342.

2. Пор. із юридичною максимою "etsi coactus tamen voluit", яка походить із: *Corpus juris civilis* // Digesta. – L. – Chap. IV. – P. II. Стосовно міркувань із цього приводу див.: Lübtow U. von. *Der Ediktstitel "Quod metus causa gestum erit".* – Greifswald, 1932. – P. 61-71.

3. Пор. Wieser F. *Das Gesetz der Macht.* – Vienna, 1926; Russell B. *Power: A New Social Analysis.* – London, 1930; Ferrero G. *The Principles of Power.* – London, 1942; Jouvenel B. de. *Power: The Natural History of Its Growth.* – London, 1948; Ritter G. *Vom sittlichen Problem der Macht.* – Bern, 1948; його ж. *Machtstaat und Utopie.* – Munich, 1940; Lord

Radcliffe. *The Problem of Power.* – London, 1952; Lord MacDermott. *Protection from Power under English Law.* – London, 1957.

4. Скарги на владу, як на найбільше зло, такі ж давні, як і політична думка. Уже Геродот уклав в уста Отанса відомі слова про демократію: "Навіть найкращі з людей, піднесені до такого становища [свавільної влади], приречені змінитися на гірше" *(Histories.* – Vol. III. – P. 80). Джон Мільтон також розглядає можливість того, що "тривале перебування при владі може зіпсувати навіть найщиріших людей" (Milton J. *The Ready and Easy Way,* etc. // *Milton's Prose* / Ed. M. W. Wallace. – London: World's Classics, 1925. – P. 459). Монтеск'є стверджує, що "досвід постійно вказує нам, що кожна людина, якій надано владу, схильна зловживати нею і максимально поширювати свій вплив" (Montesquieu. *Spirit of the Laws.* – Vol. I. – P. 150). І. Кант стверджує, що "володіння владою незмінно псує вільну думку розуму" (*Zum ewigen Frieden*, 1795, друге видання, останній параґраф). Е. Берк пише, що "найбільші тирани, що залишили слід в історії, починали з найсправедливішого правління. Щоправда, ця жахлива влада псує не тільки серця, але й розум" (Burke E. *Thoughts on the Causes of Our Present Discontents // Works.* – Vol. II. – P. 307). "Владою завжди зловживають, коли вона необмежена і позбавлена душевної рівноваги" (Adams J. *Works* // Ed. C. F. Adams. – Boston, 1851. – Vol. VI. – P. 73) і що "абсолютна влада однаково п'янить і деспотів, і монархів, і аристократів, і демократів, і якобінців, і *санкюлотів* (*екстремістів-республіканців.* – Прим. перекл.) (Ibid. – P. 477). Джеймс Медісон зазначає, що "уся влада в людських руках піддається зловживанням" і що "влада, кому б вона не належала, більшою чи меншою мірою підлягає зловживанням" (Madison J. *The Complete Madison* // Ed. S. K. Padover. – New York, 1953. – P. 46. Я. Буркгардт ніколи не припиняв повторювати, що влада сама собою є зло (Burckhardt J. *Force and Freedom.* – New York, 1953. – P 102). А лордові Ектону належить афоризм: "Влада має тенденцію псувати, а абсолютна влада псує абсолютно" (Lord Acton. *Hist. Essays.* – P. 504).

5. Trotsky L. *The Revolution Betrayed.* – New York, 1937. – P. 76.

6. Показовий приклад, про який я дізнався саме тоді, коли писав цю книгу, наводиться в огляді, що зробив Б. Віллькокс: Willcox B. F. *Industrial and Labor Relations Review.* – 1957-58. – Vol. XI. – P. 273. Для того, щоб виправдати "мирний економічний примус" із боку профспілок, автор вдається до таких слів: "Від мирної конкуренції, яка ґрунтується на вільному виборі, фактично, дещо віє примусом. Вільний продавець товарів чи послуг, встановлюючи свою ціну, примушує того, хто хоче купити – платити, обходитися (без чогось) чи звертатися ще кудись. Вільний продавець товарів чи послуг, встановлюючи умови, при яких ніхто не може купувати в нього з тих, хто купує в X, примушує того, хто хоче купувати – обійтися, звернутися ще кудись, чи утриматися від купівлі в X – і в останньому випадку він чинить примус стосовно X також". Це хибне використання терміна "примус" значною мірою походить від Дж.

Коммонса (пор.: Commons J. R. *Institutional Economics*. – New York, 1934. – P. 336; див. також: Hale R. L. Coercion and Distribution in a Supposedly Noncoercive State // *Political Science Quarterly*. – 1923. – Vol. XXXVIII).

7. Пор. уривок Ф. Найта, який цитую у прим. 1 до цього розділу.

8. Вислів "особиста власність" (several property), який використовує сер Генрі Мейн (див. прим. 10 до цього розділу), більше відповідає цьому поняттю, ніж відомий вислів "приватна власність" (private property), і ми час від часу використовуватимемо його замість останнього.

9. Acton. *Hist. of Freedom*. – P. 297.

10. Maine Sir Henry. *Village Communities*. – New York, 1880. – P. 230.

11. Malinowski B. *Freedom and Civilization*. – London, 1944. – P. 132-33.

12. Я не хочу говорити, що це сприятлива форма існування. Однак важливо, що сьогодні немала частка людей, які переважно впливають на громадську думку, зокрема журналісти і письменники, часто тривалий час живуть із мінімумом особистої власности, і це, безперечно, впливає на їхні погляди. Здається, що деякі люди навіть уважають матеріяльну власність радше перешкодою, аніж допомогою, доки вони мають заробіток, щоб купити те, що їм потрібно.

13. Пор. у Канта: "Діяти гуманно, чи то стосовно себе, чи стосовно іншого, завжди сприймати людину за ціль і ніколи за засіб" (Kant I. *Critique of Practical Reason* / Ed. L. W. Beck. – Chicago: University of Chicago Press, 1949. – P. 87). Доки це означає, що жодну людину не можна примушувати зробити будь-що, що слугує тільки намірам інших людей, це тільки інший шлях декларування, що примусу треба уникати. Але якщо цей принцип інтерпретувати так, що коли ми співпрацюємо з іншими людьми, ми повинні керуватися не тільки нашими власними, але також і їхніми цілями, він починає суперечити нашій свободі, коли ми не погоджуємося з їхніми цілями. Прикладом такої інтерпретації є німецькі дослідження, про які я говорю в цій книжці, див. цитування за працею у наступній примітці, а також есе: Clark J. M. *The Ethical Basis of Economic Freedom*. – Westport, Conn.: Kazanijan Foundation Lecture, 1955. – P. 26.

14. Пор. Mises L. von. *Socialism* / New ed. – New Haven: Yale University Press, 1951. – P. 193, 430-41.

15. Беручи до уваги позірну відсутність індивідуальної свободи у класичній Греції, варто згадати, що в Атенах п'ятого сторіччя до нашої ери настільки шанували святість приватного дому, що навіть під владою Тридцяти Тиранів людина "могла зберегти своє життя, зостаючись удома" (цит. за.: Jones J. W. *The Law and Legal Theory of the Greeks*. – Oxford, 1956. – P. 91; див.: Demosthenes. – Vol. XXIV. – P. 52).

16. Mill J. S. *On Liberty* / Ed. R. B. McCallum. – Oxford, 1946. – Chap. IV.

17. Пор.: Ibid. – P. 84: "У багатьох ситуаціях індивід, переслідуючи законну мету, неминуче, а отже, закономірно завдає болю чи втрат іншим або перешкоджає добру, якого вони сподівалися з розсудливою надією".

Пор. також суттєву зміну дещо хибного формулювання Французької Декларації Прав 1789 року – "La Liberté consiste à pouvoir faire tout ce qui ne nuit pas à autrui" – на слушне формулювання у Статті VI Декларації 1793 року – "La liberté est ie pouvoir qui appartient à l'homme de faire tout ce que ne unit pas aux droits d'autrui".

18. Характерним прикладом у нашому суспільстві є трактування гомосексуалізму. Б. Расселл відзначив (Russell B. John Stuart Mill // *Proceedings of the British Academy.* – 1955. – Vol. XLI. – P. 55): "Якщо б досі вірили, як вже це було не раз, що терпимість до такої поведінки призводить суспільство до Содому і Гомори, воно мало б повне право втрутитися". Але де такі переконання не переважають, приватна справа дорослих людей, якою б огидною вона не була для більшости, не є відповідним приводом до примусової дії держави, мета якої – мінімізувати примус.

19. Crosland C. A. R. *The Future of Socialism.* – London, 1956. – P. 206.

20. Твердження, яке я цитую, приписується Іґнаціо Сілоне. Пор. також: Burckhardt J. Op. cit. – P. 105: "Це деґенерація, це філософська і бюрократична високомірність Держави – зробити спробу досягти безпосередньо моральних цілей, тому що тільки суспільство може і має це зробити". Див. також Г. Стімса: "Примус в ім'я доброчесности такий самий нестерпний, як і примус в ім'я зла. Якщо американські ліберали не бажають відстоювати принцип примусу стосовно Поправки про Заборону (Заборону продажу спиртних напоїв. – Прим. перекл.) просто через те, що їм байдуже, США – антиалкогольна країна, чи ні, тоді вони дискредитують момент відстоювання примусу в тих випадках, коли вони зацікавлені в цьому" (Stearns H. *Liberalism in America.* – New York, 1919. – P. 69). Типове ставлення до цих проблем найчіткіше сформулював Р. Голл, переконуючи (стосовно обов'язку збільшення капіталу країни), що "необхідність використання таких слів, як "моральне зобов'язання" і "обов'язок" виявляє, що не може бути й мови про точне обчислення і що ми маємо справу з рішеннями, які не тільки може, а й повинно виконувати все суспільство, тобто з політичними рішеннями" (Hall R. L. *The Economic System in a Socialist State.* – London, 1937. – P. 202). Щодо захисту використання політичної влади з боку консерваторів для утвердження в життя моральних принципів див.: Berns W. *Freedom, Virtue, and the First Amendment.* – Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1957.

21. Mill. Op. cit. – Chap. III.

Розділ десятий

ЗАКОН, НАКАЗИ І ПОРЯДКИ

Цитату на початку розділу взято з праці Ортеґи-і-Ґассета (1927): Ortega y Gasset J. *Mirabeau o el político // Obras completas.* – Madrid, 1947. – Vol. III. – P. 603: "Orden no es una presión que desde fuera se ejerce sobra la sociedad, sin un equi-librio que se suscita en su interior".

Пор. у Дж. Картера: "Закон не є текстом команд, нав'язаних суспільству ззовні, чи то окремим монархом або кимось згори, чи то верховним органом, заснованим представниками суспільства безпосередньо. Він існує в усі часи як один із елементів суспільства, випливаючи безпосередньо зі звичок і традицій. Це і є несвідоме творення суспільства чи, іншими словами, зростання" (Carter J. C. The Ideal and the Actual in the Law // *Report of the Thirteenth Annual Meeting of the American Bar Association.* – 1890. – P. 235. Акцент на законі, першочерговому для держави, яка є результатом організованих творчих зусиль і впровадження їх у життя, іде щонайменше від Д. Г'юма (див.: Hume D. *Treatise.* – Book III. – Part II).

1. Savigny F. C. von. *System des heutigen römischen Rechts.* – Berlin, 1840. – Vol. I. – P. 331-32. Уривок, який цитую в перекладі, є конденсацією двох речень, які заслуговують, щоб їх зацитувати в їхньому контексті: "Der Mensch steht inmitten der äusseren Welt, und das wichtigste Element in dieser seiner Umgebung ist ihm die Berührung mit denen, die ihm gleich sind durch ihre Natur und Bestimmung. Sollen nun in solcher Berührung freie Wesen neben einander bestehen, sich gegenseitig fördernd, nicht hemmend, in ihrer Entwicklung, so ist dieses nur möglich durch Anerkennung einer unsichtbaren Grenze, innerhalb welcher das Dasein und die Wirksamkeit jedes Einzelnen einen sichern, freien Raum gewinne. Die Regel, wodurch jene Grenze und durch die dieser freie Raum bestimmt wird, ist das Recht. Damit ist zugleich die Verwandtschaft und die Verschiedenheit zwischen Recht und Sittlichkeit gegeben. Das Recht dient der Sittlichkeit, aber nicht indem es ihr Gebot vollzieht, sondern indem es die freie Entfaltung ihrer, jedem einzelnen Willen inwohnenden Kraft sichert. Sein Dasein aber ist ein selbstständiges, und darum ist es kein Widerspruch, wenn im einzelnen Fall die Möglich-keit unsittlicher Ausübung eines wirklich vorhandenen Rechts behauptet wird" (правопис цього уривку модернізовано).

2. Beudant Ch. *Le Droit individuel et l'état.* – Paris, 1891. – P. 5: "Le Droit, au sens le plus général du mot, est la science de la liberté".

3. Пор. Menger C. *Untersuchungen.* – Appendix VIII.

4. "Абстракція" не з'являється тільки у формі вербальних заяв. Вона виявляє себе так само, як ми реаґуємо на будь-які типи подій, що здебільшого значно відрізняються одні від одних, або в наших почуттях, що ці події породжують і які керують нашими вчинками: чи це почуття справедливости, чи морального, естетичного схвалення або несхвалення. Очевидно, завжди існують загальніші принципи, що скеровують наш розум, яких ми не можемо сформулювати, однак саме вони керують нашим мисленням – закони структури мислення, які аж надто загальні, щоб сформулювати їх у межах тієї структури. Навіть коли ми говоримо про абстрактне правило, яке керує рішеннями, ми не обов'язково маємо на увазі правило, виражене словами, а тільки правило, яке можна сформулювати словесно. Про всі ці проблеми див. у моїй книжці: *The Sensory Order.* – London and Chicago, 1952.

5. Пор. в Е. Сепіра: "Австралійському туземцю, наприклад, легко сказати, якими термінами спорідненості він називає того чи іншого, та що він розуміє під такими чи іншими стосунками між окремими індивідами. Йому надзвичайно важко дати загальне правило, які з цих специфічних прикладів поведінки є тільки ілюстраціями, хоча все, що він робить, так само, як і правило, йому чудово відомі. *Це все добре відоме йому, але до деякої міри.* Ці знання не піддаються свідомому керуванню на основі словесних символів. Це радше дуже тонкі відчуття нюансів важко вловимих відносин, як із власного досвіду, так і потенційно можливих" (Sapir E. *Selected Writings* / Ed. D. G. Mandelbaum. – Berkeley: University of California Press, 1949. – P. 548).

6. Трактування закону як різновиду наказу, що походить від Т. Гоббса і Дж. Остіна, має на меті наголосити на логічній подібності між цими двома видами висловлювань, на відміну від, скажімо, констатації факту. Однак це не заперечує, як часто вважають, їхніх суттєвих відмінностей. Пор. у праці: Olivecrona K. *Law as Fact.* – Copenhagen and London, 1939. – P. 43, де закони визначено як "незалежні імперативи", які "не є чиїми-небудь наказами, хоч і мають схоже мовне оформлення". Див. також: Wollheim R. The Nature of Law // *Political Studies.* – 1954. – Vol. II.

7. Я запозичив цю ілюстрацію від Ортеґи-і-Ґассета (*Del imperio romano*, 1940), який, мабуть, одержав її від якогось антрополога. Див. у книзі: Ortega y Gasset J. *Obras completas.* – Madrid, 1947. – Vol. VI. – P. 76.

8. Якщо б не було загрози заплутатися у значеннях цих термінів, було би краще говорити радше про "офіційні", аніж про "абстрактні" закони, у тому ж сенсі, у якому термін "формальний" (formal – в англійській мові має значення "формальний", "офіційний". – Прим. перекл.) використовують у логіці (пор.: Popper K. R. *Logik der Forschung.* – Vienna, 1935. – P. 85, 29-32). На жаль, термін "офіційний" використовують також до всього того, що приписують законодавчій владі, але як тільки такий закон набуває форми абстрактного правила, він у формальному сенсі, а також у матеріяльному, стає законом. Наприклад, коли М. Вебер у своїй праці говорить про "формальну справедливість" (formal justice), він має на увазі справедливість, яку визначає закон, але не тільки у формальному, але й у матеріяльному сенсі (Weber M. *Law in Economy and Society* / Ed. M. Rheinstein. – Cambridge: Harvard University Press, 1954. – P. 226-29). Про цю відмінність у німецькому та французькому конституційному законі див. нижче, розд. XIV, прим. 10.

9. Пор. у Ґ. Льюїса: "Коли особа добровільно реґулює свою поведінку відповідно до деяких правил чи принципів, зазделегідь оголосивши про свій намір їх дотримуватися, про неї думають, що вона позбавила себе *arbitrium*, свободи волі, свободи дії, чи *willkuhr*, в особистих діях. А якщо уряд діє на власний розсуд, не відповідно до попередньо встановлених законів чи правил поведінки, які сам і сформулював, то про його дію говорять як про деспотичну" (Lewis G. C. *An Essay on the Government of Dependencies.* – London, 1841. – P. 16). І далі: "Кожен уряд, чи то

монархічний, аристократичний, чи демократичний, може поводитися деспотично, не дотримуючись загальних правил. Немає і не може бути нічого у формі уряду, що надасть суб'єктам юридичний захист від неправильних деспотичних виявів верховної влади. Цю безпеку можна ґарантувати тільки під впливом громадської думки та інших моральних обмежень, які створюють основну відмінність у рисах верховних урядів" (Ibid. – P. 24).

10. Maine Sir Henry. *Ancient Law.* – London, 1861. – P. 151; пор.: Graveson R. H. The Movement from Status to Contract // *Modern Law Review.* – 1940-41. – Vol. IV.

11. Пор. прим. 8 цього ж розділу і міркування з цього приводу.

12. Marshall J. Jr. *Osborn V. Bank of United States.* – 9 Wheaton, 1824. – 22 U.S. – P. 736, 866.

13. Holmes O. W. Jr. *Lochner V. – New York,* 1905. – 198 U.S. 45. – P. 76.

14. Neumann F. The Concept of Political Freedom // *Columbia Law Review.* – 1953. – Vol. LШ. – P. 910; праця перевидана у збірці: *The Democratic and the Authoritarian State.* – Glencoe, 1957. – Vol. III. – P. 160-200.

15. Пор.: "У які галузі вітчизняної промисловости треба вкладати капітал, і коли, імовірно, продукт буде найвигіднішим, кожен індивід (і це очевидно) може краще оцінити сам (*індивідуально*), ніж це міг би зробити для нього будь-який державний діяч чи законодавець" (курсив – Ф. Гаєк) (Smith // *W.o.N.* – Vol. I. – P. 421).

16. Пор. у Л. Роббінса: [Класичний ліберал] "пропонує, так би мовити, розподіл праці: держава має визначати, що індивіди не повинні робити, якщо їм на це вказано, а водночас громадянам треба дозволити робити все, що не заборонено. Одній стороні доручено завдання створити офіційні норми, інша несе відповідальність за суть спеціяльних учинків" (Robbins L. *The Theory of Economic Policy.* – London, 1952. – P. 193

17. Hume D. *Treatise // Works.* – Vol. II. – Part II. – Sec. 6. – P. 293. Пор. також у Дж. Джонса: "Переглядаючи Французький Кодекс і не беручи до уваги закон про сім'ю, Дюґі виявляє три фундаментальні правила і не більше – це свобода контракту, недоторканність власності і обов'язок компенсації за завдані комусь збитки. Усі інші зводяться до другорядного вреґулювання відносин між державними службовцями" (Jones J. W. *Historical Introduction to the Theory of Law.* – Oxford, 1940. – P. 114).

18. Пор. міркування Д. Г'юма, які, здається, найбільше задовольняють вирішення цієї проблеми: "Поодинока справедлива дія часто суперечить *громадським інтересам;* і якщо її зоставити саму на себе, без противаги інших дій, то вона може принести шкоду суспільству. ... Ніяка поодинока дія в ім'я справедливости, якщо розглядати її окремо, не сприятиме ні особистим інтересам, ані суспільним... І хоча поодинокі дії в ім'я справедливости можуть суперечити і громадським, і приватним інтересам, безсумнівно, що весь план чи схема дуже сприятливі, а

навіть абсолютно необхідні для підтримки суспільства і добробуту кожного індивіда. Неможливо відокремити добре від поганого. Власність повинна бути недоторканною, і це мусять закріплювати загальні норми. І навіть якщо в якійсь ситуації громадськість може виявитися в ролі потерпілого, це перехідне зло сповна компенсується миром і порядком завдяки постійному виконанню норм, які встановлено в суспільстві" (Hume D. *Treatise.* – Book III. – Part II. – Sec. 2-6. – P. 269). Див. також. *Enquiry // Essays.* – Vol. II. – P. 273: "Користь, яка є результатом [соціяльних переваг справедливости і лояльности], не є наслідком кожної індивідуальної поодинокої дії, а результатом усієї схеми чи системи, яку сформувало разом усе суспільство чи більша його частина. ... Результат індивідуальних дій тут, як і в багатьох інших ситуаціях, прямо протилежний результатові дій усієї системи діяльности; перший може бути надзвичайно шкідливий, а другий найвищою мірою сприятливий. Багатство, успадковане від батька, у руках поганої людини є знаряддям шкоди. Право на спадщину в окремих ситуаціях може бути шкідливим. Його користь виникає тільки за умов дотримання загальних норм; і це достатньо, якщо буде компенсація за все зло і незручності, які виникли через окремих осіб і деякі ситуації". І далі: "Усі природні закони, які реґулюють питання власности, так само як усі громадянські закони, – загальні, вони розглядають тільки деякі суттєві обставини випадку, не беручи до уваги характеру ситуації, а також зв'язків зацікавлених осіб чи будь-яких окремих наслідків, які можуть бути результатом визначення цих законів у будь-якому окремому випадку. Вони позбавляють, не церемонячись, добродія всієї його власности, якщо її надбано помилково, без надійного права власности; для того щоб нагородити ним еґоїстичного скнару, який вже нагромадив величезне непотрібне багатство. Суспільна користь вимагає, щоб загальні негнучкі норми закону регулювали питання власности; і хоча такі норми приймають для того, щоб якнайкраще служити тим самим цілям суспільної користи, вони не можуть запобігти всім труднощам чи в кожній окремій ситуації принести корисні наслідки. Достатньо, якщо весь план чи схема буде підтримувати громадянське суспільство і якщо в рівновазі добра і зла переважатиме добро" (Ibid. – P. 274). У зв'язку з цим я хотів би визнати, що маю деякі зобов'язання перед сером Арнольдом Плантом, який багато років тому першим звернув мою увагу на важливість обговорення цих проблем у Д. Г'юма.

19. Див.: Mill J. S. *On Liberty* / Ed. R. B. McCallum. – Oxford, 1946. – P. 68.

20. Див. Rawls J. Two Concepts of Rules // *Philosophical Review.* – 1955. – Vol. LXIV; Smart J. J. C. Extreme and Restricted Utilitarianism // *Philosophical Quarterly.* – 1956. – Vol. VI; McCloskey H. J. An Examination of Restricted Utilitarianism // *Philosophical Review.* – 1957. – Vol. LXVI; Urmson J. O. The Interpretation of the Moral Philosophy of J. S. Mill // *Philosophical Quarterly.* – 1953. – Vol. III; Mabbott J. D.

Interpretations of Mill's Utilitarianism // *Philosophical Quarterly.* – 1956. – Vol. VI; Toulmin S. E. *An Examination of the Place of Reason in Ethics.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1950. – P. 168.

21. Стосовно *salus populi suprema lex esto* Джон Селден каже: "Нічим іншим у світі не зловживають так, як цим висловом" (Selden J. *Table Talk.* – Oxford, 1892. – P. 131). Пор.: Mcllwain C. H. *Constitutionalism: Ancient and Modern* // Rev. ed. Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1947. – P. 149. Щодо загальної проблеми див.: Meinecke F. *Die Idee der Staatsrason.* – Munich, 1924, яку тепер перекладено англ.: *Machiavellism.* – London, 1957; а також Mises L. von. *Socialism.* – New Haven: Yale University Press, 1951. – P. 400.

22. Пор., наприклад, думку І. Джеймса: "Лад залежав від взаємовідносин у команді і послуху. Уся організація базується на перевагах і субординації", яку зацитовано у праці: Wormuth F. D. *The Origins of Modern Constitutionalism.* – New York, 1949. – P. 51.

23. Прошу вибачення в автора, чиї слова цитую, але ім'я якого я забув. Я позначив цю цитату з відсиланням на працю: Evans-Pritchard E. E. *Social Anthropology.* – London, 1951. – P. 19, де виражено цю ж ідею, проте не в тих словах, які цитую.

24. Пор.: Jahrreiss H. *Mensch und Staat.* – Cologne, 1957. – P. 22 ("Sozial-Ordnung ist Sozial-Berechenbarkeit").

25. Polanyi M. *The Logic of Liberty.* – London, 1951. – P. 159.

26. М. Вебер схильний трактувати потребу у "вимірюваності і достовірності законного ладу як властивості "капіталізму" або "буржуазної стадії" суспільства: Weber M. *Theory of Social and Economic Organization.* – London, 1947. – P. 386. Це слушно тільки тоді, якщо ці терміни розглядати як притаманні будь-якому вільному суспільству, що базується на поділі праці.

27. Пор. в Е. Бруннера: "Закон є лад через передбачуваність. Стосовно людей це послуга, яку він надає; це також його тягар і його небезпека. Він пропонує захист від тиранії, він дає відчуття надійности, безпеки, він забирає в майбутнього його загрозливу темноту" (Brunner E. *Justice and the Social Order.* – New York, 1945. – P. 22).

Розділ одинадцятий

ВИТОКИ НОРМ ЗАКОНУ

Цитату на початку розділу взято в Джона Локка (Locke J. *Second Treatise.* – Sec. 57. – P. 29). Суть цього розділу, так само як і XIII- XVI розділів, використано в моїх опублікованих лекціях: *The Political Ideal of the Rule of Law* // National Bank of Egypt. – Cairo, 1955.

1. Чим більше я дізнаюся про розвиток цих ідей, тим більше я переконуюся в тій важливій ролі, яку відіграв приклад Голландської республіки. І хоч цей вплив очевидний наприкінці XVII – на початку XVIII

сторіч, його ранні наслідки все ще вимагають досліджень. Тим часом див.: Clark Sir George. The Birth of the Dutch Republic // *Proceedings of the British Academy.* – 1946. – Vol. XXXII; Geyl P. Liberty in Dutch History // *Delta.* – 1958– Vol. I. Моя необізнаність також не дозволяє мені говорити про важливий розвиток аналогічних ідей в Італії періоду Ренесансу, особливо у Флоренції. (Для стислої довідки див. вступ до приміток до розд. XX). Також я не можу бути достатньо компетентним стосовно такого цікавого явища, як Китай, тобто, коли одна велика неєвропейська цивілізація приблизно в той самий час, що і греки, розвинула власну концепцію закону, дивовижно схожу на концепцію Західної цивілізації. Згідно з Фунґ Ю Ланом, "визначальною політичною тенденцією того часу [від VII до III століть до Р. Х.] був рух від феодального правління до правління згідно із законами, що мають абсолютну владу; від урядування зі звичайною індивідуальною мораллю *(li)* до урядування закону" (Fung Yu-Lan. *A History of Chinese Philosophy.* – Peiping, 1937. – P. 312). Автор цитує, очевидно, з *Кван-тцу* (трактату, який приписується Кван-Чанґу, 715-645 рр. перед Р. Х.), але, можливо, створеному у III сторіччі перед Р. Х.: "Коли держава керується законом, стан речей знаходитиметься у своєму нормальному руслі. ... Якщо закон не постійний, то для володаря держави – нещастя. ... Коли правитель і міністр, начальник і підлеглий, знатні і бідні, усі підкоряються законові, це називається Великий Хороший Уряд". Він додає, однак, що це "ідеал, якого ще ніколи не досягнули в Китаї" (Ibid. – P. 321).

2. Пор. зауваження Монтеск'є: "Є одна нація у світі, конституція якої ставить за безпосередню мету політичну свободу" (Montesquieu. *The Spirit of the Laws.* – Vol. I. – P. 151). Див. також Henne R. *Der englische Preiheitsbegrijf*: Diss. – Zurich; Aarau, 1927. Ретельне вивчення того, як на континенті відкрили англійську свободу і який вплив мала англійська модель, ще попереду. Важливими з цього погляду є праці: Miege G. *L'État présent de la Grande-Bretane.* – Amsterdam, 1708, також у розширеному німецькому виданні, зокрема: *Geistlicher und weltlicher Stand von Grossbritannien und Irland.* – Leipzig, 1718; Rapin-Thoyras P. de. *Dissertation sur les Whigs et les Torys, or an Historical Dissertation upon Whig and Tory* / Trans. M. Ozell. – London, 1717; Hennings A. *Philosophische und statistische Geschichte des Ursprungs und des Fortgangs der Freyheit in England.* – Copenhagen, 1783.

3. Пор., зокрема Pollock F., Maitland F. W. *History of English Law.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1911; Keller R. *Freiheitsgarantien für Person und Eigentum im Mittelalter.* – Heidelberg, 1933; Planitz H. Zur Ideengeschichte der Grundrechte // *Die Grundrechte und Grundpflichten der Reichsverfassung* // Ed. H. C. Nipperdey. – Berlin, 1930. – Vol. III; Gierke O. von. *Johannes Althusius und die Entwicklungder naturrechtlichen Staatstheorien* / 2d ed. – Breslau, 1902.

4. Див. Mcllwain C. H. The English Common Law Barrier against Absolutism // *American Historical Review.* – 1934. – Vol. XLIX. – P. 27.

Зміст найвідоміших, а пізніше найвпливовіших статей Великої хартії вольностей (Magna Carta) перегукується з декретом імператора Конрада II, датованим 28 травня 1037 року, а саме: "Жодна людина не повинна бути позбавлена феодального маєтку, ... окрім як за законами Імперії (Британської) і вироку її перів" (подано у: Stubbs W. *Germany in the Early Middle Ages, 476-1250* / Ed. A. Hassall. – London, 1908. – P. 147.

Ми не можемо тут докладно проаналізувати філософську традицію, передану нащадкам із Середніх Віків. Але лорд Ектон був не цілком парадоксальним, коли назвав Тому Аквінського першим лібералом (див. Acton Lord. *Hist. of Freedom.* – P. 37; пор.: Figgis J. N. *Studies of Political Thought from Gerson to Grotius.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1907. – P. 7). Про Тому Аквінського див.: Gilby T. *Principality and Polity.* – London, 1958; про його вплив на ранню англійську політичну теорію, зокрема на Річарда Гукера, див.: Wolin S. S. Richard Hooker and English Conservatism // *Western Political Quarterly.* – 1953. – Vol. VI. Особливу увагу варто було б приділити Ніколі Кузанському (XIII ст.) і Бартолію (XIV ст.), які продовжили цю традицію. Див. Scharpff F. A. von. *Der Cardinal und Bischof Nicolaus von Cusa.* – Tübingen, 1871. – P. 22; Figgis J. N. Bartolus and the Development of European Political Ideas // *Transactions of the Royal Historical Society.* – London: N.S., 1905. – Vol. XIX; Woolf C. N. S. *Bartolus of Sassoferato.* – Cambridge, 1913. Про політичну теорію цього періоду див.: Carlyle R. W., Carlyle A. J. *A History of Mediaeval Political Theory.* – Edinburgh and London, 1903 і пізніші.

5. Пор. Vossler O. Studien zur Erklärung der Menschenrechte // *Historische Zeitschrift.* – 1930. – CXLII. – P. 512; також Kern F. *Kingship and Law in the Middle Ages* / Trans. S. B. Chrimes. – Oxford, 1939; Jenks E. *Law and Politics in the Middle Ages.* – London, 1898. – P. 24-25; Mcllwain C. H. *The High Court of Parliament and its Supremacy.* – New Haven: Yale University Press, 1910; Figgis J. N. *The Divine Right of Kings* / 2d ed. – Cambridge, 1914; Langlois C. V. *Le Règne de Philippe III, le Hardi.* – Paris, 1887. – P. 285. Огляд проблем кінця Середньовіччя у працях: Plucknett T. F. T. *Statutes and Their Interpretation in the First Half of the Fourteenth Century.* – Cambridge, 1922; його ж. *Legislation of Edward I.* – Oxford, 1949. Стосовно цього питання в цілому див: Gough J. W. *Fundamental Law in English Constitutional History.* – Oxford, 1955.

6. Rehfeldt B. *Die Wurzeln des Rechtes.* – Berlin, 1951. – P. 67: "Das Auftauchen des Phänomens der Gesetzgebung ... bedeutet in der Menschheitsgeschichte die Erfindung der Kunst, Recht und Gesetz zu machen. Bis dahin hatte man ja geglaubt Recht nicht setzen sondern nur anwenden zu können als etwas, das seit jeher war. An dieser Vorstellung gemessen ist die Erfindung der Gesetzgebung vielleicht die folgenschwerste, die je gemacht worden— folgenschwerer als die des Feuermachens oder des Schiesspulvers,— denn am Stärksten von alien hat sie das Schicksal des Menschen in seine Hände gelegt".

Так само, як у ще неопублікованій статті на симпозіумі "Експансія суспільства", організованому Східним всесвітнім інститутом (Чикаґо) у грудні 1958 року, Макс Рейнштейн зазначає: "Думка, що дійсні норми поведінки могли б утвердитися як закон, була притаманна пізньому періодові Грецької та Римської історії; у Західній Європі це дрімало до повторного відкриття Римського права і відродження абсолютної монархії. Твердження, що весь закон є владою суверена – постулат, що виник завдяки демократичній ідеології Французької революції. Увесь закон повинен виходити від належно обраних представників народу. Це, однак, не відповідає реальності, а найменше у країнах англосаксонського Загального Права".

Наскільки традиційний погляд, що закони можна утверджувати, а не створювати, глибоко вплинув на англійську думку кінця XVIII сторіччя, продемонструвала заява Е. Берка: "Було б важко вказати на більшу помилку (справді надзвичайно руйнівну) стосовно всього ладу і краси, усього миру і щастя, стосовно людського суспільства, ніж позиція, що будь-який колектив людей має право творити такі закони, які побажає; чи що закони можуть отримувати будь-які повноваження тільки від їхньої інституції незалежно від характеру суті справи. Ніякі арґументи політиків, розсудливість держави, збереження Конституції не можуть слугувати виправданням на користь такої практики. ... Усі людські Закони, власне кажучи, тільки декларативні; вони можуть змінювати спосіб дії і застосування, але не мають влади над суттю первинного правосуддя" (Burke E. *Tracts Relative to the Laws against Popery in Ireland.* – *Works.* – Vol. IX. – P. 350). За іншими прикладами див. Corwin E. S. *The "Higher Law" Background of American Constitutional Law.* – Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1955. – № II. – P. 6.

7. Пор. у Дікея: "Юрист, який розглядає справу тільки із законного погляду, схильний заявляти, що реальною темою в суперечці між державними діячами, зокрема Беконом і Вентворсом, з одного боку, і Коком чи Еліотом, з іншого, було, чи сильна адміністрація континентального типу має бути незмінно встановлена в Англії, чи ні (Dicey. *Constitution.* – P. 370).

8. Генрі Брактон описує Велику хартію вольностей (Magna Carta) у праці: Bracton H. *De legibus.* – Fol. 186b. Про наслідки насправді неправильних тлумачень Великої хартії вольностей у XVII сторіччі, див.: McKechnie W. S. *Magna Carta* / 2d ed. – Glasgow, 1914. – P. 133: "Якщо невизначені і неточні слова Кока заплутали суть багатьох глав [Великої хартії вольностей], поширивши неправильні уявлення про розвиток англійського Закону, то послуга, яку ці помилки зробили для справи конституційного проґресу, неоціненна". З того часу цю думку повторювали безліч разів (див., зокрема: Butterfield H. *The Englishman and His History.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1944. – P. 7).

9. Пор. у Т. Гоббса: "Однією з найчастіших причин цього [бунтарського духу його періоду] є читання політичних книжок, а також історій древніх

греків та римлян", і що з цієї причини "ніколи ніщо не коштувало так дорого, як цим західним краям далося вивчення грецької і латинської мов" (Hobbes T. *Leviathan* / Ed. M. Oakeshott. – Oxford, 1946. – P. 214, 141). Див. зауваження Обріє, що джерело "завзятості Мільтона стосовно свободи людства" лежать у його "добрій обізнаності з Лівієм і римськими авторами, у величі, яку він бачив, що здійснила Римська держава" (*Aubrey's Brief Lives* / Ed. O. L Dick. – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1957. – P. 203). Про класичні джерела міркувань Мільтона, Гаррінґтона і Сіднея див.: Fink Z. S. *The Classical Republicans* // Northwestern University Studies in Humanities. – Evanston, 1945. – No. 9. – III.

10. Thucydides. *Peloponnesian War* / Trans. Crawley. – Vol. II. – P. 37. Найпереконливішими є, можливо, твердження ворогів ліберальної демократії Атен, хто, викриваючи її, як це робив Арістотель (Aristotle. *Politics*. – Chap. VI. – 2. – P. 1317b), скаржаться, що "при таких демократіях кожна особа живе, як їй заманеться". Греки були, можливо, першими, хто сплутував особисту і політичну свободу; але це не означає, що вони не знали першої або не поважали її. Принаймні стоїчні філософи зберегли первинну суть "особистої свободи" і передали далі. Зенон справді визначав свободу як "владу незалежної дії, тоді як рабство є відсутність її" (Diogenes Laertius. *Lives of Eminent Philosophers*. – Chap. III. – P. 121 // Loeb Classical Library. – London, 1925. – Vol. II. – P. 227. Філон Александрійський навіть пропонує цілком сучасну концепцію свободи згідно із законом: *hosoi de meta nomou zōsin, eleutheroi* (Philo of Alexandria. *Quod omnis probus liber sit*. – 452. – 45 // Loeb Classical Library. – London, 1941. – Vol. IX. – P. 36). Див. Havelock E. A. *The Liberal Temper in Greek Politics*. – New Haven: Yale University Press, 1957. Отже, неможливо заперечувати існування свободи у стародавніх Атенах твердженням, що їхня економічна система "заснована" на рабстві, оскільки останні дослідження виразно показали, що це не особливо впливало на політичну систему. Із цього приводу див.: Westermann W. L. Athenaeus and the Slaves of Athens // *Athenian Studies Presented to William Scott Ferguson*. – London, 1940; Jones A. H. M. The Economic Basis of Athenian Democracy // *Past and Present*. – 1952. – Vol. I, перевидані у його *Athenian Democracy*. – Oxford, 1957.

11. Thucydides. Op. cit. – Chap. VII. – P. 69. Неправильне висвітлення грецької свободи простежується від Т. Гоббса, його ідеї згодом поширилися завдяки Б. Констанотові: Constant B. *De la liberté des anciens comparée à celle des modernes* (працю перевидано в його *Cours de politique constitutionnelle*. – Paris, 1861. – Vol. II); див. також: Coulanges N. D. Fustel de. *La Cité antique*. – Paris, 1864. Повний аналіз див.: Jellinek G. *Allgemeine Staatslehre* / 2d ed. – Berlin, 1905. – P. 288. Важко зрозуміти, як у 1933 році Г. Ласкі, посилаючись на час правління Перікла, міг сказати, що "у такому організованому суспільстві поняття індивідуальної свободи було, фактично, невідоме" (Laski H. J. Liberty // *E.S.S.* –Vol. IX. – P. 442).

12. Пор. Huizinga J. *Wenn die Waffen schweigen.* – Basel, 1945. – P. 95: "Man muss eigentlich bedauern, dass die Kulturen, die sich auf der Grundlage der griechischen Antike autbauten, nicht an Stelle des Wortes Demokratie jenes andere übernommen haben, das in Athen aut Grund der geschichtlichen Entwicklung besondere Achtung erweckte und ausserdem den hier wesentlichen Gedanken einer guten Regierungsform besonders rein zum Ausdruck brachte: das "Wort Isonomia", Gleichheit der Gesetze. Dies Wort hatte sogar einen unsterblichen Klang. . . . Aus dem Worte "Isonomia" spricht weit deutlicher und unmittelbarer als aus "Demokratia" das Ideal der Freiheit; auch ist die in der Bezeichnung "Isonomia" enthaltene These nichts Unerfüllbares, wie dies bei "Demokratia" der Fall ist. Das wesentliche Prinzip des Rechtsstaates ist in diesem Wort bündig und klar wiedergegeben".

13. Див. в італійському словнику: Florio J. *World of Wordes.* – London, 1598.

14. Livius Titus. *Romane Historie* / Trans. Philemon Holland. – London, 1600. – P. 114, 134, 1016.

15. The *Oxford English Dictionary.* Див.: словникову статтю Isonomy, яка датує використання терміна з 1659 і 1684 р.р.; ілюстрації свідчать, що цей термін був тоді загальнопоширеним.

16. Здається, що найранішу фіксацію використання слова "ізономія" знаходимо у праці, що датується приблизно 500 р. перед Р. Х. (Diels H. *Die Fragmente der Vorsokratiker* / 4th ed. – Berlin, 1922. – Vol. I: Alkmaion. – Frag. 4. – P. 136). Фіксоване використання цього терміна метафорично, описуючи ізономію як умову фізичного здоров'я, автор пропонує добре визначити його суть.

17. Diehl E. *Anthologia lyrica Graeca* / 3d ed. – Leipzig, 1949. – Frag. 24. Див. також: Wolf E. Mass und Gerechtigkeit bei Solon // *Gegenwartsprobleme des internationalen Rechtes und der Rechtsphilosophie: Festschrift für Rudolf Laun.* – Hamburg, 1953; Freeman K. *The Work and Life of Solon.* – London, 1926; Woodhouse W. J. *Solon, the Liberator.* – Oxford, 1938; Honn K. *Solon, Staalsmann und Weiser.* – Vienna, 1948.

18. Barker E. *Greek Political Theory.* – Oxford, 1925. – P. 44. Пор.: Acton. *Hist. of Freedom.* – P. 7; Vinogradoff P. *Collected Papers.* – Oxford, 1928. – Vol. II. – P. 41.

19. Пор.: Busolt G. *Griechische Staatskunde.* – Munich, 1920. – Vol. I. – P. 417; Larsen J. A. O. Cleisthenes and the Development of the Theory of Democracy at Athens // *Essays in Political Theory Presented to George H. Sabine.* – Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1948; Ehrenberg V. Isonomia // *Pauly's Real-Encyclopaedie der classischen Altertumswissenschaft.* – 1940. – Suppl. VII; його ж статті. Origins of Democracy // *Historia.* – 1950. – Vol. I. – P. 535; Das Harmodioslied // *Festschrift Albin Lesky* // Wiener Studien. – Vol. LXIX. – P. 67-69; Vlastos G. Isonomia // *American Journal of Philology.* – Vol. 1953. – LXXIV; Jones J. W. *The Law and Legal Theory of the Greeks.* – Oxford: Oxford University Press, 1956. – Chap. VI.

Грецький *skolion*, згаданий у тексті, знайдемо у двох версіях у праці: Diehl. Op. cit. – Vol. II. (*skolia* – с. 10 (9) і с. 13 (12)). Цікавим є звернення цих пісень, що прославляють *ізономію*, до англійських лібералів кінця XVIII сторіччя. Ідеться, зокрема, про "Оду-наслідування Каліστратія", яку написав сер Вільям Джонс, згадуваний вище як особа, що поєднала в собі політичні погляди лібералів та еволюційну лінґвістичну традицію (див. Jones W. *Works*. – London, 1807. – Vol. X. – P. 391). Ода починається грецьким текстом *skolion*, і після двадцяти рядків вихваляння Гармодія та Арістоґітона, продовжується так:

Then in *Athens* all was Peace,
Equal Laws and Liberty:
Nurse of Arts, and eye for *Greece!*
People valiant, firm, and free!
Not less glorious was thy deed,
Wentworth, fix'd in Virtue's cause;
Not less brilliant be thy meed,
Lenox, friend to *Equal Laws!*
High in Freedom's temple rais'd,
See *Fitz Maurice* beaming stand,
For collected Virtues prais'd,
Wisdom's voice, and Valour's hand!
Ne'er shall fate their eyelids close:
They, in blooming regions blest,
With *Harmodius* shall repose,
With *Aristogiton* rest. (Див. перекл. нижче).

Тоді панував в Атенах мир, / Рівний закон і свобода. / Годувальниця мистецтв і очі Греції / Народ хоробрий, стійкий і вільний! / Не менше слави здобув подвиг / Вентворда – він втілення Доброчестя, / І такою ж блискучою була його нагорода. / Ленокс – друг Рівним Правам, / Звів увись Храм свободи. / Гляньмо на Фітца Моріса, / Що стоїть у промінняхслави / Із нагородою Доброчестя. / Він голос Розуму і рука Доблести. / Доля їх ніколи не забуде. / Вони у квітучому благословінні. / Хай покояться з Гармодієм / Й Арістоґітоном разом!

Пор. "Ода-наслідування Алкея", де Джонс пише, посилаючись на "Empress Sovereign Law" (Ibid. – P. 389). Див.:

Smit by her sacred frown
The fiend *Discretion* like a vapour sinks. (Див. перекл. нижче).

Заражаючи ненависною похмурістю, / Диявол Дискреції (свобода дій. – Прим. перекл.) опускається, наче туман.

20. Herodotus. *Histories*. – Chap. III. – P. 80; пор. також: Chap. III. – P. 142; Chap. V. – P. 37.

21. Busolt. Op. cit. – P. 417; Ehrenberg // Pauly. Op. cit. – P. 299.

22. Thucydides. Op. cit. – P. III. – P. 62; а також 3-4 і зіставте використання цього терміна у правильному значенні; з огляду на те, що автор вказує на його правдоподібне використання (Ibid. – P. 82. 8); пор. також:

Isokrates. *Areopagiticus.* – Chap. VII. – P. 20; *Panathenaicus.* – Chap. XII. – P. 178.

23. Plato. *Republic.* – Chap. VIII. – P. 557bc, 559d, 561e.

24. Hyperides. *In Defence of Euxenippus.* – Chap. XXI. – 5 // *Minor Attic Orators*: Loeb Classical Library / Ed. J. O. Burtt. – Vol. II. – P. 468: *"hópos en demokratía kyrioì hoì nómoì ésontai"*. Фраза про верховенство закону *(nomós basileùs)* виникла значно раніше.

25. Aristotle. *Politics.* – 1287a. Надано перевагу перекладові, який здійснив В. Елліс у виданні "Everyman" над відомішим перекладом Б. Джоветта.

26. Ibid. – 1292a.

27. Наскільки фундаментальними були ці концепції для атенян, свідчить закон, на який посилається Демосфен в одній зі своїх промов (*Against Aristocrates.* – Chap. XXIII. – P. 86; пор. також Chap. XXIV. – P. 59), оскільки закон "настільки добрий, наскільки може бути добрий закон". Атенянин, який репрезентував його, уважав, що оскільки кожен громадянин має рівні цивільні права, то кожного закон повинен стосуватися однаково; він уважав, отже, що "не законно пропонувати закон, який впливав би на окремого індивіда, поки це не стосовувалося б усіх атенян". Це стало законом Атен. Ми не знаємо, коли це сталося – Демосфен посилається на 352 р. до Р. Х. Але цікаво простежити, як сформувалося первинне поняття *демократія*, що приходить на зміну давнішому поняттю рівности перед законом. Хоча Демосфен більше не використовує термін "ізономія", його посилання на закон є дещо більше, ніж парафраза старого ідеалу. Про закон, про який йдеться, пор.: Lipsius J. H. *Attisches Recht und Rechtsverfahren.* – Leipzig, 1905. – Vol. I. – P. 388; Weiss E. *Griechisches Privatrecht.* – Leipzig, 1923. – Vol. I. – P. 96. – № 186a; пор. також: Jones A. H. M. The Athenian Democracy and Its Critics // *Cambridge Historical Journal.* – 1953. – Vol. IX (перевидано в його ж. *Athenian Democracy.* – P. 52). Автор зазначає: "[В Атенах] ніколи не було законно змінювати закон простим декретом Зборів. Автор такого декрету підлягав знаменитому "звинувачувальному акту за незаконні справи", згідно з яким у разі підтримки суду на автора накладалося серйозне покарання".

28. Aristotle. *Rhetoric.* – № 1354ab // *The Works of Aristotle* / Trans. W. Rhys Roberts / Ed. W. D. Ross. – Oxford, 1924. – Vol. XI. Я не цитую в тексті уривка з *Politics.* – №1317b, де Арістотель згадує як умову свободи, що "жодному суддеві (посадовій особі) не варто доручати ніякої дискреційної влади, крім декількох випадків, і то несуттєвих для громадських справ", бо це відбувається в контексті, де він не виражає власної думки, а цитує погляди інших. Важливе викладення поглядів Арістотеля на свободу судової дії можна знайти в: *Nicomachean // Ethics.* – Vol. V. – № 1137b, де читачів переконують, що суддя повинен заповнити прогалину в законі "керуючи так, як керував би безпосередньо законодавець, якби він там був присутній, і відобразив би випадок у законі,

якщо б передбачив його", – таким чином, це стояло у витоках знаменитої статті Швайцарського цивільного кодексу.

29. Hobbes T. *Leviathan* // Ed. M. Oakeshott . – Oxford, 1946. – P. 448.

30. Harrington J. *Oceana* (1656). На цю фразу натрапляємо пізніше в уривку *The Leveller* 1659 року, який зацитовано у праці: Gough. – Op. cit. – P. 137.

31. Див.: *The Civil Law* / Ed. S. P. Scott. – Cincinnati, 1932. – P. 73. Загалом про цей розділ див. ще праці: Mommsen T., Wirszubski C. *Libertas as a Political Idea at Rome*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1950; Lubtow U. von. *Blüte and Verfall der römischen Freiheit*. – Berlin, 1953, про які я дізнався тільки після того, як був завершений текст.

32. Див. Buckland W. W. і McNair A. D. *Roman Law and Common Law*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1936.

33. Livius Titus. *Ab urbe condita*. – Chap. II. – P. 1. – № 1: "imperia legum potentiora quam hominum". Латинську фразу цитують (неточно) А. Сідней і Дж. Адамс: Sidney A. *Works*. – London, 1772. – P. 10; Adams J. *Works*. – Boston, 1851. – Vol. IV. – P. 403. У голландському перекладі Лівія 1600 року, цитованому у прим. 14 вище, ці слова перекладено як "повноваження і *влада законів*, що могутніші і потужніші, ніж повноваження і влада людей". Ці слова я виділив курсивом, демонструючи найперші відомі мені приклади, у яких "закон" використовується в сенсі "уряд" чи "влада".

34. Пор. Rüegg W. *Cicero und der Humanismus*. – Zurich, 1946; а також передмова Сабіне і Сміта до праці: Marcus Tullius Cicero. *On the Commonwealth*. – Columbus, Ohio, 1929. Про вплив Ціцерона на Д. Г'юма, зокрема, див.: Hume D. My Own Life // *Essays*. – Chap. 1, 2.

35. Tullius M. Cicero // *De legibus*. – Chap. II. – P. 7. – № 18. Ці "вищі закони" визнали римляни, які вписали у свої законодавчі статути положення, де йшлося, що вони не мають наміру відміняти того, що священне (недоторканне), або *законне* (див.: Corwin. Op. cit. – P. 12-18; а також літературу, яку цитує автор).

36. Tullius M. *Cicero: Pro Cluentio*. – P. 53: "omnes legum servi sumus ut liberi esse possimus". Пор. у Монтеск'є: "Свобода переважно полягає в тому, щоб не відчувати себе змушеним робити щось, до чого закони не зобов'язують: люди перебувають у цьому становищі тільки тому, що ними керують громадянські закони; і саме тому, що вони живуть за цими громадянськими законами, вони вільні" (Montesquieu. *Spirit of the Laws*. – Chap. II. – P. 76). Voltaire. *Pensées sur le gouvernement* // *Euvres complètes* / Ed. Garnier. Vol. XXIII. – P. 526): "La liberté consiste à ne dépendre que de lois". Rousseau J.J. *Lettres écrites de la Montagne, Letter VIII* // *The Political Writings of Jean Jacques Rousseau* / Ed. C. E. Vaughan. – Cambridge, 1915. – Vol. II. – P. 235: "Свободи немає без законів, ані немає там, де хтось є над законами: навіть у природному стані людина вільна тільки завдяки закону природи, яким користується кожен".

37. Tullius M. *Cicero: De legibus.* – Chap. III. – P. 122: "Magistratum legem esse loquentern". Пор. сер Е. Кок у справі Кальвіна (цитата у прим. 18 розд. IV): "Judex est lex loquens", а також законний принцип XVIII сторіччя: "Rex nihil alius est quam lex agens"; див: Montesquieu. *Spirit of the Laws.* – Chap. XI. – P. 6 (1, 159): "Державні судді є не більше, ніж уста, які промовляють словом закону, вони не більше, ніж бездіяльні істоти, не здатні стримувати чи то його силу, чи то заціпеніння". Цю фразу ще повторював Головний Суддя Сполучених Штатів Джон Маршалл, коли він говорив про суддів, "не більше, як про рупор закону", які "не здатні змусити когось" (Marshall J. *Osborn* V. *Bank of United States.* – 9. Wheaton. – 22 U.S. – 738, 866.

38. Див. Rostovtzeff M. *Gesellschaft und Wirtschaft im romischen Kaiserreich.* – Leipzig, 1931. – Vol. 1. – P. 49, 140.

39. Пор. Oertel F. The Economic Life of the Empire // *Cambridge Ancient History.* – Cambridge, 1939. – Vol. XII. – P. 270. Див. додаток того ж автора до: Pöhimann R. *Geschichte der sozialen Frage und des Sozialismus in der antiken Welt* / 3d ed. – Munich, 1925; також Lübtow von.s Op. cit. – P. 87-109; Rostovtzeff M. The Decay of the Ancient World and Its Economic Explanation // *Economic History Review.* – 1930. – Vol. II; Frank T. *Economic Survey of Ancient Rome.* – Baltimore: Johns Hopkins Press, 1940; Haskell H. J. Epilogue: *The New Deal in Old Rome.* – New York, 1939; Einaudi L. Greatness and Decline of Planned Economy in the Hellenistic World // *Kyklos.* – 1948. – Vol. II.

40. Pringsheim F. *Jus aequum* und *jus strictum* // *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung.* – 1921. – Vol. XLII. – P. 668; пор. також того ж автора: *Höhe und Ende der Jurisprudenz.* – Freiburg, 1933.

41. Див. Esmein A. *La Maxime: Princeps legibus solutus est* dans l'ancien droit public français // *Essays in Legal History* / Ed. P. Vinogradoff. – Oxford, 1913.

42. Пор. Nef J. U. *Industry and Government in France and England; 1540-1640.* – Philadelphia, 1940. – P. 114. Цікаве повідомлення про те, як "свобода преси майже випадково прийшла до Англії, спочатку для усунення комерційної монополії" подає М. Кренстон: Cranston M. *John Locke.* – London, 1957. – P. 387.

43. Справа *Darcy* v. *Allein* вирішена в 1603 році. Здається, цей принцип уперше сформульований на чотири роки раніше у: *Davenant* v. *Hurdis,* коли було сказано, що "припис такого типу для стимулювання єдиного ремесла чи торгівлі компанії або особи і виключення всіх інших є протизаконнним". Див. Letwin W. L. The English Common Law concerning Monopolies // *University of Chicago Law Review.* – 1953-54. – Vol. XXI, а також дві статті, які написав Д. Ваґнер: Wagner D. O. Coke and the Rise of Economic Liberalism // *Economic History Review.* – 1935-36. – Vol. VI; The Common Law and Free Enterprise: An Early Case of Monopoly // Ibid. – 1936-37. – Vol. VII.

44. Great Britain. Public Record Office // *Calendar of State Papers: Domestic Series.* – 1610. – (July 7).

45. Coke E. *The Second Part of the Institutes of the Laws of England* (1642). – London, 1809. – P. 47.

46. Ibid. – P. 51. Пор. також: Part IV. – P. 41.

47. Див. Clarke Sir William. *The Clarke Papers* / Ed. C. H. Firth. – London: Camden Society, 1891-1901; Gooch G. P. *English Democratic Ideas in the Seventeenth Century.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1893; Pease T. C. *The Leveller Movement.* – Washington: D.C., 1916; *Tracts on Liberty in the Puritan Revolution, 1638-1647* / Ed. W. Haller. – New York: Columbia University Press, 1934; *Puritanism and Liberty* / Ed. Woodhouse A. S. P. – London, 1938; *The Leveller Tracts* / Ed. W. Haller and G. Davies. – New York, 1944; Wolfe D. M. *Leveller Manifestoes.* – New York and London, 1944; Haller W. *Liberty and Reformation in the Puritan Revolution.* – New York: Columbia University Press, 1955; Zagorin P. *A History of Political Thought in the English Revolution.* – London, 1954.

48. Maitland F. W. *The Constitutional History of England.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1909. – P. 263.

49. Пор.: McIlwain C. H. The Tenure of English Judges // *Constitutionalism and the Changing World.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1939. – P. 300.

50. Див.: Gough. Op. cit. – P. 76, 159.

51. Це одна з головних тем записаної частини військових дебатів (див. Woodhouse. Op. cit. – P. 336, 345, 352, 355, 472).

52. Ця часто повторювана фраза, очевидно, походить від Е. Кока: Coke E. Op. cit. – P. 292 ("Nova constitutio futuris formarn imponere debet, non prasteritis").

53. Див. Woodhouse. Op. cit. – P. 154, 353.

54. Rutherford S. *Lex, Rex: The Law and the Prince.* – London, 1644); цитую за: Woodhouse. Op. cit. – P. 199-212. Фраза із заголовка стосується старогрецького *nómos basileùs.* Проблему закону і самоуправства порушували не тільки раундхеди (Члени Англійської парламентської партії у громадянській війні. – Прим. перекл.), вона часто фігурувала в роялістських аргументах, і Чарльз I у своїй промові заявляв, що "їхня Воля і їхня Свобода полягає в тому, щоб домагатися від уряду тих Законів, за якими їхнє життя і їхнє майно найбільшою мірою будуть їхньою власністю: це не для того, щоб мати представництво в уряді" (Charles I. *Speech Made upon the Scaffold.* – London, 1649.

55. Див. Gardiner S. R. *The Constitutional Documents of the Puritan Revolution, 1625-1660* / 3d ed. – Oxford, 1906. Значно кращі стислі міркування тепер можна знайти у: Wormuth F. D. *The Origins of Modern Constitutionalism.* – New York, 1949. Див. також: Rothschild W. *Der Gedanke der geschriebenen Verfassung in der englischen Revolution.* – Tubingen, 1903; Judson M. A. *The Crisis of the Constitution.* – New Brunswick,

N.J.: Rutgers University Press, 1949. Див. працю, яку цитую у прим. 50 вище (J. W. Gough), а також пор. у Кромвеля: "У кожному уряді має бути щось фундаментальне, щось на зразок Великої хартії вольностей (Magna Carta), щось постійне і незмінне" (Cromwell Oliver. *Letters and Speeches* / Ed. T. Carlyle / 2d ed. – London, 1846. – Chap. III. – P. 67).

56. Ідея поділу влади, здається, уперше з'явилася в 1645 році у памфлеті, який написав Дж. Лільбурн (див.: Lilburne J. Pease. Op. cit. – P. 114), і незабаром після того її почали часто повторювати у працях. Наприклад, Дж. Мільтон пише: "Усюди в розумних націях законодавча влада і судова реалізація тієї влади переважно відокремлені, тобто знаходяться в різних руках; однак перша з них – верховна, а друга – підпорядкована" (Milton J. *Eikonoklastes*, 1649 // *Prose Works* / Ed. Bohn. – London, 1884. – Vol. 1. – P. 363). Цитую Дж. Садлера за: Wormuth. Op. cit. – P. 61 (Sadler J. *Rights of the Kingdom*, 1649): "Можна багато сперечатися про те, що законодавча, судова і виконавча влади за природними законами повинні бути в окремих сферах". Ідею ретельно розробив Ґ. Ловсон: Lawson G. *An Examination of the Political Part of Mr. Hobbes, His Leviathan*. – London, 1657; див. ще: Maclean A. H. George Lawson and John Locke // *Cambridge Historical Journal*. – 1947. – Vol. IX. Додаткові довідки у праці: Wormuth. Op. cit. – P. 59-72, для дальшого розвитку див.: P. 191-206.

57. Wormuth. Op. cit. – P. 71.

58. Ibid. – P. 72.

59. Варто розглянути доповіді двох основних авторів: А. Сіднея і Ґ. Барнета. Основними моментами, які нас цікавлять у праці А. Сіднея (*Discourses concerning Government*, уперше опублікованій 1698 року) є те, що "свобода полягає винятково в незалежності від волі іншого", що узгоджується із принципом "potentiora erant legum quam hominum imperia" (*Works of Algernon Sydney*. – London, 1772. – Chap. I. – Sec. V. – P. 10), тобто, що "закони, метою яких є суспільне добро, не роблять різниці між особами" (Ibid. – P. 150); закони створюються "для того, щоб нації керувалися правилами, а не довільно" (Ibid. – P. 338), і що закони "повинні тяжіти до вічности" (Ibid. – P. 492). Із численних творів Ґ. Барнета див., зокрема, його анонімно опубліковану працю: "Заклик до свободи завжди виправдовує себе, поки не виявиться, що він кинутий зверху чи має обмеження через будь-які спеціяльні угоди. ... В управлінні цим громадянським суспільством треба чітко розмежовувати владу, яка створює закони для реґулювання його поведінки, і владу, яка слідкує за виконанням тих законів; можна припустити, що верховну владу надано тим, хто має законодавчу владу, зарезервовану для них; а не тим, хто має тільки виконавчу, яка є просто виявом довір'я, коли відокремлена від законодавчої влади" (Burnet G. *Enquiry into the Measures of Submission to the Supreme Authority*, 1688 // *Harleian Miscellany*. – London, 1808. – Vol. I. – P. 442. І далі: "Рамки влади, а внаслідок цього рамки послуху, мають випливати з конкретних законів

будь-якої держави чи колективу людей, із клятв, які вони дають, або із давніх норм, а також із тривалого володіння; це два чинники, які зумовлюють право власности і за довгий період часу сприяють тому, щоби стати кращими; із того часу норма закону, якщо вона не стерлася з пам'яти людини і її не заперечує жоден інший претендент, дає (зі спільної згоди всіх людей) справедливе і заслужене право власности. Отже, урешті-решт, ступені громадянської влади треба запозичити або з точних давніх законів, або з особистих клятв, які піддані дають своїм правителям. Досі у всіх суперечках між владою і свободою вважається принципом, що владу завжди треба довести, а свобода доводить себе сама; перша ґрунтується на деякому законі, а друга – на законі природи" (С. 447). І далі: "Головний задум всіх наших законів і всіх особливих норм нашої конституції – забезпечувати і підтримувати нашу свободу" (С. 446). Саме на цей трактат опирається сучасний континентальний дослідник англійської свободи (див.: G. Miege, прим. 2 до цього розділу), заявляючи, що "жоден суб'єкт у світі не користується такою великою кількістю фундаментальних і спадкових свобод, як народ Англії", і що "його держава була, таким чином, найщасливіша і найкраща в усій Європі" (Op. cit. – P. 512-13).

60. Це можна так уважати, хоча тепер виявилося, що *Treatise* була написана ще перед революцією 1688 року.

61. Пор. Gough J. W. *John Locke's Political Philosophy.* – Oxford, 1950. Наскільки Локк, розглядаючи питання, які нас цікавлять, підсумував погляди багатьох юристів цього періоду, усе ще заслуговує свого вивчення. У зв'язку з цим особливо важливо згадати сера Метью Гейла, який у рукописній відповіді до Гоббса, написаній близько 1673 року, і про яку Локк, імовірно, знав (див. лист Обріє до Локка, який цитується у праці: Cranston. Op. cit. – P. 152), переконує, що "для того, щоб уникнути тієї великої непевности в застосуванні розуму окремих осіб до окремих випадків, а отже, щоб люди, нарешті, могли зрозуміти, на основі яких правил і критеріїв жити і володіти чимось, і не перебували би під невідомим деспотичним розумом окремих осіб, потрібні найважливіші міркування про те, як в усі віки домовитися наймудрішій частині світу стосовно деяких законів, правил та методів управління суспільним правосуддям. Ці міркування мали б стати настільки докладними, як тільки можливо" (Hale M. Criticisms on Hobbes's Dialogue of the Common Laws // W. S. Holdsworth, *A History of English Law.* – London, 1924. – Vol. V. – P. 503).

62. Locke J. *The Second Treatise of Civil Government* / Ed. J. W. Gough. – Oxford, 1946. – Sec. 22. – P. 13.

63. Ibid. – Sec. 127. – P. 63.

64. Ibid. – Sec. 131. – P. 64.

65. Ibid. – Sec. 137. – P. 69.

66. Ibid. – Sec. 136. – P. 68.

67. Ibid. – Sec. 151. – P. 75.

68. Див.: Figgis J. N. *The Divine Rights of Kings.* – P. 242; Holdsworth W. S. *Some Lessons from Our Legal History.* – New York, 1928. – P. 134; Vaughan C. E. *Studies in the History of Political Philosophy before and after Rousseau.* – Manchester: Manchester University Press, 1939. – Vol. 1. – P. 134.

69. Locke. *Second Treatise.* – Chap. XIII. Пор. прим. 56.

70. Ibid. – Sec. 159. – P. 80.

71. Ibid. – Sec. 22. – P. 107.

72. Пор.: Trevelyan G. M. *English Social History.* – London, 1942. – P. 245, 350, 351: "Характерним доробком ранньої ганноверської епохи було утвердження влади закону; і той закон з усіма своїми істотними недоліками був принаймні законом свободи. На цій твердій основі зведено всі наші наступні реформи".

73. Про значення цієї події див., зокрема: Holdsworth W. S. *A History of English Law.* – London, 1938. – Vol. X. – P. 647 ("Унаслідок незалежности судів було утверджено доктрину верховенства закону, у своїй сучасній формі, вона стала, можливо, особливо характерною і сприятливою для Англії порівняно з усіма іншими рисами англійського конституційного закону".

74. У XIX сторіччі її вплив було відновлено через драматичне повідомлення, про яке згадано у праці: Macaulay T. B. *History of England* // Everyman. – Vol. IV. – Chap. XXII. – P. 272-92.

75. Пор. також у Данієля Дефо: *The History of the Kentish Petition* (London, 1701), і *Legions Memorial* того ж року із заключним твердженням, що "англійці не більше раби парламентів, ніж королів" (*The Works of Daniel Defoe.* – London, 1843. – Vol. III. – P. 5). Див. про це: McIlwain C. H. *Constitutionalism: Ancient and Modern.* – Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1947. – P. 150.

76. Пор., наприклад, у сера Альфреда Деннінґа, де про континентальну доктрину він говорить таке: "Nullum crimen, nulla poena sine lege". І далі: "У цій країні, однак, загальне право не обмежувало себе таким чином. Воно не міститься в кодексі, а в совісті суддів, які проголошують і розробляють принципи, необхідні для вирішення будь-яких нових проблемних ситуацій" (Denning A. *Freedom under the Law.* – London, 1949). Див. також у С. Ґласера: "Nullum crimen sine lege" (Glaser S. *Journal of Comparative Legislation and International Law* / 3d ser. – 1942. – Vol. XXIV). Цитований вище, цей латинський принцип датується тільки кінцем XVIII сторіччя (див. нижче, розд. XIII, прим. 22), але в Англії XVIII сторіччя в обігу був схожий вираз: "Ubi non est lex ibi non est transgressio".

77. *The Works of Samuel Johnson.* – London, 1787. – Chap. XIII. – P. 22. Ця праця представляє промову Кампбелла в дискусії стосовно Закону про зерно в Палаті Представників 26 листопада 1740 року. Пор.: McAdam E. L. *Dr. Johnson and the English Law.* – Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press, 1951. – P. 17.

78. Стосовно цього зрідка цитують думку лорда Камдена. Єдине твердження, що за своєю суттю близьке до неї, знаходжу в *Entick* v. *Carrington* (1765) (Howell T. B. *State Trials.* – Vol. XIsX. – P. 1073): "Що стосується арґументів державної необхідности чи розмежування порушень на державні та інші, до чого ми прагнули, то ні загальне право не розуміє цих міркувань, ні в наших книжках не виявлено таких відмінностей".

79. Це об'єднання навколо консервативної доктрини зрештою схилило Г. Болінґброка до визнання різниці між "урядом за конституцією" і "урядом за бажанням" (Bolingbroke H. S. J. *A Dissertation upon Parties* (1734). – 5th ed. / London, 1739. – Letter X. – P. 111).

80. Пор. у Голдсворса: "Якщо б юриста, державного діяча чи політичного філософа XVIII сторіччя запитали, якою є, на його думку, найхарактерніша ознака Британської конституції, він би відповів, що її найхарактернішою ознакою було поділ влади різних органів правління" (Holdsworth W. S. *A History of English Law.* – Vol. X. – P. 713). Ще навіть у той час, коли Монтеск'є популяризував цю концепцію на континенті, в Англії це справджувалося тільки частково.

81. Крім уривку, цитованого пізніше в тексті, див., зокрема: Hume D. *Essays.* – Vol. I: Of the Origin of Government. – P. 117; Of Civil Liberty. – P. 161; особливо "Of the Rise and Progress of the Arts and Sciences". – P. 178, де він доводить: "Усі загальні закони при застосуванні до конкретних випадків супроводжуються незручностями, і це вимагає великої проникливости і досвіду, і цього, й іншого, щоб осягнути, що ці незручності менші, ніж ті, що виникли б унаслідок повної дискреційної влади в кожному маґістраті; а також щоб виявити, коли загальні закони супроводжуються найменшими незручностями. Це настільки важка справа, що люди швидше зробили досягнення у величному мистецтві поезії та у красномовстві, де швидкість геніяльности та уяви допомагають проґресові, аніж вони досягли будь-якого значного вдосконалення у своїх муніципальних законах, де часте випробування, старанне спостереження самі собою наштовхують на такі вдосконалення". Пор. також: *Enquiry concerning the Principles of Morals // Essays.* – Vol. II. – P. 179-96, 256, 272-78. Оскільки Д. Г'юма часто представляють як консерватора, варто зазначити, що саме він стверджував, що "мої погляди на *речі* більше відповідають ліберальним принципам, а моє уявлення *про* торі упереджене" (цит. за: Mossner E. C. *Life of David Hume.* – London, 1954. – P. 311; див. також: Ibid. – P. 179, де Г'юма названо революційним лібералом, хоча і не догматиком").

82. Meinecke F. *Die Entstehung des Historismus.* – Berlin, 1936. – Vol. 1. – P. 234.

83. Hume D. *History of England.* – London, 1762. – V. – P. 280.

84. Стосовно того, що Адам Сміт сприймає поділ влади та арґументи на його користь як щось цілком природне, див.: *W.o.N.* – Book V. – Chap. I. – Part II (II). – P. 213-214. Спочатку А. Сміт мало звертався до цих проблем (Ibid. – P. 201), стисло пояснюючи, що в Англії "громадська безпе-

ка не вимагає довіри монарха до будь-якої дискреційної влади", навіть для стримування "найгрубших, найбезпідставніших і найаморальніших протестів", тому що монарха "забезпечує добре керована армія". Це дало привід для важливого обговорення такої унікальної ситуації, зокрема, у дискусії взяв участь один із найсильніших іноземних дослідників Конституції Великобританії: Lolme J. S. de. *Constitution of England* (1784) / New ed. – London, 1800. – P. 436-441. Це "найхарактерніша риса англійського уряду, і цілком очевидний доказ існування справжньої свободи – наслідок її структури"; в Англії "припускають, що всі дії індивідів законні, доки не виявиться закон, який змусить їх бути іншими". Потім він продовжує: "Основи того закону чи доктрини, які обмежують використання влади уряду тільки до таких випадків, які передбачає чинне законодавство", хоч і прослідковуються у Великій хартії вольностей (Magna Carta), однак набули дійсної сили тільки через скасування Зоряної Палати, і внаслідок цього "випадково виявилося, що дуже незвичайні обмеження урядових повноважень, які ми згадуємо, і їх виконання є не більше, ніж характерний стан речей, завдяки чому підтримується непорушність конституції". (Зверніть увагу, як на цей уривок впливає твердження Г'юма, яке цитую в тексті) .

Таких тверджень із того періоду можна процитувати багато, але двох окремих характеристик мало б вистачити. Перша – від Джона Вілкса 3 вересня 1768 року: "При вільному правлінні ці три влади коли-небудь мали б бути розділені, тому що коли б три чи дві з них об'єдналися разом, свободи людей з того моменту відразу б зникли. Наприклад, де законодавча і виконавча влади об'єдналися в діяльності однієї посадової особи чи групи посадових осіб, там не може бути такої речі, як свобода, оскільки будуть достатні підстави побоюватися, як би той самий монарх чи сенат не ввів деспотичних законів для того, щоб виконувати їх деспотичним чином. Не може бути, очевидно, такої речі, як свобода, там, де судова влада об'єднана із законодавчою, ані там, де з виконавчою. У попередньому випадку життя і свобода суб'єкта обов'язково будуть у найбільшій небезпеці, оскільки та сама особа є і суддя, і законодавець. В останньому випадку становище суб'єкта не менш загрозливе, тому що та сама особа може прийняти жорстокий вирок для того, можливо, щоб виконати його ще з більшою жорстокістю" (Wilkes J. *The North Briton.* – Vol. LXIV (цит. за: Alien C. K. *Law and Orders.* – London, 1945. – P.5).

Другий уривок міститься в Листі 47, датованому 25 травня 1771 року (*Letters of Junius*, 1772 / Ed. C. W. Everett. – London, 1927. – P. 208): "Уряд Англії є урядом закону. Ми обманюємо себе, ми заперечуємо дух наших законів, ми вражаємо всю систему англійської юриспруденції щоразу, коли доручаємо дискреційну владу над життям, свободою чи долею суб'єкта будь-якій людині чи будь-якому колективу людей, припускаючи, що нею не будуть зловживати".

85. Blackstone W. *Commentaries on the Laws of England.* – London, 1765. – Vol. 1. – P. 269: "У цьому чіткому й окремому функціонуванні

судової влади в особі групи людей, справді призначених, але яких не можна усунути за нашим бажанням із допомогою Корони, полягає один з основних запобіжних засобів суспільної свободи; яка не може існувати в будь-якій державі, доки управління суспільним правосуддям не буде відокремлене від законодавчої і виконавчої влади. Якщо його об'єднати із законодавчою владою, життя, свобода і власність суб'єкта опинилися б у руках деспотичних суддів, рішення яких визначали б тільки їхні погляди, а не будь-які фундаментальні принципи закону; і хоча законодавчі органи можуть відступати від цих принципів, судді все ще зобов'язані дотримуватися їх".

86. Ibid. – P. 44.

87. Див., зокрема: Burke E. *Speech on the Motion Made in the House of Commons, the 7th of February, 1771, Relative to the Middlesex Elections // Works. passim.*

88. Barker E. *Traditions of Civility.*– Cambridge: Cambridge University Press, 1948. – P. 216. Відзначу також цікаве повідомлення, як Дікей захоплюється думками Пейлі: Ibid. – P. 245, 248.

89. Paley W. *The Principles of Moral and Political Philosophy* (1785). – London, 1824. – P. 348.

90. Тепер рідко згадується, що завдяки Маколеєві минулі досягнення конституційної боротьби ще раз стали сучасним надбанням кожного освіченого англійця. Але див.: *Times Literary Supplement.* – 1953. – (January 16). – P. 40. У статті зазначено: "Він зробив для нашої історії те, що зробив Лівій для історії Риму, і він зробив це краще". Пор. також висловлювання лорда Ектона: "Він зробив більше, ніж будь-який письменник у світовій літературі для пропаґанди ліберальних переконань, і він може бути не тільки найбільшим, але й найбільш характерним англійцем з тих, що тоді [1856] жили" (Acton. *Hist. // Essays.* – P. 482).

91. Навіть утилітаристи (бентамісти) не могли не покладатися на стару традицію і не покращувати її, хоча саме вони найбільше спричинилися до її руйнування. Це, звичайно, стосується і Джона Остіна, який чітко відмежував правильні загальні "закони" і "випадкові чи окремі накази" (див.: Austin J. *Lectures on Jurisprudence* / 5th ed. – London, 1885. – Vol. 1. – P. 92).

92. Price R. *Two Tracts on Civil Liberty.* – London, 1778. P. 7.

93. Price R. *Observations on the Importance of the American Revolution, ... to Which Is Added a Letter from M. Turgot.* – London, 1785. – Part III. – P. 111 (праця написана 22 березня 1778);

94. Holdsworth W. S. *A History of English Law.* – Chap. X. – P. 23.

Розділ дванадцятий

ВНЕСОК АМЕРИКИ: КОНСТИТУЦІЯЛІЗМ

Цитату на початку розділу взято з: Acton. *Hist. of Freedom.* – P. 55.

1. Mims E. Jr. *The Majority of the People.* – New York, 1941. – P. 71.

2. Burke E. Speech on Conciliation with America,1775 // *Works.* – Vol. III. – P. 49. Вплив англійських ідеалів на американську революцію, здається, більше вражає континентального європейського вченого, ніж сучасних американських істориків; пор., зокрема: Vossler O. *Die amerikanischen Revolutionsideale in ihrem Verhältnis zu den europäischen* (Beiheft 17 to the *Historische Zeitschrlft).* – Munich, 1929; але див. також: McIlwain C. H. *The American Revolution.* – New York, 1923. – P. 156-160, 183-191.

3. Пор., наприклад, відповідь, що дає 1769 року законодавча влада штату Массачусетс губернаторові Бернардові (цит. за: McLaughlin A. C. *A Constitutional History of the United States.* – New York, 1935. – C. 67; а також: *Massachusetts State Papers.*– P. 172-73), у якій переконують, що "не може бути кращого використання часу, ніж задля збереження прав Британської конституції, і тому наполягаємо на моментах, які, хоч і ваша Світлість розглядає як другорядні, є її найкращим захистом. Ніяке багатство не можна витратити краще, ніж забезпечивши ту справжню стару англійську свободу, яка дає смак кожному задоволенню".

4. Пор. в А. Лі: "У принципі ця суперечка за своєю суттю та сама, що й у минулому сторіччі між народом цієї країни та Чарльзом I. ... Король і Палата Громад можуть відрізнятися назвою, але необмежена влада насправді робить їх однаковими, за винятком того, що вона безмежно страшніша в руках багатьох, аніж в одного" (Lee A. *The Political Detection ..., Letters signed Junius Americanus.* – London, 1770. – P. 73). Е. Берк згадує американців, які під час революції були "у тих самих відносинах з Англією, що й Англія з Королем Джеймсом II в 1688 року" (Burke E. *An Appeal from the New to the Old Whigs* (1791) // *Works.* – Vol. VI. – P. 123). Стосовно цього питання в цілому див.: Guttridge G. H. *English Whiggism and the American Revolution.* – Berkeley: University of California Press, 1942.

5. Acton Lord. *Lectures on Modern History.* – London, 1906. – P. 218.

6. Див.: Rossiter C. *Seedtime of the Republic.* – New York, 1953. – P. 360, де автор цитує (цит. за: A Son of Liberty in Bristol County, Mass // *Newport Mercury.* – 1766. – (19. 05.)): "Наш тост за *Велику хартію вольностей (Magna Charta), за Британську конституцію,* за Свободу назавжди, ура!"

7. Acton. *Hist. of Freedom.* – P. 578.

8. Чудовий стислий виклад про вплив цих ідей подано у праці: Humphreys R. A. The Rule of Law and the American Revolution // *Law Quarterly Review.* – 1937. – Vol. LIII. Див. також: Walter J. J. Acquired and Guaranteed Rights // *Cambridge Legal Essays.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1926; Mullett C. F. *Fundamental Law and the American Revolution, 1760-1776* // Columbia University thesis. – New York, 1933; Baldwin A. M. *The New England Clergy and the American Revolution.* – Durham, N.C.: Duke University Press, 1928; а також пор. зауваження лорда Ектона: американці "зробили більше для того, щоб всі суспільні органи влади підлягали волі народу, вони поклали на волю народу деякі обмеження, які Британська законодавча влада не могла б терпіти" (Acton Lord. *Hist. of Freedom.* – P. 56).

9. Вираз "стабільна конституція", який постійно використовують Джеймс Отіс і Семюель Адамс, очевидно, походить від: Vattel E. de. *Law of Nations*. – London, 1797. – Book I. – Chap. 3. – Sec. 34. Найвідоміше твердження з концепцій, які тут обговорюємо, знаходимо в листі "Massachusetts Circular Letter of February II, 1768", якого цитує В. Макдональд: MacDonald W. *Documentary Source Book of American History*. – New York, 1929. – P. 146-50. Подаю найважливіший уривок із цього твору: "Палата покірно представила міністрові власний погляд стосовно того, що Верховний суд парламенту Його Величности є верховною законодавчою владою всієї імперії: у всіх вільних державах конституція незмінна, і оскільки верховне законодавство отримує свою владу і повноваження через конституцію, воно не може перестрибнути її меж, не знищивши власних основ; конституція встановлює та обмежує суверенітет і вимагає відданости, і, таким чином, американські піддані Його Величности, які визнають себе зв'язаними узами відданости, мають справедливі вимоги на повне користування основними нормами Британської конституції; це суттєве, незмінне право, природно втілене у Британській конституції, як у фундаментальному законі, завжди вважалося недоторканим і остаточним у межах королівства; те, що людина чесно надбала, є, безумовно, її власністю, яку вона може вільно віддати, але якої не можна від неї забрати без її згоди; отже, американські піддані, виключаючи будь-який розгляд дарованих прав, можуть зі стриманою твердістю, характерною для вільних людей і підданих, відстоювати це природне і конституційне право".

10. Найчастіше вживаною була фраза "обмежена конституція", що виражала ідею конституції, яка обмежує владу уряду. Див. особливо: Alexander Hamilton /Ed. M. Beloff. – Oxford 1948 або *Federalist*. – No. LXXVIII. – P. 397. А. Гамільтон дає таке визначення обмеженої конституції: "Під обмеженою конституцією я розумію таку конституцію, яка містить деякі специфічні винятки до законодавчих повноважень, таких, наприклад, як те, що вона не повинна приймати жодних законопроєктів про засудження винного у державній зраді, ніяких законів *ex post facto* тощо. Такі обмеження не можуть бути збережені на практиці ніяк інакше, ніж через суди, обов'язком яких є проголошення всіх положень на противагу до прогалин у конституції. Без цього ґарантування специфічних прав чи привілеїв мало б зійти нанівець".

11. Пор.: Jones J. J. Op. cit. – P. 229. Автор пише: "На момент суперечки з метрополією колоністи, таким чином, були добре обізнані із двома типами ідей, більше чи менше чужих для загального напряму англійської юридичної думки – доктриною прав людини і можливістю чи навіть необхідністю (оскільки в той час вони боролися проти Парламенту) обмеження законодавчої влади через писану конституцію".

До цих міркувань мене підштовхнули два американські автори, список основних праць яких подаю тут замість багаторазових докладних посилань на них: McIlwain C. H. *The High Court of Parliament and Its*

Supremacy. – New Haven: Yale University Press, 1910; його ж. *The American Revolution.* – New York, 1923; його ж. The English Common Law Barrier against Absolutism // *American Historical Review.* – 1943-44. – Vol. XLIX; його ж. *Constitutionalism and the Changing World.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1939; *Constitutionalism, Ancient and Modern* / Rev. ed. – Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1947.

Corwin E. S. *The Doctrine of Judicial Review.* – Princeton: Princeton University Press, 1914; його ж. *The Constitution and What It Means Today.* – Princeton: Princeton University Press, 1920; 11th ed. – 1954); його ж. The Progress of Constitutional Theory between the Declaration of Independence and the Meeting of the Philadelphia Convention // *American Historical Review.* – 1924-25. – Vol. XXX; його ж. Judicial Review in Action // *University of Pennsylvania Law Review.* – 1925-26. – Vol. LXXIV; його ж. The "Higher Law" Background of American Constitutional Law // *Harvard Law Review.* – 1929. – Vol. XLII (перевидана у: Great Seal Books. – Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1955); його ж. *Liberty against Government.* – Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1948; його ж. *The Constitution of the United States of America: Analysis and Interpretation.* – Washington: Government Printing Office, 1953. Декілька згаданих праць і решта з тих, які ще буду цитувати, зручно зібрані у: *Selected Essays on Constitutional Law.* – Chicago: Committee of the Association of American Law Schools, 1938. – Vol. I.

12. Пор.: Humphreys. Op. cit. – P. 90: "Справжнім визначенням свободи було "свобода від деспотичної влади".

13. Про характер влади всіх представницьких законодавчих органів у процесі створення конституції див., зокрема: McLaughlin. Op. cit. – P. 109.

14. Див. вище: Chap. IV. – Sec. 8; Chap. VII. – Sec. 6. Пор. стосовно теми в цілому: Hume D. *Treatise.* – Vol. II. – P. 300-304.

15. Див.: Lilburne J. *Legal Fundamental Liberties* of 1649 (частково перевидану в: *Puritanism and Liberty* / Ed. A. S. P. Woodhouse. – Chicago: University of Chicago Press, 1951. – P. 344), де передбачається формулювання того, що ми мали б назвати конституційною угодою. Автор відкрито обумовив, що "ті особи не повинні розвивати якої-небудь законодавчої влади, а тільки складати основи справедливого правління і пропонувати їх на обговорення й на узгодження порядним людям у кожній країні. Яка угода повинна стояти вище закону, а отже, межі і ступінь законодавчих повноважень людини в парламенті, які містяться в Угоді, повинні фіксуватися в офіційно підписаному з обох сторін документі". Суттєвого значення у зв'язку з цим набуває також резолюція міських зборів від 21 жовтня 1776 року стосовно Угоди штату Массачусетс, що перевидана у праці: Morison S. E. *Sources and Documents Illustrating the American Revolution.* – Oxford: Oxford University Press, 1923. – P. 177. Вона проголосила, що законодавчі органи не були відповідними органами для створення конституції, "по-перше, через те, що ми розуміємо, що Конституція за своєю ідеєю передбачає систему принципів, установлених для

забезпечення і ґарантування людині її прав і привілеїв проти будь-яких зазіхань влади. По-друге, через те, що та сама група, яка створила Конституцію, має істотну владу, щоб змінити її. По-третє, через те, що Конституція, яку змінює Верховний Законодавець, зовсім не є захистом суб'єкта проти будь-якого зазіхання з боку влади на деякі чи на всі права і привілеї". Це було, звичайно, радше бажання перешкодити основній владі займатися деталями, ніж роздуми над їх технічною нездійсненністю, що привело батьків Американської Конституції до одностайної відмови від такої прямої демократії, яка існувала у стародавній Греції.

16. Hume D. *Treatise.* – Vol. II. – P. 300; пор. також: Ibid. – P. 303.

17. Пор. вище розд. XI, особливо примітки 4 і 6.

18. Про концепцію законности пор.: Ferrero G. *The Principles of Power.* – London, 1942.

19. Це не справджується стосовно первинного поняття верховної влади, яке сформулював Джін Бодін. Пор.: McIlwain C. H. *Constitutionalism and the Changing World.* – Chap. II.

20. Як наголосив Д. Г'юм та когорта теоретиків аж до сучасних, див. найповнішу розробку цієї ідеї: Wieser F. *Das Gesetz der Macht.* – Vienna, 1926.

21. Див. Pound Roscoe. *The Development of Constitutional Guarantees of Liberty.* – New Haven: Yale University Press, 1957. Маємо серйозну німецьку літуратуру про походження Білля про Права, а зокрема: Jellinek G. *Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte* / Ed. W. Jellinek / 3d ed. – Munich, 1919 (яка містить огляд думок із часу першої публікації праці в 1895 році); Hashagen J. Zur Entstehungsgeschichte der nordamerikanischen Erklärungen der Menschenrechte // *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft.* – 1924. – Vol. LXXVIII; Salander G. A. *Vom Werden der Menschenrechte.* – Leipzig, 1926; Vossler O. Studien zur Erklärung der Menschenrechte // *Historische Zeitschrift.* – 1930. – Vol. CXLII.

22. Webster W. C. A Comparative Study of the State Constitutions of the American Revolution // *Annals of the American Academy of Political and Social Science.* – 1897. – Vol. IX. – P. 415.

23. Ibid. – P. 418.

24. Constitution of Massachusetts (1780). – Part I. – Art. XXX. Хоча ця стаття Джона Адамса ще не з'явилася в початковому проєкті, вона цілком відповідає духові його міркувань.

25. Для обговорення цих взаємовідносин див. праці, які цитую у примітці 21 вище.

26. Пор. Webster. Op. cit. – P. 386: "Кожен із цих документів проголошував, що нікого не можна позбавити свободи інакше, ніж з допомогою закону чи вироку перів; що кожен, коли його переслідують судовим порядком, повинен мати право на копію акту звинувачення, висунутого проти нього, так само як і на право мати адвоката і свідчення свідків: нікого не можна примушувати давати свідчення проти себе. Усі вони

старанно захищали права суду присяжних; ґарантували свободу преси і вільні вибори; забороняли ордери на затримання і постійні армії в мирний час, забороняли дарувати титули дворянства, спадкові нагороди та особливі привілеї. Усі ці документи, крім прийнятих у Вірґінії та Меріленді, ґарантували право на збори, петиції та інструкції представників. Усі, крім тих, що в Пенсільванії та Вермонті, забороняли вимогу надмірної поруки, накладення надмірних штрафів, незвичайних покарань, призупинення дії законів будь-якими іншими повноваженнями, крім законодавчих, і оподаткування без представництва".

27. Constitution of North Carolina. – Art. XXIII. Пор.: Constitution of Maryland: Declaration of Rights. – Art. 41: "Ті монополії неприйнятні, вони суперечать духові вільного праління і принципам комерції, їх не варто терпіти".

28. Див. особливо: Constitution of Massachusetts. – Part I: Declaration of Rights. – Art. XXX: "В уряді цієї Співдружности законодавча влада не повинна ніколи здійснювати виконавчу і судову влади чи котрусь із них зокрема; виконавча влада не може здійснювати законодавчу і судову влади чи котрусь із них; ... зрештою це має бути правління законів, а не людей".

29. Constitution of Massachusetts. – Art. XXIV.

30. На цю фразу натрапляємо вперше у проєкті Декларації Прав Вірґінії (Virginia Declaration of Rights) за травень 1776 року, який створив Дж. Мейсон (див. про це: Rowland K. M. *The Life of George Mason.* – New York, 1892. – P. 43.), згодом як параґраф 15 прийнятої Декларації. Див. також: Constitution of New Hampshire. – Art. XXXVIII; Constitution of Vermont. – Art. XVIII. Оскільки, здається, не існує збірника конституцій штатів із 1787 року, я використовую збірник *The Constitutions of All the United States* (Lexington. – Ky., 1817), який не завжди подає датування надрукованих текстів. Унаслідок цього деякі посилання, які подаю в цій і в останніх кількох примітках, можуть адресуватися до пізніших поправок, ніж Федеральна Конституція). Про походження цієї статті див. книгу: Stourzh G. *The Pursuit of Greatness,* яка незабаром побачить світ.

31. Webster. Op. cit. – p. 398.

32. Пор. У Дж. Медісона: "Чітке розмежування на перґаменті конституційних обмежень кількох департаментів не достатнє для захисту від тих зазіхань, які призводять до тиранічної концентрації всієї урядової влади в тих самих руках" (Madison J. ...// *Federalist.* – No. XLVIII).

33. Джон Джей цитує думку з 1777 року: "Американці – це перші люди, кому сприяли Небеса, надаючи можливість мати обговорення і вибір форми правління, при якій би вони хотіли жити. Витоки всіх інших конституцій у насильстві чи випадкових обставинах, а тому, можливо, вони більше віддалені від досконалости" (Oakeshott M. Rationalism in Politics // *Cambridge Journal.* – 1947. – №1. – P. 151) Але пор. виразну заяву Дж. Дікінсона, датовану 13 серпням 1787 р.: "Досвід має бути нашим єдиним провідником. Розум може збити нас із пуття. Не Розум

розкрив винятковий і чудовий механізм Англійської Конституції. Не Розум виявив ... дивний, а в очах тих, хто керується розумом, абсурдний метод суду присяжних. Випадковості, можливо, створили ці відкриття, а досвід надав їм санкцію. Тоді це є наш провідник" (Philadelphia Convention: *The Records of the Federal Convention of 1787* / M. Farrand [ed.] / Rev. ed. – New Haven: Yale University Press 1937. – Vol. II. – P. 278).

34. Джон Медісон нагадав, що головні цілі національного уряду – "необхідність ефективно передбачати захист приватних справ і надійно здійснювати правосуддя. Втручання в них було злом, яке, можливо, більше, ніж будь-що інше, вплинуло на створення цього договору" (Philadelphia Convention: *Records of the Federal Constitution.* – Vol. 1. – P. 133). Пор. також відомий уривок, який цитує Медісон у "Федералісті" з нотаток Т. Джефферсона стосовно штату Вірґінія: "Усі (гілки) владного правління, законодавча, виконавча, а також судова зводяться до законодавчого органу. Зосередження їх в одних руках є ознакою деспотичного уряду. Від того не легше, що ці влади будуть здійснювати безліч рук, а не якась одна. Сто сімдесят три деспоти будуть, безсумнівно, такими ж деспотичними, як і один. Нехай ті, що сумніваються, звернуть свій погляд на республіку Венеція. Так само мало користі з того, що ми їх вибирали. *Виборчий деспотизм* – не той уряд, за який ми боролися; а той, що не може бути заснований на вільних принципах, які проголошують, що гілки влади повинні бути поділені і збалансовані між кількома органами маґістрату, щоб ні один не міг виходити за свої законні рамки без ефективної перевірки та обмежень з боку інших. ... [Деякі гілки, окрім законодавчої] здебільшого мають *зважені права*, які зоставимо для *судової полеміки*, і *напрям діяльности виконавчої влади протягом усього часу їхніх сесій стає звичним і добре відомим*" (Madison. ... // *Federalist.* – No. XLVIII. – P. 254; А ось висновок Р. Гамфрея, який був справжнім ідолом недавніх догматичних демократів, більшим навіть за Джефферсона: "Такою була республіка, яку намагалися збудувати автори Федеральної Конституції. Вони не були зацікавлені, щоб Америка була для демократії, їх мета – щоб демократія була для Америки. Шлях від лорда до головного судді Верховного Суду Сполучених Штатів у Кока довгий, але ясний. Влада закону, яку в XVII сторіччі вважали важливішою за Короля чи Парламент, яку пуритани прославляли за громадянську і духовну суть, яку філософи вважали панівним принципом Усесвіту, яку колоністи брали на озброєння проти абсолютизму Парламенту, – тепер стала істотним принципом Федерації" (Humphrey R. A. Op. cit. – P. 98).

35. Corwin E. S.... // *American Historical Review.* – 1925. – Vol. XXX. – P. 536: "Конституційній Угоді зосталося, однак, застосувати основну ідею Медісона в судовому нагляді. І не може бути сумніву, що цьому визначенню сприяло щораз ширше розуміння *доктрини* судового нагляду в Договорі".

36. Acton Lord. *Hist. of Freedom.* – P. 98.

37. Пор. моє есе: The Economic Conditions of Inter-State Federalism // *New Commonwealth Quarterly.* – 1939. – Vol. V, що було перевидане в моїх працях: *Individualism and Economic Order.* – London and Chicago, 1948.

38. *Federalist* / Ed. Beloff. – No. LXXXIV. – P. 439.

39. Чіткішим з цього погляду є уривок з Дж. Вільсона у дискусії про Конституцію в Пенсильванській конвенції, аніж уривок із Гамільтона, який цитую в основному тексті: *The Debates in the Several State Conventions, on the Adoption of the Federal Constitution* / Ed. J. Elliot. – Philadelphia and Washington, 1863. – Vol. II. – P. 436. Дж. Вільсон назвав білль про права "надзвичайно необачним", тому що "у всіх суспільствах є кілька гілок влади і багато прав, які не можна докладно перерахувати. Законопроєкт прав, які додаються до конституції, є *переліком гілок влади*, які зарезервовані. Якщо ми намагаємося зробити перелік, усе, що не перечислене, уважається задане". Думка Джеймса Медісона, якої він дотримувався від самого початку, зрештою переважила. У важливому листі до Джефферсона, датованому від 17 жовтня 1788 року (цит. за: *The Complete Madison* / Ed. S. K. Padover. – New York, 1953. – P. 253), надто довгому, щоб відтворити тут повністю, він писав: "Моя думка була завжди на користь законопроєкту прав; задум його такий, що існування владних повноважень не означає включення їх у перелік... Посягань на приватні права *головно* побоюються не з боку законів уряду супроти настроїв виборців, а з боку законів, у яких уряд є не більше, ніж інструментом більшости виборців. Це дуже важлива істина, але уваги їй приділено ще не достатньо ... Можна запитати, яку користь білль про права може мати в народному уряді? ... 1. Політичні істини, проголошені офіційно, поступово набувають характеру фундаментальних принципів вільного уряду, і оскільки вони почали змішуватися з національними настроями, протидіють імпульсам вигоди і пристрасти...".

40. Marshall J. *Fletcher* v. *Peck.* – 1810. – 10 U.S. (6, Cranch). – P. 48.

41. Story J. *Commentaries on the Constitution.* – Boston, 1833. – Vol. III. – P. 718-20.

42. Пор.: Dunbar L. W. James Madison and the Ninth Amendment // *Virginia Law Review.* – 1956. – Vol. XLII. Важливо, що навіть відомий знавець Американської Конституції неправильно цитував текст Дев'ятої Поправки в добре відомому есе (Corwin E. S. The "Higher Law" Background etc. – 1955. – P. 5), двадцять п'ять років пізніше працю з неправильним цитуванням було перевидано, і ніхто не помітив заміну фрази із шести слів на фразу з одинадцяти в автентичному тексті!

43. Це захоплення широко поділяли ліберали XIX сторіччя, зокрема В. Ґледстовн, який назвав Американську Конституцію "прекрасною роботою, яку коли-небудь виконували людський розум і з допомогою людських намірів".

44. McIlwain C. H. *Constitutionalism and the Changing World.* – P. 278; пор.: Corwin E. S. The Basic Doctrine of American Constitutional Law (1914), перевидану у праці: *Selected Essays on Constitutional Law.* –

Vol. I. – P. 105. Автор зазначає: "Історія судового нагляду є, іншими словами, історією конституційних обмежень". Див. також: Dietze G. America and Europe — Decline and Emergence of Judicial Review // *Virginia Law Review.* – 1958. – Vol. XLIV.

45. Усі аргументи, які підтримують це заперечення, недавно докладно наведено у праці: Crosskey W. W. *Politics and the Constitution in the History of the United States.* – Chicago: University of Chicago Press, 1953.

46. Див.: Hamilton A... // *Federalist.* – No. LXXVIII. – P. 399: "Щоразу, коли специфічний законодавчий акт парламенту йде всупереч конституції, обов'язком судового трибуналу буде дотримуватися останньої і не погоджуватися з попереднім". Джеймс Медісон проголошує, що суди повинні "уважати себе деякою мірою опікунами тих прав; вони будуть недоступним бастіоном для кожного законодавчого чи виконавчого органу, хто присвоюватиме собі владу: природно, що зазіхання на права, чітко зумовлені в конституції Декларацією прав, викличе опір" (*Debates and Proceedings in the Congress.* – Washington, 1834. – Vol. I. – P. 439). Див. його пізнішу заяву в листі до Дж. Томпсона, датованому 30 червня 1825 року (цитована у: *The Complete Madison* / Ed. S. K. Padover. – P. 344): "Жодна доктрина не може бути порожнім звуком, який звільняє законодавчу владу від контролю з боку конституції. Остання є настільки законом для попередньої, наскільки положення попередньої є законом для індивідів; і хоча люди, які її створюють, завжди можуть змінити її, однак ніяка інша влада не може цього зробити; безсумнівно, навіть не ті, кого вибрали люди для впровадження її в дію. Цей життєвий принцип був справедливо гордістю нашого народного Уряду, що відмова від нього не могла тривати довго чи поширюватися далеко". Див. далі заяви сенатора Мейсона і Морріса в конґресове обговорення відміни судового акту 1801 року (McLaughlin. Op. cit. – P. 291), а також лекції Джеймса Вільсона, прочитані 1792 року в Пенсильванському університеті (Wilson J. *Works.* / Ed. J. D. Andrews. – Chicago, 1896. – Vol. 1. – P. 416-417), де судовий нагляд він уважає "необхідним конституційним результатом розподілу влади між законодавчим і судовим департаментами".

47. Навіть найкритичніші недавні огляди, які зробив Кросскі (Crosskey. Op. cit. – Vol. II. – P. 943), підсумовуючи ситуацію, проголошують, що "основна ідея судового нагляду мала деяке визнання в Америці в колоніяльний період".

48. *Marbury* v. *Madison.* – 1803. – *5* U.S. – 1 Cranch. – P. 137; зацитую тут тільки декілька уривків з цього відомого рішення: "Уряд Сполучених Штатів наполегливо відбиває правління законів, а не людей. Він, звичайно, перестане заслуговувати це високе ім'я, якщо закони стануть засобом порушення визнаного законного права. ... Питання чи постанова, яка суперечить конституції, може стати законом країни, надзвичайно цікаве для Сполучених Штатів, але, на щастя, не властиве їм. Щоб вирішити його, здається, необхідно тільки визнати деякі, як при-

пускається, давно закладені принципи. ... Повноваження законодавчої влади визначені та обмежені; і щоб ці обмеження не забулися й не переплуталися, написано конституцію. Для яких цілей повноваження обмежені, а для яких записано, що на ці обмеження можна не зважати тим, кого є намір обмежити? Різниця між урядом з обмеженими і необмеженими повноваженнями нівелюється, якщо ці обмеження не обмежують осіб, на яких їх накладено, і якщо заборонені постанови і дозволені постанови мають рівносильну дію. ... Казати, що таке закон, є компетенцією і обов'язком судового департаменту. Той, хто застосовує норму до деякого випадку, повинен при необхідності роз'яснювати та інтерпретувати цю норму. Якщо два закони суперечать один одному, суди повинні вибирати, яким із них оперувати".

49. Пор. у Р. Джексона: "Це, можливо, було результатом не тільки судової стриманости, але й того факту, що існувало невелике Конґресове законодавство, яке повинно було б принаймні зачепити консерваторів. *Laissez faire* до деякої міри було філософією так само законодавчої влади, як і Суду. Саме цей факт, частково, приховав потенційні можливості справи *Marbury v. Madison,* а навіть більше справи *Dred Scott"* (Jackson R. H. *The Struggle for Judicial Supremacy.* – New York, 1941. – P. 36-37).

50. Про великий вплив правової думки на американську політику протягом цього періоду див., зокрема: Tocqueville. *Democracy.* – Vol. I. – Chap. XVI. – P. 272-280. Декілька фактів свідчить більше про зміну атмосфери, ніж занепад популярности людини, такої, як Даніель Вебстер, чиї ефектні заяви конституційної теорії колись вважалися класичними, а тепер давно забуті. Див., зокрема, його арґументи у справі "Dartmouth Case", а також: *Luther* v. *Borden // Writings and Speeches of Daniel Webster /* National ed. – Boston, 1903. – Vols. X and XI (особл. X). – P. 219: "Під законами держави, очевидно, розуміють загальний закон, який вислуховує, перед тим як винести вирок; який переслідує судовим порядком, навівши довідки, і здійснює присуд тільки після суду. Суть у тому, що кожний громадянин повинен утримувати своє життя, свободу, власність і недоторканність під захистом загальних законів, які керують суспільством. Усе, що не підлягає під форму закону, не може розглядатися як закон держави". Він наголошує, що люди "повинні були розумно зважити, чи вибирати ризик випадкових незручностей від недоліків влади для того, щоб мати змогу постійно обмежувати їх вияв, і постійне забезпечення від зловживань влади" (Ibid. – Vol. X. – P. 232). Див. також: "Я вважаю, що принципом американської системи є те, що нація обмежує свій уряд, чи державний, чи уряд Штатів. Вона робить це, але існує й інший принцип, однаковою мірою правильний і безсумнівний, і, як на мене, однаково важливий, що нація часто *обмежує себе.* Вона обмежує власну владу. Вона вибирає захист інституцій, які встановлює на противагу раптовим імпульсам абсолютної більшости. Усі наші інституції є свідченням цього. Необхідність їхнього захисту від тих необдуманих змін, що встановлює абсолютна більшість, було

її (нації) великим консервативним принципом при встановленні форм правління" (Ibid. – Vol. XI. – P. 224).

51. *Ex parte Bollman.* – 1807. – 8 U.S. – 4 Cranch. – 75. – P. 46.

52. Див.: Corwin E. S. The Basic Doctrine, etc. – P. 111, яку цитую у прим. 45 вище.

53. Див.: Ibid. – P. 112.

54. Див.: Constitution of Arkansas. – Art. V. – P. 25; Constitution of Georgia. – Art. I. – Chap. VI. – P. 1; Constitution of Kansas. – Art. II. – P. 17; Constitution of Michigan. – Art. VI. – P. 30; Constitution of Ohio. – Art. II. – P. 25; для обговорення цієї теми пор.: Mangoldt H. von. *Rechtsstaatsgedanke und Regierungsformen in den Vereinigten Staaten von Amerika.* – Essen, 1938. – P. 315-318.

55. *Calder* v. *Bull.* – 1798. – 3 U.S. – 3 Dall. – P. 386, 388; порівняй Corwin. The Basic Doctrine, etc. – P. 102-111.

56. Cooley T. M. *A Treatise on the Constitutional Limitations,* etc. / 1st ed. – Boston, 1868. – P. 173.

57. Пор. Jackson R. H. *The Supreme Court in the American System of Government.* – Cambridge: Harvard University Press, 1955. – P. 74.

58. The Slaughter House Case. – 1873. – 83 U.S. – 16 Wallace. – P. 36. Див.: Corwin E. S. *Liberty against Government...* – P. 122.

59. У стандартному анотованому виданні Конституції Сполучених Штатів (Corwin E. S.) 215 із 1237 сторінок присвячені юрисдикції Чотирнадцятої Поправки проти 136 сторінок, присвячених "Комерційному праву"!

60. Пор. коментар: Freund E. *Standards of American Legislation.* – Chicago: University of Chicago Press, 1917. – P. 208: "Єдиним пропонованим критерієм є критерій розуму. З погляду юридичної науки було би важко осягнути щось більше незадовільне".

61. Bagehot W. The Metaphysical Basis of Toleration // *Works.* – 1875. – Vol. VI. – P. 232.

62. Цит.: Thompson D. Town Hall Pamphlets: – New York, 1938. – Vol. I: *Essentials of Democracy.* – P. 21.

63. *Reorganization of the Federal Judiciary: Adverse Report from the* [*Senate*] *Committee on the Judiciary Submitted to Accompany S. 1392* (75th Cong., 1st sess., Senate Rept. – 1937– No. 711. – (June 7). – P. 8, 15, і 20. Пор. також: "Суди не досконалі, так само як і судді. Конґрес не досконалий, так само як і сенатори та члени палати представників. Виконавча влада не досконала. Ці гілки влади та місця на державній службі займають люди, які головно намагаються жити відповідно до гідности та ідеалізму системи, яка була задумана для того, щоб досягти максимально можливої справедливости і свободи для всіх людей. Ми знищимо систему, коли зведемо її до недосконалих людей, які управляють нею. Ми підсилимо її та себе, ми зміцнимо справедливість та свободу для всіх людей, коли терпінням і стриманістю підтримаємо її на високому рівні, на якому це було задумано". І далі: "Незручності та навіть

затримка впровадження закону в законодавстві – це не висока ціна, щоб заплатити за нашу систему. Конституційна демократія просувається вперед радше впевнено, ніж швидко. Безпека та незмінність руху нашої цивілізації значно важливіша для нас і для тих, хто має прийти за нами, ніж впровадження будь-якого специфічного закону. Конституція Сполучених Штатів надає достатньо можливостей для вираження народної волі стосовно здійснення таких реформ і змін, які люди можуть вважати істотними для свого теперішнього і майбутнього добробуту. Це привілей людей надавати повноваження тим, хто керує ними" (Ibid. – P. 19).

64. Мені важко забути, як це відчуття висловив водій таксі у Філадельфії, у машині якого ми почули радіоповідомлення про раптову смерть президента Рузвельта. Я вважаю, що він говорив від імени більшости людей, коли закінчив глибоко задушевний панегірик президентові такими словами: "Але він не повинен був втручатися у Верховний Суд, він ніколи не повинен був робити *це!*" Потрясіння, очевидно, було дуже глибоке.

65. Mcllwain C. H. *Constitutionalism and the Changing World.* – New York, 1939. – P. 286; пор. також Neumann F. L. *The Democratic and the Authoritarian State.* – Glencoe, 1957. – Chap. III. – P. 31.

66. Див. Lemer M. Minority Rule and the Constitutional Tradition // *The Constitution Reconsidere* / Ed. Conyers Read. – New York: Columbia University Press, 1938. – P. 199.

Розділ тринадцятий

ЛІБЕРАЛІЗМ І АДМІНІСТРАЦІЯ: ПРАВОВА ДЕРЖАВА ("RECHTSSTAAT")

Цитату на початку розділу взято з: Berg G. H. von. *Handbuch des teutschen Policeyrechtes.* – Hannover, 1799-1804. – II. – P. 3. Німецький текст такий: "Wo bleibt eine bestimm te Grenze der höchsten Gewalt, wenn eine unbestimmte, ihrem eigenen Urtheile überlassene allgemeine Gluckseligkeit ihr Ziel sein soil? Sollen die Fürsten Väter des Volks seyn, so gross auch die Gefahr ist, dass sie seine Despoten seyn werden?" Наскільки мало змінилися ці проблеми через півтора століття, свідчать зауваги А. Мартіна: "Denn es kann—auch bei aller revolutionär-demokratischen Ideologic—keinen weiterreichenden Freibrief für die Macht geben, als wenn sie lediglich an den (jeder jeweiligen "Generallinie" nachgebenden) Kautschukbegriff des Gemeinwohls gebunden ist, der unter dem Deckmantel des Moralischen, jeder politischen Beliebigkeit freie Bahn gibt" (Martin A. von. *Ordnung und Freiheit.* – Frankfort, 1956. – P. 177).

Стосовно ранніх публікацій із приводу цього і трьох наступних розділів див. примітки на початку розд. XI.

1. Rousseau J. J. Lettre á Mirabeau // *Œuvres.* – Paris, 1826. – P. 1620. Пор. також його уривок з: *Lettres écrites de la montagne.* – No. VIII,

цитований вище у прим. 36 до розділу XI, та обговорення Г. Нета: Nef H. Jean Jaques Rousseau und die Idee des Rechtsstaates // *Schweizer Beiträge wr allgemeinen Geschichte.* – 1947. – Vol. V.

2. Rousseau J. J. *Du contrat social.* – Book II. – Chap. VI.

3. Michelet J. *Histoire de la Révolution française.* – Paris, 1847. – Vol. I. – P. XXIII. Див. також: Mignet F. *Histoire de la Révolution française.* – Paris, 1824 (особливо на початку).

4. Dicey A. V. *Constitution* / 1st ed. – London, 1884. – P. 177.

5. Див. пункт 16 *Декларації* за 26 серпня 1789 року: "Toute société dans laquelle la garantie des droits n'est assuree, ni la séparation des pouvoirs déterminée, n'a point de Constitution".

6. Документи і різні конституційні проєкти Кондорсе головним чином стосуються таких фундаментальних відмінностей, які безпосередньо становлять суть справи, зокрема, між справжніми законами (у сенсі загальних норм) і простими наказами. Див.: Condorcet A.-N. de. Projet girondin // *Archives parlementaires,* 1st ser. – Vol. LVIII. – Title VII. – Sec. II. – Arts. I-VII. – P. 617; *Œuvres de Condorcet* / Ed. A. C. O'Connor і M. F. Arago / 2d ed. – Paris, 1847-49. – Vol. XII. – P. 356-358, 367; а також уривок, який цитує без посилання Ж. Бартелемі: Barthélemy J. *Le Rôle du pouvoir exécutif dans les républiques modernes* (Paris, 1906. – P. 489. Див. також: Stern A. Condorcet und der girondistische Verfassungsentwurf von 1793 // *Historische Zeitschrijt.* – 1930. – Vol. CXLI.

7. Пор.: Ray J. La Révolution française et la pensée juridique: l'idée du règne de la loi // *Revue philosophique.* – 1939. – Vol. CXXVIII; Belin J. *La Logique d'une idée-force—l'idée d'utilité sociale et la Révolution française.* – Paris, 1939.

8. Пор.: Ray. Op. cit. – P. 372. Цікаво, що одне з найчіткіших формулювань англійської концепції свободи зафіксовано у праці, яку 1792 року опублікував у Женеві Ж. Муньє на протест проти зловживань словом "свобода" під час Французької революції. Праця носить багатозначну назву *Recherches sur les causes qui ont empeché les François de devenir libres,* і її перший розділ під заголовком "Quels sont les caractères de la liberté?" розпочинається так: "Les citoyens sont libres, lorsqu'ils ne peuvent être constraints ou empechés dans leurs actions ou dans le jouissance de leurs biens et de leur industrie, si ce n'est en vertu des loix antérieures, établies pour l'intérêt public, et jamais d'après 1'autorlte arbitraire d'aucun homme, quels que soient son rang et son pouvoir".

"Pour qu'un peuple jouisse de la liberté, les loix, qui sont les actes plus essentiels de la puissance souveraine, doivent être dictées par des vues générales, et non par des motifs d'intérêt particulier; elles ne doivent jamais avoir un effet rétroactif, ni se rapporter à certaines personnes". Муньє повністю усвідомлює, що те, що він захищає, це англійська концепція свободи, і на наступній сторінці він чітко говорить: "SURETÉ, PROPRIÉTÉ, disent les Anglois, quand ils veulent caractériser la liberté civile ou personelle. Cette définition est en effet très-exacte: tous les avantages que la liberté

procure sont exprimés dans ces deux mots". Про Муньє і загалом про початковий вплив англійських взірців і поступову відмову від них під час Французької революції див.: Bonno G. *La Constitution britannique devant l'opinion française.* – Paris, 1932 (особливо розд. VI).

9. Див. слова Ж. Порталіса, звернені з нагоди представлення третього проєкту Французького цивільного кодексу до Ради п'ятисот у 1796 році: Fenet P. A. *Recueil complet des travaux préparatoires du code civil.* – Paris, 1827. – 464-467.

10. Про те, чому Франції не вдалося отримати справжньої конституції (в американському сенсі цього слова) і як поступово це призвело до спаду влади закону, див.: Rougier L. *La France à la récherche d'une constitution.* – Paris, 1952.

11. Крім праці Токвілля (Tocqueville A. de. *L'ancien rgime,* 1856), див. англійський переклад М. Паттерсона під таким самим заголовком (Oxford, 1952), зокрема розд. II і IV, а також його *Recollections*: "Отже, коли люди заявляють, що нічого неможливо вберегти від революцій, я говорю їм, що вони не мають рації і що централізація – це власне одна з таких речей. У Франції є тільки одна річ, яку ми не можемо встановити, – це вільний уряд; і тільки одна інституція, якої ми не можемо знищити, – це централізація. Якби вона могла назавжди згинути? Противники уряду люблять її, а ті, хто править, плекають її. Останні, щоправда, час від часу зауважують, що вона зумовлює раптове і невідворотне лихо; але це не викликає в них огиди. Задоволення від неї заважає кожному з них позбутися її, а утримування в їхніх руках усього відшкодовує їм небезпеку" (Patterson M. W. *Recollections.* – London, 1896. – P. 238).

12. Кажуть, що король Луї Філіп у промові до Національної Гвардії звернувся зі словами (цит. в есе: Lamennais H. de. *Troisièmes mélanges.* – Paris, 1835. – P. 266, уперше опублікованому в *L'Avenir* 23 травня 1831 року): "La liberté ne consiste que dans le règne des lois. Que chacun ne puisse pas être tenu de faire autre chose que ce que la loi exige de lui, et qu'il puisse faire tout ce que la loi n'interdit pas, telle est la liberté. C'est vouloir la détruire que de vouloir autre chose".

Повніший опис подій у Франції протягом цього періоду відкрив би широкі перспективи деяким провідним політичним мислителям і державним діячам, зокрема Б. Констанотові, Ґузо, групі "доктринерів", які розвинули теорію *ґарантизму* – системи перевірок, розроблених для захисту прав індивіда від зазіхань держави. Про них див.: Ruggiero G. de. *The History of European Liberalism.* – Oxford: Oxford University Press, 1927; Diez del Corral L. *El Liberalismo doctrinario.* – Madrid, 1945. Про доктринерський розвиток французького адміністративного права і юрисдикції протягом цього періоду див., зокрема: Broglie Duc de. De la jurisdiction administratif // *Écrits et discours,* 1829. – Paris, 1863. – Vol. I; Haye de Cormenin L. M. de La. *Questions de droit administratif.* – Paris, 1822.

13. Див.: Schwartz B. *French Administrative Law and the Common Law World.* – New York: New York University Press, 1954; Hamson C. J.

Éxecutive Discretion and Judicial Control. – London, 1954; Sieghart M. A. *Government by Decree.* – London, 1950.

14. Про важливість німецьких теорій пор.: Alexéef F. L'État—le droit—et le pouvoir discrétionnaire des autorités publiques // *Revue Internationale de la théorie du droit.* – 1928-29. – Vol. III. – P. 216; McIlwain C. H. *Constitutionalism and the Changing World.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1939. – P. 270; Duguit L. *Manuel de droit constitutionnel* / 3d ed. – Paris, 1918. Остання праця є найкращим прикладом того, як один із континентальних трактатів із конституційного права, найбільше відомий в англосаксонському світі, черпає свої арґументи щонайменше однаково від німецьких і від французьких попередників.

15. Пор. слушну заувагу: "У Пруссії бюрократія була настільки зорганізована, що ґарантувала кращий захист індивідуальних прав і підтримку закону. Але це було зруйнувано з поширенням французьких ідей після 1848 року, коли антагоністичні інтереси в державі завдяки перевазі парламентської системи почали сприяти зловживанням адміністративною владою і спричинилися до справжньої партійної тиранії" (Lowell A. L. *Governments and Parties in Continental Europe.* – New York, 1896. – II. – P. 86).

16. Концепцію влади закону, яка переважала у Пруссії XVIII сторіччя, добре ілюструє анекдот, відомий кожній німецькій дитині. Кажуть, що Фрідріх II був роздратований старим вітряком, який стояв поблизу його палацу в Санс-Сусі, псуючи краєвид, і після різних невдалих спроб купити його у власника, кажуть, пригрозив йому виселенням, на що, як кажуть, мірошник відповів: "Ми все ще маємо суд у Пруссії" ("Es gibt noch eine Kammergericht in Berlin!" – це фраза, яку, звичайно, цитують). Про факти чи радше відсутність фактичної основи в легенді, див.: Koser R. *Geschichte Friedrich des Grossen,* III / 4th ed. – Stuttgart, 1913. – P. 413). Ця історія натякає на обмеження королівської влади, якого в той час, можливо, не існувало в жодній іншій країні на континенті, я навіть не впевнений, чи такі обмеження застосовують до глав демократичних держав: натяк їхнім міським проєктантам мав би швидко усунути таке "більмо на оці", – і, звичайно ж, тільки в інтересах громадськости, а не щоб задовольнити чию-небудь примху!

17. Про Кантівську філософію закону див., зокрема, його працю: Kant I. *Die Metaphysik der Sitten.* – Vol. 1: *Der Rechtslehre.* – Part II: Das Staatsrecht. – Sec. 45-49; а також його ж два есе: *Über den Gemeinspruch: Das mag in der Theorie richtig sein, taugt aber nicht für die Praxis, Zurn ewigen Frieden.* Пор. Haensel W. *Kants Lehre vom Widerstandsrecht* // Kant-Studien. – Berlin, 1926. – No. 60; Darmstädter F. *Die Grenzen der Wirksamkeit des Rechtsstaates.* – Heidelberg, 1930.

18. Kant I. *Fundamental Principles of Morals* / Trans. A. D. Lindsay. – P. 421. Згідно з Кантом концепцію влади закону варто перенести у сферу моралі, а оскільки ця концепція в нього співзвучна тільки законові,

отож вона "залежить від чого завгодно, тільки не від морального закону" (*Kritik der praktischen Vernunft.* – Akademieausgabe. – P. 93).

19. Пор.: Menger K. *Moral, Wille und Weltgestaltung.* – Vienna, 1934. – P. 14-16.

20. Для повнішого розгляду візьмімо до уваги раніші праці Фіхте, а зокрема: Fichte J. G. *Grundlage des Naturrechts nach Principien der Wissenschaftslehre* (1796) // *Werke.* – Berlin, 1845. – Vol. III; а також твори поета Фр. Шіллера, який, можливо, як ніхто інший, зробив для поширення ліберальних ідей у Німеччині. Про цих та інших німецьких класиків див.: Falter G. *Staatsideale unserer Klassiker.* – Leipzig, 1911; Metzger W. *Gesellschaft, Recht und Staat in der Ethik des deutschen Idealismus.* – Heidelberg, 1917.

21. Humboldt W. von. *Ideen zu einern Versuch die Gränzen der Wirksamkeit des Stoats zu bestimmen.* – Breslau, 1851. 1792 року, відразу ж після її написання, опубліковано тільки частину цієї праці, а повністю вона з'явилася в посмертному виданні Гумбольдта, яке часто цитують і за яким швидко з'явився англійський переклад. Ця праця глибоко вплинула не тільки на Джона Стюарта Мілля, а також на Едуарда Лабулайє у Франції. Див. його працю: Laboulaye E. *L'État et ses limites.* – Paris, 1863.

22. Їй передував Шведський кодекс 1734 року і навіть раніший Данський кодекс.

23. Цей принцип, здається, у такій формі вперше сформулював Фейєрбах: Feuerbach P. J. A. *Lehrbuch des gemeinen in Deutschland gültigen peinlichen Rechts.* – Giessen, 1801. Але див. вище прим. 76 розділу XI.

24. "8. La loi ne doit établir que des peines strictement et évidemment nécessaires, et nul ne peut être puni qu'en vertu d'une loi établie et promulguée antérieurement au délit, et légalement appliquée".

25 Пор.: Löning E. *Gerichte and Verwaltungsbehörden in Brandenburg-Preussen.* – Halle, 1914, а також велику оглядову статтю про його працю, яку написав О. Гінтц: Hintze O. Preussens Entwicklung zum Rechtsstaat // *Geist and Epochen derpreussischen Geschichte.* – Leipzig, 1943 (подаю бібліографію перевиданої праці).

26. Ми не маємо змоги докладніше зупинитися на дослідженні передісторії цієї німецької концепції, а особливо на такому цікавому питанні, як те, наскільки вона могла походити від теорії Дж. Бодіна "droit gouvernement". За докладнішими німецькими джерелами див.: Gierke O. *Johannes Althusius.* – Breslau, 1880. Слово *Rechtsstaat,* здається, з'явилося вперше (але навряд чи зі своїм пізнішим значенням), у праці: Welcker K. T. *Die letzten Gründe von Recht, Stoat, and Strafe.* – Giessen, 1813. Автор розрізняє три типи уряду: деспотизм, теократію і Rechtsstaat. Про історію цієї концепції див.: Asanger R. *Beiträge zur Lehre vom Rechtsstaat im 19. "Jahrhundert*: Diss. – Münster: University of Munster, 1938. Найкращий аналіз стосовно ролі цього ідеалу в німецькому ліберальному русі знаходимо у праці: Schnabel F. *Deutsche Geschichte im neunzehnten Jahrhundert.* – Freiburg, 1933. – Vol. II. – P. 99-109. Див.

також: EllweinTh. *Das Erie der Monarchie in der deutschen Staatskrise: Zur Geschichte des Verfassungsstaates in Deutschland.* – Munich, 1954.

Можливо, не випадково початок теоретичного руху, який привів до розвитку ідеалу *Rechtsstaat,* прийшов із Ганновера, який завдяки своїм королям мав більший контакт з Англією, ніж решта Німеччини. У другій половині XVIII сторіччя там з'явилася група видатних політичних теоретиків, які заснували англійський лібералізм. Серед них важливу роль у поширенні англійських конституційних ідей у Німеччині відіграли Брандес, Регберґ, пізніше Дагманн. Про цих людей див.: Christern H. *Deutscher Standestaat and englischer Parlamentarismus am Ende des 18. Jahrhunderts.* – Munich, 1939. Для наших теперішніх цілей найважливішою фігурою з цієї групи є, однак, фон Берґ, чию роботу я цитував на початку цього розділу (див.: Berg G. H. von. *Handbuch.* – Vol. I. – P. 158-60; Vol. II. – P. 1-4, 12-17). Про вплив його праці див.: Marchet G. *Studien über die Entwickelung der Verwaltungslehre in Deutschland.* – Munich, 1885. – P. 421-34.

Учений, який пізніше найбільше зробив для поширення теорії *Rechtsstaat*, Р. фон Могл, був ретельним дослідником Американської Конституції: Mohl Robert von. *Das Bundesstaatsrecht der Vereinigten Staaten von Nordamerika.* – Stuttgart, 1824. Ця праця, як виявилося, завоювала йому значну популярність у Сполучених Штатах і спричинилася до того, що його запросили рецензувати Judge Story's *Commentaries* в *American Jurist.* – 1835. – Vol. XIV. Основними працями, у яких він докладно розробив теорію *Rechtsstaat,* є: *Staatsrecht des Königreiches Württemberg.* – Tübingen, 1829-31; *Die Polizei-Wissenschaft nach den Grunsdsäten des Rechtsstaates.* – Tübingen, 1832; *Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften.* – Eriangen, 1855-58. Найвідоміше формулювання концепції *Rechtsstaat* належить одному з консервативних теоретиків цього періоду: Stahl F. J. *Die Philosophic des Rechts* / 5th ed. – Tübingen and Leipzig, 1878. – Vol. II: *Rechts- und Staatslehre.* – Part II (1837). Він визначає її так: "Держава повинна бути державою закону, це має стати і гаслом, і тенденцією теперішніх часів. Вона повинна точно і непорушно визначати й забезпечувати *напрями та обмеження* своєї діяльности і вільну сферу громадянина, а не спонукати від свого імені чи безпосередньо будь-які моральні ідеї поза законом. Саме це є концепцією *Rechtsstaat,* а не те, що держава повинна обмежувати себе до впровадження закону в життя і не переслідувати жодної адміністративної мети або *тільки* захищати права особи. Це нічого не говорить про *зміст* або *мету* держави, але визначає тільки спосіб і метод їхнього досягнення". (Останні рядки стосуються крайньої позиції, зокрема В. Гумбольдта) (Ibid. – P. 352).

27. Пор., наприклад, у праці: Pfizer P. A. Liberal, Liberalismus // *Staatslexicon oder Emyklo-paedie der sammtlichen Staatswissenschaften* / Ed. C. von Rotteck and C. T. Weicker. / New ed. – Altona, 1847. – Part VIII. – P. 534. Автор пише: "Noch mächtiger und unbesiegbarer muss aber

der Liberalismus dann erscheinen, wenn man sich uberzeugt, dass er nichts Anderes 1st als der auf einer gewissen Stufe menschlicher Entwickelung nothwendige Ubergang des Naturstaats in den Rechtsstaat".

28. Minnigerode L. *Beitrag zu der Frage: Was ist Jusfiz- und was ist Administrativ-Sache?* – Darmstadt, 1835.

29. Відзначу, що була значна відмінність у поглядах між південною Німеччиною, де переважали французькі впливи, і північною, де, здається, поєднання старої німецької традиції і вплив теоретиків природного закону на англійський взірець, були сильнішими. Зокрема група південнонімецьких юристів, як зазначено в політичній енциклопедії, – найвагомішому довіднику ліберального руху, що його цитую у прим. 27, – знаходилася під помітно більшим впливом французів Б. Константа й Ф. Ґузо, ніж під впливом будь-кого іншого. Про важливість *Staatslexikon* див.: Zehner H. *Das Staatslexikon von Rotteck und Welcker* // List Studien. – Jena, 1924. – No. 3. Про переважано французький вплив на лібералізм південної Німеччини див.: Fickert A. *Montesquieus und Rousseaus Einfluss auf den vormärzlichen Liberalismus Badens* // Leipziger historische Abhandlungen. – Leipzig, 1914. – Vol. XXXVII. Пор.: Wilhelm T. *Die englische Verfassung und der vormärzliche deutsche Liberalismus.* – Stuttgart, 1928. Відмінність у традиції виявилася пізніше в тому, що судовий нагляд у Пруссії поширювався, принаймні у принципі, на питання, стосовно яких адміністративні структури володіли дискреційною владою, а в південній Німеччині такі питання знаходилися поза судовим наглядом.

30. Anschütz G. Verwaltungsrecht // *Systematische Rechtswissenschaft: Die Kultur der Gegenwart.* – Leipzig, 1906. – Vol. II. – No. VII – P. 352.

31. Див.: Lasker E. Polizeigewalt und Rechtsschutz in Preussen // *Deutsche Jahrbücher für Politik und Literatur.* – 1861. – Vol. 1 (перевидану в його *Zur Verfassungsgeschichte Preussens.* – Leipzig, 1874). Есе демонструє, наскільки події в Північній Німеччині проходили за англійським взірцем.

32. Характерною роботою, яка висвітлює ці погляди, є: Bahr. *Der Rechtsstaat: Eine publicistische Skizze.* – Cassel, 1864.

33. Gneist R. (von). *Der Rechtsstaat.* – Berlin, 1872 (особливо друге і доповнене видання тієї ж роботи: *Der Rechtsstaat and die Verwaltungsgerichte in Deutschland.* – Berlin, 1879). Про значення, якого надавали працям Ґнейста в той час, говорить заголовок анонімного памфлету того періоду: *Herr Professor Gneist oder der Retter der Gesellschaft durch den Rechtsstaat.* – Berlin, 1873.

34. Див., наприклад: Radbruch G. *Einführung in die Rechtswissenschaft* /2d ed. – Leipzig, 1913. – P. 108; Fleiner F. *Institutionen des deutschen Verwaltungsrechts* / 8th ed. – Tubingen, 1928; Forsthoff E. *Lehrbuch des Verwaltungsrechts,* I / Munich, 1950. – P. 394.

35. Звичайно, це не стосується раннього періоду німецьного розвитку, як про це твердив Ф. Ньюманн: Neumann F. L. The Concept of Political

Freedom // *Columbia Law Review.* –1953. – Vol. LIII. – P. 910; а також перевидано в того ж автора: *The Democratic and the Authoritarian State.* – Glencoe, 1957. – Vol. III. – P. 169. Див. також суперечливе твердження в наступному томі: "Англійська влада закону і доктрини німецького Rechtsstaat не мають нічого спільного" (Ibid. – P. 22). Це може тільки стосуватися вихолощеного, формального поняття *Rechtsstaat*, яке домінувало наприкінці сторіччя (XIX. – Прим. перекл.), але не ідеалів, які надихнули ліберальний рух першої половини XIX сторіччя, або теоретичних концепцій, на яких базувалася реформа адміністративної юрисдикції у Пруссії. Р. Ґнейст, зокрема, у побудові своєї моделі цілком свідомо опирався на англійську позицію (він, між іншим, був автором важливого трактату про англійський "адміністративний закон", і якби Дікей знав про цей факт, то це, можливо, застерегло б його від помилок у використанні цього терміна на континенті). Німецький вислів "влада закону" (*Herrschaft des Gesetzes*), часто перекладали як *Rechtsstaat.*

36. Lowell. Op. cit. – Vol.1. – P. 44.

37. Dicey. *Constitution* (спершу прочитана як лекції в 1884 році).

38. Пізніше Дікей, принаймні частково, усвідомив свою помилку. Див. його статтю: *Droit Administratif in* Modern French Law // *Law Quarterly Review.* – 1901. – Vol. XVII.

39. Sieghart. Op. cit. – P. 221.

40. Alien C. K. *Law and Orders.* – London, 1945. – P. 28.

Розділ чотирнадцятий

ҐАРАНТІЇ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ СВОБОДИ

Цитату на початку розділу взято із промови Дж. Селдена (Selden J. Proceedings in Parliament Relating to the Liberty of the Subject, 1627-1628 // Howell T. B. *A Complete Collection of State Trials.* – London, 1816. –Vol. III. – P. 170.

1. Недавно з'явилося дуже багато міркувань стосовно влади закону, і я наводжу тут тільки деякі найсуттєвіші: Allen C. K. *Law and Orders.* – London, 1945; Barker E. The Rule of Law // *Political Quarterly.* – 1914. – Vol. 1 (перевидана в його працях: *Church, State, and Study.* – London, 1930); Bellot H. H. L. The Rule of Law // *Quarterly Review.* – 1926. – Vol. CCXLVI; Collingwood R. G. *The New Leviathan.* – Oxford: Oxford University Press, 1942. – Chap. 39; Dickinson J. *Administrative Justice and the Supremacy of Law in the United States.* – Cambridge: Harvard University Press, 1927; Friedrich C. J. *Constitutional Government and Democracy.* – Boston, 1941; Goodnow F. J. *Politics and administration.* – New York, 1900; Holcombe A. N. *The Foundations of the Modern Commonwealth.* – New York, 1923. – Chap. 11; Jones H. W. The Rule of Law and the Welfare State // *Columbia Law Review.* – 1958. – Vol. LVIII;

Lippmann W. *An Inquiry into the Principles of the Good Society.* – Boston, 1937; Lurton H. H. A Government of Law or a Government of Men // *North American Review.* – 1911. – Vol. CXCIII; Mcllwain C. H. Government by Law // *Foreign Affairs.* – 1936. – Vol. XIV (перевидано в його праці: *Constitutionalism and the Changing World.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1939); Neumann F. L. *The Democratic and the Authoritarian State.* – Glencoe, 1957. – Chap. III; Pennock J. R. *Administration and the Rule of Law.* – New York, 1941; Pound R. Rule of Law // *E.S.S.* – 1934. – Vol. XIII; його ж. The Rule of Law and the Modern Social Welfare State // *Vanderbilt Law Review.* – 1953. – Vol. VII; Wilson F. G. *The Elements of Modern Politics.* – New York, 1936; див. також: *Rule of Law: A Study by the Inns of Court Conservative and Unionist Society.* – London: Conservative Political Centre, 1955.

Leroy M. *La Loi: Essai sur la théorie de I' autorité dans la démocratic.* – Paris, 1908; Picot A. L'État fondé sur ie droit et le droit pénal // *Actes de la Société Suisse de Juristes.* – Basel, 1944; Waline M. *L'Individualisme et le droit.* – Paris, 1949.

Поведінка Карла Шмітта при режимі Гітлера не змінює того, що з-поміж сучасних німецьких творів його праці й досі є одними з тих, які найбільше вивчають і найбільше сприймають, див., зокрема: Schmitt C. *Ferfassungslehre.* – Munich, 1929; його ж. *Der Hüter der Verfassung.* – Tübingen, 1931. Так само важливим для донацистського періоду є Г. Геллер: Heller H. *Rechtsstaat oder Diktatur?* – Tübingen, 1930; його ж. *Staatslehre.* – Leiden, 1934; а також: Darmstadter F. *Die Grenzen der Wirksamkeit des Rechtsstaates.* – Heidelberg, 1930; його ж. *Rechtsstaat oder Machtstaat?* – Berlin, 1932. Пор.: Hallowell J. H. *The Decline of Liberalism as an Ideology.* – Berkeley: University of California Press, 1943. З німецької повоєнної літератури див., зокрема: Böshm F. Freiheitsordnung und soziale Frage // *Grundsatzfragen der Wirtschaftsordnung* // Wirtschaftswissenschaftliche Abhandlungen. – Berlin, 1954. – Vol. II; Menger C. F. *Der Begriff des sozialen Rechtsstaates im Bonner Grundgesetz.* – Tbingen, 1953; Lange R. *Der Rechtsstaat als Zentralbegriff der neuesten Strafrechtsentwicklung.* – Tübingen, 1952; *Recht, Staat, Wirtschaft:* 4 vols. / Ed. H. Wandersleb. – Stuttgart and Cologne, 1949-1953; Marcic R. *Vom Gesetzesstaat zum Richterstaat.* – Vienna, 1957.

Важливу роль щодо взаємодії між демократією і *Rechtsstaat* відбито у швайцарській літературі, значною мірою під впливом Ф. Флейнера та його послідовника і спадкоємця З. Джакометті. Див.: Fleiner F. *Schweizerisches Bundesstaatsrecht.* – Tübingen, 1923; New ed. by Z. Giacometti (1949); його ж. *Institutionen des deutschen Verwaltungsrechts* / 8th ed. – Tübingen, 1928; а також Giacometti Z. *Die Verfassungsgerichtsbarkeit des schweizerischen Bundesgerichtes.* – Zurich, 1933 (і том, присвячений цій проблемі, під заголовком *Demokratie und Rechtsstaat* (Zurich, 1953)). Особливий внесок зробили праці: Kägi W., Bäumlin R. *Die rechtsstaatliche Demokratie.* – Zurich, 1954; Grossmann R. H. *Die*

stoats- und rechtsideologischen Grundlagen der Verfassungsgerichtsbarkeit in den U.S.A. und der Schweiz. – Zurich, 1948; Kägi W. *Die Verfassung als rechtliche Grundordnung des Staates.* – Zurich, 1945; *Die Freiheit des Bürgers im schweizerischen Recht.* – Zurich, 1948 (остання різних авторів).

Пор. також: Polak C. H. F. *Ordening en Rechtsstaat.* – Zwolle, 1951; Legaz L. Lacarnbra: El Estado de derecho // *Revista de administracion publica.* – 1951. – Vol. VI; Battaglia F. Stato etico e stato di diritto // *Rivista internazionale di filosofia di diritto.* – 1937. – Vol. XII; International Commission of Jurists // *Report of the international Congress of jurists, Athens 1955.* – The Hague, 1956.

2. Свіже чітке формулювання цього основного принципу ліберальної системи знаходимо в Ньюманна: "Найважливішою і, можливо, переконливою вимогою лібералізму є те, що втручання у права, визначені для індивідів, не дозволені не на підставі окремих, а тільки на підставі загальних законів" (Neumann. Op. cit. – P. 31). І далі: "Ліберальна юридична традиція базується, таким чином, на дуже простому твердженні: держава може втручатися у права індивіда тільки тоді, якщо вона здатна підтвердити свої претензії посиланням на загальний закон, який регулює невизначену кількість майбутніх випадків; це унеможливлює закони, що мають зворотну дію і вимагає відокремлення законодавства від судових функцій" (Ibid. – P. 166). Пор. також цитату у примітці 12 до попереднього розділу. Мабуть, деяке переміщення акцентів, що відбувається з утвердженням законного позитивізму, уневажнило цю доктрину, що виявляється, коли ми порівнюємо два типових твердження із другої половини минулого (XIX) сторіччя. Перше з них знаходимо у праці: Esmein A. *Éléments de droit constitutionnel français et comparé* (1896) / 7th ed. rev. by H. Nézard. – Paris, 1921. – Part 1. – P. 22. Автор бачить суть свободи в обмеженні влади через наявність "des règles fixes, connues d'avance, qui, dans le cas donné, *dicteront* au souverain sa décision" (додається курсивом). Однак для Єллінка (Jellinek G. *System der subjektiven offentlichen Rechte.* – Freiburg, 1892) "alle Freiheit 1st einfach Freiheit von gesetzwidrigem Zwange". У першому твердженні дозволений тільке такий примус, який вимагає закон, у другому – увесь примус, який закон не забороняє!

3. Stoll H. Rechtsstaatsidee und Privatrechtslehre // *Iherings Jahrbücher für die Dogmatik des bürgerlichen Rechts.* – 1926. – LXXVI. – P. 193-204.

4. Пор. твердження Ф. Бекона: "Через те, що верховна і абсолютна влада не може сама приймати рішення, вона не може того, що за своєю природою підлягає анулюванню" (цит. за: McIlwain C. H. *The High Court of Parliament.* – New Haven: Yale University Press, 1910).

5. Див.: Jellinek G. *Die rechtliche Natur der Staatenverträge.* – Vienna, 1880. – P. 3; Kelsen H. *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre.* – Tübingen, 1911. – P. 50; пор.: Winkler B. *Principiorum juris libri V.* – Leipzig, 1650: "In tota jurisprudentia nihil est quod minus legaliter tractari possit quam ipsa principia".

6. Пор.: Fleiner F. *Tradition, Dogma, Entwicklung als aufbauende Kräfte der schweizerischen Demokratie.* – Zurich, 1933 (перевидану в *Ausgewählte Schristen und Reden.* – Zurich, 1941); Duguit L. *Traités de droit constitutionnel* / 2d ed. – Paris, 1921. – P. 408.

7. Здається, один момент викликає непорозуміння, він і змушує Л. Роббінса (Robbins L. Freedom and Order // *Economics and Public Policy*: Brookings Lectures, 1954. – Washington, D C, 1955. – P. 153) побоюватися, що пропонована "концепція уряду, надто обмеженого щодо виконання відомих законів і вилучення функцій права законодавчої ініціативи і свободи дії, викличе спотворення загальної картини", надто спростить нашу позицію і викличе іронію.

8. Пор.: Glaser S. Nullum crimen sine lege // *Journal of Comparative Legislation and International Law* / 3d ed. – 1942. – Vol. XXIV; Gerland H. B. Nulla poena sine lege // *Die Grundrechte und Grundpflichten der Reichsverfassung.* – Berlin, 1929. – Vol. I; Hall J. Nulla poena sine lege // *Yale Law Journal.* – 1937-38. – Vol. XLVII; Morandière de la. *De la regle nulla poena sine lege.* – Paris, 1910; Schottländer A. *Die geschichtliche Entwicklung des Satzes: Nulla poena sine lege* // Strafrechtliche Abhandlungen. – Breslau, 1911. – Vol. CXXXII; Giacchi 0. Precedenti canonistici del principio "Nullum crimen sine proevia lege penali" // *Studi in onore di F. Scaduto.* – Milan, 1936. – Vol. I. Про принцип як первинну умову влади закону див.: Dicey. *Constitution.* – P. 187.

9. Див., зокрема, Schmitt C. *Unabhängigkeit der Richter, Gleichheit vor dem Gesetz und Gewährleistung des Privateigentums nach der Weimarer Verfassung.* – Berlin, 1926, і *Verfassungslehre.*

10. Про цю відмінність див.: Laband P. *Staatsrecht des deutschen Reiches* / 5th ed. – Tübingen, 1911-1914. – Vol. II. – P. 54-56; Seligmann E. *Der Begriff des Gesetzes im materiellen und formellen Sinn.* – Berlin, 1886; Haenel A. *Studien zum deutschen Staatsrechte.* – Leipzig, 1888. – Vol. II: *Gesetz im formellen und materiellen Sinne*; Duguit. Цит. праця; Carré de Malberg R. *La Loi: Expression de la volonté générale.* – Paris, 1931.

У зв'язку з цим важливого значення набуває також серія судових справ в Американському конституційному законі, з яких тільки дві ми тут зацитуємо. Найвідоміше твердження, здається, належить судді Метью (Justice Mathew. *Hurtado* v. *California.* – 110 U.S. – P. 535): "Не кожна постанова, законодавча за формою, є законом. Закон є чимось більшим, ніж просто воля, яка чинить тиск як постанова влади. Це має бути не спеціяльне правило для окремої особи чи окремого випадку, а, мовою Вебстера з його добре відомого визначення, "загальний закон, закон, який вислуховує, перед тим як виносить вирок, який діє перед слідством і здійснює правосуддя тільки після суду", так, "що кожен громадянин має своє життя, свободу, власність та недоторканність під захистом загальних законів, які керують суспільством", таким чином, поза сферою закону лежать постанови про парламентське засудження винного в державній зраді, законопроєкти про покарання і штрафи, по-

станови про конфіскацію, постанови, що скасовують вироки, і ті, що безпосередньо передають майно однієї людини іншій, законодавчі вироки і декрети та інші спеціяльні, часткові і довільні вияви влади у формі законодавства. Деспотизм, який нав'язує укази, що шкодять особам і власності їхніх суб'єктів, не є законом, незалежно від того, чи він оформлений як декрет монарха, чи як декрет безособової маси. І обмеження, накладені нашим конституційним законом на дії урядів (штату і держави), необхідні для збереження громадських і приватних прав, незважаючи на типовий характер наших політичних інституцій. Примусове накладання цих обмежень судовим процесом у самоврядних суспільствах є механізмом захисту прав індивідів і меншости проти влади більшости, а також проти сили представників влади, які переходять межі законних повноважень, навіть діючи в ім'я держави і володіючи силою уряду". Пор. недавнє твердження: "Законодавчий акт створює норму для всіх: це не є розпорядження чи наказ для деяких індивідів; він довготривалий, а не минущий. Закон є універсальним у своєму використанні; це не раптовий наказ для чи стосовно окремої особи" (*State* v. *Boloff.* – Oregon Reports 138. – 1932. – P. 611.

11. Див.: "Справді величезна маса законопроєктів не є, кажучи мовою юриспруденції, законодавством взагалі. Закон є загальним наказом, придатним для багатьох випадків. "Спеціяльні акти", які наповнюють статутну книгу і втомлюють парламентські комітети, придатні тільки для одного випадку. Вони не встановлюють правила, згідно з якими створено залізниці, вони дають розпорядження, що треба прокласти таку й таку залізничну колію з цього місця до того, і не стосуються жодних інших справ" (Bagehot W. *The English Constitution* (1867) // *Works.* – Vol. V. – P. 255-256). Сьогодні ця тенденція зайшла так далеко, що видатний англійський суддя змушений був запитати: "Чи не настав час, коли ми повинні знайти іншу назву для статутного закону, ніж сам Закон? Паразакон, можливо, чи навіть субзакон" (Radcliffe Lord. *Law and the Democratic State* // Holdsworth Lecture. – Birmingham: University of Birmingham, 1955. – P. 4). Пор. також: "Wir sollten es uns einmal überlegen, ob wir nicht hinfort unter diesern ehrwürdigen Namen "Gesetz" nur solche Normen setzen und Strafdrohungen nur hinter solche Normen stellen sollten, die dem Jedermann "*das* Gesetz" zu werden vermogen. Sie, nur sie, seien "Gesetz" Alle übrigen Regelungen—die technischen Details zu solchen echten Gesetzen oder selbstständige Vorschriften ephemeren Charakters—sollten äusserlich abgesondert unter einem anderen Namen, als etwa "Anordnungen" ergehen und allenfalls Sanktionen nicht strafrechtlichen Charakters vorsehen, auch wenn die Legislative sie beschliesst" (Jahrreiss H. *Mensch and Stoat.* – Cologne, 1957. – P. 15).

12. Цікаво зробити припущення, яким був би розвиток, якби в той час, коли Палата Громад успішно претендувала на винятковий контроль за видатками і, таким чином, на управління адміністрацією, Палата Лордів мала успіх у реалізації виняткової влади формулювати загальні закони, у тому

числі і принципи, за якими можна було б оподатковувати приватну особу. Такого розподілу компетентности двох законодавчих палат на цій підставі ніколи не було, але він може бути вартий уваги.

13. Див.: Wade H. W. The Concept of Legal Certainty // *Modern Law Review.* – 1941. – Vol. IV; Jahrreiss H. *Berechenbarkeit und Recht.* – Leipzig, 1927; Emge C. A. *Sicherheit und Gerechtigkeit* // Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften: *Phil.-hist. Klasse* – 1940. – No. 9; Roubier P. *Théorie générate du droit.* – Paris, 1946. – P. 269.

14. Пор.: Phillips G. The Rule of Law // *Journal of Comparative Legislation.* – 1934. – Vol. XVI, і літературу, яку там зацитовано. Див., однак, у Монтеск'є (Montesquieu. *Spirit of the Laws.* – Vol. VI. – P. 2) і розширене обговорення у Макса Вебера (Weber M. *Law in Economy and Society* / Ed. M. Rheinstein. – Cambridge: Harvard University Press, 1954); а також у Ньюманна (Neumann. Op. cit. – P. 40).

15. Цікаво, що ті самі люди, які наголошують на невизначености закону, найчастіше вважають передбачення судових рішень єдиною метою правової науки. Якби закон був такий самий невизначений, як це стверджують деякі автори, то не могло б бути ніякої правової науки.

16. Пор.: Pound Roscoe. Why Law Day // *Harvard Law School Bulletin.* – Vol. X. – No. 3. – (December, 1958). – P. 4: "Життєво необхідною складовою закону є принципи – початкові точки міркувань, а не правила. Принципи залишаються відносно сталими чи розвиваються упродовж сталих напрямів. Правила мають відносно коротке життя. Вони не розвиваються; їх анулюють і витісняють інші правила".

17. Див.: Levi E. H. *An Introduction to Legal Reasoning.* – Chicago: University of Chicago Press, 1949.

18. Пор.: Brunet R. *Le Principe d'égalité en droit français.* – Paris, 1910; Rümelin M. *Die Gleichheit vor dem Geseh.* – Tübingen, 1928; Mainzer O. *Gleichheit vor dem Gesetz, Gerechtigkeit und Recht.* – Berlin, 1929; Kaufmann E., Nawiasky H. *Die Gleicheit vor dem Gesetz im Sinne des Art. 109 der Reichsverfassung* // Veröffentlichungen der Vereinigung deutscher Staatsrechtslehre. – Berlin, 1927. – No. 33; Leibholz G. *Die Gleichheit vor dem Gesefz.* – Berlin, 1925; Nef H. *Gleichheit und Gerechtigkeit.* – Zurich, 1941; Ipsen H. P. Gleichheit // *Die Grundrechte* / Ed. F. L. Neumann, H. C. Nipperdey, U. Scheuner. – Berlin, 1954. – Vol. II; Llorens E. L. *La Igualdad ante la Ley.* – Murcia, 1934.

19. Гарною ілюстрацією (щоправда, з іншої сфери) того, як можна обійти недискремінаційну норму з допомогою постанов, сформульованих у загальних термінах, подає Габерлер (Haberler G. *The Theory of International Trade.* – London, 1936. – P. 339). Це німецький митний тариф 1902 року (усе ще чинний в 1936 році), який для уникнення зобов'язань щодо націй, які вимагають сприяння, передбачив спеціяльну ставку митного збору для "бурих чи рябих корів, яких вирощують на висоті принаймні 300 метрів над рівнем моря і які живуть принаймні один місяць щоліта на висоті вище 800 метрів".

20. Пор. Статтю 4 Швайцарської Федеральної Конституції: "Die Verschiedenheiten, die der Gesetzgeber aufstellt, müssen sachlich begründet sein, d. h. auf vernünftigen und ausschlaggebenden Erwägungen in der Natur der Sache beruhen derart, dass der Gesetzgeber nur durch solche Unterscheidungen dem inneren Zweck, der inneren Ordnung der betreffenden Lebensverhäitnisse gerecht wird".

21. Duguit L. *Manuel de droit constitutionnel* / 3d ed. – Paris, 1918. – P. 96.

22. Ми б зайшли надто далеко, якби підняли питання стосовно окремих ознак, якими континентальне право наближується до публічного права і якими відрізняється від приватного права; ці ознаки і становитимуть суть свободи за законом в англосаксонському сенсі. Хоча така класифікація і може слугувати деяким намірам, передусім, щоб дати закон, який реґулює відносини між індивідом і державою, він відмінний від того, що реґулює відносини між індивідами, хоча, здається, суттю влади закону мало б бути те, щоб характер цих законів в обох сферах не відрізнявся.

23. Див. рецензію В. Голдсворса на 9-е видання Дікея: Dicey A. V. *Constitution // Law Quarterly Review.* – 1939. – Vol. LV, яка містить одне з найпізніших в Англії авторитетних формулювань традиційної концепції влади закону. Воно заслуговує докладного цитування, але ми відтворимо тут тільки один абзац: "Влада закону сьогодні є настільки ж цінним принципом, як і завжди. Бо це означає, що суди можуть прослідкувати, щоб повноваження посадової особи та офіційної групи осіб, які надав уряд, не були перевищені, щоб ними не зловживали, і що права громадян визначаються згідно із законом, прийнятим і неприйнятим. Коли юрисдикція судів витіснена, і посадовим особам та офіційним групам осіб надано адміністративну свободу дій, владу закону скасовано. Її однак не скасовано, якщо цим посадовим особам чи офіційним групам надається судова свобода чи напівсвобода дій, хоча механізм, через який застосовується норма, не є механізмом судів". Пор. також: Vanderbilt A. T. *The Doctrine of the Separation of Powers and Its Present-Day Significance.* – Omaha: University of Nebraska Press, 1953.

24. Див.: Carr C. T. *Delegated Legislation.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1921; Alien. Цит. праця і дослідження різних авторів, зібрані в колективній праці *Die Uebertragung rechtssehender Gewalt im Rechtsstaat.* – Frankfort, 1952.

25. Dicey A. V. The Development of Administrative Law in England // *Law Quarterly Review.* – 1915. – Vol. XXXI. – P. 150.

26. Див.: Mises L. von. *Bureaucracy.* – New Haven: Yale University Press, 1944.

27. Див.: Freund E. *Administrative Powers over Persons and Property.* – Chicago: University of Chicago Press, 1928. – P. 71; Fuchs R. F. Concepts and Policies in Anglo-Americsan Administrative Law Theory // *Yale Law Journal.* – 1938. – Vol. XLVII; Cooper R. M. Administrative Justice and the

Role of Discretion // *Yale Law Journal.* – 1938. – Vol. XLVII; Cohen M. R. Rule versus Discretion // *Journal of Philosophy.* – 1914. – Vol. XII, перевидану в *Law and the Social Order.* – New York, 1933; Marx Morstein F. Comparative Administrative Law: A Note on Review of Discretion // *University of Pennsylvania Law Review.* – 1938-1939. – Vol. LXXXVII; Treves G. E. Administrative Discretion and Judicial Control // *Modern Law Review.* – 1947. – Vol. X; Laun R. Von. *Das freie Ermessen und seine Grenzen.* – Leipzig and Vienna, 1910; Oertmann P. *Die staatsbürgerliche Freiheit und das freie Ermessen* // Gehe Stiftung. – Leipzig, 1912. – Vol. IV; Tezner F. *Das freie Ermessen der Verwaltungsbehörden.* –Vienna, 1924; Menger C.-F. *System des verwaltungsrechtlichen Rechtschutzes.* – Tübingen, 1954; Alexéef P. Цит. праця (у прим. 14 розд. XIII).

28. Пор. зауваження Е. Боденгеймера в його повчальному нарисі про відношення закону і адміністрації: "Закон в основному займається правами, а управління в основному займається наслідками (цих прав). Закон супроводжується свободою і безпекою, тоді як управління сприяє ефективності і швидкому рішенню" (Bodenheimer E. *Jurisprudence.* – New York and London, 1940. – P. 95).

29. Про це див.: Lloyd D. *Public Policy.* – London, 1953; а також Todsen H. H. *Der Gesichtspunkt der Public Policy im englischen Recht.* – Hamburg, 1937.

30. Giacommetti Z. *Die Freiheitsrechtskataloge als Kodiflkation der Freiheit.* – Zurich, 1955; пор. також: Haurlou M. *Précis de droit constitutionnel* / 2d ed. – Paris, 1929. – P. 625; Battaglia F. *Le Carte dei diritti* / 2d ed. – Florence, 1946.

31. Про не зовсім песимістичну, а радше навіть тривожну (якщо розглядати явище не як попередження, а як роз'яснення "наукового" ідеалу) оцінку жахів, що можуть очікувати нас, див.: Huxley A. *Brave New World.* – London, 1932; його ж. *Brave New World Revisited.* – London, 1958; Skinner B. F. *Walden Two.* – New York, 1948.

32. Пор.: Vanderbilt A. T. The Role of Procedure in the Protection of Freedom // *Conference on Freedom and the Law.* University of Chicago Law School Conference Series. – 1953. – Vol. XIII, а також часто цитоване твердження судді Франкфуртера: "Історія свободи здебільшого була історією дотримання процедурних ґарантій" (Frankfurter. *McNabb v. United States.* – 318 U.S. – 1943. – P. 332, 347.

33. Radcliffe Lord. *Law and the Democratic State* (цитую вище у прим. 11). Про ситуацію в Америці див. важливу статтю: McCloskey R. G. American Political Thought and the Study of Politics // *American Political Science Review.* – 1957. – Vol. LI (особливо зауваження на с. 126). Ідеться про опублікування думок від імені американських судів стосовно "глибокої стурбованости процедурними деталями, позв'язаними із загальною терпимістю до значного стримування свободи. ... Американська стурбованість процедурними правами глибша і постійніша, ніж стурбованість дійсною свободою. І доки це продовжуватиметься, свобода у звичному

розумінні – думати, розмовляти і діяти безперешкодно – не займатиме привілейованого місця в американській ієрархії політичних цінностей". Але, здається, уже з'являється усвідомлення цієї небезпеки, про що свідчить праця: Keith-Lucas A. *Decisions about People in Need: A Study of Administrative Responsiveness in Public Assistance.* – Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1957. – P. 156 ("Сподіватися тільки на саму процедуру, щоб творити справедливість, є помилкою сучасного лібералізму. Це спричинилося до узаконення тоталітарних режимів, зокрема гітлерівського").

Розділ п'ятнадцятий

ЕКОНОМІЧНА ПОЛІТИКА І ВЕРХОВЕНСТВО ЗАКОНУ

Цитату на початку розділу взято з часопису: Federalist / Ed. M. Beloff. – Oxford, 1948. – No. LVII. – P. 294.

1. Пор.: Mises L. von. *Kritik des Interventionismus.* – Jena, 1929. – P. 6: "Der Eingriff ist ein von einer gesellschaftlichen Gewalt ausgehender *isolierter Befehl,* der die Eigentümer der Produktionsmittel und die Unternehmer zwingt, die Produktionsmittel anders zu verwenden, als sie es sonst tun würden" (курсив наш. – Гаєк). Див. також відмінність між *produktionspolitische* і *preispolitische Eingriffe,* яку докладно проаналізовано пізніше в тій самій праці. Дж. Мілль навіть переконує, що "так звана доктрина вільної (безмитної) торгівлі ... ґрунтується на принципі, хоча й відмінному, але такому ж міцному, як і принцип індивідуальної свободи, що його відстоюю в цьому есе. Обмеження на торгівлю або на виробництво для дальшого продажу є справді обмеженнями; і кожне обмеження є злом. Але обмеження, що тут розглядаю, впливають на поведінку, яку суспільство уповноважене обмежувати, вони неправильні з огляду на те, що реально не впливають на результати, яких від них очікують. Принцип індивідуальної свободи не лежить в основі доктрини вільної торгівлі, так само його немає і в більшості проблем, які виникають у рамках тієї доктрини; зокрема громадський контроль прийнятний для запобігання шахрайству і фальсифікації; санітарні норми чи заходи захисту працівників, зайнятих у небезпечних професіях, повинні обмежувати працедавця" (Mill J. S. *On Liberty* / Ed. R. B. McCallum. – Oxford, 1946. – P. 85).

2. Оскільки одним із головних завдань економістів є дослідження політичних заходів щодо їхньої доцільности, не дивує, що вчені оминули критерій загальности. Дж. Мілль погоджується з тим, що, "фактично, немає ніякого розпізнавального принципу, за яким тестується правильність втручання уряду", і складається враження, що він діє за доцільністю (Mill J. S. *On Liberty* / Ed. R. B. McCallum. – Oxford, 1946. – P. 8). Його сучасник, Н. Сеньйор, якого вважали значно ортодоксальнішим, у той сам час сказав приблизно таке: "Тільки раціональна основа уряду,

тільки право керувати і співвідносний йому обов'язок коритися, є доцільністю – загальною корисністю суспільства" (цит. за: Robbins L. *The Theory of Economic Policy.* – London, 1952. – P. 45). Проте вони обоє, безперечно, уважали за доведене, що втручання в захищену сферу індивіда дозволено тільки там, де це передбачено загальними нормами закону, і ніколи тільки на підставі доцільности.

3. Відмінність така сама, як і та, що її окреслює Джон Мілль між "владним" та "невладним" урядовим втручанням (Mill J. S. *Principles.* – Book V. – Chap. XI. – Sec. I). Ця відмінність дуже важлива, оскільки дедалі більше припускалося, що вся діяльність уряду обов'язково повинна носити владний характер, це і стало однією з головних причин небажаного сучасного розвитку. Я не приймаю термінів Мілля, тому що мені здається недоцільним називати "невладну" діяльність уряду "втручанням". Цей термін близький до порушень захищеної приватної сфери, які можна чинити тільки "із владними повноваженнями".

4. Див. знову ретельне трактування цього у Мілля (Mill. – Ibid).

5. Smith A. *W.o.N.* // Book V. – Chap. I. – Part II (II). – P. 214; пор. також арґумент на користь місцевого (проти центрального) уряду, який бере на себе відповідальність за громадські роботи (Ibid. – P. 222).

6. Зрештою з теоретичного погляду викликає зацікавлення ситуація (хоча на практиці вона не надто суттєва), коли конкуренті приватні сили здатні забезпечувати деякі служби або коли не вся передбачена вартість і не всі наявні переваги враховує ринок, а тому може здатися за потрібне оподатковувати спеціяльні витрати чи пропонувати спеціяльні дотації всім, хто втягнений у ті види діяльности. Такі моменти можуть використовуватися в заходах, через які уряд сприятиме приватному виробництву, не втручаючись у нього, а діючи відповідно до загальних правил.

Такі випадки не мають великого практичного значення не через те, що вони рідко трапляються, а через те, що нечасто можливо з'ясувати важливість таких "розходжень між граничним соціяльним чистим продуктом і приватним соціяльним чистим продуктом". Про це пише автор, який зробив більше, ніж будь-хто інший, щоб привернути увагу до цього явища (Pigou A. C. Some Aspects of the Welfare State // *Diogenes.* – No. 7. – (Summer, 1954). – P. 6): "Однак необхідно визнати, що ми рідко знаємо все настільки, щоб вирішити, у яких галузях і до якої міри держава на підставі різниці між приватною і державною вартістю може нашкодити індивідуальній свободі вибору".

7. Див. знову: Mises L. von. *Kritik des Interventionismus* (яку цитовано вище у прим. 1).

8. Freund E. *Administrative Powers over Persons and Property.* – Chicago: University of Chicago Press, 1928. – P. 98.

9. Про результати ліцензування див.: Gellhorn W. *Individual Freedom and Governmental Restraints.* – Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1956. – Chap. III. Я не трактував би це питання так поверхнево, якби остаточний текст цього розділу не був завершений до того, як я

дізнався про цю працю. На мою думку, небагато іноземних оглядачів і, можливо, небагато американців обізнані з тим, як далеко цю практику за останні роки перенесено у Сполучені Штати – і справді настільки далеко, що тепер вона становить одну з реальних загроз майбутньому американському економічному розвитку.

10. Див., зокрема: Commons J. R. *The Legal Foundations of Capitalism.* – New York, 1924; Hamilton W. H. *The Power To Govern; The Constitution – Then and Now.* – New York, 1937; Clark J. M. *Social Control of Business.* – Chicago, 1926; пор. про цю школу: Harris A. L. *Economics and Social Reform.* – New York, 1958.

11. Див. особливо: Spencer H. *Principles of Ethics.* – London, 1891. – Part IV: *Justice*; пор.: Green T. H. Liberal Legislation and Freedom of Contracts // *Works.* – London, 1880. – Vol. III.

12. Пор.: Pound Roscoe. Liberty of Contract // *Yale Law Journal.* – 1908-1909. – Vol. XVIII.

Розділ шістнадцятий

ЗАНЕПАД ЗАКОНУ

Цитату на початку розділу взято із праці: Acton. *Hist. of Freedom.* – P. 78. Заголовок розділу запозичено з: Ripert G. *Le Declin du droit.* – Paris, 1949.

1. Menger A. *Das bürgerliche Recht und die besitzlosen Volksklassen* (1896) / 3d ed. – Tübingen, 1904. – P. 31. Докладніше наслідки цієї концепції розроблено у пізнішій книжці того ж автора: *Neue Staatslehre.* – Jena, 1902. Приблизно в той сам час великий німецький криміналіст Ф. фон Ліц коментував (Liszt F. von. *Strafrechtliche Aufsätze.* – Leipzig, 1897. – Vol. II. – P. 60): "Das heranwachsende socialistische Geschlecht, das die gemeinsamen Interessen stärker betont als seine Vorgänger, für dessen Ohren das Wort "Freiheit" einen archaistischen Klang gewonen hat, ruttelt an den Grundlagen". Проникнення тих самих ідей в Англію добре проілюстровано у праці: Ritchie D. G. *Natural Rights* (1894) / 3d ed. – London, 1916. – P. 258. Автор пише: "Вимога рівности в найширшому сенсі означає вимогу рівних можливостей – *carrière ouverte aux talents.* Результатом такої рівности буде, очевидно, саме зворотний бік рівности соціяльних умов, якщо закони дозволяють передачу власности від батьків до дітей чи навіть нагромадження багатства. Таким чином, як вже було не раз указано, ефект від майже повного тріумфу принципів 1789 року – скасування юридичних обмежень на вільну конкуренцію – загострив різницю між багатством і бідністю. Рівність у політичних правах поряд із великою нерівністю в соціяльних умовах відкрила "соціяльне питання", яке вже не можна було приховати, як це було раніше, під час боротьби за рівність перед законом і за рівність у політичних правах".

2. France A. *Le Lys rouge.* – Paris, 1894. – P. 117.

3. Ця традиція простежується і в останніх роботах Р. Ігерінґа. Щодо сучасного розвитку див. есе, зібрані у: *The Jurisprudence of Interests:* Twentieth Century Legal Philosophy Series. – Cambridge: Harvard University Press, 1948. – Vol. II.

4. Див., наприклад: Fleiner F. *Ausgewählte Schriften und Reden.* – Zurich, 1941. – P. 438. Автор пише: "Dieser Umschwung [zum totalitären Staat] ist vorbereitet worden durch gewisse Richtungen innerhalb der deutschen Rechtswissenschaft (Z.B. die sogenannte Freirechtsschule), die geglaubt haben, dem Rechte zu dienen, indem sie die Gesetzestreue durchbrachen".

5. Про характер цього історизму див.: Menger. *Untersuchungen;* Popper K. R. *The Poverty of Historicism.* – London, 1957.

6. Пор. мою працю: *The Counter-Revolution of Science.* – Glencoe, III, 1952. – Part I. – Chap. VII.

7. Про зв'язок між історизмом і правовим позитивізмом див.: Heller H. Bemerkungen zur staats- und rechtstheoretischen Problematik der Gegenwart // *Archiv für offentliches Rechts.* – 1929. – Vol. XVI. – P. 336.

8. Найкращим стислим оглядом різних традицій трактування "природного закону", про який мені відомо, є праця: d'Entrèves A. P. *Natural Law* // Hutchinson's University Library. – London, 1916. Тут можна також коротко згадати, що сучасний правовий позитивізм походить від Т. Гоббса та Р. Декарта, двох аторів раціоналістичної інтерпретації суспільства, на противагу якій було створено еволюційну, емпіричну, чи "ліберальну" теорію. Позитивізм набув свого сучасного домінування переважно завдяки впливу Геґеля і Маркса. Щодо позиції Маркса див. аналіз індивідуальних прав у Вступі до його *Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*, для порівняння див. працю Ф. Енґельса: Engels F. *Historische-kritische Gesamtausgabe* / Ed. D. Rjazanov. – Berlin, 1929. – Vol. I. – Part 1.

9. Пор.: Heller H. *Rechtsstaat oder Diktatur.* – Tübingen, 1930; Hallowell H. *The Decline of Liberalism as an Ideology.* – Berkeley: University of California Press, 1943; його ж. *The Moral Foundations of Democracy.* – Chicago: University of Chicago Press, 1954. – Chap. IV. – P. 73.

10. Thoma R. Rechtsstaatsidee und Verwaltungstrechtswissenschaft // *Fahrbuch des öffentliches Rechts.* – 1910. – Vol. IV. – P. 208.

11. Bernatzik E. *Rechtsstaat und Kulturstaat.* – Hannover, 1912. – P. 56; пор. також працю того ж автора: Polizei und Kulturpflege // *Systematische Rechtswissenschaft: Kultur der Gegenwart.* – Leipzig, 1906. – Part II. – Sec. VIII.

12. Правовий позитивізм здобув перемогу раніше, переважно завдяки невтомним зусиллям К. Берґбома (Bergbohm K. *Jurisprudenz und Rechtsphilosophie.* – Leipzig, 1892), але саме у формі, яку надав йому Г. Келсен, він став напрямом із міцною філософською основою. Тут ми будемо цитувати переважно Г. Келсена (Kelsen H. *Allgemeine Staatslehre.* – Berlin, 1925), читач зможе знайти більшість ідей також у його *General*

Theory of Law and State (Cambridge: Harvard University Press, 1945); у ній також міститься переклад важливої лекції *Die philosophischen Grundlagen der Naturrechtslehre und des Rechtspositivismus* (1928).

13. Kelsen H. *Vom Wesen und Wert der Demokratie.* – Tübingen, 1920. – P. 10; цей вислів про "im Grunde unrettbare Freiheit des Individuums" у другому виданні 1929 року варіюється "im Grunde unmögliche Freiheit des Individduums".

14. Ibid. – P. 10: "Loslosung des *Demokratismus* vom *Liberalismus*".

15. Kelsen H. *Allgemeine Staatslehre.* – P. 91. Також його. *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre.* – Vienna, 1923. – P. 249, де використаний підхід послідовно веде до ствердження "помилковости держави, яка за будь-яких обставин є очевидним протиріччям".

16. *Allgemeine Staatslehre.* – P. 335; доречно зацитувати окремі уривки в перекладі: "Цілком безглуздо стверджувати, що при деспотизмі не існує ніякого законного порядку [*Rechtsordnung*], що там владарює примхлива воля деспота. ... Деспотично керована держава також має деякий порядок людської поведінки. Цей порядок є законним порядком. Заперечувати його назву – це ніщо інше, як виявляти наївність і мислити з позиції природного закону. ... Те, що інтерпретується як деспотична воля, є просто законна можливість самодержця брати на себе кожне рішення, беззастережно визначаючи діяльність підпорядкованих органів, скасовувати чи змінювати в будь-який момент попередньо затверджені норми або загалом, або для окремого випадку. Така умова є умовою закону, навіть коли її вважати незручною. Це має також свої хороші аспекти. Потреба диктатури, яка не викликає здивування в сучасному *Rechtsstaat*, показує це дуже чітко". Те, що автор і досі не відійшов від цих поглядів, чітко підтверджує його стаття (Foundations of Democracy // *Ethics.* – Vol. LXVI. – No. I. – Part II. – (October, 1955). – P. 100. – N. 12; див. також попередню версію того ж таки арґументу під заголовком: Democracy and Socialism // *Conference on Jurisprudence and Politics:* University of Chicago Law School Conference Series. – Chicago, 1955. – No. 15.

17. *Allgemeine Staatslehre.* – P. 14.

18. Ibid. – P. 154; цей вислів звучить: "die sogenannten Freiheitsrechte".

19. Ibid. – P. 335.

20. Ibid. – P. 231; пор. працю того ж автора: *General Theory of Law and State.* – P. 38.

21. Voegelin E. Kelsen's Pure Theory of Law // *Political Science Quarterly.* – 1927. – Vol. XLII. – P. 268.

22. Darmstädter F. *Die Grenzen der Wirksarnkeit des Rechtsstaates.* – Heidelberg, 1930; пор.: Hallowell. *The Decline of Liberalism as an Ideology* і *The Moral Foundations of Demoracy.* Про дальший розвиток при нацизмі див.: Neumann F. *Behemoth: The Structure and Practice of National Socialism* / 2d ed. – New York, 1944; Kolnai A. *The War against the West.* – New York, 1938. – P. 299-310.

23. Darmstadter. Op. cit. – P. 95.

24. Див.: *Veroffentlichungen der Fereinigung deutscher Staatsrechtslehrer.* – Berlin, 1932. – Vol. VII, особливо внесок Г. Трієпеля і Ґ. Лейбгольца.

25. Див.: А. Маліцкий у російській публікації 1929 року (цит. за: Mirkin-Getzewitsch B. *Die rechtstheoretischen Grundlagen des Sovjetstaates.* – Leipzig and Vienna, 1929. – P. 117. Пор., однак, схожі міркування в Р. Ієрінґа: lhering R. von. *Law as a Means to an End* / Trans. I. Husik. – Boston, 1913. – P. 315. Автор зазначає: "Верховенство закону тотожне з покірністю частини суспільства, із вільним використанням його рук. Суспільство повинне віддатися зі зв'язаними руками суворій необхідності, стоячи безпорадно за будь-яких обставин та умов життя, які не були передбачені законом або для яких він виявився неадекватним. Звідси випливає принцип, що держава не повинна обмежувати власної влади спонтанної самодіяльности з допомогою закону, тут краще замало, ніж забагато. Хибно думати, що важливість чи ґарантії права і політичної свободи вимагає максимального обмеження уряду через законодавство. Це дивне переконання [!], що сила є злом, із яким треба беззастережно боротися. Насправді вона є добром, яке, однак, як і кожне добро, необхідно використовувати на благо людини, а на додаток зважати на можливість зловживання ним".

26. Pertickne G. Quelques aspects de la crise du droit publique en Italie // *Revue Internationale de la théorie du droit.* – 1931-1932. – P. 2.

27. Див.: Schmitt C. Was bedeutet der Streit um den "Rechtsstaat" // *Zeitschrift für die gesarnte Staatswissenschaft.* – 1935. – Vol. XCV. – P. 190.

28. Archipov. *Law in the Soviet State.* – Moscow, 1926 (російською), працю цитуємо за: Mirkin-Getzewitsch B. Op. cit. – P. 108.

29. Stuchka P. J. *The Theory of the State of the Proletarians and Peasants and Its Constitution* / 5th ed. – Moscow, 1926 (російською), працю цитуємо за: Mirkin-Getzewitsch B. Op. cit. – P. 70.

30. Mirkin-Getzewitsch. Op. cit. – P. 107.

31. Malitzki. Op. cit. Очевидно, що цей принцип також можна знайти в Арістотеля (Aristotle. *Ethics.* – 1138a): "Усе, що [закон] не передбачає, він забороняє".

32. Цит. за: Gsovski V. *Soviet Civil Law* / Ann Arbor, Mich., 1948. – Vol. I. – P. 170 (Stuchka P. J. *Encyclofedia of State and Law.* – Moscow, 1925-27. – P. 1593 (російською)).

33. Стосовно долі Пашуканіса, то Роско Павнд у своїй праці (*Administrative Law.* – Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 1942. – P. 127) зауважує: "Професора нині немає з нами. Згідно із планом Російського уряду передбачалася зміна доктрини, а він у своєму вченні не рухався достатньо швидко, щоб відповідати догматичній необхідності нового ладу. Якби був закон, а не тільки адміністративний порядок, то, можливо, він би втратив лише свою роботу, а не життя".

34. Paschukanis E. B. *Allgemeine Rechtslehre und Marxismus.* – Berlin, 1929. – P. 117 (переклад здійснено за 2-им російським виданням: Моск-

ва, 1927). Англійський переклад цієї і пізнішої праці Пашуканіса опубліковано: *Soviet Legal Philosophy* / Trans. H. W. Babb; Introduction by J. N. Hazard. – Cambridge: Harvard University Press, 1951. Для порівняння див.: Kelsen H. *The Communist Theory of Law.* – New York and London, 1955; Schlesinger R. *Soviet Legal Theory* / 2d ed. – London, 1951; Dobrin S. Soviet Jurisprudence and Socialism // *Law Quarterly Review.* – 1936. – Vol. Lll.

35. Цей короткий виклад арґументів Пашуканіса взято із: Friedmann W. *Law and Social Change in Contemporary Britain.* – London, 1951. – P. 154.

36. Dicey. *Constitution* / 8th ed. – P. XXXVIII.

37. Hewart. *The New Despotism.* – London, 1929.

38. Це застереження навіть у Сполучених Штатах одержало своє тлумачення, про яке свідчить заувага професора (тепер судді) Ф. Франкфуртера, опублікована 1938 року: "Не пізніше 1929 року лорд Г'юарт зробив спробу дати нове життя віджилим мітам Дікея, прикрасивши їх своєю тривогою. На жаль, красномовство цієї книги знайшло схвалення лорда – головного судді. Його екстраваґантні звинувачення вимагали авторитетної підтримки і вони отримали її" (Передмова до обговорення: Frankfurter F. Current Developments in Administrative Law // *Yale Law Journal.* – 1938. – XLVII. – P. 517).

39. "Новий деспотизм", коротше кажучи, не перебільшення, це реальність. Це деспотизм, що практикують добросовісні, непідкупні тирани, яких ще не бачив світ" (*Economist.* – 1954. – (June 19). – P. 952).

40. Crossman R.H.S. Socialism and the New Despotism // *Fabian Tracts.* – London, 1956. – No. 298.

41. Committee on Ministers' Powers // *Report* (загальновідомий як *Donoughmore Repo*rt). – London: H. M. Stationery Office, 1932. – Cmd. 4060; див. також: *Memoranda Submitted by Government Departments in Reply to Questionnaire of November 1929 and Minutes of Evidence Taken before the Committee on Ministers' Powers.* – London: H. M. Stationery Office, 1932.

42. Щодо опису Г. Ласкі, В. Дженінґса, В. Робсона, Г. Файнера як членів однієї групи див.: Jennings W. I. Administrative Law and Administrative Jurisdiction // *Journal of Comparative Legislation and International Law* / 3d ser. – 1938. – Vol. XX. – P. 103.

43. Jennings W. I. The Report on Ministers' Powers // *Public Administration.* – 1932-1933. – Vol. X-XI.

44. Ibid. – Vol. X. – P. 342.

45. Ibid. – P. 343.

46. Ibid. – P. 345.

47. Ibid.

48. Jennings W. I. *The Law and the Constitution* (1933) / 4th ed. – London, 1952. – P. 54.

49. Ibid. – P. 291.

50. Ibid. – P. 292.
51. Ibid. – P. 294.
52. Ibid.
53. Jennings W. I. *The Queen's Government.* – London: Pelican Books, 1954.
54. Weldon T. D. *The Vocabulary of Politics.* – London: Pelican Books, 1953.
55. Robson W. A. *Justice and Administrative Law* / 3d ed. – London, 1951. – P. XI.
56. Ibid. – P. 16.
57. Ibid. – P. 433.
58. Ibid. – P. 572-573.
59. *Rule of Law: A Study by the Inns of Courts Conservative and Unionist Society.* – London: Conservative Political Centre, 1955. – P. 30.
60. *Liberty in the Modern State.* – London: Conservative Political Centre, 1957.
61. *Times Literary Supplement.* – London, 1951. – (March 1). Стосовно цього деякі соціялісти виявляють більше зацікавлення, ніж офіційні консерватори. У памфлеті, який цитую вище (Crossman H. S. – N. 40. – P. 12), Кроссман з нетерпінням очікує на наступний крок, "щоб реформувати судочинство так, аби воно могло заново виконувати традиційну функцію захисту індивідуальних прав від різноманітних зазіхань".
62. Friedmann W. *The Planned State and the Rule of Law.* – Melbourne, Australia, 1948 (згодом перевидано в його монографії: *Law and Social Change in Contemporary Britain.* – London, 1951).
63. Ibid. – Reprint. – P. 284.
64. Ibid. – P. 310. Цікаво, що твердження, що верховенство закону і соціялізм несумісні, довго підтримували самі соціялістичні автори, і коли його зміст обернувся проти соціялізму, то це викликало в них велике обурення. Задовго до того, як я наголошував на цьому питанні у *The Road to Serfdom,* К. Маннгейм підсумував результати довгої дискусії з цього приводу у твердженні, що "останні дослідження у правовій соціології знову підтвердили, що фундаментальний принцип офіційного закону, за яким кожен випадок треба оцінювати згідно із загальними раціональними приписами, які мають якомога менше винятків і базуються на логічній категоризації, застосовується тільки для ліберально-конкурентної фази капіталізму" (Mannheim K. *Man and Society in an Age of Reconstruction.* – London, 1940. – P. 180). Пор. також: Neumann F. L. *The Democratic and the Authoritarian State.* – Glencoe, 1957. – Part III. – P. 50; Horkheimer M. Bemerkungen zur philosophischen Anthropologie // *Zeitschrift für Sozialforschung* – 1935. – Vol. IV. – P. 14. Автор пише: "Економічна підстава обіцянок з дня на день утрачає свою вагу, тому що значною мірою економічне життя характеризується не контрактом, а панування і покорою".
65. Finer H. *The Road to Reaction.* – Boston, 1945. – P. 60.

66. Пор. у Черчілля: "Мені сказали, що 300 службовців мають повноваження окремо від парламенту створити нові норми, впроваджуючи покарання через ув'язнення за злочини, досі невідомі закону" (Churchill W. S. The Conservative Case for a New Parliament // *Listener*. – 1948. – (February 19). – P. 302).

67. *Town and Country Planning Act*. – 1947. – Sec. 70. – Subsec. 3, де передбачено, що "норми, створені згідно з цим актом зі згоди Державної скарбниці, можуть утверджувати загальні принципи, яких повинно дотримуватися Центральне земельне міністерство при визначенні того, скільки треба платити, і чи потрібно платити загалом". Саме згідно з цим положенням міністр планування місцевого розвитку міг непередбачено видати розпорядження, відповідно до якого видатки на розвиток були би "не менші" за всю додаткову вартість землі, про яку йшлося в дозволі на розвиток окремого об'єкта.

68. Central Land Board. *Practice Notes (First Series): Being Notes on Development Charges under the Town and Country Planning Act, 1947*. – London: H.M. Stationery Office, 1949. У вступі пояснюється, що примітки "покликані дати робочі визначення принципам і нормам, за якими будь-який прохач може з упевненістю очікувати, що його випадок буде розглядатися до того часу, доки він не подасть доброго приводу для іншого трактування або міністерство поінформує його, що з окремих причин звичайні норми не застосовуються". Далі пояснюється, що "специфічні норми завжди повинні бути скасованими, якщо вони не відповідають специфічному випадкові" і що правління (міністерство) "не має сумніву, що час від часу ми повинні змінювати нашу політику". Для дальшого розгляду див. нижче: Chap. XXII. – Sec. 6.

69. Пор. офіційну доповідь: *Public Inquiry Ordered by the Minister of Agriculture into the Disposal of Land at Crichel Down*. – London: H.M. Stationery Office, 1954. – Cmd. 9176; пор. також менш відомий, але не менш повчальний випадок: Atkinson. *Odlum* v. *Stratton*. – King's Bench Division. Стенографічний звіт судового розгляду справи надруковано в: *Wiltshire Gazette*. – Devizes, 1946.

70. Див.: Waldo D. *The Administrative State: A Study of the Political Theory of American Public Administration*. – New York, 1948. – P. 70. – N. 13; пор. також с. 5, 15, 40 тієї ж праці.

71. Див.: Ibid. – P. 79: "Якщо хтось і має розраховувати щонайменше на себе при нових порядках, то це юрист!"

72. Ibid. – P. 73.

73. Pound R. *The Spirit of the Common Law*. – Boston, 1921. – P. 72; пор. також: McIlwain C. H. *Constitutionalism and the Changing World*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1939. – P. 261: "Повільно, але невідворотно нас відносить течією в напрямі до тоталітарної держави, і дивно, що багато, якщо й не більшість ідеалістів або захоплені цим, або байдужі".

74. Dickinson J. *Administrative Justice and the Supremacy of Law in the United States.* – Cambridge: Harvard University Press, 1927. – P. 21.

75. Пор. *The Political Philosophy of Robert M. La Follette* / Ed. E. Torelle, Madison. – Wis, 1920.

76. Pekelis A. H. *Law and Social Action.* – Ithaca and New York, 1950. – P. 88; пор. також: Kelsen H. Foundations of Democracy // *Ethics.* – 1955. – LXVI. – P. 77.

77. Haines C. G. *A Government of Laws or a Government of Men.* – Berkeley: University of California Press, 1929. – P. 37.

78. Ibid. – P. 18.

79. Jefferson T. Draft of Kentucky Resolution of 1789 // Warfield E. D. *The Kentucky Resolutions of 1799* / 2d ed. – New York, 1894. – P. 157-158.

80. Frank J. *Law and the Modern Mind.* – New York, 1930. Понад чверть століття після публікації цієї книги А. Турман міг би сказати, що "ніщо більше не очистило шлях для нових концепцій та ідеалів щодо стосунків громадянина з його урядом, як це явище" (Thurman A. ... // *University of Chicago Law Review.* – 1957. – Vol. XXIV. – P. 635).

81. Див.: *U.S. Attorney General's Committee on Administrative Procedure // Report.* – Washington, D.C.: Government Printing Office, 1941.

82. Pound Roscoe. Administrative Procedure Legislation; Minority Report // *American Bar Association Journal.* – 1941. – XXVI. – P. 664. Про нинішню ситуацію див.: Schwartz B. Administrative Justice and Its Place in the Legal Order // *New York University Law Review.* – 1955. – Vol. XXX; Gellhorn W. *Individual Freedom and Governmental Restraints.* – Baton Rouge: Louisiana State University Press, 1956. – P. 18 (особливо одна зауважа на цій сторінці): "Дехто з колишніх прихильників адміністративного процесу (до яких належить і автор) тепер відчувають, що те, що було переважно уявними небезпеками, стало реальними і страшними".

83. Radbruch G. *Rechtsphilosophie* / Ed. E. Wolf / 4th ed. – Stuttgart, 1950. – P. 357. Див. також суттєві коментарі в цій праці про роль, яку правовий позитивізм відігравав у знищенні віри в *Rechtsstaat*: "Diese Auffassung vom Gesetz und seiner Geltung (wir nennen sie die positivistische Lehre) hat die Juristen wie das Volk wehrios gemacht gegen noch so willkürliche, noch so grausame, noch so verbrecherische Gesetze. Sie setzt letzten Endes das Recht der Macht gleich, nur wo die Macht ist, ist das Recht" (Ibid. – P. 335); "Der Positivismus hat in der Tat mit seiner Überzeugung "Gesetz ist Gesetz" den deutschen Juristenstand wehrlos gemacht gegen Gesetze willkürlichen und verbrecherischen Inhalts. Dabei ist der Positivismus gar nicht in der Lage, aus eigener Kraft die Geltung von Gesetzen zu begründen. Er glaubt die Geltung eines Gesetzes schon damit erwiesen zu haben, dass es die Macht besessen hat, sich durchzusetzen" (Ibid. – P. 352). Таким чином, не буде великим перебільшенням, коли Е. Бруннер стверджує, що "тоталітарна держава – це просто правовий позитивізм у політичній практиці" (Brunner E. *Justice and the Social Order.* – New York, 1945. – P. 7).

84. Див.: Dietze G. America and Europe – Decline and Emergence of Judicial Review // *Virginia Law Review.* – 1958. – Vol. XLIV; і щодо відродження природного закону: Going H. *Grundzüge der Rechtsphilosophie.* – Berlin, 1950; Mitteis H. *Ueber das Naturrecht.* – Berlin, 1948; Ritter K. *Zwischen Naturrecht und Rechtspositivismus.* – Witten-Ruhr, 1956.

85. Ripert G. *Le Déclin du droit.* – Paris, 1949. Пор. також: Roubier P. *Théorie générate du droit.* – Paris, 1950; Rougier L. *La France à la recherche d'une constitution.* – Paris, 1952.

86. Див.: Allen C. K. *Law and Orders.* – London, 1945; Keeton G. W. *The Passing of Parliament.* – London, 1952; Hamson C. J. *Executive Discretion and Judicial Control.* – London, 1954; Radcliffe. *Law and the Democratic State.* – Birmingham: Holdsworth Club of the University of Birmingham, 1955.

87. *Report of the Committee on Administrative Tribunals and Enquiries* // Franks Committee. – London: H. M. Stationery Office, 1957. – P. 218. – Par. 37.

88. Ibid. – Par. 28, 29.

89. Ibid. – Par. 120.

90. Див. памфлет консервативного спрямування *Rule of Law*, який згадується у прим. 59 вище, а також: Robson W. A. *Justice and Administrative Law* / 3d ed. – London, 1951. Про схожі рекомендації комісії "Hoover Commission" у Сполучених Штатах див. симпозіумні матеріяли: Hoover Commission and Task Force Reports on Legal Services and Procedure // *New York University Law Review.* –1955. – Vol. XXX.

91. Гаазьку (тепер Женевську) Міжнародну комісію правників у червні 1955 року було скликано в Атенах, вона прийняла резолюцію, яка урочисто проголошує: "1. Держава підпорядковується закону. 2. Уряди повинні поважати права індивіда і верховенство закону, мати ефективні засоби для його утвердження. 3. Судді повинні керуватися Верховенством Закону, захищати індивіда без страху чи прихильности і протистояти будь-яким зазіханням із боку урядів чи політичних партій на їхню незалежність як суддів. 4. Правники світу повинні зберегти незалежність своєї професії, відстоювати права індивіда згідно з Верховенством Закону та наполегливо вимагати, щоб кожний обвинувачений мав справедливий суд" (див.: *Report of the International Congress of Jurists.* – The Hague, 1956. – P. 9).

92. Не будуть перебільшенням слова юриста-науковця Дж. Стовна, який стверджує, що відновлення верховенства закону "повинне спричинитися до перегляду багатьох законодавчих заходів, які демократична законодавча влада багатьох країн, здається, визнала ефективними в останній половині сторіччя". Те, що це зробила демократична законодавча влада, звичайно, не доводить, що ці заходи були зваженими чи навіть необхідними для досягнення того, чого вона хотіли досягнути, і що не варто скасовувати своїх рішень, якщо вони неприйнятні і непередбачливі (Stone J. *The Province and Function of Law.* – Cambridge: Harvard University Press, 1950. – P. 261).

ЧАСТИНА III

Цитату до третьої частини взято з: Tocqueville. *Democracy.* – B. IV. – II. – P. 318. Три наступні абзаци або й весь розділ VI Книги IV, звідки вона запозичена, заслуговує стати прологом до наступного аналізу.

Розділ сімнадцятий

ЗАНЕПАД СОЦІЯЛІЗМУ І ПІДНЕСЕННЯ ДЕРЖАВИ ЗАГАЛЬНОГО ДОБРОБУТУ

Цитата на початку розділу взято з: Brandeis in *Olmstead v. United States.* – 1927. – XXX. – 277. U.S. – P. 479. Погляди автора дещо розбігаються з моїми.

1. Найбільше пожвавлення в обговоренні цих проблем маємо у Великобританії. Див., зокрема: *New Fabian Essays* / Ed. R. H. S. Crossman. – London, 1952; *Socialism: A New Statement of Principles* / Socialist Union. – London, 1952; Lewis W. A. *The Principles of Economic Planning.* – London, 1949; Cole G. D. H. *Is This Socialism? (New Statesman* pamphlet). – London, 1954; Gaitskell H. T. N. *Recent Developments in British Socialism.* – London, n.d.; *Twentieth Century Socialism* / Socialist Union. – London, 1956; Crosland C. A. R. *The Future of Socialism.* – London, 1956; Crossman R. H. S. *Socialism and the New Despotism* // Fabian Tracts. – No. 298. – London, 1956; а також дискусії, що перенеслися на сторінки журналів: *Socialist Commentary* і *New Statesman.* Корисним оглядом цих дебатів є праця: Wilson T. Changing Tendencies in Socialist Thought // *Lloyds B.R.* – (July, 1956). Роз'яснювальними коментарями щодо британського експерименту слугують праці іноземних оглядачів: Jouvenel B. de *Problemes de l'Angleterre socialiste.* – Paris, 1947; Griffin C. E. *Britain: A Case Study for Americans.* – Ann Arbor: University of Michigan Press, 1950; Wright D. M. *Post-War West German and United Kingdom Recovery.* – Washington: American Enterprise Association, 1957; Messner J. *Das englische Experiment des Sozialismus.* – Innsbruck, 1954.

2. Щодо розвитку на континенті див., зокрема: Buttinger J. *In the Twilight of Socialism: An Epilogue to Austro-Marxism* / Trans. E. B. Ashton. – Cambridge: Harvard University Press, 1956; Bednarik K. *The Young Worker of Today – a New Type.* – London, 1955; Klenner F. *Das Unbehagen in der Demokratie.* – Vienna, 1956. Схожі зміни у стосунках між американськими соціялістами показано у праці: Norman Thomas. *Democratic Socialism: A New Appraisal.* – New York: League for Industrial Democracy, 1953.

3. Див. дискусію у Фабіянській літній школі в Оксфорді 1955 року, яку подає Кроссман: Crossman. Op. cit. – P. 4.

4. Crosland. Op. Cit; Bednarik. Op. cit.

5. Див., особливо: Klenner. Op. cit. – P. 66.

6. Це було пояснено цитатою з Карла Маннгейма, яку я помістив на початку розділу "Planning and the Rule of Law" моєї книги (*The Road to Serfdom*. – London and Chicago, 1944) і повторив тут вище, прим. 64 розд. XVI.

7. Особливо Orwell G. *Nineteen Eighty-four*. – London, 1949; пор. також його огляд: *The Road to Serfdom* у *Observer*. – London, 1944. – (April 9).

8. Crossman. Op. cit. – P. 1.

9. Ibid.

10. Ibid. – P. 6.

11. Ibid. – P. 13. Ці побоювання, очевидно, також вплинули на пізнішу офіційну заяву Лейбористської партії у Великобританії (див.: *Personal Freedom: Labour's Policy for the individual and Society*. – London: Labour Party, 1956). І хоча цей памфлет торкається більшости важливих питань, виявляючи, наскільки вони актуальні при соціялістичному режимі навіть у країні з ліберальними традиціями, важко не помітити його курйозно суперечливий характер. Він не тільки повторює фразу, що "навряд чи потрібна свобода з величезною нерівністю" (с. 7), але й чітко підтверджує основну тезу адміністративного деспотизму, що "міністр має залишатися вільним, щоб приймати різні рішення в однакових випадках" (с. 26).

12. Термін "держава загального добробуту" порівняно новий в англійській мові і, можливо, про нього не знали двадцять п'ять років тому. Оскільки німецький термін *Wohlfahrtstaat* тривалий час уживався в цій країні і речі, які він описує, спочатку розвинулися в Німеччині, англійський термін, очевидно, походить із німецької мови. Варто згадати, що німецький термін використовувався первісно для того, щоб охарактеризувати варіянт концепції поліційної держави (*Polizseistaat*), можливо, авторами стали історики XIX сторіччя, що вживали його на позначення сприятливих аспектів правління XVIII сторіччя. Сучасну концепцію держави суспільного добробуту започаткували німецькі професори (*Sozialpolitiker*), або "кафедральні соціялісти", приблизно у прогресивних 1870-их роках, і вперше її намагався впровадити Бісмарк.

В Англії цей розвиток започаткували фабіянці й такі теоретики, як Піжо і Гобхаус, згодом його на практиці проводили Ллойд Джордж і Беверідж, які перебували, принаймні на початку, під сильним впливом німецького взірця. Утвердженню терміна "держава загального добробуту" (welfare state) сприяло те, що теоретичні основи, які забезпечили Пежо та його школа, були відомі як "економіка добробуту".

На час приходу до влади Ф. Д. Рузвельта, який наслідував Бісмарка і Ллойд Джорджа, у Сполучених Штатах для цієї концепції уже був добре підготовлений ґрунт. Уживання з 1937 року у статті Конституції вислову "загальний добробут" (general welfare) з ініціятиви Верховного

Суду природно спричинилося до утвердження терміна "держава загального добробуту" саме в цій сфері.

13. Пор., наприклад: Sidgwick H. *The Elements of Politics*. – London, 1891. – Chap. IV.

14. Див. про це, зокрема: Robbins L. *The Theory of Economic Policy*. – London, 1952.

15. Ці речення свідомо повторюю тільки з незначними змінами з моєї попередньої книги (*The Road to Serfdom*. – Chap. IX), де цієї теми торкаюся докладніше.

16. Hansen A. H. The Task of Promoting Economic Growth and Stability (адресована Національній Асоціації Планування 26 лютого 1956 року (ротапринт)).

17. Пор.: Mill J. S. *On Liberty* / Ed. R. B. McCallum. – Oxford, 1946. – P. 99-100. Автор пише: "Якби дороги, залізниці, банки, страхові офіси, великі компанії акціонерного капіталу, університети, а також громадські добродійні інституції були урядовими установами; якби, окрім того, муніципальні корпорації та місцеві департаменти правління з усім, що на цей момент передається їм, стали відділеннями центральної адміністрації; якби службовців усіх цих установ призначав та оплачував уряд, а вони б завдяки урядові одержували підвищення, ніяка абсолютна свобода преси і популярна в народі конституція законодавчої влади не зробили б цю країну вільною, хіба би тільки номінально. І зло було б тим більше, чим ефективніше і науково обґрунтовано був би побудований адміністративний механізм завдяки вмілим заходам для вербування кваліфікованих рук і голів, потрібних для роботи".

18. Пор.: Marshall T. H. *Citizenship and Social Class*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1958. – P. 59: "Отже ми виявили, що законодавство ... набуває все більше і більше характеру політичних декларацій, які сподіваються коли-небудь здійснити".

19. Pound Roscoe. The Rise of the Service State and Its Consequences // *The Welfare State and the National Welfare* / Ed. S. Glueck. – Cambridge, Mass., 1952. – P. 220.

20. Wiles P. Property and Equality // *The Unservile State* / Ed. G. Watson. – London, 1957. – P. 107. Пор. також твердження у памфлеті консервативної партії (*Rule of Law*. – London, 1955. – P. 20), а також співзвучний йому вислів (Franks Committee // *Report of the Committee on Administrative Tribunals and Enquiries*. – London, 1957. – Cmd. 218. – P. 60): "якою б не була теоретична цінність цього арґументу, ті з нас, хто є членами парламенту, не сумніваються, що насправді він не має ніякого стосунку до дійсности. Парламент не має ні часу, ні знань, щоб наглядати за міністром і вимагати від нього пояснень стосовно його адміністративних рішень".

21. Див.: Mises L. von. *Human Action*. – New Haven: Yale University Press, 1949. – P. 196.

22. Пор.: Robbins L. *Economic Planning and International Order.* – London, 1937.

23. Пор.: Berns W. F. The Case against World Government // *World Politics* / Ed. American Foundation for Political Education. – Chicago, 1955.

24. Пор.: Stigler G. The Tenable Range of Functions of Local Government (неопублікована лекція, 1957 рік; ротопринт).

25. Див. енциклопедичне трактування цих проблем у мого друга, Фріца Мачлупа: Machlup F. *The Political Economy of Monopoly.* – Baltimore: Johns Hopkins Press, 1952.

26. Див., особливо: Schurnpeter J. *Capitalism, Socialism, and Democracy.* – New York, 1942. – Chap. VII.

27. *The Road to Serfdom.* – Chap. IV.

28. Пор.: Knight F. H. Conflict of Values: Freedom and Justice // *Goals of Economic Life* / Ed. A Dudley Ward. – New York, 1953. – P. 224: "Громадськість аж надто гіперболізує, коли вважає монополію справді негативною інституцією, чимось таким, що слід виправити; і розмова про її "скасування" – це просто вияв неосвіченості і безвідповідальності. Немає чіткої межі між законним і неминучим прибутком та вигодою монополії, що і створює проблему. Кожен лікар чи знаменитий митець має монополію, і її свідомо надає закон, щоб заохотити винахід та інші творчі види діяльности. І, зрештою, більшість монополій працює так само, що й "патенти"; вони також тимчасові і значною мірою збалансовані втратами. А навіть більше, найгірші монополістські обмеження йдуть від тих, хто отримує заробітну платню, чи від фермерів, що користуються потураннями й безпосередньою допомогою уряду і мають на те громадське схвалення". Пор. також раніше твердження цього ж автора (The Meaning of Freedom // *Ethics.* – 1941-1942. – Vol. LII. – P. 103): "Необхідно зазначити, що роль "монополії" в сучасному економічному житті надзвичайно перебільшена в очах громадськости, а також що більшість монополій, які реально існують, а особливо найгірші з них, є такими завдяки діяльності уряду. Загалом (особливо у Сполучених Штатах згідно з "новим курсом") це пояснюється тим, що монополіям сприяли і їх безпосередньо створювали, чого не скажеш про умови ринкової конкуренції. Конкуренція насправді означає свободу індивіда "мати справу" з будь-якими і всіма іншими індивідами і вибирати найкращі із пропонованих умов на власний розсуд".

Розділ вісімнадцятий

ПРОФЕСІЙНІ СПІЛКИ І ЗАЙНЯТІСТЬ

Цитату на початку розділу взято з: Simons H. C. Hansen on Fiscal Policy // *Economic Policy for a Free Society.* – Chicago: University of Chicago Press, 1948. – P. 193 (перевидано з: *J.P.E.* – 1942. – Vol. L).

1. У тому числі й найбільш "ортодоксальні" політичні економісти незмінно підтримували свободу об'єднань. Див., зокрема: McCulloch J. R. *Treatise on the Circumstances Which Determine the Rate of Ways and the Condition of the Labouring Classes.* – London, 1851. – P. 79-89, де зосереджено увагу на *добровільности* об'єднання. Щодо вичерпного викладення класичного ліберального ставлення до порушених правових проблем, див.: Bamberger L. *Die Arbeiterfrage unter dem Gesichtspunkte des Vereinsrechtes.* – Stuttgart, 1873.

2. Характерний аналіз "ліберального" ставлення до спілок див. у: Mills C. W. *The New Men of Power.* – New York, 1948. – P. 21. Автор пише: "Видається, що в головах багатьох лібералів снує думка, яка нашіптує: "Я не буду критикувати спілки та їхніх лідерів: Тут треба витримувати межу". Це, як їм здається, відрізняє їх від більшої частини Республіканської партії і правих демократів і дає можливість залишатися лівими й суспільно чистими".

3. Dicey. A. V. *Law and Opinion.* – P. XIV-XVI (вступ до 2-го вид.). Дікей зазначає, що закон "робить профспілку привілейованою організацією, яка звільнена від звичайного закону держави. Ніколи раніше Англійський парламент свідомо не створював жодної такої привілейованої організації, яка створює у робітників згубну ілюзію, що вони повинні прагнути не рівности, а привілеїв". Пор. також коментар того ж закону тридцять років пізніше, який подав Шумпетер: Schumpeter J. A. *Capitalism, Socialism, and Democracy.* – New York, 1942. – P. 321: "У теперішніх умовах важко усвідомити, як цей засіб мав вдарити по людях, які все ще вірили в державу і в законодавство, що ґрунтувалося на інституції приватної власности. Послаблення закону про мирне пікетування, яке практично було рівнозначне леґалізації профспілкової діяльности, дозволяло погрози силою і передбачало звільнення профспілкових фондів від відповідальности за збитки в *цивільних правопорушеннях*, що практично було рівнозначне постанові про те, що профспілки не можуть завдавати шкоди – ці заходи передавали профспілкам частину повноважень держави і надавали їм привілейоване становище, якому спілки працедавців із формальним звільненням від сплати податків протистояти були безсилі". Зовсім недавно лорд Головний суддя Північної Ірландії про цей сам акт висловився так: "Коротше кажучи, це поставило трейд-юніонізм у таке ж привілейоване становище, у якому перебувала Корона ще десяток років тому, коли це стосується незаконних актів у чиїхось інтересах" (MacDermott. *Protection from Power under English Law.* – London, 1957. – P. 174).

4. Pound Roscoe. *Legal Immunities of Labor Unions.* – Washington: American Enterprise Association, 1957. – P. 23 (перевидана у: в Chamberlin E. H. та інші. *Labor Unions and Public Policy.* – Washington: American Enterprise Association, 1958).

5. Суддя Джексон розходиться в поглядах у справі: *Hunt v. Crumboch.* – 1946. – 325 U.S. – P. 831.

6. Mises L. von. *Die Gemeinwirtschaft* / 2d ed. – Jena, 1932. – P. 447.

7. Декілька ліберальних прихильників профспілок мали б наважитися висловити очевидну правду, якої не побоялася сказати відважна жінка із Британського профспілкового руху, щиро заявляючи, що "фактично, це справа Спілки бути антисупільною чи ні; тоді члени могли б мати обґрунтований привід для незадоволення, якщо їхні службові особи й комітети припинять ставити секційні інтереси на перше місце" (Wootton B. *Freedom under Planning.* – London, 1945. – P. 97). Про величезні зловживання владою спілок у Сполучених Штатах, про які я тут не говоритиму, див.: Petro S. *Power Unlimited: The Corruption of Union Leadership.* – New York, 1959.

8. Саме в цьому розділі я зможу висловити думку, яка поступово утвердилася в наукових колах, що займаються цими питаннями – ці люди за переконаннями й інтересами також співчувають робітникам, переймаючись їхніми справжніми турботами, як і ті, хто в минулому захищав привілеї спілок. Див., зокрема: Hutt W. H. *The Theory of Collective Bargaining.* – London, 1930; його ж. *Economists and the Public.* – London, 1936; Simons H. C. Some Reflections on Syndicalism // *J.P.E.* – 1944. – Vol. LII (перевидану в *Economic Policy for a Free Society);* Dunlop J. T. *Wage Determination under Trade Unions.* –New York, 1944; його ж. *Economic Institute on Wage Determination and the Economics of Liberalism.* – Washington: Chamber of Commerce of the United States, 1947 (див. особливо про внесок, який зробив Я. Вінер і Фріц Махлюп); Wolman L. *Industry-wide Bargaining.* – Irvington-on-Hudson, N.Y.: Foundation for Economic Education, 1948; Lindblom C. E. *Unions and Capitalism.* – New Haven: Yale University Press, 1949 (пор. рецензії на цю книжу: Director A. ... // *University of Chicago Law Review.* – 1950. – Vol. XVIII; Dunlop J. T. ... // *A.E.R..* – 1950. – Vol. XL; Rees A.... // *J.P.E.* – 1950. – Vol. LVIII); *The Impact of the Union* / Ed. David McCord Wright. – New York, 1951 (особливо внесок М. Фрідмана і Ґ. Габерлера); Machlup F. *The Political Economy of Monopoly.* – Baltimore: Johns Hopkins Press, 1952; Richberg D. R. *Labor Union Monopoly.* – Chicago, 1957; Petro S. *The Labor Policy of the Free Society.* – New York, 1957; Chamberlin E. H. *The Economic Analysis of Labor Power* (1958); Bradley P. D. *Involuntary Participation in Unionism* (1956); Reilley G. D. *State Rights and the Law of Labor Relations* (1955), усі три видала Американська асоціяція підприємців (Washington, 1958), згодом їх перевидали разом із памфлетом Роско Павнда, який цитується у прим. 4 вище; Roberts B. C. *Trade Unions in a Free Society.* – London, Institute of Economic Affairs, 1959; Davenport J. Labor Unions in the Free Society // *Fortune.* – 1959. – (April); його ж. Labor and the Law // Ibid. – 1959. – (May). Про загальну теорію заробітної платні й обмеження влади спілок див. також: Hicks J. R. *The Theory of Wages.* – London, 1932; Strigl R. *Angewandte Lohntheorie.* – Leipzig and Vienna, 1926; *The Theory of Wage Determination* / Ed. J. T. Dunlop. – London, 1957.

9. Див., зокрема, праці Г. Сімонса і В. Гутта, на які покликаюся в попередній примітці. Як би не обґрунтовували старий арґумент про необхідність "зрівнювальної влади переговорів" у формуванні спілок, його, звичайно, знищив би сучасний розвиток обсягів специфічних інвестицій працедавців, з одного боку, а також щораз більша мобільність робочої сили через появу автомобіля, з іншого.

10. Це варто підкреслити особливо на противагу арґументу Ліндблома, див. прим. 8.

11. Chamberlin. Op. cit. – P. 4-5. Автор слушно наголошує, що "безсумнівно, одним результатом профспілкової політики ... є зменшення ще далі реального доходу груп із дійсно низьким доходом, у тому числі не тільки одержувачів заробітної платні з низьким доходом, але й також інших соціяльних елементів, зокрема "працівників не за наймом" і малих бізнесменів".

12. Пор.: F. Machlup (два дослідження, які цитую вище у прим. 8).

13. Яскравим прикладом цього є випадки аж надто неорганізованої домашньої прислуги, середня річна заробітна платня якої у Сполучених Штатах, про що вказує М. Фрідман, за період 1939 - 1947 р.р. зросла у 2,72 рази, тоді як за цей час заробітна платня добре організованих робітників сталеварної галузі зросла тільки в 1,98 разів від початкового рівня (Friedman M. D. *Wright. The Impact of the Union.* – P. 224).

14. Пор.: Bradley. Op. cit.

15. Пор.: Sobotka S. P. Union Influence on Wages: The Construction Industry // *J.P.E.* – 1953. – Vol. LXI.

16. Було би важко перебільшити, наскільки спілки перешкоджають експериментуванню і поступовим нововведенням стосовно угод, які б могли становити взаємний інтерес для працедавців і працівників. Наприклад, цілком реально, якби спілки дозволили своїм членам дещо пожертвувати розміром заробітної платні в обмін на більший ступінь безпеки, у деяких галузях було би в інтересах обох сторін домовитися про "ґарантовану річну заробітну платню".

17. Щоб проілюструвати суть недавніх переговорів про розмір заробітної платні у Сполучених Штатах, А. Чемберлін використовує аналогію, про яку краще сказати важко: "Деяку перспективу можна побачити, передбачаючи застосування механізмів ринку праці в деяких інших галузях. Якщо А торгується з В стосовно продажу його будинку і якщо А були надані привілеї сучасної профспілки, він зможе: 1) змовитися з усіма іншими власниками будинків не робити ніяких альтернативних пропозицій В, використовуючи силу чи загрозу сили, якщо необхідно перешкодити їм; 2) позбавити В доступу до будь-яких альтернативних пропозицій; 3) оточити будинок В і відрізати всі поставки провізії, крім через поштово-посильну службу; 4) зупинити весь рух із будинку В так, щоби він, якби, наприклад, був лікарем, не зміг продати своїх послуг і заробити на життя; 5) влаштувати бойкот бізнесові В. Усі ці привілеї, якби він був здатний виконати їх, повинні, безсумнівно, підсилювати

позицію А. Але їх не повинні брати до уваги як частину "укладення договору", доки А не став би членом профспілки" (Chamberlin E. H. Op. cit. – P. 41, див. вище прим. 8)

18. Пор.: "Спілки можуть служити і служать корисним намірам, вони тільки дещо пошкодили ґлянц своєї потенційної корисности для колективу працівників. Коли вони дійсно беруться за нелегку роботу з обслуговування працівників замість завойовувати таку погану репутацію, як сталося через примушування й обдурювання, вони матимуть значно менше труднощів, ніж тепер, при забезпеченні і збереженні нових членів. При такому стані речей, як зараз, натиск спілок на підприємства, які беруть на роботу тільки профспілкових членів, рівнозначне визнанню, що спілки дійсно не виконують належно своїх функцій" (Petro. Op. cit. – P. 51).

19. Пор.: Barnard C. I. Functions and Pathology of Status Systems in Formal Organizations // *Industry and Society* / Ed. W. F. Whyte. – New York, 1946 (перевидану у праці: Barnard. *Organization and Management*. – Cambridge: Harvard University Press, 1949).

20. Пор.: Slichter S. *Trade Unions in a Free Society*. – Cambridge, Mass. 1947. – P. 12. У праці обґрунтовано, що такі правила "вносять у галузь промисловости еквівалент цивільних прав, що значною мірою розширює діяпазон видів діяльности, де керуються радше верховенством закону, ніж примхою". Див. також: Gouldner A. W. *Patterns of Industrial Bureaucracy*. – Glencoe, 1954. – Part III, особливо міркування стосовно "правило правилом".

21. Див., зокрема: Böhm F. Das wirtschaftliche Mitbestimmungsrecht der Arbeiter im Betrieb // *Ordo*. – 1951. – Vol. IV; Briefs G. *Zwischen Kapitalismus und Syndikalismus*. – Bern, 1952.

22. Див. есеї Вінера, Габерлера, Фрідмана і книгу С. Петро, які цитую вище у прим. 8.

23. Такі угоди, які зв'язують руки третій стороні, однаково небажані в цій галузі, як і форсування угод стосовно цінової підтримки, що не підписують сторони через "кодекс чесної конкуренції".

24. Таке законодавство для співзвучности з нашими принципами не має виходити за межі того, щоб уневажнювати деякі договори, що достатньо для усунення всіх приводів до бажаних дій. І хоч сама назва "закон про право на працю" багатообіцяюча, він не повинен давати індивідам права вимагати роботу або навіть (як ґарантують деякі чинні закони в окремих американських штатах) надавати право на компенсацію за збитки при відмові в роботі, коли цю відмову дано на законних підставах. Заперечення стосовно таких положень такі самі, що й стосовно законів "практикування справедливої зайнятости".

25. Див.: Lenhoff A. The Problem of Compulsory Unionism in Europe // *American Journal of Comparative Law*. – 1956. – Vol. V.

26. Див.: Petro. Op. cit. – P. 235, 282.

27. Див. статті Габерлера й мої в часописі: *Problems of United States Economic Development* / Ed. by the Committee for Economic Development. – New York, 1958. – Vol. I.

28. Пор.: Brown A. J. *The Great Inflation, 1939-1951*. – London, 1955.

29. Див.: Hicks J. R. Economic Foundations of Wage Policy // *E.J.* – 1955. – LXV. – P. 391. Автор пише: "Світ, у якому зараз живемо, такий, що монетарна система стала відносно еластичною, аби пристосовуватися до змін у заробітній платні, а не навпаки. Замість реального балансу, монетарна політика пропонує такий баланс грошової заробітної платні, щоб узгодити його з фактичним. Навряд чи буде перебільшенням сказати, що замість того, щоб бути в золотій рівновазі, ми знаходимося в полоні Стандарту праці". Але див. також пізнішу статтю того ж автора: The Instability of Wages // *Three Banks Review*. – 1956. – No. 31. – (September).

30. Див.: Beveridge W. *Full Employment in a Free Society*. – London, 1944; Joseph M., Kaldor N. *Economic Reconstruction after the War* (підручники, опубліковані для Асоціяції громадянської освіти в Лондоні); Wootton B. *The Social Foundations of Wage Policy*. – London, 1955; щодо сьогоднішнього стану дослідження: Jack D. T. Is a Wage Policy Desirable and Practicable? // *E.J.* – 1957. – Vol. LXVII. Здається, деякі прибічники цього розвитку уявляють собі, що політика заробітної платні впроваджуватиметься з допомогою "робочої сили", що, мабуть, означає, з допомогою спільних дій усіх спілок. Це нереально і практично нездійсненно. Працівники повинні справедливо протестувати проти визначення їхньої відносної заробітної платні через голосування більшости всіх робітників, а урядовий дозвіл на таку угоду насправді передасть все управління економічною політикою трудовим спілкам.

31. Див., наприклад: Wootton B. *Freedom under Planning*. – P. 101. Авторка зазначає: "Усталене використання таких термінів, як "справедливий", цілком суб'єктивне: при цьому не маємо на увазі жодного етичного взірця. Навіть нікчемний арбітр, якому доручено діяти "справедливо й неупереджено", намагається показати ці якості за обставин, коли вони не мають вирішального значення, тому що не може бути чогось такого, як справедливість чи неупередженість без опертя на прийнятий кодекс. Не можна бути неупередженим у вакуумі. Можна тільки бути неупередженим арбітром у крикеті, тому що існують правила, чи в боксерському матчі, доки заборонені удари, схожі на ті, що нижче пояса. Але у випадку зі встановленням заробітної платні немає ні правил, ні кодексу, єдиною можливою інтерпретацією справедливости є консерватизм". Див. також у К. Вокера: "Господарські суди, на відміну від звичайних, змушені розв'язувати проблеми, щодо яких немає визначеного закону, а навіть будь-яких прийнятних стандартів чесности чи справедливости" (Walker K. F. *Industrial Relations in Australia*. – Cambridge: Harvard University Press, 1956. – P. 362). Пор. також: Williams G. The Myth of "Fair" Wages // *E.J.* – 1956. – Vol. LXVI.

32. Petro. Op. cit. – P. 262, 264: "У цьому розділі я продемонструю, що у трудових відносинах немає верховенства закону; що там людина має права тільки у виняткових випадках до того дня, коли призначене слухання справи в суді, байдуже, якої шкоди їй незаконно заподіяли"; і далі: "Конґрес надав НМТВ (Національному міністерству трудових відносин) і своєму Генеральному консулу дискреційні повноваження відмовляти постраждалій особі у слуханні. Конґрес закрив федеральні суди перед особами, що постраждали внаслідок дій, які заборонені федеральним законом. Конґрес, однак, не перешкоджає особам, яким незаконно завдали шкоди, домагатися будь-яких засобів судового захисту від судів штату. Той удар по ідеалові, що кожна людина має право на свій день у суді, завдав сам Верховний Суд" (Ibid. – P. 272).

33. Кажуть, що Голова Англійського конґресу профспілок п. Чарльз Ґеддд в 1955 році заявляв: "Я не вважаю, що профспілковий рух Великобританії може жити на основі примусу. Чи повинні люди належати до нас, чи голодувати, залежить від того, чи подобаються їм наші страхові поліси, чи ні? Кажу на це "ні". Я вважаю, що профспілковий квиток є свідченням честі, а не знаком того, що ви повинні робити щось незалежно від того, чи вам подобається це, чи ні. Ми хочемо права виключати людей із нашої спілки, коли це необхідно, але ми не можемо робити цього на основі гасла "Належати чи голодувати".

Розділ дев'ятнадцятий

СОЦІЯЛЬНЕ СТРАХУВАННЯ

Цитату на початку розділу взято з: *Economist.* – London, 1958. – (March 15). – P. 918.

1. Пор. мудрі слова Альфреда Маршалла про універсальну пенсійну схему, з якими він звернувся до Королівської Комісії з питань незаможних людей похилого віку (1893): "Мої заперечення полягають у тому, що виховний вплив [цих заходів із впровадження універсальної пенсійної схеми], хоч і правильний, повинен бути опосередкованим; вони аж надто дорогі і не містять того, що має бодай натяк на їх завершення. Я боюся, що, почавшись, вони прямуватимуть до того, щоб стати вічними. Я розглядаю проблему бідності не більше, як минуще зло у просуванні людства вгору; і я не хотів би засновувати інституцій, якщо немає тенденції до того, що вони відімруть, що може статися із самою бідністю" (*Official Papers by Alfred Marshall* / Ed. J. M. Keynes. – London, 1926. – P. 244)

2. Пор.: Burns E. M. Private and Social Insurance and the Problem of Social Security // *Canadian Welfare.* – 1953. – (February 1 and March 15); перевидану також у праці: *Analysis of the Social Security System: Hearings before a Subcommittee of the Committee on Ways and Means, House of Representatives*, 83d Cong., 1st sess. – Washington: Government Printing Office, 1954. – No. 38458. – P. 1475: "Це більше не привід

пропонувати кожному індивідові вибір ґарантій, на які він претендує стосовно страхової премії, що одержують шляхом обчислень страхового актуарія. На відміну від приватного страхового товариства, уряд не відчуває обмежень через страх перед конкурентами і може безпечно пропонувати різним застрахованим групам диференційні прибутки за однорідні внески або ставити їх у гірші умови. ... Мета приватного страхування – одержати прибутки від продажу людям чогось такого, чого вони хочуть. Істотним критерієм, який керує кожним рішенням щодо гонорарів та умов, є тривалість існування компанії. Якщо компанія продовжуватиме діяти в конкурентному світі, отже, вона пропонує послуги, які, на думку людей, варті затрачених коштів і провадить свої справи так, що виконує запропоновані ґарантії, коли настає термін платежу. ... У соціяльному страхуванні мета інша". Пор. також працю того ж автора: Social Insurance in Evolution // *A.E.R.*. – 1944. – Vol. XLV. – Suppl.; його ж. *Social Security and Public Policy*. – New York, 1956; Hagenbuch W. *Social Economics*. – Cambridge: Cambridge University Press, 1958. – P. 198.

3. Meriam L., Schlotterbeck K. *The Cost and Financing of Social Security*. – 1950. – P. 8: "Термін "страхування" геніяльно придумали прихильники соціяльного забезпечення. Таким чином, соціяльне забезпечення скористало з доброї волі приватного страхування і через заснування резервного фонду створило навколо себе ореол фінансової міцности. Фактично, однак, міць старих часів і вціліле страхування базується не на резервному фонді соціяльного забезпечення, а на федеральній владі податків і позичок".

4. Пор. заяви др. Олтмейєра, спецуповноваженого Сполучених Штатів із соціяльного страхування і одночасно голови Правління соціяльного страхування, у документі, який наводжу вище у прим. 2 (с. 1407): "Зараз я не говорю, що соціяльне страхування використовуватиметься головним чином як метод для перерозподілу прибутку. До вирішення цієї проблеми треба підходити фронтально і відверто через прогресивні податки. ... Але я належу до великих прихильників того, щоб прогресивне оподаткування покривало велику частку вартости прибутків соціяльного страхування". Аналогічні думки знаходимо у праці: Laroque M. P. From Social Insurance to Social Security: Evolution in France // *International Labour Review*. – 1948. – Vol. LVII. – (June). – P. 588. Пор.: "Французький план соціяльного страхування мав на меті не що інше, як внести трохи більше справедливости в розподіл національного доходу". Weisser G. Soziale Sicherheit // *Handwörterbuch der Sozialwissenschaften*. – 1956. – Vol. IX. – P. 401: "Ein weiterer Wesenszug der Sicherungssysteme ist unter *kulturellen* Gesichtspunkten beachtlich. Diese Systeme verwenden Teile des Volkseinkommens *zwangsweise* zur Deckung eines bestimmten Bedarfs, der für objektiv gegeben gehalten wird". Див. також: Muller-Armack A. Soziale Markwirtschaft // Ibid. – P. 391: "Der marktwirtschaftliche Einkommensprozess bietet der Sozialpolitik ein tragfähiges Fundament für eine staatliche Einkommenumleitung, die in Form von

Fursorgeleistungen, Renten, und Lastenausgleichszahlungen, Wohnungsbauzuschüssen, Subventionen u.s.w... die Einkommensverteilung korrigiert".

5. У рамках обмеженого обсягу праці неможливо докладно показати, як амбіційні цілі уряду щодо схем соціяльного страхування неминуче надають органам влади дискреційні повноваження і право застосовувати примус. Деякі з цих проблем порушив А. Ватсон (Watson A. D. *The Principles Which Should Govern the Structure and Provisions of a Scheme of Unemployment Insurance.* – Ottawa: Unemployment Insurance Commission, 1948), зокрема, як створити схему приватного страхування, яка б досягла тих самих цілей. Ці спроби коментує Е. Бернс (Burns E. M., прим. 2, с. 1474): "Таким чином А. Ватсон, наполегливий і послідовний у пошуках зв'язку між соціяльним і приватним страхуванням, зазначає: "Порушення істинних принципів страхування заведе нас у хащі, звідки неможливо повернутися". Однак у спробі винайти специфічні засади закону страхування від безробіття цей автор визнав, що він змушений керуватися розсудливими, реальними, справедливими принципами. Але такі слова можна інтерпретувати тільки в контексті деякої основної мети, специфічного соціяльного оточення і провідних соціяльних цінностей. Рішення про те, що є "розсудливим", відбиває балансування інтересів і цілей". Ці труднощі виникають тільки тоді, коли передбачається, що схема приватного страхування повинна забезпечити всім тим, що пропонувала урядова система страхування. Навіть при обмеженій меті приватні конкурентні системи можуть бути кращими.

6. Добру ілюстрацію того, як ці помилкові переконання керували політикою Сполучених Штатів, подано в: Stokes D. *Social Security – Fact and Fancy.* – Chicago, 1956. Аналогії можна провести і стосовно Великобританії.

7. Див.: Meriam, Schlotterbeck. Op. cit. – P. 9-10, де повідомляється про останній тоді законопроєкт соціяльного страхування Сполучених Штатів, який "прийняла Палата парламенту 5 жовтня 1949 року згідно з нормою, що не дозволяє приймати поправок із місця (членам законодавчих зборів), а також у разі підтримки меншости членів Комітету методів і засобів. Вибрана позиція, не применшуючи її заслуги, виявилася хибною, бо закон (H.R. 6000) був надто складний і вимагав поступових поправок, які, однак, вносили особи, не надто добре обізнані з усіма цими труднощами".

8. Пор. Mises L. von. *Human Action.* – New Haven: Yale University Press, 1949. – P. 613: "[Таку систему соціяльного забезпечення] можна виправдати з огляду на те, що найманим робітникам не вистачає розуміння і моральної сили спонтанно передбачати власне майбутнє. Але тоді нелегко заглушити голоси тих, хто запитує, чи не парадоксально довірити добробут нації рішенню виборців, яких закон безпосередньо розглядає як таких, що не здатні управляти своїми справами; чи не абсурдно робити тих людей, які, очевидно, самі потребують опікуна, щоб стримував їх у безрозсудному витрачанні їхніх коштів, відповідальними за

поведінку уряду? Чи розсудливо надавати підопічним право вибирати своїх опікунів?"

9. Переконливі свідчення цього знаходимо у спорідненій галузі на зустрічі в рамках симпозіуму "Вплив профспілок", що проходив декілька років тому, де брали участь видатні економісти нашого часу. Під час цього форуму пройшли гарячі дискусії з невідкладних економічних проблем, однак "експерти із трудових відносин" поставилися до нього звисока і поблажливо.

10. Існують дальші наслідки закону про експертів, які заслуговують стислого розгляду. При розгляді будь-якого розвитку, яким керують рішення експертів, що працюють у межах тієї ж організації, можливо, варто врахувати те, що він стикається з більшими реальними випробуваннями в конкурентному світі. Коли медичні експерти говорять, що це або те необхідне і його "треба" зробити, це характеристика, на якій базує свої рішення експерт в адміністративній сфері, приймаючи розпорядження про адміністративну необхідність; аналогічна характеристика у створенні закону діє і стосовно правника. Ніхто з цих експертів різних галузей не може відчути, що він має можливість дивитися цілісно і, беручи до уваги сукупний остаточний результат, ігнорувати будь-яке "треба" інших експертів. У минулому, коли речі були простіші й існувало правило, що "експерт повинен бути під рукою, а не на вершині", це було завданням політичного голови відповідного урядового відомства. Труднощі сучасних заходів роблять його майже безсилим на противагу великій кількості експертів. Отже, підсумкові заходи усе більше і більше перестають бути результатом координації і взаємно врегульованих рішень, а стають результатом підсумовування, коли одне рішення неминуче породжує інше, хоч його не могли передбачити ті, хто ініціював перше; це процес, у якому ніхто не має сили сказати "Стоп!". Підсумкові заходи не є чимось на кшталт поділу праці, де щокроку людина вільна приймати (або не приймати) як основу для свого рішення те, що деяке інше специфічне аґентство їй пропонує. Єдина схема, що виникає внаслідок таких дій і якій немає альтернативи, визначається внутрішньою необхідністю цього процесу, який мало стосується будь-якого усвідомлення цілости, який би розум не намагався цього зробити.

Безсумнівно, що для завдань такої ваги, як медичне забезпечення нації, єдина всеохопна організація не є найефективнішим методом навіть для застосування всіх уже доступних знань і ще менше сприятливим методом для стрімкого розвитку і поширення нових знань. Як і в багатьох інших галузях, справжні труднощі вимагають координації, що не залежить від свідомої влади й управління частинами з допомогою керівних повноважень, а керується безособовим механізмом.

11. Schreiegg J. *Die Versicherung als geistige Schöpfung des Wirtschaftslebens.* – Leipzig and Berlin, 1934. – P. 59-60.

12. Про збільшення кількости приватних пенсійних схем у Великобританії див., зокрема: *Report of the Committee on the Economic and*

Financial Problems of the Provisions for Old Age. – London: H. M. Stationery Office, 1954. – Cmd. 9333; а також короткий виклад висновків цього комітету у праці: Seldon A. *Pensions in a Free Society.* – London: Institute of Economic Affairs, 1957. – P. 4, де стверджується, що "у 1936 році приблизно 1,8 млн. осіб були зайняті у промисловості й торгівлі. На період 1951 року у цих галузях зайнято майже 6,3 млн. осіб: 3,9 млн. – у приватній сфері, 2,4 млн. – на державній. На 1953-1954 р.р. загальна кількість зросла до 7,1 млн. Нині (червень 1957 року) ця цифра становить приблизно 8,5 млн. осіб, у тому числі майже 5,5 млн. у приватній сфері". Американські розробки в цій галузі вражають ще більше, але найважливіше те, що тут спостерігається стрімкий розвиток нових типів медичного страхування або страхування здоров'я (див.: Nash C. C. The Contribution of Life Insurance to Social Security in the United States // *International Labour Review.* – 1955. – Vol. LXXII. – (July)).

13. На жаль, англійських еквівалентів до німецьких термінів, які описують ці стадії (*Fürsorge, Versicherung,* і *Versorgung*), немає. Див.: Achinger H. *Soziale Sicherheit.* – Stuttgart, 1953. – P. 35, пор. думки того ж автора у колективний монографії: *Neuordnung der sozialen Leistungen* . – Cologne, 1955; Hansmeyer K. H. *Der Weg zum Wohlfahrtsstaat.* – Frankfurt a.M., 1957.

14. Про численні приклади цього див.: Stokes. Op. cit.

15. Пор. уривок, який цитую у прим. 4, а про те, наскільки цю мету було досягнуто в різних країнах, див.: Peacock A. T. *Income Redistribution and Social Policy.* – London, 1954.

16. Окрім публікацій Міжнародної організації праці, багато видана праця: *Freedom and Welfare: Social Patterns in the Northern Countries of Europe* / G. R. Nelson (спонсорована Міністерствами Соціяльних Справ Данії, Фінляндії, Ісландії, Норвегії і Швеції (1953) (місце публікації не подається), що є яскравим свідченням цієї пропаганди в міжнародному масштабі, фінансування якої було б цікаво дослідити.

17. Bank for International Settlements // *24th Annual Report.* – Basel, 1954. – P. 46.

18. Див.: Laroque. Op. cit.; а також працю, яку цитую в: Peacock. Op. cit. – P. 98 (G. Rottier).

19. Weisser. Op. cit. – P. 407. Відповідні відсотки національного доходу на 1950 рік у п'яти основних англомовних країнах подає Е. Бернс (Burns E. M. *Social Security and Public Policy.* – P. 5): Австралія – 7,3; Канада – 7,99; Великобританія – 11,87; Нова Зеландія – 13,18; Сполучені Штати – 5,53. Недавні цифри для европейських країн становлять для Німеччини – 20; Франції – 16,5; Австрії – 15,8; Італія – 11,3; Великобританії – 11, Швайцарії – 10 (у %) (Free Trade and Social Security // *Planning.* – 1957. – No. 412.

20. У Бельгії, як я розумію, робітники і ті, що мають роботу, самі зрештою поклали кінець цьому розвиткові після того, як упродовж два-

надцяти років видатки зросли від 25 до 41 % заробітної платні (див.: Roepke W. *Jenseits von Angebot und Nachfrage.* – Erlenbach and Zurich, 1958. – P. 295).

21. Див.: Peacock A. T. *The Economics of National Insurance.* – London, 1952.

22. Пор.: Stokes. Op. cit. – P. 89.

23. Див.: Alien H. D. The Proper Federal Function in Security for the Aged // *American Social Security.* – 1953. – Vol. X . – P. 50.

24. Див., наприклад, шпальту під заголовком: "Social Security. With Elections Near, Chances Grow for New Increase in Benefits. Congress May Hike Monthly Check 5 % or 10 %," (*Wall Street journal.* – 1958. – (January 2)). Передбачення виявилося правильним.

25. *National Superannuation: Labour's Policy for Security in Old Age.* – London: Labour Party, 1957. – P. 30.

26. Ibid. – P. 104; 106.

27. Найчіткіше цей погляд висловлено у: *Social Insurance and Allied Services: Report by Sir William Beveridge* // Beveridge Report. – London: H. M. Stationery Office, 1942. – Cmd. 6404. – Sec. 426-39. Там запропоновано, що національна служба охорони здоров'я повинна "ґарантувати кожному громадянинові доступне будь-яке медичне лікування, якого він потребує, у будь-яких формах (загального характеру, спеціяльне чи консультативне), удома, за місцем проживання, чи в лікувальному закладі (стаціонарно)" і що вона повинна стати "оздоровчою службою, яка забезпечує повне профілактичне і зцілювальне лікування кожному громадянинові без винятку, без обмеження стосовно оплати й без економічного бар'єру при будь-якому зверненні до неї". Тут варто нагадати, що щорічну вартість запропонованої служби оцінено в *Beveridge Report* у 170 мільйонів фунтів стерлінґів, а нині вона сягає понад 450 мільйонів фунтів стерлінґів. Див.: Abel-Smith B., Titmuss R. M. *The Cost of the National Health Service in England and Wales.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1956; *Report of the Committee of Enquiry into the Cost of the National Health Service* // Guillebaud Report. – London: H.M. Stationery Office, 1956. – Cmd. 9663; пор. також. Crosland C. A. R. *The Future of Socialism.* – London, 1956. – P. 120, 135.

28. Пор.: Roberts F. *The Cost of Health.* – London, 1952; Bosch W. *Patient, Arzf, Kasse.* – Heidelberg, 1954; див. також. Mises L. von. *Socialism* / New ed. – New Haven: Yale University Press, 1951. – P. 476, а також ранішу німецьку літературу, яку там зацитовано.

29. Дивись Roberts. Op. cit. – P. 129. Пор. також: "Постало важливе економічне питання [про Національну службу здоров'я Великобританії]: що трапиться, якщо існує служба, потреба в якій при нульових прибутках безконечно велика, якщо не зроблено жодних кроків для ліпшого оснащення, якщо графіки затрат стрімко зростають, якщо кожному громадянинові закон ґарантує максимально можливе медичне обслуговування, урешті-решт, якщо немає очевидного методу нормування? Я не

згадаю жодного британського економіста, який би поставив ці прості питання перед цією подією, а після неї ці питання піднімали головним чином лікарі, а не економісти" (Jewkes J. The Economist and Economic Change // *Economics and Public Policy*. – Washington, D.C., 1955. – P. 96).

30. Пор.: Roberts. Op. cit. – P. 116: "Наше опитування показало, що медицина, запрягши себе до науки, набула рис вічної прискореної експансії, що живиться професійними амбіціями, професійними інтересами і її живить те саме; що цей процес і далі ускладнюється через успіхи у продовженні життя, у сфері радше медичної опіки, аніж лікування; і що дальшими чинниками, які сприяють експансії медицини, є піднесення життєвого рівня, розвиток емоцій і почуттів, що невіддільні від подолання хвороб".

31. Ibid. – P. 136: "Вісімдесятирічна людина з переломом стегна потребує невідкладної госпіталізації протягом тривалого періоду. З іншого боку, особа, яку можна вилікувати за короткий час від незначної фізичної травми, що шкодить її працездатності, мусить очікувати на нього упродовж тривалого часу". Др. Робертс додає: "Цей економічний погляд на мистецтво лікування може здатися безсердечним. Ціна була б справді виправдана, якби нашою метою був добробут держави, яку ми розглядаємо як надлюдську суть; і навряд чи потрібно казати, що лікар не цікавиться економічною спроможністю своїх пацієнтів. Нашою метою, однак, є добробут членів держави; і доки наші засоби недостатні, щоб давати нам можливість лікувати всі хвороби з тією ефективністю, яка за сприятливіших умов зробила би прогрес у науці, ми вимушені досягнути простої рівноваги між короткотерміновою прямою вигодою людей і довготерміновою вигодою, поверненою людям".

32. Див.: Field M. G. *Doctor and Patient in Soviet Russia*. – Cambridge: Harvard University Press, 1957.

33. Пор.: Burns E. M. Social Insurance in Evolution.

34. Як один із найретельніших британських дослідників цих питань, Дж. Гікс деякий час тому зазначив: "Однією із причин того, чому ми маємо високий рівень безробіття, ... є безпосередній вплив нашої прогресивної соціяльної політики; статистика нашого безробіття тісно пов'язана з "великодушною" політикою управління по безробіттю (Hicks J. R. The Pursuit of Economic Freedom // *What We Defend* / Ed. E. F. Jacob. – Oxford: Oxford University Press, 1942. – P. 105).

35. Див. Clark C. *Welfare and Taxation*. – Oxford, 1954. – P. 25.

36. Wootton B. The Labour Party and the Social Services // *Political Quarterly*. – 1953. – Vol. XXIV. – P. 65: "Майбутній проєкт соціяльних служб супроводжується деякими зрозумілішими рішеннями стосовно того, для чого ці служби призначені. Зокрема, чи мають вони намір сприяти політиці соціяльної рівности? Або ж чи є вони саме частиною національної мінімальної програми, проголошеної у попередній роботі Веббса – заходів для забезпечення того, щоб ніхто не голодував, щоб бідного

відвідав лікар, щоб було надано елементарну освіту? Це і є відповіді на ті питання, які визначатимуть майбутнє наших соціяльних служб".

37. Корисно згадати тут класичну доктрину, яку висловив Едмунд Берк: "Щоразу, коли трапляється так, що людина не може ні на що претендувати згідно із правилами комерції і принципами справедливости, вона виходить з цього відомства й апелює до милосердя" (Burke E. *Thoughts and Details on Scarcity // Works.* – Vol. VII. – P. 390-91).

Багато елементів доброго критичного аналізу теперішніх тенденцій у цій сфері, наскільки мені відомо, містить есе В. Гаґенбаха, де автор заявляє, що "навіть без усвідомлення з нашого боку нас може віднести в систему, де кожен стає постійно залежним від держави щодо основних потреб і неминуче ставатиме щораз більше залежним. Соціяльні служби не тільки не здатні до самоліквідації, вони стали такими, що самі пропаґують себе. ... Безсумнівно, існує відчутна різниця у світі між таким ладом, де декілька нещасливих людей час від часу отримують тимчасову допомогу, щоб перебороти свої біди, і ладом, у якому велика частка доходу кожного безперервно проходить через державу. Відсутність будь-яких прямих зв'язків між тим, що індивід вкладає, і тим, що він отримує, політична ситуація, яка виникає, коли зосереджено увагу на будь-якому виді нерівности в розподілі, абсолютний патерналізм передбачають швидке зникнення того малого потоку національного доходу, який не проходить через загальний фонд соціяльних служб, а натомість рух до повного державного контролю над усіма прибутками... Ми можемо, таким чином, підсумувати довготривалий політичний конфлікт таким чином: з одного боку, нашою метою може бути система соціяльних служб, яка усуває бідність, роблячи кожного бідним чи кожного багатим (відповідно до того, як ви на це дивитися), не даючи жодної допомоги, доки вона не універсальна, і соціялізуючи національний дохід. З іншого боку, ми можемо прагнути утвердження системи соціяльних служб, які усувають бідність, піднімаючи тих, хто знаходиться нижче межі бідности, надаючи адресну допомогу тим людям, що потребують її, вибираючи або перевірку матеріяльного становища, або метод категорій страхування, і з нетерпінням очікуючи той день, коли соціяльні служби більше не будуть потрібні, тому що рівень життя груп навіть із найнижчими доходами буде вищий за межу бідности" (Hagenbuch W. The Rationale of the Social Services // *Lloyds B.R.* – 1953. – (July). (цю цитату частково відтворено в Епілозі до праці цього ж автора: *Social Economics.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1958. – P. 9-12). Див. також того ж автора: The Welfare State and Its Finances // *Lloyds B.R.* – 1958. – (July); Wilgerodt H. Die Krisis der sozialen Sicherheit und das Lohnproblem // *Ordo.* – 1955. – Vol. VII; Achinger H. *Soziale Sicherheit*; Roepke. Op. cit. – Chap. IV.

38. Пор. перше есе Е. Т. Бернса, яке цитую вище у прим. 2, особливо с. 1478.

39. Wiles P. Property and Equality // *The Unservile State* / Ed. G. Wat-

son. – London, 1957. – P. 100. Dodds E. Liberty and Welfare // *The Unservile State.* – P. 20: "Стало очевидно, що державна монополія у сфері добробуту має конкретні обмежені наслідки, і ми переконані, що прийшов час забезпечити не просто добробут, а багатогранний і конкурентний добробут".

40. Незважаючи на пропозиції реформування, що мали б прирівнюватися до зречення взятих на себе зобов'язань (Stokes. Op. cit.), якою б великою не виявилася спокуса "розпочати все з початку" і скинути тягар старих помилок і наскільки б тяжким не був той тягар, це неминуче стало б новим початком для будь-якої спроби створити розсудливіші угоди.

41. Цей вислів використовував п. Джозеф Вуд Кратч у приватній розмові.

Розділ двадцятий

ОПОДАТКУВАННЯ І ПЕРЕРОЗПОДІЛ

Цитату на початку розділу взято з: Guicciardini F. La decima scalata // *Opere inedite* / Ed. P. and L. Guicciardini. – Florence, 1867. – Vol. X. – 377. Чудовий аналіз проґресивного оподаткування в XVI сторіччі і цікаві спостереження з того ж періоду заслуговують стислого викладу.

У XV сторіччі республіка Флоренція, що протягом двох сотень років володіла правом свободи індивіда під верховенством закону, чого не було ще з часів стародавніх Афін і Риму, потрапила під правління династії Медічі, яка щораз більше домагалася деспотичної влади над народними масами. Одним з інструментів упокорення було проґресивне оподаткування, про яке автор пише в іншій праці: Del reggimento di Firenze // *Opere inedite.* – Vol. II. – P. 40. Там зазначено: "Добре відомо, як Cosimo гнобило багату знать, пізніше з допомогою оподаткування, і причиною цього (чого б Медічі ніколи не визнали), було те, що вони подбали про конкретні засоби знищення законним способом, тому що завжди зберігали за собою повноваження деспотично зламати будь-кого, кого б забажали". Коли в наступному сторіччі проґресивне оподаткування почали відстоювати знову, Ґвіччардіні написав (за припущеннями, це 1538 рік, про що зазначено у праці: Eheberg K. T. von. Finanzwissenschaft // *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* / 3d ed. – Jena, 1909. – Vol. IV) дві блискучі лекції про проґресивне оподаткування, одну в підтримку, а другу, яка, очевидно, є його власною позицією, проти нього. Вони зосталися в рукописі і були опубліковані тільки в XIX сторіччі. Його основним арґументом проти є те (т. X, с. 368), що "рівність, до якої ми повинні прагнути, полягає в тому, що жоден громадянин не може пригноблювати іншого і що всі громадяни підвладні законам та органам влади, і що голос кожного, хто має право бути прийнятим до Ради, має

таке ж значення, як і будь-кого іншого. Саме це є суттю рівности у свободі, а не те, що всі рівні стосовно один одного". Далі він арґументує: "Це не свобода, коли одна частина суспільства пригноблює і зневажає іншу, це не мета, для якої ми прагнули свободи, яка полягала в тому, щоб кожен міг упевнено оберігати своє становище" (Ibid. – P.372). Прихильники проґресивного оподаткування є для нього "suscitatori del popolo, dissipatori della libertà e di buoni governi delle repubbliche" (Ibid. – P.372). Про головну небезпеку викладено в уривку, який цитую на початку розділу і який відтворюю тут в ориґіналі італійською мовою: "Ma è la natura delle cose, che i principii comminciano piccoli, ma se l'uomo non awertisce, moltiplicano presto e scorrono in luogo che poi nessuno è a tempo a provvedervi". Пор. про це: Ricca-Salerno G. *Storia delle dottrine finamiarie in Italia.* – Palermo, 1896. – P. 73-76; Grabein M. Beiträge zur Geschichte der Lehre von der Steuerprogression // *Finaniz-archiv.* – 1895. – Vol. XII. – P. 481-96.

1. Десять років тому тільки декілька економістів виступали проти принципів проґресивного оподаткування, серед яких варто згадати: Mises L. von. *Human Action.* – New Haven: Yale University Press, 1949. – P. 803; Lutz H. L. *Guideposts to a Free Economy.* – New York, 1948. – Chap. XI. Першим із молодшого покоління, хто вказав на його небезпеку, здається, був Д. Райт: Wright D. M. *Democracy and Progress.* – New York, 1948. – P. 94-103. Загальне пожвавлення дебатів навколо цього питання відбулося завдяки ретельному дослідженню В. Блума і Г. Кальвена: Blum W. J., Kalven H. Jr. The Uneasy Case for Progressive Taxation // *University of Chicago Law Review.* – 1952. – Vol. XIX (випущено окремо Chicago: University of Chicago Press, 1952). Раніше мої погляди на цю проблему див. у: Die Ungerechtigkeit der Steuerprogression // *Schweizer Monatshefte.* – 1952. – Vol. XXXII; Progressive Taxation Reconsidered // *On Freedom and Free Enterprise: Essays in Honor of Ludwig von Mises* / Ed. M. Sennholz. – Princeton, 1956. Мої погляди, що були відбиті в останній праці, увійшли в цей розділ. Недавно опублікована некритична, але дуже повчальна праця стосовно проґресивного оподаткування у Великобританії: Shehab F. *Progressive Taxation.* – Oxford, 1953.

2. На несуттєву помітку Тарґота ("Il faut exécuter l'auteur, et non le projet") указано у праці: Gentz F. Ueber die Hülfsquellen der französischen Regierung // *Historisches Journal.* – 1799. – Vol. III. – P. 138. Ґентц коментує проґресивне оподаткування так: "Nun 1st schon eine jede Abgabe, bei welcher irgend eine andere, als die reine (geometrische) Progression der Einkünfte oder des Vermögens zum Grunde liegt, jede, die sich auf das Prinzip einer steigenden Progression gründet, nicht viel besser als ein Strassenraub". (Він, звичайно, використовує "прогресію" у відношенні до абсолюту, а не до пропорційної суми податку).

3. McCulloch J. R. On the Complaints and Proposals Regarding Taxation // *Edinburgh Review.* – 1833. – LVII. – P. 164. Цю ранню статтю

було включено у популярнішу розширену версію праці того ж автора: *Treatise on the Principles and Practical Influence of Taxation and the Funding System.* – London, 1845. – P. 142.

4. Див.: Marx K. *Selected Works* / Ed. V. Adoratsky. – London, n.d. – Vol. I. – P. 227. Як показав Л. Мізес (Mises L. von. *Planning for Freedom.* – South Holland, 1952. – Chap. III. – P. 96), слів "сприяти поваленню старого суспільного ладу" не знаходимо в початковій версії *Комуністичного Маніфесту*, їх додав пізніше Фрідріх Енґельс в англійському перекладі 1888 року.

5. Thiers M. A. *De la propriété.* – Paris, 1848. – P. 319: "La proportionnalité est un principe, mais la progression n'est qu'un odieux arbitraire".

6. Mill J. S. *Principles* / 1st ed. – 1848. – Vol. II. – P. 353.

7. Щодо недавніх арґументів на користь проґресивного оподаткування див.: Fagan E. D. Recent and Contemporary Theories of Progressive Taxation // *J.P.E.* – 1938. – Vol. XLVI; Allix E. Die Theorie der Progressiv Steuer // *Die Wirtschafstheorie der Gegenwart.* – Vienna, 1928. – Vol. IV.

8. 1921 року сер Стемп, пізніше лорд Стемп, мав право сказати, що "проґресивне оподаткування не отримало б справді міцної основи, доки не було опрацьовано психологічного підґрунтя теорії граничної корисности" (Stamp J. *The Fundamental Principles of Taxation.* – London, 1921. – P. 40). Навіть зовсім недавно Т. Барна доводив, що "при валовому національному доході відповідно до рівного розподілу зростає кількість задоволених потреб. Цей аргумент базується, з одного боку, на законі спадної граничної корисности доходу, а, з іншого боку, на припущенні (яке ґрунтується радше на постулатах політичної демократії, а не економіки), що особи з однаковим прибутками володіють однаковим обсягом задоволених потреб. Окрім того, прийнята нині економічна доктрина заперечує, що ощадливість (досягнути яку значно легше при високих доходах) – це вияв добропорядности, *доки існує безробіття*, а отже, відпадає основне традиційне виправдання нерівности" (Barna T. *Redistribution of Incomes through Public Finance.* – Oxford: Oxford University Press, 1945. – P. 5).

9. Я пам'ятаю, що мій учитель, Ф. фон Візер, один із засновників сучасного аналізу граничної корисности й автор терміна "гранична корисність" *(Grenznufzen)*, уважав цей винахід головним своїм досягненням, яке поставило на наукову основу правильне оподаткування. В англомовному світі автором, який мав найбільший вплив із цього питання, був Ф. Еджверс: Edgeworth F. Y. *Papers Relating to Political Economy.* – London, 1925. – Vol. II. – P. 234-270.

10. Цей висновок можна розглядати як абсолютно доведений, незважаючи на завжди гострі заперечення, що кожен із нас має чіткий погляд на те, чи потреба однієї особи важливіша за потребу іншої, чи ні. Те, що ми маємо свій погляд на цю проблему, ніскільки не означає, що існує будь-яка об'єктивна основа для вирішення, хто правий, якщо люди

відрізняються у своїх поглядах на відносну важливість різних людських потреб; немає жодних підстав, що вони мали б погоджуватися.

11. *Stenographische Berichte der Verhandlungen . . . des preussischen Abgeordnetenhauses* (1898-99). – Vol. II. – P. 907: "Die allerheiligsten politischen Grundsätze der Gleichheit werden sich aber untreu, wenn wir an die Frage der Progressiv-steuer herangehen. Da verleugnet selbst die absolute Demokratie in Hunderttausenden von Stimmen ihre Grundsätze, wenn es sich darum handelt, den Reichen schärfer zu treffen".

12. Див., зокрема: Simons H. C. *Personal Income Taxation.* – Chicago: University of Chicago Press, 1938. – P. 17. Пор. також: Peacock A. T. Welfare in the Liberal State // *The Unservile State* / Ed. G. Watson. – London, 1957. – P. 117: "Ліберальна підтримка таких заходів, як прогресивне оподаткування, не ґрунтується на утилітарних переконаннях, що додатковий фунт "цінніший" чи буде "приносити більше користи" бідному, ніж багатому. Він ґрунтується на позитивній неприязні до великої нерівности".

13. *Facing the Issue of Income Tax Discrimination.* Taxation Committee of the National Association of Manufacturers / Rev. and enlarged ed. – New York, 1956. – P. 14.

14. Hutton D. G. The Dynamics of Progress // *The Unservile State.* – P. 184-185. Це, здається, тепер визнають навіть лейбористи (див., наприклад: Crosland C. A. R. *The Future of Socialism.* – London, 1956. – P. 190).

15. Пор.: Findlay Shirras G., Rostas L. *The Burden of British Taxation.* – Cambridge: Cambridge University Press, 1943. – P. 56. Основні результати цього дослідження подано в таблиці.

Доходи (£)	Податки, у відсотках	Доходи (£)	Податки, у відсотках
100	18	1000	19
150	16	2000	24
200	15	2500	25
250	14	5000	33
300	12	10000	41
350	11	20000	50
500	14	50000	58

Див. також раніші обговорення у: *Report of the Committee on National Debt and Taxation.* – London: H.M. Stationery Office, 1927. – Cmd. 2800; для Сполучених Штатів: Colm G., Tarasov H. *Who Pays the Taxes?* // Temporary National Economic Committee Monographs. – Washington: Government Printing Office, 1940. – No. 3; Adler J. H. The Fiscal System: The Distribution of Income and Public Welfare // *Fiscal Policies and the American Economy* / Ed. K. E. Poole. – New York, 1951; для Франції див.: Brochier H. *Finances publiques et redistribution des revenus.* – Paris, 1950; для Пруссії трохи раніше: Neumann F. J. *Die persönlichen Steuern vom Einkommen.* – Tübingen, 1896.

16. Cartter A. M. *The Redistribution of Income in Postwar Britain.* – New Haven: Yale University Press, 1955; див. також: *Income Redistribution and Social Policy* / Ed. A. T. Peacock. – London, 1954; Musgrave R. A., Carroll J. J., Cooke L. D., Frane L. Distribution of Tax Payments by Income Groups: A Case Study for 1948 // *National Tax Journal.* – 1951. – Vol. IV.

17. Найвідоміше з цих песимістичних передбачень – це передбачення В. Леккі: Lecky W. E. H. *Democracy and Liberty* / New ed. – New York, 1899. – Vol. 1. – P. 347: "Багатоступінчасте оподаткування найбільше загрожує демократії, створюючи таку ситуацію, коли один клас накладає на інший тягар, який неможливо розділити, і спонукає державу до величезних програм марнотратства, вірячи, що всі витрати відроблять інші".

18. *Royal Commission on Taxation of Profits and Income, Second Report.* – London: H.M. Stationery Office, 1954. – Cmd. 9105. – Sec. 142.

19. White. *Knowlton* v. *Moore.* – 1900. – 178 U.S. – P. 41; а також Blum і Kalven, яких цитую вище у прим. I .

20. Seligman E. R. A. *Progressive Taxation in Theory and Practice* / 2d ed. – Baltimore: American Economic Association, 1908. – P. 298.

21. Див.: *Report*, який цитую у прим. 18 (sec. 150).

22. McCulloch J. R. Op. cit. – P. 162 (прим. 3 вище); також McCulloch J. R. *Treatise on Taxation.* – P. 141. Фразу пізніше часто використовув Ф. Волкер: Walker F. A. *Political Economy* / 2d ed. – New York, 1887. – P. 491.

23. Див. докладне обговорення у: *Final Report of the Royal Commission on the Taxation of Profits and Income.* – London: H.M. Stationery Office, 1958. – Cmd. 9474. – Sec. 186-207 (особливо 186): "Саме для ступінчастого податку характерно падати відповідно до сфери дії прямого і непрямого прибутку".

24. Варто відзначити, що ті самі автори, які найпереконливіше наголошували на позірному "виснаженні інвестиційних можливостей", тепер вимагають, щоб "підсилити ефективну прогресію подоходного податку", бо "найважливішою основою суперечливих американських політичних переконань сьогодні є проблема прогресії нашого подоходного податку". Вони серйозно заявляють, що "ми опинилися в ситуації, у якій граничні *податкові надходження* можуть, очевидно, дати значно більше суспільної користи, ніж граничний долар" (Hansen A. H. *The Task of Promoting Economic Growth and Stability*). Це адресовано Національній асоціації планування 20 лютого 1956 року; мімеограф.

25. Це, здається, вразило навіть автора, який був так непохитно переконаний у справедливості прогресивного оподаткування, що прагнув застосувати його в міжнародному масштабі (див.: Meade J. E. *Planning and the Price Mechanism.* – London, 1948. – P. 40): "Таким чином, кваліфікований автор, якого обкладено податком 19 шилінгів 6 пенсів з фунта стерлінга [тобто 97, 5 %], повинен заробити 200 фунтів стерлінгів для того, щоб мати гроші заплатити 5 фунтів стерлінгів за виконання деякої домашньої роботи. Він може виконати цю роботу сам, замість того

щоб писати. Тільки в тому разі, якщо він у сорок разів продуктивніший у писанні, ніж у домашніх справах, для нього буде вигідно збільшити розподіл праці й поміняти своє писання на домашню роботу".

26. Lewis W. A. *The Principles of Economic Planning.* – London, 1949. – P. 30; цей арґумент, виявляється, уперше використано у праці: Hobhouse L.T. Liberalism. – London, 1911. – P. 199-201. Автор уважав, що арґументом на користь додаткового податку є "істотний сумнів, чи будь-який поодинокий індивід цінніший для суспільства настільки, наскільки деякі індивіди отримують прибутки", він зазначав, що "коли ми приходимо до прибутку якихось 5000 фунтів стерлінґів на рік, ми наближаємося до границі промислової вартости індивіда".

27. Wright. Op. cit. – P. 96: "Варто пам'ятати, що наші прибутково-податкові закони створили і впровадили головним чином люди зі стійкою заробітною платнею з розрахунку на свої інтереси".

28. Mises L. von. *Human Action.* – P. 804-5. Пор. також у К. Кларка: "Багато прихильників високого оподаткування є щирими опонентами монополії; але якби оподаткування було нижче, а особливо, якби нерозподілені прибутки були звільнені від оподаткування, виникло б багато фірм, які б активно конкурували зі старими усталеними монополіями. Насправді теперішні надмірні розміри ставки податку є однією з головних причин могутности монополій" (Clark C. *Welfare and Taxation.* – Oxford, 1954. – P. 51. Аналогічні думки в Л. Роббінса: "Те, що стало так важко нагромаджувати навіть порівняно невелике багатство, повинно мати найбільший вплив на організацію бізнесу; і мені аж ніяк не зрозуміло, чому ці результати становлять суспільний інтерес. Неминучим наслідком цього процесу стануть несприятливі умови для розвитку нових підприємств у межах усталених корпоративних підприємств, і що багато таких фактів, особливо всередині великих підприємств, у минулому – індивідуальних, – відкрили ще, мабуть, у дольодовиковий період" (Robbins L. Notes on Public Finance // *Lloyds B.R.*. – 1955. – (October). – P. 10.

29. Див.: Wright. Op. cit. – P. 96-103; пор. також: Butters J. K., Lintner J. *Effects of Federal Taxes on Growing Enterprises.* – Boston: Harvard Graduate School of Business Administration, 1945.

30. Див. доповідь: *New York Times.* – 1956. – (January 6). – P. 24.

31. Багато витрат із витратного рахунку є непрямим наслідком прогресивного оподаткування, оскільки без нього часто в інтересах фірми так заплатити своїм спеціялістам, щоб змусити їх оплачувати свої представницькі витрати із власних кишень. Значно більші, ніж звичайно, є судові витрати, викликані прогресивним оподаткуванням. Пор. у Блума і Кальвена: "Дивовижно, скільки проблем для правника в галузі подоходного податку становить той простий факт, що це прогресивний податок. Можливо, більшість проблем праника викликана саме цим" (Blum і Kalven. Op. cit. – P. 431).

Розділ двадцять перший

МОНЕТАРНА СИСТЕМА

Цитату на початку розділу взято з: Keynes J. M. *The Economic Consequences of the Peace.* – London, 1919. – P. 220. Зауваження Кейнса було викликане заявою, яку приписують Ленінові: "Найкращий спосіб знищити капіталістичну систему – це знищити гроші". Пор. також пізнішу заяву Кейнса : "Індивідуалістичний капіталізм сьогодення доручає економію індивідуальному інвесторові, а виробництво – індивідуальному працедавцеві, *передбачаючи* постійну шкалу вартости, а тому він не може бути ефективним – хоча, можливо, що не може вижити без цього" (Keynes J. M. *A Tract of Monetary Reform.* – London, 1923. – P. 45).

1. Пор. Mises L. von. *Human Action.* – New Haven: Yale University Press, 1949. – P. 429-445.

2. Хоча я переконаний, що сучасна кредитна банківська справа у процесі розвитку вимагає деяких громадських інституцій, зокрема центральних банків, я сумніваюся, чи необхідно, щоб вони (або уряд) мали монополію стосовно всіх видів платіжних засобів. Держава має, звичайно, право захищати найменування грошової одиниці, яку випускає і, якщо, скажімо, вона випускає "долари", запобігати тому, щоб будь-хто інший випускав знаки з таким самим найменуванням. Оскільки в її функціях є впроваджувати в життя контракти, вона мала б визначати, що є "законним платіжним засобом" для виконання будь-якого взятого на себе зобов'язання. Але, здається, немає підстав для того, щоб держава коли-небудь заборонила використання інших видів платіжних засобів, чи то який-небудь товар, чи інший платіжний еквівалент, що випустила установа, вітчизняна або закордонна. Одним із найефективніших заходів для захисту свободи індивіда могла би стати конституція, яка б забороняла всі обмеження в мирний час на угоди в будь-яких платіжних засобах або цінних металах.

3. Найважливіші з цих тимчасових коливань попиту, породжені монетарними змінами, імовірно, – це зміни у відносному попиті на товари споживачів та інвестиційні товари; цю проблему ми не можемо розглянути тут без глибокого аналізу всіх суперечливих проблем теорії ділового циклу.

4. Див. докладніше обговорення цих проблем у моїй праці: *Monetary Nationalism and International Stability.* – London, 1937.

5. Див.: Sayers R. S. *Central Banking after Bagehot.* – Oxford, 1957. – P. 92-107.

6. Див.: Clark C. Public Finance and Changes in the Value of Money // *E.J.* – 1945. – Vol. LV; пор. обговорення його тез: Pechman J. A., Mayer T., Smith D. T. // *R.E.&S.* – 1952. – Vol. XXXIV.

7. Цифри, які цитую в тексті, – це результати обчислень, що зробив для мене п. Сальватор Феррера, якому я щиро вдячний за допомогу.

Вони обмежуються тими країнами, де відомості про індекс вартости прожиття були легко доступні упродовж сорока років. Я свідомо подаю тут тільки заокруглені цифри, оскільки не вважаю, що результати цього виду обчислень можуть дати нам щось більше, ніж приблизні показники цієї величини. Для тих, хто цікавиться, я подаю тут результати (до одного десяткового знаку) всіх країн, для яких були зроблені обчислення:

	%		%		%
Швайцарія	70,0	Нова Зеландія	49,9	Німеччина	37,1
Канада	59,7	Норвегія	49,4	Бельгія	28,8
США	58,3	Єгипет	48,2	Перу	20,6
ПАР	52,3	Данія	48,1	Італія	11,4
Великобританія	50,2	Нідерланди	44,0	Франція	11,4
Швеція	50,1	Ірландія	42,1	Греція	8,4

8. Щодо Франції, звичайно, не беремо до уваги значного знецінення і послідовної девальвації курсу французького франка 1958 року.

9. Не зафіксовано постійного індексу протягом всього двохсотлітнього періоду, але наближений напрям цін можна визначити, систематизувавши дані, подані у праці: Gilboy E. W. The Cost of Living and Real Wages in Eighteenth Century England // *R.E.&S.* – 1936. – Vol. XVIII; Tucker R. S. Real Wages of Artisans in London, 1729-1935 // *Journal of the American Statistical Association.* – 1936. – Vol. XXXI.

10. Ця заява ґрунтується на індексі оптових цін у Сполучених Штатах (див.: *Bureau of Labor Statistics Chart Series.* – Washington: Government Printing Office, 1948. – Chart E-II.

11. Пор.: Roepke W. *Welfare, Freedom, and Inflation.* – London, 1957.

12. Пор. моє есе: Full Employment, Planning, and Inflation // *Review of the Institute of Public Affairs.* – Melbourne, Victoria, Australia. – 1950. – Vol. IV; див. німецьку версію у збірн.: *Vollbeschäftigung, Inflation und Planwirtschaft* / Ed. A. Hunold. – Zurich, 1951; Lutz F. A. Inflationsgefahr und Konjunkturpolitik // *Schwenerische Zeitschrift für Volkswirtschaft und Statistik.* – 1957. – XCIII; а також: Cost- and Demand-Induced Inflation // *Banca Nazionale di Lavoro Quarterly Review.* – 1958. – Vol. XLIV.

13. Keynes J. M. *A Tract on Monetary Reform.* – P. 80.

14. Есе Г. Сімонса під цим заголовком уперше опубліковане у часописі: *J.P.E.* – 1936. – Vol. XLIV; згодом перевидане в його праці: Simons H. C. *Economic Policy for a Free Society.* – Chicago: University of Chicago Press, 1948.

15. Це стосується принаймні традиційних засобів грошово-кредитної політики, а не таких найновіших, як зміни в необхідних банківських резервах.

16. Фатальні помилки починаються після Першої світової війни зі спроб Великобританії відновити фунт [стерлінґів] до його колишньої вартости, замість того щоб повторно зрівняти його за вартістю із золотом в новому паритеті, який відповідав би його зменшеній вартості. Крім того, що це не відповідало би принципами золотого стандарту, воно б супере-

чило найкращому класичному вченню. На сто років раніше Д. Рікардо у схожій ситуації чітко сказав, що він "ніколи б не радив урядові відновлювати гроші, які були знецінені на 30% від нормального; я рекомендував би, на відміну від пропонованого, іти іншим шляхом: зафіксувати готівку на знеціненій вартості, знижуючи стандарт, аби не відбувалося дальшого знецінення" (лист до Джона Вітлея від 18 вересня 1821 у праці: Ricardo D. *The Works and Correspondence of David Ricardo* / Ed. P. Sraffa. – Cambridge: Cambridge University Press, 1952. – Part. IX. – P. 73).

17. Існують, звичайно, вагомі арґументи на користь повного вивільнення торгівлі від застосування золотого еквіваленту. Справді, здається, що в цьому напрямі варто йти значно далі: ніщо не повинно сприяти більше міжнародній монетарній стабільності, ніж різні країни, які взаємно зв'язують себе договором не створювати будь-яких перешкод одна одній на шляху вільного розподілу грошового обігу. (Мабуть, існують так само сильні арґументи на користь того, щоб іти ще далі і дозволити відповідним банкам діяти вільно на територіях власних держав). І хоча це мало би сприяти відновленню стійкого міжнародного стандарту, однак реґулювання вартості цього стандарту повинне покладатися на органи влади найбільших країн, які беруть участь в угоді.

18. Пор. моє есе: A Commodity Reserve Currency // *E.J.* – 1943. – Vol. LIII; перевидане в: *Individualism and Economic Order*. – London and Chicago, 1948.

19. Див. моє есе: *Monetary Nationalism and International Stability.*

Розділ двадцять другий

ЖИТЛОВЕ БУДІВНИЦТВО І ПЛАНУВАННЯ МІСЬКОГО РОЗВИТКУ

Цитату на початку розділу взято з: Lewis W. A. *The Principles of Economic Planning*. – London, 1949. – P. 32.

1. Важливу спробу виправити це становище недавно зробив Р. Терві у праці: Turvey R. *Economics of Real Property*. – London, 1957. Із ранніх праць стосовно критичних питань місцевого оподаткування див. Е. Кеннана, особливо його працю: Cannan E. *History of Local Rates* / 2d ed. – London, 1912; його ж. *Royal Commission on Local Taxation: Memoranda Chiefly Relating to the Classification and Incidence of Imperial and Local Taxes*. – London: H.M. Stationery Office, 1899. – Cmd. 9528. – P. 160-75.

2. Smith A. *Lectures on Justice, Police, Revenue, and Arms* / Delivered in 1763 / Ed. E. Cannan. – Oxford, 1896. – P. 154.

3. Пор.: Friedman M., Stigler G. J. *Roofs or Ceilings?* – New York: Foundation for Economic Education, 1946; Jouvenel B. de. *No Vacancies*. – New York: Foundation for Economic Education, 1948; Harrod R. F. *Are These Hardships Necessary?* – London, 1948; Paish F. W. The Economics of

Rent Restriction // *Lloyds B.R.* – 1950. – (April), перевидану у праці цього ж автора: *Post-War Financial Problems.* – London, 1950; Roepke W. *Wohnungszwangswirtschaft—ein europäisches Problem.* – Düsseldorf, 1951; Amonn A. Normalisierung der Wohnungswirtschaft in grundsätziicher Sicht // *Schweizer Monatshefte.* – 1953. – (June); а також мої ранні есе: *Das Mieterschutiproblem.* – Vienna, 1929; Wirkungen der Mietzinsbeschränkungen // *Schriften des Vereins für Sozialpolitik.* – 1929. – Vol. CLXXXII.

4. Ілюстрацію подаю із праці: Paish F. W. *Post-War Financial Problems.* – P. 79, яку цитую в попередній примітці.

5. Forsthoff E. *Lehrbuch des Verwaltungsrechts.* – Munich, 1950. – Vol. I. – P. 222.

6. Як у Великобританії, так і в Німеччині тільки недавно докладено систематичних зусиль для скасування системи орендної оплати. Навіть у Сполучених Штатах вона все ще існує в Нью-Йорку.

7. Цю можливість нерідко використовували в різних частинах світу для витіснити непопулярних расових меншин.

8. Osborn F. How Subsidies Distort Housing Development // *Lloyds B.R.* – 1955. – (April). – P. 36.

9. Про ці проблеми див.: Turvey. Op. cit.; Dunham A. City Planning: An Analysis of the Content of the Master Plan // *Journal of Law and Economics.* – 1958. – Vol. 1.

10. Напевно, цікавим об'єктом дослідження стало би те, наскільки рух за розвиток міста під керівництвом таких людей, як Ф. Олмстед, П. Ґеддс і Л. Мамфорд, розвинувся у щось на зразок антиекономіки.

11. Можливо, на користь британських економістів свідчить те, що навряд чи ці абсурдні твердження могли коли-небудь стати законом, якби вирішальний етап формування законодавства не припадав на той час, коли економісти були майже повністю зайняті воєнними справами і коли міські плановики мали час і вільні можливості прийняти свою концепцію кращого післявоєнного світу. Мабуть, не буде перебільшенням сказати, що в той час, коли був прийнятий цей закон, навряд чи хтось у парламенті розумів його зміст, і що, можливо, узагалі ніхто не передбачав, що міністр використає повноваження, надані йому, щоб видати декрет про повну конфіскацію отриманого прибутку. Див. про цей закон: Plant A. Land Planning and the Economic Functions of Ownership // *Journal of the Chartered Auctioneers and Estate Agents Institute.* – 1949. – Vol. XXIX; а також на додаток до книги Р. Тервея (R. Turvey), про яку вже згадувалося, його статтю: Development Charges and the Compensation-Betterment Problem // *E.J.* – 1953. – Vol. LXIII; див. мою статтю також: A Levy on Increasing Efficiency // *Financial Times.* – London. – 1949. – (April 26, 27, 28).

12. Haar C. M. *Land Planning Law in a Free Society: A Study of the British Town and Country Planning Act.* – Cambridge: Harvard University Press, 1951; пор. мій огляд цієї проблеми в: *University of Chicago Law Review.* – 1951-1952. – Vol. XIX.

13. Цей закон, кажучи лаконічно, впроваджений у життя завдяки міністрові, який уповноважений встановлювати видатки на розвиток у деяких відсотках прибутку і зафіксувати їх при 100 відсотках.

14. Central Land Board. *Practice Notes*: First Series. – London: H.M. Stationery Office, 1949. – P. II-III.

15. Lösch A. *The Economics of Location*. – New Haven: Yale University Press, 1954. – P. 343-344.

Розділ двадцять третій

СІЛЬСЬКЕ ГОСПОДАРСТВО І ПРИРОДНІ РЕСУРСИ

Цитата на початку розділу є завершальним реченням праці Е. Берка: Burke E. *Thoughts and Details upon Scarcity* (1795) // *Works*. – Part VII. – P. 419.

1. Див.: Ojala E. M. *Agriculture and Economic Progress*. – Oxford: Oxford University Press, 1952; Boulding K. E. Economic Analysis and Agricultural Policy // *Canadian Journal of Economics and Political Science*. – 1947. – Vol. XIII (перевидану в: *Contemporary Readings in Agricultural Economics* / Ed. H. G. Halcrow. – New York, 1955); Schultz T. W. *Agriculture in an Unstable Economy*. – New York, 1945; Fourastié J. *Le grand espoir du XX siècle*. – Paris, 1949; Niehaus H. *Leitbilder der Wirtschafts- und Agrarpolitik*. – Stuttgart, 1957; Niehaus H., Priebe H. *Agrarpolitik in der sozialen Marktwirtschaft*. – Ludwigsburg, 1956.

2. Enfield R. How Much Agriculture? // *Lloyds B.R.*. – 1954. – (April). – P. 30.

3. Можливо, варто про це згадати, оскільки мало хто знає, що ініціятива в цій області стосовно заходів управління прийшла з Німеччини. Пор. доповідь: Schlesinger A. M. *The Age of Roosevelt: The Crisis of the Old Order, 1919-1933*. – Boston, 1957. – P. 110: "Наприкінці двадцятих Б. Рамл і Л. Спелман з Фундації Рокфеллера, вражені програмою сільськогосподарського управління, яку вони побачили в Німеччині, попросили Дж. Блека (тепер у Гарварді) дослідити можливості її застосування до проблеми американського фермерства. 1929 року Блек найдокладніше розробив те, що він назвав добровільним вітчизняним планом розподілу...".

4. Пор.: Weber H. *Die Landwirtschaft in der volkswirtschaftlichen Entwicklung* // Berichte über Landwirtschaft. – Hamburg, 1955. – No. 161. – (Sonderheft).

5. Наскільки "збереження ґрунтів" часто слугувало тільки приводом для економічного управління, див.: Hardin C. M. *The Politics of Agriculture: Soil Conservation and the Struggle for Power in Rural America*. – Glencoe, 1952. – Part III.

6. Про проблеми нерозвинутих країн і допомогу їхньому економічному розвитку див., зокрема: Bauer P. T. *Economic Analysis and Policy in*

Underdeveloped Countries. – Cambridge: Cambridge University Press, 1958; Frankel S. H. *The Economic Impact on Under-developed Societies.* – Oxford, 1953; Benham F. Reflexiones sobre los paises insufficientement desarrollados // *El Trimetre económico.* 1952. – Vol. XIX; Friedman M. Foreign Economic Aid // *Yale Review.* – 1958. – Vol. XLVII.

7. Це доповнюється й тим фактом, про який уперше зауважив, на мою думку, Ф. Пейш, що сьогодні багаті країни регулярно переплачують своїм фермерам, водночас як бідні недоплачують їм.

8. Ту важливу і чітко встановлену необхідність розвитку сільськогосподарського надлишку на противагу стрімкій індустріялізації, що може спричинити зростання багатства, особливо добре висловлено у статті К. Болдинґа (Boulding K. E.), яку цитую вище у прим. 1, зокрема с. 197 перевиданої праці: "Так звану "промислову революцію" не викликало кілька важливих технічних змін у текстильній промисловості; вона була безпосередньо дитям сільськогосподарської революції, основою якої стали чотириразова сівозміна ріпи, конюшини і зростання поголів'я худоби, що розвинулися в першій половині XVIII сторіччя. Саме ріпа, а не прядильна машина періодичної дії є праматір'ю промислового суспільства".

9. Суттєво, що, як указав А. Скотт, "уся школа земельної економіки (і її родич – інституційна економіка)" залишила свій слід в Америці (Scott A. *Natural Resources: The Economics of Conservation.* – Toronto: University of Toronto Press, 1955. – P. 37.

10. Пор.: Sears P. B. Science and Natural Resources // *American Scientist.* – 1956. – Vol. XLIV; The Processes of Environmental Change by Man // *Man's Role in Changing the Face of the Earth* / Ed. W. L. Thomas, Jr. – Chicago: University of Chicago Press, 1956.

11. Див. здебільшого: Scott. Op. cit.; Gordon S. Economics and the Conservation Question // *Journal of Law and Economics.* – 1958. – Vol. I; Ciriacy-Wantrup S. von. *Resource Conservation: Economics and Policies.* – Berkeley: University of California Press, 1952.

12. Пор.: Mises L. von. *Socialism.* – New Haven: Yale University Press, 1951. – P. 392; Scott. Op. cit. – P. 82-85.

13. Пор. мою: *The Pure Theory of Capital* (London, 1941), chap. VII, esp. p. 88 n.

14. Див.: Scott. Op. cit. – P. 8.

15. Ibid. – P. 97.

Розділ двадцять четвертий

ОСВІТА І НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ

Цитату на початку розділу взято з: Mill J. S. *On Liberty* / Ed. R. B. McCallum. – Oxford, 1946. – P. 95. Пор. також вислів Б. Рассела, який коментує ту ж проблему дев'яносто п'ять років пізніше у своїй лекції: "Дер-

жавну освіту в тих країнах, які дотримуються принципів Фіхте, формує (наскільки це можливо) гурт неосвічених фанатиків, готових за наказом втягнутися у війну чи, якщо буде треба, розпочати переслідування. Це зло настільки велике, що світ був би кращим (принаймні, на мою думку), якби державна освіта ніколи впроваджена не була (Russell B. John Stuart Mill // *Proceedings of the British Academy.* – 1955. – Vol. XLI. – P. 57.

1. Mill. Op. cit. – P. 94-95: "Саме коли йдеться про дітей, зловживання поняттям свободи є реальною перешкодою для держави виконувати свої обов'язки. Навряд чи хтось може буквально, а не метафорично подумати, що людських дітей уважають часточками людей. Погляд стосовно найменшого втручання закону в людські дії – дуже переконливий, однак бажання абсолютного і виняткового контролю за дітьми, здається, переконує ще більше, ніж будь-яке втручання у свободу людських дій; оскільки більшість людства цінує свободу значно нижче, ніж владу. Розглянемо, наприклад, стан освіти. Навряд чи становить аксіому те, що держава повинна вимагати і примушувати кожну людську істоту, яка народилася її громадянином, мати освіту, що відповідає деяким стандартам?... Якщо уряд зважиться вимагати хорошу освіту для кожної дитини, він може взяти на себе турботи стосовно її впровадження. Він може покласти на батьків вибір того, де і як діти отримають освіту, а сам задовольнитися допомогою в оплаті шкільних внесків найбіднішим класам дітей і брати на себе повністю всі шкільні витрати тих, за кого немає кому заплатити. Арґументи проти державної освіти не стосуються державного примусу у сфері освіти, а того, що держава взяла на себе спрямовувати цю освіту, що цілком різні речі".

2. Історично потреба загальної військової повинности, а отже, і обов'язкової освіти, була, можливо, більше переконлива для урядів, ніж потреба загального виборчого права.

3. Humboldt W. von. *Ideen zu einern Versuch die Gränzen der Wirksamkeit des Staates zu bestimmen.* – Breslau, 1851. – Chap. VI (праця написана 1792 року, але вперше повністю опублікована тільки в цьому виданні), див. резюме на початку і завершальне речення. В англійському перекладі це резюме переміщене в заголовок (*The Sphere and Duties of Government.* – London, 1854).

4. Пор.: Mises L. von. *Nation, Staat and Wirtschaft.* – Vienna, 1919.

5. Friedman M. The Role of Government in Education // *Economics and the Public Interest* / Ed. R. A. Solo. – New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1955.

6. Пор.: Stigler G. J. The Economic Theory of Education (усе ще не опублікована).

7. Див. цікаві пропозиції, які висунув М. Фрідман (M. Friedman) у статті, що її цитую вище у прим. 5, і які заслуговують на ретельне вивчення, хоча хтось може і сумніватися в їхній доцільності.

8. Tawney R. H. *Equality.* – London, 1931. – P. 52.

9. Ілюстрацією проблеми, якою нині не займаються, є молода особа, яка має палку жадобу до знань без будь-яких усвідомлених спеціяльних нахилів зі стандартного переліку навчальних тем. Таке бажання повинно мати вагоміше опертя, ніж сьогодні, і коледж не розв'язує цієї проблеми на вищому рівні. Мені завжди здавалося, що існує сильна арґументація на користь інституцій, що виконують ті самі функції, які в минулому здійснювали монастирі, де всі, хто має достатньо бажання, можуть ціною відмови від комфорту і багатьох задоволень життя заслужити можливість присвятити весь творчий період свого розвитку на пошуки знань.

10. Glass D. V. *Social Mobility in Britain.* – London, 1954. – P. 25-26; див. також огляд A. Кюрі: Curie A. *New Statesman and Nation* // N.S. – 1954. – XLVIII. – (August 14). – P. 190. Автор зазначає, що "освітня дилема полягає в тому, що бажання створити більш "відкрите" суспільство може призвести до такого суспільства, яке буде настільки гнучким, наскільки це стосується індивідів, і якраз настільки ж жорстко розшаровуватиметься на основі коефіцієнта інтелектуального розвитку, як це вже було". Пор. також: Young M. *The Rise of the Meritocracy, 1870-2033.* – London, 1958.

11. Snow C. P. цит. у: *Time.* – 1957. – (May 27). – P. 106.

12. Blank D., Stigler G. J. *The Demand and Supply of Scientific Personnel.* – New York, 1957.

13. Суттєво, що в Англії, де університети були корпораціями, забезпеченими власним доходом, які складалися з великої кількости самоврядних організацій, академічна (традиційна) свобода ніколи не ставала серйозною проблемою настільки, наскільки вона постала там, де університети були урядовими установами.

14. Пор. у М. Поляного: "Академічна свобода полягає у праві вибирати свої власні проблеми для дослідження, проводити дослідження незалежно від будь-якого зовнішнього контролю і навчатися предмету у світлі власної думки" (Polanyi M. *The Logic of Liberty.* – London, 1951. – P. 33).

15. T. Jefferson до Joseph C. Cabell, February 3, 1825 // *The Writings of Thomas Jefferson* / Ed. by H. A. Washington. – New York, 1855. – Vol. VII. – P. 397. Варто відзначити, що опозиція Джефферсона стосовно академічної свободи була цілком співзвучна його загальній позиції (у стилі більшости догматичних демократів), зокрема і щодо таких питань, як незалежність суддів.

16. Пор.: Baker J. R. *Science and the Planned State.* – London and New York, 1945.

17. Обсяг праці не дозволяє докладно зупинитися на обговоренні російської системи освіти. Але можна коротко пригадати, що її головні відмінності порівняно з американською системою не стосуються різних соціяльних порядків і що росіяни, фактично, тільки дотримуються континентальної европейської традиції. Уважаємо, що досягненням німецького, французького, скандинавського, а також російського шкільництва є оплата за навчання.

18. Див.: Jewkes J., Sawers D., Stillerman R. *The Sources of Invention.* – London, 1958.

19. Humboldt von. Op. cit.

Післяслово

ЧОМУ Я НЕ КОНСЕРВАТОР

Цитату на початку розділу взято з: Acton. *Hist. oj Freedom.* – P. 1.

1. Це було слушно більше ніж століття тому, ще 1855 року Дж. Мілль мав право сказати, що "майже всі проєкти соціяльних реформаторів сучасности справді є *загибеллю свободи*" (див. мою працю: *John Stuart Mill and Harriet Taylor.* – London and Chicago, 1951. – P. 216).

2. Crick B. The Strange Quest for an American Conservatism // *Review of Politics.* – 1955. – Vol. XVII. – P. 365. Автор слушно зауважує, що "звичайний американець, який називає себе "консерватором", є насправді лібералом". Виявляється, що небажання цих консерваторів називати себе відповідним іменем, сягає неправильного вживання слова "ліберал" в епоху "нового курсу".

3. Цей вислів походить із: Collingwood R. G. *The New Leviathan.* – Oxford: Oxford University Press, 1942. – P. 209.

4. Пор. характерний варіянт цього заголовка для програмної книжки, яку написав нинішній британський прем'єр-міністр Г. Макміллан: Macmillan H. *The Middle Way.* – London, 1938.

5. Пор.: Lord Hugh Cecil. *Conservatism.* – London: Home University Library, 1912. – P. 9, де зазначено: "Справжній консерватизм – це несприйняття змін, яке походить частково від недовіри до невідомого".

6. Пор. викривальний опис консерватизму консерватора К. Феллінґа: "Загалом праві мають безглузді ідеї, бо чи можна назвати практичною людину, яка, за словами Дизрелі, "повторює грубі помилки своїх попередників"? За тривалий період своєї історії вони огульно противилися вдосконаленням і, вимагаючи вшанування своїх предків, часто зводили все до старих особистих упереджень. Їхня позиція стає безпечнішою, але складнішою, коли додамо, що це праве крило безперервно наздоганяє ліве; що воно живе реґулярним прищепленням ліберальних ідей і, таким чином, страждає від свого компромісу" (Filling K. *Sketches in Nineteenth Century Biography.* – London, 1930. – P. 174).

7. Сподіваюся, мене вибачать за повторення тут слів, якими раніше я вже послуговувався: "Основна перевага індивідуалізму, який пропаґують А. Сміт і його сучасники, полягає в тому, що це система, при якій погані люди можуть завдати якнайменше збитків. Це соціяльна система, функціонування якої не залежить від пошуку хороших людей для керівництва або від того, чи всі люди стануть кращими, ніж вони є зараз, а яка використовує людину у всій її багатогранності, іноді хо-

рошій, а іноді поганій, іноді розумній, але частіше неусвідомленій" (*Individualism and Economic Order*. – London and Chicago 1948. – P. II).

8. Пор.: Acton. *Letters of Lord Acton to Mary Gladstone* / Ed. H. Paul. – London, 1913. – P. 73. Лорд Ектон указує: "Небезпека не в тому, що окремий клас не придатний до керування. Кожен клас не придатний керувати. Закон свободи має тенденцію нівелювати панування раси над расою, віросповідання над віросповіданням, класу над класом".

9. Дж. Гікс правильно говорив у зв'язку з цим про "карикатуру, яку однаково добре намалювали молодий Дизрелі, Маркс і Ґовбелс" (Hicks J. R. The Pursuit of Economic Freedom // *What we Defend* / Ed. E. F. Jacob. – Oxford: Oxford University Press, 1942. – P. 96). Про роль консерваторів у цій проблемі див. також мій Вступ до праці: *Capitalism and the Historians*. – Chicago: University of Chicago Press, 1954. – P. 19.

10. Пор. у Дж. Мілля: "Я не можу збагнути, як будь-яке суспільство має право примушувати інше бути цивілізованим" (Mill J. S. *On Liberty* / Ed. R. B. McCallum. – Oxford, 1946. – P. 83).

11. Burgess J. W. *The Reconciliation of Government with Liberty*. – New York, 1915. – P. 380.

12. Пор: "Дух свободи є духом, що не надто впевнений у своїй правоті" (Learned Hand. *The Spirit of Liberty* / Ed. I. Dilliard. – New York, 1952. – P. 190). Див. також часто цитоване твердження О. Кромвеля: "Я благаю вас заради Христа думати, що, можливо, ви помиляєтеся" (Cromwell O. *Letter to the General Assembly of the Church of Scotland*, August 3, 1650). Знаменно, що цей вислів, який найкраще запам'ятався, належав єдиному "диктаторові" у британській історії!

13. Hallam H. *Constitutional History* (1827) // Everyman. – Vol. III. – P. 90. Часто стверджують, що термін "ліберальний" походить від іспанської партії *liberales* початку XIX сторіччя. Я схильний уважати, що витоки його – у працях А. Сміта, зокрема в таких уривках, як: "Ліберальна система вільного експортування і вільного імпортування" (с. 41); "Дозвіл кожній людині переслідувати власні інтереси по-своєму згідно з ліберальним планом рівности, свободи і справедливости" (с. 216) (*W.o.N.* – Vol. II).

14. Acton. *Letters to Mary Gladstone*. – P. 44. Пор. також його ставлення до поглядів Токвілля (Tocqueville. *Lectures on the French Revolution*. – London, 1910. – P. 357): "Токвілль був абсолютним лібералом – лібералом і нічим іншим, із застереженнями стосовно демократії і близьких до неї рівности, централізації та утилітаризму". Аналогічне твердження читаємо в часописі: *Nineteenth Century*. – 1893. – Vol. XXXIII. – P. 885. Також Г. Ласкі зазначує, що "ставлення до влади, на мою думку, могло би довести, що вони [Токвілль і лорд Ектон] були великими лібералами XIX сторіччя" (Laski H. J. Alexis de Tocqueville and Democracy // *The Social and Political Ideas of Some Representative Thinkers of the Victorian Age* / Ed F. J. C. Hearnshaw. – London, 1933. – P. 100).

15. Ще на початку XVIII сторіччя англійський оглядач відзначив, що він "знав мало чужинців, чи то голландського, німецького, фран-

цузького, італійського, чи турецького походження, які оселилися в Англії і стали лібералами відразу ж після того, як змішалися з нами" (цит. за: Guttridge G. H. *English Whiggism and the American Revolution*. – Berkeley: University of California Press, 1942. – P.3).

16. У Сполучених Штатах використання терміна "ліберал" із XIX сторіччя, на жаль, знищило пам'ять про те, що у XVIII він знаменував принципи, які керували революцією, з допомогою яких домагалися незалежности і Конституції. Саме в ліберальних об'єднаннях молоді Дж. Медісон і Дж. Адамс розвинули свої політичні ідеали (пор.: Burns E. M. *James Madison*. – New Brunswick, N.J.: Rutgers University Press, 1938. – P. 4). Саме ліберальними принципами, як сказав Джефферсон, керувалися правники, які складали могутню більшість серед тих, хто підписав Декларацію про незалежність і став членом Конституційної Конвенції (див.: *Writings of Thomas Jefferson* / Memorial ed. – Washington, 1905. – Vol. XVI. – P. 156). Сповідування ліберальних принципів було настільки сильним, що навіть солдати Вашинґтона були одягнуті у традиційні голубі і темно-жовті кольори лібералів на противагу бурому кольору Британського Парламенту (це й досі збережено на обкладинках *Edinburgh Review*). Якщо покоління соціялістів зробило лібералізм своєю улюбленою метою, то це тим більше стало приводом для опонентів соціялізму відстояти цю назву. Сьогодні це єдина назва, яка правильно відображає переконання Ґладстонських лібералів, людей покоління Мейтленда, Ектона, Брайса, останньої ґенерації, для якої свобода, більше ніж рівність чи демократія, стала головною метою.

17. Acton. *Lectures on Modern History*. – London, 1906. – P. 218 (Я дещо переробив речення Ектона, щоб стисло відтворити зміст його твердження).

18. Пор. вступ до праці: Padover S. K. *The Complete Madison*. – New York, 1953. – P. 10, де зазначено: "За сучасною термінологією Медісонові мали б присвоїти назву напівліберала, а Джефферсонові – радикала". Це правильно і важливо, однак варто пам'ятати, що Е. Корвін (Corwin E. S. James Madison: Layman, Publicist, and Exegete // *New York University Law Review*. – 1952. – Vol. XXVII. – P. 285) називав Медісона за пізніші його праці таким, що "піддався самовпевненому впливу Джефферсона".

19. Порівняй формулювання основних засад політики Британської Консервативної партії: *The Right Road for Britain*. – London, 1950. – P. 41-42, де з істотним обґрунтуванням стверджується, що "ця нова концепція [соціяльних послуг] створена [з допомогою] Коаліційного Уряду за підтримки більшости міністрів-консерваторів і при цілковитому схваленні консервативної більшости в Палаті Громад. ... [Ми] виклали принципи пенсійних, оздоровчих схем, виплат допомог для хворих і безробітних, тих, хто зазнав виробничих травм тощо".

20. Smith A. *W.o.N.* – Vol.1. – P. 432.

21. Ibid.

Покажчик
імен та прізвищ

Адамс Генрі 133
Адамс Джон 413
Адамс Сем 181
Арістотель 117, 172, 173

Беверідж Вільям, лорд 306, 310
Бейджегет Вальтер 38, 196
Бентам Єремія 67, 181
Берґ Ґ. Г. фон 199
Берк Едмунд 62, 67, 71, 140, 180, 181, 364, 405, 411
Беркгардт Якоб 140
Бернс Роберт 123
Блекстовн Вільям 180
Бональд Л. 404
Брандейс Л. 259
Бректон Генрі 139

Вайтгед А.Н. 30
Вашинґтон Джордж 183
Вебстер Даніель 193
Вільсон Джеймс 193
Вормас Ф. Д. 77

Гайнз Чарльз Дж. 252
Гамільтон А. 191, 413
Гаррінґтон Джеймс 173
Гейл 65
Генрі Патрік 181
Геродот 172
Гітлер 244, 245, 249
Гоббс Томас 63, 65, 173, 187
Голмс О. Д. 91, 162,
Гукер Річард 137
Гумбольдт Вільгельм фон 15, 183, 203, 383, 399
Г'юарт, лорд 246
Г'юм Девід 62, 64, 67, 70, 76, 108, 164, 179, 181

Ґвіччардіні Ф. 313
Ґладстон В. Ю. 411
Ґодвін 63
Ґнейст Рудольф фон 206, 207, 317
Ґроут 133

Дарвін 66, 133
Декарт 64
Джефферсон Томас 63, 68, 252, 396, 413
Джеймс I 174
Дженнінґз, сер Айвор 247, 248
Дікей А. В. 200, 209, 210, 219, 246, 247, 248
Дьюї Джон 25

Ектон Джон Емерик Едвард Далберґ, лорд 140, 181, 240, 405, 411, 413
Енґельс Фрідріх 315

Єлизавета I, англійська королева 171, 174

Камден, лорд 178
Кант Іммануїл 202
Катон 64
Кейнс Джон Мейнард 287, 331
Келсен Г. 244
Кент Джеймс 193
Кок Едвард 175
Кольрідж Сем'юель Тейлор 404
Коммонс Дж.Р. 25
Кондорсе 62
Констант Бенджамін 62, 74
Константин 174
Кортес Донозо 404
Кромвель Олівер 47
Кроссман Р.Г.С. 261

Лаббок 133
Ласкі Гарольд Дж. 247, 405, 411
Лафает Марі-Жозеф-Поль Мотьє, барон 200
Ллойд Дж. Д. 412

Лібер Ф. 62
Лівій 173
Лінкольн Авраам 19
Локк Джон 38, 67, 117, 169, 177, 178

Льош Авґуст 363

Маккалоч Дж. Р. 181, 315
Маколей Томас Бебінґтон 133, 181, 405
Маркс Карл 117, 315
Маршалл Джон 162, 193
Медісон Джеймс 15, 190, 193, 226, 413
Мезер 404
Мейтленд Ф.В. 176
Местр Жозеф де 404
Мілль Джон Стюарт 15, 38, 68, 99, 117, 151, 152, 183, 226, 257, 315, 382, 399
Мільтон Джон 38, 140,
Мішле Жуль 200
Монтеск'є Шарль-Луї де Секонда, барон 62, 199
Мотлі 133

Наполеон 181
Нікій 171

Ортега-і-Ґассет Хосе 154
Отіс Джеймс 181

Павнд Роско 253
Пашуканіс Е. 246
Пейлі Вільям 62, 180
Пейн Томас 63
Перікл 9, 171
Петро С. 286
Пітт Вільям 183
Платон 171, 172
Поляний М. 166
Прайс Річард 63, 181
Прістлі 63

Радбрух Ґустав 254
Райперт Ґеорґ 254
Робесп'єр 64
Робсон В. А. 248, 249
Рузвельт Франклін Делано 195, 196, 252, 410

Руссо Жан Жак 62, 64, 117, 200

Сеньйор Н. В. 181
Сієс Е.-Ж. 64
Селден Джон 211
Сен-Жюст Антуан-Луї де 64
Сімонс Генрі С. 273, 340
Сміт Адам 49, 62, 64, 67, 180, 181, 183, 226, 227, 229, 348
Солон 171, 173
Спенсер Герберт 236
Сторі Джозеф 193

Такер Джосі 62
Талмон Дж. Л. 63
Тарґот М. 181, 183, 315
Тацит 173
Тієрс А. 315
Токвілль А. де 15, 61, 62, 113, 133, 201, 405, 411
Тоні Річард 389
Троцький Лев 143

Ферґюсон Адам 62, 64,
Філліпс Г.Б. 17
Форд Генрі 141
Франс Анатоль 241
Френк Джером 252
Фрідман Мільтон 386
Фрідріх II 202, 203
Фукідід 172

Ціцерон 64, 173

Чарльз I 174

Шліман 133

Юстиніян 173, 174

Наукове видання

Фрідріх А. Гаєк

КОНСТИТУЦІЯ СВОБОДИ

Переклали з англійської

Мирослава ОЛІЙНИК

та

Андрій КОРОЛИШИН

Редактор

Мирослава ОЛІЙНИК

Коректор

Ольга ЛОЗА

Художній редактор

Михайло МОСКАЛЬ

Центр гуманітарних досліджень

Львівського національного університету імені Івана Франка

вул. Університетська, 1 кім.208, м.Львів 769062

Видавництво «Літопис»

вул. Костюшка, 2

м.Львів 79000,

тел./факс (0322) 721571

kms@litech.lviv.ua

www.litopys.lviv.ua

Свідоцтво про державну реєстрацію Серія ДК № 426 від 19.04.2001

Здано на складання 13.01.2002

Підписано до друку 13.05.2002

Формат 60x90/16

Папір офсетний №1

Офсетний друк.

Віддруковано з готових діяпозитивів у Жовківській друкарні видавництва Отців Василіян «Місіонер» вул. Василіянська, 8

м. Жовква 80300

Зам 486

Фрідріх А. Гаєк (1899- 1992) - один із лавреатів Нобелівської премії 1974 року в галузі економіки. Його основні праці: The Road to Serfdom; Law, Legislation, and Liberty: У 3 томах; Individualism and Economic Order; Money, Capital, and Fluctuations; Early Essays, The fatal Conceit: The Errors of Socialism.

У цій класичній праці Гаєк знову наголошує на тих ідеалах свободи, які провадять і далі провадитимуть Західну цивілізацію до зростання. Книга Гаєка, уперше опублікована 1960 року, покликана зміцнити наші переконання в нинішній боротьбі політичних ідеологій. "Конституція свободи" - взірець соціяльно-філософської праці, яка порушує проблеми етики, антропології, юриспруденції, історії ідей, економіки сучасних розвинутих країн. Насамперед автор аналізує етичні засади вільного суспільства, де свобода - не просто цінність, але джерело і головна передумова всіх цінностей.

"Це одна з найбільших політичних праць нашого часу, справжня спадкоємниця "Про свободу" Джона Мілля".

Г. Газлітт, Newsweek

"Блискучі, часто гострі коментарі про суть нашого суспільства, його домінування над тими, хто пристрасно протистоїть примусові над вільною волею особи, хто ставить свободу понад усяке багатство й оптимістично переконаний, що тільки так можна сподіватися найбільшого добробуту".

С. Гук, New York Times Book Review

ISBN 966-7007-44-7